

నాటక విశ్లేషణ

కెతువరపు రామకోయిశాస్త్రి

45621

నా టు క ఏ గ్లోబ్ టొ

కేతవరపు రామకోటిశాస్త్రి

కూర్చు
కాత్యాయని విద్మహే

జీ బ్రాస ప్రచురణ

NATAKA VISHLESHANA

(Critical essays on Drama)

KETHAVARAPU RAMAKOTI SASTRY

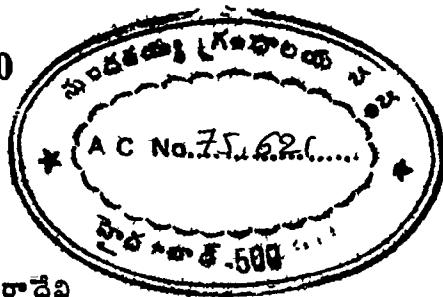
Jignasa Prachurana

ప్రతమ ముద్రణ :

28 అక్టోబరు 1993

రాము - - నాయ
792

వెల : రూ. 50.00

ప్రతులకు :

శ్రీమతి కేతవరపు ఇందిరాదేవి
'పశ్యంతి'

కాకతీయ విశ్వవిద్యాలయం కోచ్చు,
విద్యారణ్యపురి, వరంగల్ల - 506 009

పవోదయా బిల్ పూర్ణ
ఆర్యసమాజ మందిరం ఎదురుగా,
కంచిగూడా క్రాన్‌రోడ్స్,
హైదరాబాదు - 500 027

C. 1341X

ముద్రణ :

సద్గువుతీ అష్ట్ ప్రింటర్స్
L.L-517/B/1, న్యూ బాకారం,
గంగిసగర్, హైదరాబాద్ - 500 380
ఫోన్ : 611413, 600547

విషయసూచిక

మామాట	iii - v
ఈ పుస్తకం గురించి	vi - xiii
మీర్తవాక్యం	xiv-xix
 1. నాటకం అంటే—	1- 10
 2. భవథూతి ఉత్తర రామచరిత	11-130
 2.1. ప్రవేశిక	
2.1.1. భవథూతి పుట్టుపూర్వోత్తరాలు	
2.1.2. దేశకాలాలు	
2.1.3. ప్రభావేతివృత్తము	
2.1.4. ఉత్తర రామకథా విషయములు	
2.1.5. ఆనుపాదము_విమర్శనములు	
2.2. ఇతివృత్తగమనము	
2.2.1. ప్రతమాంకము	
2.2.2. ద్వితీయాంకము	
2.2.3. తృతీయాంకము	
2.2.4. చతుర్థాంకము	
2.2.5. పంచమాంకము	
2.2.6. షష్ఠాంకము	
2.2.7. సప్తమాంకము	
2.3. నాటక నిర్వహణము	
2.3.1. స్పృధనుభవలఫణము	

2.3.2.	పాత్రములు	
2.3.3.	సీతారాములు మనుష్యమాత్రులు	
2.3.4.	సీతారాముల మనుషపంచ లక్షణము.	
2.3.5.	సీత సౌఖ్యము - రాముని రాజదర్శము	
2.3.6.	నాటక రసము	
2.3.7.	గుణకోష విచారణ	
2.4.	బుఱైగ్రస్తత.	
2.4.1.	భాసురు - భవథూతి	
2.4.2.	కాశిదాసు - భవథూతి	
3.	విశాలదత్తుని ముద్రారాష్ట్రము	131-160
4.	పేక్సియర్ హాప్టెడ్	161-211
5.	చిలకమర్తివారి గయోపాభ్యాసము	212-225
6.	ధర్మవరమువారి విషాద సారంగదర	226-243

మా మాట

నాటక సాహిత్యంపై మా నాన్న కేతవరపు రామకోచీశాంత్రిగారు వ్రాసిన వ్యాసాల పుస్తకమిది. నాన్న మరణానంతరం ‘మళ్ళీ కన్యాశుల్కం గురించి’ అనే పుస్తకాన్ని 1992 ఆగస్టులో మొదటి పుస్తకంగా వేళాము. ఆగస్టు 13 నాడు ‘శ్రీ జినాభ్యుదయ అధ్యయన సంస్థ’ పజ్ఞన ఆ పుస్తకానికి ఆవిష్కరణ సభ జరిగింది. కాకంటే విశ్వవిద్యాలయం వైస్టేచాస్పులర్ డా జయశంకర్ గారు పుస్తకాన్ని ఆవిష్కరించారు. ఆచార్య చేఖారి రామారావుగారు, తప్పార్య సంపత్కు-మారాచార్యగారు నాన్న వ్రాసిన పుస్తకంలో విషయాలను గురించి మాట్లాడారు. కన్యాశుల్కంలో శ్రీ సమస్యల గురించి రత్నమాల, డా జ్యోతిరాజీ మాట్లాడారు. కన్యాశుల్కం-నికి వున్న సామాజిక సంబంధాలను గురించి ఆచార్య వాసిరెద్ది భాస్కరరావుగారు మాట్లాడారు. మహిశల అభ్యర్థయం పట్ల గాఢ మయిన అభినివేశం కల నాన్న అభిప్రాయాలకు ఆచరణరూపమైన స్క్రూటిగా ఉండాలని భావించి మా అమ్మ ఇందిరాదేవి SDLCE (స్క్రూ-ల్ ఆఫ్ డిస్ట్రెంట్ లర్సింగ్ అండ్ కంటిన్యూయింగ్ ఎంట్యుషన్) నుండి తెలుగు ఎమ్మెలో అత్యధిక మార్కులు సంపాదించుకొనే మహిశకు ‘గోల్డ్ మెడల్’ను బహుకరించ మని కోరుతూ ఆ మేరకు ఇచ్చిన చెక్కును ఆనాటి సభావేదికమైన యూనివరిటీ అధికారులకు అందచేయటం జరిగింది. మళ్ళీ ఏడాదికి ఇప్పుడి పుస్తకం.

‘మళ్ళీ కన్యాశుల్కం గురించి’ పుస్తకం చరిత ప్రచురణగా వచ్చింది. ఇప్పుడి పుస్తకం జిఝాస్పపచురణగా వస్తున్నది. జిఝాస నాన్న జీవితస్వభావం. తన సామాజిక జీవితానుబంధం విస్తరించినకొద్ది నాన్నలో జిఝాస ప్రగాఢమవుతూ వచ్చింది. ఆ క్రమంలోనే 1991 ఆగస్టు 13 వ తారీఖున గురుజాడ కన్యాశుల్కం గురించిన జిఝాసువుల సమావేశాన్ని నిర్వహించి, సమాజ సాహిత్యాల గురించి తెలుసుకోవాలన్న ఇచ్చగల మిత్రులకోసం జిఝాస వేదికను ప్రారంభించారు. నాన్న సాహిత్య సామాజిక ఆశయాల కొనసాగింపుకు ఈ వేదికను సభివంగా నిలుపుకొని ఉపయోగించుకోవాలని మేమనుకొంటున్నాం.

1992 అక్టోబరు 28 నాడు నాన్న ప్రధమ వర్గంతి సమావేశాన్ని ఈ వేదిక పణున పక్షంతి ఆవరణలో నిర్వహించాము. యాభైమందివరకు సాహిత్య సామాజిక విషయాలలో ఆస్తిగల విద్యార్థులు, మిత్రులు పాల్గొన్న ఆ సమా వేళం ప్రతియేఱ నాన్న పర్వంతి ఒక సాహిత్య సతగా జరగాలని ఆభిప్రాయ పడింది. రామాయణ కల్పవృక్షం విషయంలో నాన్నకు జూవ్యాది గౌతమురావు గారితో సహారనం చాలా యిష్టం. ఆనాటి వర్గంతి సమావేశానికి వచ్చిన జూవ్యాది గౌతమురావుగారు విక్రొనాత పారి రామాయణ కల్పవృక్షం నుండి సీత అగ్ని ప్రవేశ ఘుట్టాన్ని చదివి, దానిని సాహిత్య సతగానే చేశారు.

ఆ తరువాత కాళిపట్టం రామారావుగారు వరంగల్లు వచ్చిన సందర్భంలో 23.9.93 నాడు జీజ్ఞానవేదిక పణున ‘సవల_కత’ ఆన్న ఆంశం పీద ఇష్టాగోస్తిని నిర్వహించాము. యం. ఎ., యం. ఫిల్స్ పరిశోధక విద్యార్థులు. కవులు, విమర్శకులు, మేధావులు యాభైమంది ఆ సతలో పాల్గొని చర్చలలో బాగస్వాములయినారు.

1991 అక్టోబరులో హరాత్తుగా మమ్మల్ని వదిలి వెళ్లుతూ అంతకు రెండు నెలల క్రితమే జీజ్ఞానవేదికను ప్రారంభిస్తూ నాన్న చెప్పిన మాటలే మాకు చివరిమాటలు ఆయినాయి. నాన్న సాహచర్యంలో నలతైమూడెండ్లు జీవించిన మా అమ్మ ఇందిరాదేవి నాన్న స్కృతిగా చివరకు మిగిలినవి ఆవే అనుకొంటూ నాన్న అమ్మదిత రచనలను ఏదాదికి ఒక పుస్తకంగా ‘జీజ్ఞాన ప్రచురణ’గా తీసుకురావాలని సంకలించింది. ఆ సంకలాన్ని విధంగా నిర్వహిస్తూన్నాం.

కన్యాశుల్కాన్ని గురించిన వ్యాసాల పుస్తకాన్ని మొదట ప్రచురించటం కన్యాశుల్కం నాటక శతసయంతి సందర్భంగా ఒక చారిత్రక అవసరం అయింది. ఆ వరుసలో నాటకాల గురించిన మిగిలిన వ్యాసాలను కలిపి రెండవ పుస్తకంగా తీసుకురావటం సమచితంగా ఉంటుందనిపించి ఈ పుస్తకం వేస్తున్నాం. దీనితో నాన్న తన ముపై అయిదు సంవత్సరాల అధ్యయన అధ్యాపన జీవితంలో నాటక సాహిత్యం గురించి చేసిన ఆలోచనలు, ప్రతి పాదనలు అమ్మలోకి రావటం హార్యానట్టి.

ఈ పుస్తకం ప్రపేస్తు కాఫీ తయారు చేయటంలో అడగకముందే నహచేయం చేయటానికి తమకున్న పని ఒక త్రిడులచు సైతం లక్ష్యపెట్టుకుండా ముందుకు వచ్చారు డా. గంగాధర్, డి. సోమునాథ్. పుస్తక ప్రచురణ పనిలో తోడ్వడ్కాదు మార్కెట్ యాదయ్య. పీళ్ళందరి అభిమానం ఎప్పటికీ మరచిపోలేనిది.

నాన్నలో తనకున్న చిరకాల స్నేహం గుర్తుగా ఈ పుస్తకానికి ముందుమాట వ్రాయటానికి కష్టపడిన ఆచార్య బీమసేన్ నిర్వాత్గారి వార్షికాయి మానాలు ఎప్పుడూ తలచుకొంటాం.

సకాలంలో పుస్తకాన్ని చక్కగా ముద్దించి ఇచ్చిన పద్మావతి ఆర్ట్ ప్రీంటర్స్ యాజమాన్యానికి, కార్బూక వర్గానికి కృతజ్ఞతలు.

ఈ పుస్తక ప్రచురణలో మిత్రులచిన ప్రోత్సాహం, అందించిన స్నేహ సహకారాలు చెప్పకోదగ్గవి. అందరికి కృతజ్ఞాలం.

‘పశ్యంతి’

3.10.1993

కాత్యాయనీ విద్మహే
మైథిలి ధీమహి
శ్రీగారి ప్రచోదయాత్

ఈ పుస్తకం గురించి....

I

ఒక ప్రక్కియగా నాటకం గరించిన సాధారణాలలో కూడిన వ్యాసాన్ని కలుపుకొని రెండు సంస్కృత నాటకాల గురించి, ఒక ఇంగ్లీషు నాటకం గురించి రెండు తెలుగు నాటకాల గురించి - మొత్తం ఆరు విమర్శన వ్యాసాలున్నాయి ఈ పుస్తకంలో. 1955 మొదలుకొని 1980 వరకు పాతిక సంవత్సరాల కాలం మీద వ్రాసినవి వ్యాసాలు.

ఆంధ్ర యూనివరిటీ విద్యార్థిగా సిల్వర్ జూట్లీ సెల్జేషన్స్‌లో జాగంగా 1952 - 53 విద్యా సంవత్సరంలో కన్యాశులక్కం నాటకంలో అగ్ని హోత్రావధాన్న ప్రాత్ర వేయటం దగ్గర ప్రారంభించి మా నాన్న కేతవరపు రామకోటీశ్వరీగారు నాటక సాహిత్య ప్రక్కియ గురించి విమర్శనాత్మక అద్భుతయన దృష్టినీ పెంచుకోవటం కనబడుతుంది. 1955 సంవత్సరం భారతిలో కన్యాశులక్కం నాటకం మీత వ్యాసం ప్రచురించారు. ఆదే సంవత్సరం ఆదే నెల స్వంతిలో చెలటము. త్రిపూరి గ్యాయిపాఖ్యానంపై మరొక వ్యాసం ప్రచురించారు. ఆ సంవత్సరమే ఆంధ్ర సాహిత్య పరిషత్కులికలో విషాద సారంగదర నాటకంపై ఇంకొక వ్యాసం ప్రచురించారు. ఆ విధంగా తెలుగు నాటకాలను గురించి సర్వ స్వతంత్ర మైన ఆలోచనలలో, ప్రతిపాదనలలో నాటక విమర్శకుడిగా ఆయన పరిశోధన జీవితం ప్రారంపమైంది. కన్యాశులక్కం మీద వ్యాసాన్ని మినహాయించి గ్యాయిపాఖ్యానం, విషాద సారంగదర వ్యాసాలను ఈ పుస్తకంలో చేర్చటం జరిగింది. ఇతివృత్తం, ప్రాత్ర చిత్రణం, సంఖాషణలు అనే మూడు అంశాలను ప్రధానంగా చేసుకొని ఈ రెండు నాటకాలు విమర్శించబడినాయి. పద్య బాహుళ్యం తిల్పం దృష్టి లోపమేనని రెండు నాటకాల విషయంలోనూ నిర్వంద్వంగా చెప్పారు.

ఇకపోతే భవథూతి ఉత్తర రామచరిత, విశాఖదత్తని ముద్దారాష్టం, షైక్ స్పియర్ హాష్టెడ్ - ఈ మూడు నాటకాలపైన వ్రాసిన వ్యాసాలున్నాయి. నిజానికి విచిని వ్యాసాలనకూడదు. ఒక్క క్రూచ్ బై వ్యాస పరిధిని దాటిన విమర్శ రచనలు. అధ్యాపనకుమంలో కొనసాగిన ఆలోచనలు, వ్రాసుకొన్న నోటులు.

పాటిక ట్ల విస్తృత రూపాన్ని ఇచ్చాయి. ముద్రారాఫ్సం సంగతి నాకంతగా తెలియదు కానీ ఉత్తర రామచరిత, హమ్మెటు నాటకాలు రెండూ నాన్నయూనివరిస్తే విద్యార్థులకు పారం చెప్పారు. ఉత్తర రామచరిత పారం చెబుతున్న పుట్టి అనుబంధాన్ని ఎన్నోసార్లు వ్రస్తావించారు కూడా. ఉత్తర రామచరిత సన్నిఖేతాలను పరన కొళలంచేత, భావనాళక్తిచేత ప్రత్యక్షికరించుకొని తాను తన్నయులవటమేకాక పారం చెప్పే పద్ధతివల్ల విద్యార్థులకు కూడా దృశ్యమానం చేయటం జరిగేది. పరితంగా నాటకాన్ని చూచిన అనుభూతిసో సీతారాముల వియోగ దుఃఖంతో సంవేదనపొంది, వాట్ను కూడా కశ్చ సీతు, పర్యంతం అయిన సందర్భాలన్నాయని చెప్పేవారు.

ఉత్తర రామ చరితమై నాన్న కృషి అంతా 60 వ దశకంలో జరిగింది. రెండువందల పేటిల ఎక్కురసయిఱు నోటు పుస్తకం మొత్తం ఉత్తర రామ చరిత మీద నోచ్చే. అదికాక ప్రణాళికాబద్ధంగా కూర్చు పెట్టిన మరొక రెండువందల పేటిలకు పైగా వున్న వ్రాతప్రతి వుంది. అది 1968, 70 ల మధ్య తయారు చేయబడింది. ఈ రెండింటిని సరిపోల్చుకుంటూ ప్రస్తుతపు కాపీని తయారు చేయటం జరిగింది. కొంతవరకు ప్రణాళికాబద్ధంగా వున్న వ్రాతప్రతిని ప్రమాణంగా తీసుకొని అందులో లేకుండా నోట్టులోనే వ్రస్తావించబడిన విషయాలను తెలిచి దానితో కలుపుకొంటూ ఈ వని చేయవలసి వచ్చింది. ప్రఖ్యాతేతివృత్తము, అనువాదము - విమర్శ - పరిమితులు, పొత్తములు, సీతారాముల మనః ప్రవంచ లభణము, నాటక రసము మొదలైన అంశాలు నోట్టు నుంచి స్నేకరించినవే. వీటిని దేర్చటం వల్లనే ఉత్తర రామ చరిత విమర్శనకు సమగ్రగత సమకూరుతుందని భావించి ఆ రకంగా చేయటం జరిగింది. ఉత్తర రామ చరిత నాటక విమర్శనలో శిర్మికలు, ఉపశిర్మికలు చాలా వరకు నాన్న పెట్టినవే. అట్లా శిర్మిక ఏదీ పెట్టికుండా వూరికే విషయం వ్రాసి వూరుకొన్న బోట్ల ఆ విషయాన్ని బట్టి శిర్మికను తయారు చేయటం జరిగింది. సీతారాముల మనః ప్రవంచ లభణము, సీతాసౌఖ్యము - రాముని రాజధర్మము మొదలైన శిర్మికలు ఆలా తయారైనవే.

ముద్రారాఫ్సనాటక విమర్శనం కూడా 60 వ దశకంలోనే సిద్ధం చేసి వుంటారు. అది ఒకే ఒక శుద్ధ ప్రతే వుంది కనుక ప్రతేకించి దాని విషయమై చేయాల్సినది ఏమీ లేకపోయింది.

ఇక హామ్మెండ్ నాటక విమర్శ 70వ దళకంలో తయారయింది. ఎమ్మె విద్యార్థులకది అప్పుడ్లో పొత్తుగ్రంథం. దానిపై సమగ్రమైన వ్యాసాన్నే ప్రాసి కాకతీయ విశ్వవిద్యాలయపు తెలుగు విభాగపు పదిశోధన ప్రతిక 'విమర్శని' లో 1980 లో అచ్చువేళారు హామ్మెండ్ నాటక ప్రఫమాంకం గురించి, హామ్మెండ్ నాటకానికి ఫారతీయ రూపక మర్యాదలను అనువర్తింప చేయటం గురించి ప్రాసిన మరొక రెండు వ్యాసప్రాయాలైన ప్రాత్మపతి రచనలను 'విమర్శని' లో అచ్చుయిన హామ్మెండ్ నాటక విమర్శనలో కలిపి ఒక యూనిట్‌గా చేసి ఈ పుస్తకంలో చేర్చటం జరిగింది.

ఆ విధంగా ప్రస్తుతి చెందిన రెండు సంస్కృత నాటకాలు, ఒక ఇంగ్లీషు నాటకం సమగ్రంగా విమర్శించబడి ఈ పుస్తకంలో అవే ప్రధాన భాగాన్ని ఆక్రమించుకొన్నాయి. పీటిలోనూ ముద్రారాష్ట్రస్ నాటక విమర్శ, హామ్మెండ్ నాటక విమర్శ ఒక ఎత్తు. ఉత్తర రామ చరిత నాటక విమర్శన మొక్కాచే ఒక ఎత్తు.

II

సంస్కృత నాటకాలలో తప్పనిసరిగా చదువ వలసినవి ఉత్తర రామ చరిత, ముద్రారాష్ట్రస్ మని నాస్నా అభిప్రాయం. ఒకడి కుటుంబ సంబంధాలను కేంద్రంగా చేసుకొని విస్తరిస్తే, మరొకటి రాజ్యపూర్వాలనా వ్యవహారాలను, రాజీయపు తెత్తుగదలను కేంద్రంగా చేసుకొని విస్తరించింది. సాహిత్య విద్యార్థులు ఆ రెండు నాటకాలు అధ్యయనం చేసి అవగాహన చేసుకొంచే వాళ్ళకిక తెలియని మానవ సామాజిక రాజకీయ జీవితమంటూ వుండటానికి పిల్లెదు. అందే సమకాలీన మానవ సామాజిక రాజకీయ జీవితావగాహనను సమగ్రంగా కలిగించగలిగిన ఈ క్రితి సామృద్ధ్యాలు ఆ రెండు నాటకాల ఇతివృత్తంలోనూ, ప్రక్రియా నిర్మాణ శిల్పంలోను వున్నాయని ఆర్థం. సుసంపన్చమైన ప్రాచీన చరిత్రగల సంస్కృత నాటక సాహిత్యానికి ఈ రెండు నాటకాలను ప్రతినిధి రచనలుగా ఆయన భావించారన్న మాట.

అయితే తాను ఉత్తర రామచరితను విశ్లేషించినంత గాథంగా, విస్తృతంగా ముద్రారాష్ట్రస్ మను విశ్లేషించలేదు. ఉత్తర రామచరిత అనుభవ తీవ్రతకు సంబంధించిన ధయితే ముద్రారాష్ట్రసం ఆలోచనా తీవ్రతకు సంబంధించినది కావటిది.

అందుకు కారణం కావచ్చు. అంతకంటే ఎక్కువగా ఉత్తర రామచరిత ఇతివృత్తాని కున్నంత విస్మృత నేపథ్యం ముద్రారాష్ట్రానికి లేకపోవటం కారణం కావచ్చు.

ఉత్తర రామచరిత సీతారాముల భార్య భర్తు సంబంధాల వద్ద వ్యక్తి సమస్యగా ప్రారంభమై, కుటుంబ సమస్యగా, వంశ గౌరవ సమస్యగా పొట మరించి, రాజ్యసమస్యగా రాటుతేలిన దాని పరిణామ ఫలితమైన ఇతివృత్తంతో వుంది. అందువలన దానిని వివిధ స్థాయిలలో, వివిధ కోణాల నుండి ఇస్కేషించ టానికి వీలయింది. ముద్రారాష్ట్రము రాష్ట్రముడికి చాణక్యదికి సంబంధించిన వ్యక్తి సమస్యగా కాక రాజకీయ ప్రయోజనాలను సాధించే రాజకీయ సమస్యలో ప్రారంభమై కొనసాగిన ఇతివృత్తంతో వుంది. అందువలన దాని విస్తేషణ పరిధి కూడా పరిమితమైందే అవుతుంది. చాణక్యదు ఏ ఎత్తగదలతో రాష్ట్రము దిని తొంగదినుకొన్నాడన్న ప్రశ్నకు - దానికి రాష్ట్రముడెడ్డా ప్రతిస్పందించి ప్రవర్తించాడన్న వివేచనకు ఆసలాచర్య ప్రతిచర్యలకు ఆస్కారం కల్పించిన రాజ్యధికార స్వభావాన్ని గురించిన ఏకముఖ విశేషం కే ఇందులో అవకాశం వుంది. అందువలన ఉత్తర రామ చరిత విమర్శనం బహుముఖాలుగా సాగినట్టు ముద్రారాష్ట్ర విమర్శనం సాగరేకపోయింది.

III

‘శ్రీ భగవద్గీత యంద విశ్వరూప సందర్భం యోగము వంటిది - సాహిత్యమున నాటక ప్రక్రియావిర్యము’ అని ప్రతిపాదించి, ఆ వాక్యానికి హ్యాథ్యాన రూపంగా ‘ప్రభావైతివృత్తము’ అనే శిర్మికతో కొంత విషయం ప్రాశారు నాన్న. ఆ సందర్భంలో భగవద్గీతా విషయాలకు నాటక తత్త్వానికి వున్న సంబంధాన్ని సృజనాత్మకంగా నిరూపించటం జరిగింది. ప్రత్యక్షంగా ఉత్తర రామచరితకు సంబంధించినదన్న సూచన ఆ వ్యాస విషయంలో లేకపోయినా అందులో ప్రతిపాదించిప నాటక ము యొక క్రూరే కొచ్చుత దర్శన లక్షణం, నాట్య దర్శనము యొక విలషణత, ప్రాణాజ్ఞ స్వభావము - ఇవన్నీ ఉత్తర రామచరిత ఇతివృత్తంతో అన్వయం కల అంశాలు. అందువలన ‘ప్రభావైతివృత్తము’ శిర్మికను ఇందులో చేర్చటం జరిగింది.

ఈక ఈ నాటకములో వున్నది సీతారాముల సంబంధం. లోకాపవాదుకు వెదచి రాముడు సీతను పరిత్యజించటం, సీతను పరిత్యజించానే అనే వ్యధతో

బాధపడటం, లవకుశలను తన కుమారులుగా గుర్తెరగటం, చివరకు సీతను పొందటం ఇందులోని విషయాలు. నిష్కరణంగా సీతను వదిలేళాదన్న నింద రామునికి రాకూడదు. బాధితురాలయన సీత అట్టా భావించినా రాముని శిలానికి ఆది మచ్చే అవుతుంది. అందువలన సీతను వదిలేళానే అని చిత్రఖోశను అనుభవించే వాడుగా రాముడిని, రాముడు తనకు చేసిన ఆపకారాన్ని గురించి మనసులోనైనా నిందా సూచకంగా అనుకోని సీతను ప్రాతలుగా చేసి భవభూతి ఉత్తర రామచరితకతను నడిపాడు. వైగా రాముడి చిత్రఖోశను సీతకు ప్రత్యుషి కరింపజేసి ఆమె మనస్సులో ఏ మూలానైనా ఆతని ప్రపాదన పట్ల వ్యుతిరేకత వుంటే ఆది కరిగిపోయేటట్లు చేశాడు. ఆ రకంగా వాళ్ళపరిసీ మళ్ళీ కలిపాడు. ఈ విషయాన్ని విశ్లేషించి చెప్పటంలో సీతారాములను మనుష్య మాత్రులుగా భావించి, ఆ ప్రాతిపదికమీద వాళ్ళిద్దరిని కానేపు సామాన్యాలన త్రీపురములుగా, భార్యాభర్తలుగా, సత్య రజస్త్రమో గుణాలలోది సంఘర్షణాత్మకమైన జీవితం జీవించేవాళ్ళుగా, కానేపు ప్రజలకు, సామాజిక సితికి విలువలకు భాద్యతవహించే పాలకులుగా వ్యక్తి జీవితానికి, రాజ్య ప్రయోజనానికి మర్యాద సంఘర్షణను ఎదురొక్కన్న వాళ్ళుగా, మరి కానేపు ప్రకృతి పుయములుగా ప్రత్యేకించి సీతను విభూతి శభ్దవాచ్యగా, రాముడిని స్వీతిమంచదుగా వేరు వేరు కోణాల మండి అధ్యయనాంశాలుగా చేయటం జరిగింది.

నాన్న ఈ అధ్యయనంలో నాటక కర్త 'సీతాముఖముగా అనుభవమును శ్రీరామ ముఖముగా వ్యక్తము చేసినట్లు చేయలేదు'—అని గుర్తించారు. ఆయితే సీత రాముడి అనుభవానికి విషయం కాగలిగినట్లు స్వయంగా అనుభవ విషయ ఎందుకు కాలేక పోయిందో విచారించే పని చేయలేదు. అట్టాగే పరిత్యజించ బడిన సీతయందు కంటే పరిత్యజించిన శ్రీరాముని యందు సహృదయ సాసుభూతి ఉగ్నమయ్యేటట్లు నిర్మాణ శిల్పాన్ని భవభూతి నిర్వహించాడని గుర్తించటం జరిగింది. కానీ ఆ సాహాత్య శిల్ప దృక్పురం ఏ సామాజిక సాంస్కృతిక ప్రతిపలన రూపమో విశ్లేషించే పని చేయలేదు. ఆ పిఫ్పైన విచారణ, విశ్లేషణ ఈ విమర్శ ప్రాతిపదిక మీద ప్రారంభిస్తే మహిషాజన అనుభవ కోణం సమాజంలో, సాహాత్యంలో ఎందుకు విస్మరించబడుతున్న దో అవగాహన అవుతుంది.

సీతను త్యజించటానికి కారణాలు రాముని అంతరంగానికి సంబంధించి నవిగా చేసిన భవహూతి నాటక నిర్వాచి, శిల్పం వల్లన రాముడు సీతను పరిత్యజించటానికి కారణమైన పితృస్వామిక సామాజిక విలువల వైపు మనసు కానీ, బుద్ధికానీ ప్రసరించవు. అందువలన ఉత్తర రామచరిత విమర్శనమంతా రాముని చుట్టూకొని సాగుతుంది.

రాముడు తనపట్ట చేసిన ఆపథారాన్ని గురించిన బాధ సీత మనసులో అణగి వుంది. 'రాజధర్మ నిర్వాచిషు'న కౌరత చేయని వాడుగా రాముని గురించి అనుకోన్న సందర్భాన్ని అంట్లేపెట్టుకొని భార్యపట్ట ఆతని ప్రవృత్తి లోని ధర్మ లక్షణాన్ని గురించిన నిరసన ధ్వని వినభద్రుతుంది. అయితే అవ్యాక్షాల భారాన్ని తమమీదే వేసుకొని మోయటం సహజ స్వభావంగా చేయబడిన త్రీ జాతికి ప్రతినిధిగా సీతకూడా ఏ తర్తుచేత తాను కరినంగా పరిత్యజించ బడిందో ఆ తర్త కంటే తానే కలిసురాలనని భావిస్తుంది. రాముని తప్ప ఎత్తి చూపటానికి అందుకే సీత ఇష్టపడలేదు.

కానీ సీత సథి ఆయున వనదేవత వాసంతి మాత్రం కీర్తికాంఛావరుదయ రాముడు సీతను వదిలేళాడని ఆరోపిస్తుంది. 'కిమయుకోనను ఘోర మత్స పరం?' అని, అంతకంటే ఘోరమైన కీర్తి ఎక్కువయినా వుంటుండా అని రాముడిని ముఖం పట్టుకొని అడుగుతుంది. రాముని ప్రవర్తన పట్ట నిరసన ఈ ఒక్కచోట వ్యక్తమవుతుంగి. దీనిని చక్కగా గుర్తించి నాన్న తన విమర్శలో భాగం చేశారు. ఇక్కడ వాసంతి చేసిన ఆరోపణ వంటో ఆరోపణ రావణ వధానంతరం ఆగ్ని ప్రవేశ ఘట్టంలోనే సీత, స్వయంగా చేసినట్టు చలరి 'సీత ఆగ్నిపవేశం' నాటకంలో ప్రాశాధ్య. ఆ నాటకంలో తర్కయుక్తమైన సీత వాగ్నీఖరికి, రాముని ప్రవర్తనపట్ట అపమ్మానశరీరితమైన నిరసన పెల్లాబికి ప్రకటితమైన విధానానికి వాసంతి వేసిన 'అయి కతోర యకః కింతే ప్రియం' (3.21) అన్న ప్రశ్న మూలంలాగా కనబడుతుంది.

ఉత్తరరామచరిత కథావస్తు స్తోకారంలో ఇతివృత్త నిర్వాచిలో కూడా సుని శాకుంతలంలో బాలా విషయాలలో పోలివుందని చెప్పిన నాన్న ఎందు చేతనో ఒక విషయాన్ని అంతగా పట్టించుకోలేదు. అదేమిటంటే . రావరక్తం తప్ప చెయ్యదన్న బావన కాధానుది. దుష్యంతుడు లోకానికి వెరచి కణ్ణు

ఈమంలో పెళ్ళాడి వచ్చిన శకుంతలను తన సభాస్తలిలో నీ వెవరో నావు తెలియదు పొమ్మని బూకరించిన మూలకథను మార్చి దుష్టంతుడి ఉదాత్తత తగ్గకుండా వుండేందుకు వీలుగా దూర్మాణం శాపాన్ని కల్పించి, ఆ కారణంగా అయిన శకుంతలను మరిచిపోయినట్లుగా కథను నడిపించాడు. ఆకాశవాణి చెప్పిందని కాక తన గుర్తుగా శకుంతల కిచ్చిన ఉంగరం తిరిగి దొరికినప్పుడు ఆమె స్కృతులు వెన్నాడగా ఆమెను కనుక్కొన్నాడు. ఈ క్రమంలో మూలకతాంకంలోని దుష్టంతుడి దోషగుణం పరిహారించబడి అందరికి ఆమోదయోగ్యుడయ్యాడు. అదర్యనాయకు దయ్యాడు. తవభూతి ఉత్తర రామచరితకథానిర్వహణలో ఈ విధమైన కాళిదాస భావన ప్రబలంగానే వుంది.

రామునిలో వున్న దోషగుణం సీతను త్యజించటం. సీత మనసులోకూడా అతనినేమీ అనుకోలేదని ఎందరన్నా, బ్లద్దమంతులెవరయినా రాముడిది తప్పనక మానదు. రామగత దోషాన్ని ఎంచకుండా వుండాలంచే రెండు పద్ధతులు. చెయ్యకుండా వదిలిన పెద్ద తప్పను చూపించి దాని ముందర ఇది చాలా చిన్న తప్పని నిరూపించటం. అందులో భాగంగానే రాజధర్మ నిర్వహణ నుండి వైదొలగటం అనే పెద్ద తప్పను చెయ్యకుండా రాముడు భార్యను వదిలేళాడన్నిచిన్న తప్ప మాత్రమే చేశాడు ఇదంత పట్టించుకోవలసినది కాదని ఒక వైపు చెప్పటం ఊగనే జరిగింది. రెండవ పద్ధతి రాముడికి తాను చేసింది తప్పని తెలుసు. అనివార్యమైన పరిస్థితులలో ఆ తప్పను చేశాడు. చేసినందుకు అనుకుంఱలమచ్చిన్నానే వున్నాడు అని అతని పూర్వావ నుగుణం ముందర భార్యను వదిలివేయటం అంత పట్టించుకోవలసిన అంశం కాదని చెప్పటం. అది కూడా జరిగింది. వెరసి పరిత్యక్త అయిన సీత యందు వుండవలసిన సపునుభూతి పరిత్యజించిన రాముని యందు లగ్నమవుతుంది. ఆరకంగా శాకుంతలంలోని దుష్టంతుడి వలెనే ఉత్తర రామచరిత రాముడు కూడా దోష రహితుడపుతాడు. అయినాడు. గర్భిణి అని కూడా చూడకుండా ఏ సీతను అయితే వదిలేళాడో ఆ సీతకే చివరికి ఆమోదయోగ్యుడయ్యాడు. ఆ రకంగా సామాజిక ఆమోదం పొందిన రాముడు ఆదర్శప్రాయిదు కూడా అయినాడు. కనుక ఈ విషయంలో దుష్టంతుడికి రాముడికి వున్నది ప్రత్యేకించి పేర్కున దగిన పోలికే. దుష్టంత పాత్రోస్మీలనంలో కాళిదాసు హృదయం, రామపాత్రోస్మీలనంలో తవభూతి హృదయం ఓకేరకంగా ఆపిష్కృతమయినాయి.

ఉత్తర రామచరితలోను, ముద్రారాష్టసంలోను హామెట్టులోను విషాదం, దుఃఖం ఇతివృత్త స్వభావాలుగా వున్నాయి. విషాద సారంగధర విషయం చెప్పనే ఆక్రూరలేదు. భారతీయ నాటక సంప్రదాయానికి సహజం కాని విషాద స్వభావ లక్షణం ఆయా నాటకేతివృత్తాలలో ఏ విలక్షణ పొత్తను నిర్వహించిందో ప్రత్యేకించి చెంచాయి ఈ వ్యాసాలు. నాటక అధ్యయనం ‘లోనారసి’ చేయాలనుకొనే వాళ్ళకు ఈ వ్యాసాలు ఒక నమూనాను అందిస్తాయని విశ్వసిస్తున్నాను.

1955 లో విషాద సారంగధర నాటకంపై విమర్శన వ్యాసం ప్రచరించి నమ్మడు—

“పొరిబోరి నొప్ప సలాకల
నొరసిన కుందనపు బూడియును బోలె సభన్
సరసుల సంఘర్షణమున
వరకవి కావ్యంబు మిగుల వన్నెకున్నన్”

ఆన్ని ‘ప్రభోద చందోదయము’ నందలి పద్యమే తనకు ప్రభోదమై ఈ విమర్శనా వ్యాసంగమునకుప్రకమింపజేసినది”— అని చెప్పుకొన్నారు నాన్న. సంఘర్షణమే సాహిత్య ప్రయోజనమని నమ్మి ఆలోచనల సంఘర్షణకు ఆశ్చర్యించిన నాన్న కేతవరపు రామకోటిశాత్రీగారి స్కృతిగా ఈ నాటక సాహిత్య విమర్శన వ్యాసాలు సాహితీ మీతుల కోసం అందిస్తున్నాను.

పక్ష్యంతి

3.10.1993.

—కాత్మాయని విద్యహౌస్

మిత్రవ్యం

రామకోటి శాస్త్రిగారిక, నాకు ముపై సంవత్సరాల మైత్రీఇంధం. బద్ద విరోదులం, కావలినపాక్షం, వియ్యంకులమవడం కేవలం భగవదీలయే. మా వియ్యంధంకంకే మైత్రీఇంధమే ప్రగాఢమయినదని నా విశ్వాసం. అలాగే ప్రవర్తించాం కూడా. పోడ్లాదుకున్నా, కొడ్లాదుకున్నా (సాహిత్యం - సిద్ధాంతం దృష్టి) శాస్త్రిగారు మిత్రుడుగానే ఉండిపోయేవాడు - నాతోనేగారు, చాలా మందితో. దానికి పూజ్యాలు శ్రీ కాళోళీ సారాయణరావుగారు సాక్షులు. ఆ రోజుల్లో (1961-62) శాస్త్రిగారు పరమ గ్రాంథికహాదులు, సారాయణరావుగారు వ్యాపారిక ఛాపావాడులు. నక్కలగుట్ట(జంబూకాది ఆని నామకరణం చేశాం)లో పాచిపురు 3-4 గంటల సేపు ఆశి తీవ్రంగా వాడులాడుకొనేవారు. జట్టు-జట్టు పీకొక్కని, ఒకరినొకరు రక్కుకుంటారేమోనని నాకు భయం వేసేది. చివరకు ఓ కప్పు కాఫీ త్రాగి, హాయిగా నవ్వుకుంటూ వెళ్లిపోయేవారు.. వాన వెలినిస్త్తయ్యేది.

శాస్త్రిగారిని 'మొంది బండా వాడ'ని అనేవాళ్లీ ఆ మాటనే కొంచెం మర్క్కాదగా చెప్పాలంచే, మహాత్రరమయిన పట్టుదల గలవుదన్నమాట. నక్కల గుట్టలో ఉండగా, ప్రాధునపూట కాఫీ వాసన వస్తే గాని. మంచం దిగేవాడు కాదు. రోజుకు 7 - 8 కప్పుల కాఫీ, కాఫీతో సిగరెట్టు, కాఫీ తరవాత ఇంత వక్కపొడి. రోజుకు 5 కట్రెర మార్కు సిగరెట్టు ప్యాకెట్టులు (ఏదో ప్రాయ వలసివచ్చి, రాత్రికు ఎవ్వువనేపు మేల్కొని ఉండవలసివస్తే ఇంకో రెండు మూడు ప్యాకెట్టులు) నెలకో కిలో వక్కపొడి - ఇవి తప్పని సర. అయితే ఒక సారి మొందితనం వచ్చి, ఆమాంతంగా మూడూ మానివేసాడు. మళ్ళీ జీవితంలో వాడి జోలికపోలేదు. అలాందిది ఆయన పట్టుదల. అలాగే సాహిత్యరంగంలో కూడా. ఒక పట్టున ఏ సిద్ధాంతాన్ని అంగీకరించేవాడుకాదు. కూలంకషంగా, అర్ధం చేసుకొని, తీర్చం చేసుకున్న తరవాత, ఆ సిద్ధాంతం ఆయనకు నచ్చిన దయతే, ప్రాణపణంగా దాన్ని సమర్పించేవాడు. మంచి వాక్యాభిమ కలవాడు కూడా

ఖ్రష్టియన్లో, తన మాట నెగ్గియకునేవాడు. 1955 లో ‘కన్యాశల్చర్మ’ నాటకాన్ని ఎంత గట్టిగా భీటి చెంచాడో, ఇంటే దృఢంగా 1985 తరవాత ఆ నాటకాన్ని సమర్పించాడు. ఎంతో మంది కమ్యూనిస్టు సిద్ధాంతాలకు తలటగ్గాడన్నా, ఇంటో దావా కట్టుకొని, అమ్మవారికి నిత్య నైవేద్యం పెడితేగాని, బయటకు వచ్చేవాడు కాదు ఆయన. ఆలాంటిది ఆయన తత్త్వం,

ఇక్కోటిమి 3. 1960 నాటు, థికే సమయంలో, మేమిద్దరం వరంగలు ఆర్ట్స్ అయింటైన్ కాలేజీ ప్రిన్సిపాలు గారి గదిలో ఇష్టుగు పెట్టాం. అంతకు మందు మాకు ములి పరిచయం కూడా దేదు. ప్రిన్సిపాలుగారే పరిచయం దేశారు. ఆప్పటి నుండి నిరామాటంగా కొన్సాగించి మామైత్రి. అక్కోటిరు 28, 1991 నాడు సి. కె. ఎం. కాలేజీలో నా ఉపస్థానం విందామని వస్తున్న వ్యాఖ్య విధి కళాశింభి వేయదం నాకు తీరని రంపపుకోత. నా మనమరాలు ‘వరంగలు తాతయ్య వన్నేనే, సీవు హాయిగా నష్టుణ్ణావు’ అని అనేది. నిజమే, ఆలా హృదయం విప్పిచేప్పి, చెప్పుకొని, ఆనందించి, ఆవందింప చేయగలిగిన వ్యక్తి శాస్త్రిగారు. ఆయన అక్కారు మరణం వ్యక్తిగణంగా నాకు తీరని లోటు.

విమర్శలో శాస్త్రిగారికి స్వాపరభేదముండేది కాదు, కష్ట-నష్టాలను గురించిన ఆలోచన అసలే ఉండేదికాదు. ‘ప్రాయధానికి నర్సారావు పేట కుర్చీతో కూర్చుంటే, నాకు కనబడేది కృతి (పుస్తకం) కాని కృతికర్త (రచయిత) కాఢయ్యా’ అని అనేవాడు. నిజమయిన విమర్శకుడికి ఉండాల్సిన షిస్క్రైన గుణం ‘మై కమ్మా ఆఫీన్ దేఫీ’ అని కబీర్దాసు అన్నట్లు, శాస్త్రిగారు తనకు తోచిన విషయాన్ని, తోచిన తీరుగా, నిర్వయంగా చెప్పగలిగిన వ్యక్తి. అందుచేతనే ఆయన రచనా కైలిలో, ఆయన ఆలోచనాసరళిలో వచ్చిన మార్పులను ఆయన దాచకోలేదు. ఎవరు ఎన్ని పేర్లు పెట్టి విమర్శించినా, తపాలోవన తానే, అసహాయతారుడిలా వెళ్లిపోయాడు. తెలుగు విమర్శనారంగంలో తనదైన ముద్ర ఒకటి వదలి మరీ వెళ్లాడు.

రిట్రైర్ అయిన తత్తవాత ఏమైమో చేయాలని కలలుగన్నాడు ఆయన. ఎన్నో plans వేసుకొని, వాటినల్ని యెచి విపరిష్కా ఉండేవాడు. ఆయన ప్రాయధం మొదలు పెట్టి, హర్షిచేసిన ప్రాతప్రతులను, ఆయన మరణానంతరం

పున్నక రూపంగా ముద్దించడం, ఆయన ఆత్మకు కాంతి కలిగించే ఉత్తమ ప్రయత్నం. దానికి నడుం కట్టిన చి. ల.సో కాత్యాయని 'విద్యుత్తే' అభినంద సీయురాలు. అందుకు సహకరిస్తున్న వారికి కూడా సొ ఆశిస్తులు. ఆ' ప్రయత్నంలో, ఇది రెండో-పున్నకం.

ఈహ ప్రస్తుతం 'ఉత్తర రామహరిత' ను, గురించి శాస్త్రిగారు ప్రాసిన వ్యాసం వారు గ్రాంథికపాదులుగా ఉన్నప్రబోధించారు. బహుతి నాటకాన్ని కూలం కషంగా, 120 పేజీలలో వ్యాఖ్యానించడమే కాకుండా, బహుతి రచనలను ప్రశాపితం చేసిన పూర్వీ కవుల (నాటకాల రూల) రచనాంశాలనో కూడా వివరించారు. రాముడు, సీతల శిలంలోని వైశ్వాస్యాలను మాలికంగా చర్చించారు.

రాజకీయ కుతంత్రాల కాలవాలమయిన 'ముద్దాధసాన్ని' రామకోట్లి శాస్త్రిగారు వివరించిన తీరు చక్కగా ఉంది.

మొదచేది కుటుంబ సమస్యలను; ఇంతః సంవేదలను మన కండ్రముంచుంచిలే,, రెండోది సామాజిక-రాజకీయ జీవితపు-దొంకతిరుగుళకును కళకు గట్టినట్టుగా వివరించింది. ఈ రెండు నాటకాలు సంస్కృత నాటక సాహిత్యంలో తలమానికాలవంటివి.

పేక్కస్సియర్ 'హామైట్' మీద ప్రాసిన విమర్శ 5-6 ఏండ్రు క్రింద ప్రాసినది. టూజెడి వైశ్వాస్యాన్ని, హామైట్ పాత్రను వివరించిన ఈ వ్యాపంలో 'మనివి క్రియావృత్తిలానికి బాహ్యమహంచంలోన్ని భౌతిక వస్తు స్థిరిగతుల ఒత్తిడి ఎంత ప్రేరకశక్తిగా వసిచేస్తుందో సాహిత్యం బాధ్యతగా నిరూపిస్తుంది.' అన్న శాస్త్రిగారు వ్యాపారమ్యం ఆశిముమ్యం లాందిది. శాస్త్రిగారు, రఘునాథై లిపై కూడా బాహ్య ప్రమంచంలోని భౌతిక వస్తు స్థిరిగతుల ఒత్తిడి ఆయన ఆశ్చర్యాలకు బాగా అవగతమయిన విషయం.

చిలకమల్ పారి 'గయోపాఖ్యానం', ధర్మవరం వారి 'విషాద సారంగ ధర' నాటకాలను గురించి శాస్త్రిగారు ప్రాసిన వ్యాసాలు 1955 కు చెందినవే, ఇవి కాలేజీ జీవితం నుండి బయటకు వచ్చిన రోజులలో ప్రాసినవి. ఇతివృత్తం, సంభాషణలు, పద్య రచనా శిల్పం గురించి శాస్త్రిగారు వెలిబుచ్చిన అభిప్రాయాలు వారి విమర్శక ధృష్టికి తూర్పుకాలు.

ఒక విచిత్రమయిన విషయం. శాస్త్రిగారు వర్ణించిన ఐదు నాటకాలలోను 'ప్రాజెడి' ప్రధానాంశం. అది ఐదు నాటకాలలోను వివిధ రూపాలతో మనలను ఆకట్టుకుంటుంది.

ఈ పుస్తకంలోని ఆరు వ్యాసాలలో, ఉత్తర రామ చరితను గురించిన వ్యాసం సర్వాంగ సంహారమయినది. ఇంత సర్వాంగ సంపూర్ణంగా ఆ నాటకాన్ని గురించి మరివరూ వ్రాయలేదేమో అనిపిస్తుంది.

నాటక మేళ కాదు, నాటక విమర్శకూడా 'పంచాగ్నుల మధ్య ఉండి వ్రాసే ఉటువంటిదే' నన్ను మాట, శాస్త్రిగారి విమర్శనా వ్యాసంగాన్ని చదివితే ఆర్థమయ్య విషయం.

పరమగ్రాంథికపాదులయిన రామకోటీశాస్త్రిగారు, విశ్వసాతవారి గద్య రచనాక్రితిని పుణికపుమృతోని, ఆ తరవాత వ్యావహరిక భాషను ఆకట్టుకొని, చివరకు తమదంటూ ఒక విశిష్టమయిన కైలీరూపాన్ని సంతరించుకున్నారు. ఆయన గద్యరచనాక్రితిలోను, ఆలోచనా దోరఱలలోను వచ్చిన మార్పులు ఈ వ్యాస పరంపరలో కొంతగాకపోతే కొంతఅయిన, గోచరించకపోవు. శాస్త్రిగారిని ఆర్థం చేసుకోవడానికి ఈ రచనలు ఉపకరంచగలవని ఆశిస్తున్నాను.

రామకోటీ శాస్త్రిగారు సగం - సగం వ్రాసి వదలిపెట్టిన వ్యాసాలు చూలా ఉన్నాయి. వాటని కూడా పారకుల కందించే ప్రయత్నం చేసే బాగుంటుందని నా అభిమర్థం.

గౌంఫీనగర్,
పైదరాబాదు-500380
19.10.93.

శ్రీమానెన్ నిర్మల్

1. నాటకం అంతే....

I

నాటకం ప్రాయటం, చదవటం, ఆడటం, చూడటం పైకి ఎంత సులత సూతంగా కనిపిస్తుందో లోతుకు దిగితే అంత కష్టసాధ్యంగా తోస్తుంది. సద్యః పరనిర్వ్యతికి నాటకమంత శక్తిసామర్ద్యాలుగలిగిన సాహిత్య ప్రక్రియ మరాకటి లేదు. నాటక కళానుభూతి ఎదురుగా అప్పటికప్పుడు ప్రపేషకుల కండ్లలో కని పిస్తుంది. ఇంత శీర్ఘ వల్మిక్రపదం, గనుకనే నాటకం విషయంలో పచిచేయటానికి రచయిత అంత పంచాగ్నిమధ్యంలో తపస్స జేస్తాడు. నాటక రచయితకన్నీ పరిమితులే. పొత్తులు రంగస్థలం మీద మాట్లాడినదానికండే, ప్రవర్తించిన్నదాని కండే కించితు ఎక్కువ మాట్లాడటానికిగానీ, ప్రవర్తించటానికిగానీ రచయితకు ఆవకాశం లేదు. ఇంత రచయితా కూడా సామాజికులతో తన తరఫున పొత్తుల చేత మాట్లాడించవలసిందే కొనీ శాసుగా ముందుకు రావటానికి చీలుకాదు. ఆ పొత్తు లందుకు ఒప్పుకోవు. రచయిత ఆతోచస్తలను, ఆవేదనలనూ, రంగస్థలం మీది పొత్తుల. కదలికలవల్లా, మాటలవల్లా సామాజికు లూహించుకొని, ఆవును కాబోలనుకోటం తప్ప మరాక మార్గం లేదు.

ఆదటానికి ఉద్దేశింపబడినా నాటకానికి చదువుడు కూడా ఉన్నది. దేశంలో చాలామంది చదవనేర్చిన నాగరకదళలో నాటకాలను కూడా సవలలకు లాగా చదువుతారు. అదితే జనం ఇష్టపడని ప్రాచీన నాటకాలను అధ్యయన శిలురైన సాహిత్య విద్యార్థులు చదువుతారు. నాటకాన్ని చూడటంలో ఎంత వసతి ఉన్నది, చదవటంలో కూడా అంత వసతి ఉన్నది. సామాజికుల సందర్భంలో మన దృష్టిని తప్పించుకొనిపోయే కదలికలు, మాటల లోతులు చదివే టప్పుడు తప్పించుకొనిపోలేవు. రంగస్థలం మీద అభినయానికి రచయిత ఇచ్చిన సూచనలను పొత్తుధారులు గమనించకుండా చేస్తే సామాజికు లేపీ చేయలేదు. వాళ్ళకెమీ అర్థంకాదు. ఎవరికివాళ్లగా చదువుకొంటూ ఉండే ఆ సూచనలనుబట్టి

ఆయి పొత్రలను వారి మనోభావాలను మనం భావింపవచ్చు. ఆదునిక కాలంలో ఆడటానికి అసలు కానేకాదన్నట్లు శ్రవ్యనాటకాలు వస్తున్నాయి. అసలు విషయ మేమిటంచే - దృశ్యకావ్యాలు చూడటానికి పనికిప్పాయి, చదవడానికి పనికి ప్పాయి. శ్రవ్యకావ్యాలు ఒక్క చదవుకోటానికి మూత్రమే పనికిప్పాయి. అందువల్ల చదివినా, చూచినా సద్యాపర నిర్వ్యాతికి నాటకమే దోహదకారి. అంచే - నాటకాన్ని చూచి ఆనందించవచ్చు, చదివీ ఆనందించవచ్చు. అర్థంచేను కోటానికి రెండూ రెండు రకాల తోద్వదతాయి.

II

భూరోపియన్ నాటక వాస్తుయాభివృద్ధికి మూలం గ్రీకు నాటకం. ప్రతిస్తు హర్షం ఆరవ శతాబ్దం నుండి, ఆక్రూద దేవతల ఉత్సవాలలో జరిగే ఇతిహాసిక హృతిక ప్రవచనాలను, అందు వెంట ఉండే సంగీత దోరణలనూ ఇట్టి నాటకం దూప గట్టుకోటం మొదలు పెట్టింది. క్రమంగా సృత్య ప్రదర్శనాలల్తా దానికొక క్రొత్త హండా దూపం సిద్ధించింది. ఆ కాలంలో అవస్త్రి బయలు నాటకాలే. నాటకాలన్ని ప్రజల్లో బహుళ ప్రవచరంలో ఉన్న ప్రాచీన విశ్వాసాలూ, ప్రాచీన పురాణాలలూ మొదలయిన వాటితో ఉండటం వల్ల ప్రవచలకు అవస్త్రి ఆకర్షకాలుగా ఉండటంతోపాటు సులతంగా అర్థమాత్రా కూడా ఉండేవి. మంచి నాటకాలంచే మతత్తాత్మిక భావాలను సాధుదంగా ప్రదర్శించేవని అర్థం. మొదటి గ్రీకు నాటక ప్రదర్శనం అంతా ఒక్క నటునితో నిర్వహింపబడింది. ఆ నిర్వాహకుని పేరు భేసిపుస్తి.

ఆ పిమ్మట ఇద్దుగా ముగ్గుగా నటులను పెట్టి ఆయుక్తులన్, సోఫికిల్న అనే వార్షిక్కరూ గ్రీకు నాటకం అభివృద్ధికి తోద్వద్దారు. సోఫికిల్న వచ్చినప్పటి నుండే నాటక కథ కొక పద్ధతి వచ్చింది. కతను చెప్పటంలో ఆఖ్యానంగా చెప్పే పాత పద్ధతినీ వచ్చి అభినయింతో చూపించటం మొదలయింది. ఆదే క్రమంగా నాటక ప్రాణంగా అరిష్టాచిల్ చేత చెప్పటడే అంత అభివృద్ధి ఆయింది¹

- I. The imitation of the action is the fable for by fable I mean the contexture of incidents, or the Plot.... the fable then, is the principal part the soul as it were of tragedy. - Aristotle's Poetics & Rhetoric. Every man's Library reprint 1955, P : 15, 16.

ప్రటాజెడిక్ అనుకరణే ప్రధానం - మనుష్యులను కాక వాళ్ల జీవితాన్ని, జీవిత మందే క్రియాశిలభను - అనుకరించటమే ప్రటాజెడి లభణం. క్రియాశిలభ అన్నది అనేక క్రియా పరంపర యొక్క సమస్తి. అదే జీవిత సమస్తం. ఆ సమస్తాన్ని చేసున్న చిన్న చిన్న క్రియాబాగాలు జీవిత నాటకంలో రంగాలు. ఆ విధంగా నాటకం మానవ జీవితానికి ప్రతిబింబంగా తయారైంది. అంటే మనుష్యులు తమతమ జీవితాలను బహు క్రియాకలాపాల రూపంలో అనుకరిస్తాన్నారు - అఖి నయిస్తాన్నారు - అన్నమాట. నిద్ర లేచినప్పటినుండి వైయ్యకీలయిన కాల కృత్యుల వంటి జీవిత వాస్తవాలను తీసివేసే ఇంట్లోవాండ్లతో కానీ, బయట వాండ్లతో గానీ మన మాట్లాడటం - పోట్లాడటం - నవ్వటం - ఏద్దుటం - ఆవేళ పడటం - ఆవేదన పడటం - ఆలోచించటం - ఏరో చెయ్యాలనుకోవటం - పది చోట్లకు తిరగటం - తిండికోసరం తిప్పులు పడటం - ఒకడ్ని కాళ్ల పట్టుకోటం - మరొకర్నీ గొంతు కోయటం - ఇంకొద్దీ మోసం చేయటం - తాగి తందనాలు తొక్కటం - భోగ్యవస్తువుల వ్యసనంలో పడటం - దురాళా దుష్ట స్వభావాలు పెరగడం - కొన్నాళ్ల వెలిగిపోతున్న ట్లుండి చివరకు ఆరిపోవటం - ఈ మొదలయిన క్రియాకలాపాలన్నీ కలిస్తేనే జీవితమవుతుంది. కనీస మందులో కొన్నైనా కలవంది చెప్పుకోతగ్గ జీవితం కాదు.

చెప్పుకోతగ్గదాన్నీ పదిమందికి ప్రదర్శించాలి గనుక గ్రీకులు నాటక మందే క్రియా జీవితాన్ని అనుసరించటమే ననుకొన్నారు. అరిష్టాటిల్ దాన్నీ ప్రటాజెడి లభణంగా చెప్పాడు. ప్రటాజెడి అంటే అదొక నాటక ఫేరంగా నాటక వాజ్యాయం బాగా అఖివృద్ధి అయిన దశలో వచ్చిందికానీ, మొదట మొదట గ్రీకులకు నాటకమంచేనే ప్రటాజెడిగా ఉండేది. జీవితంలోని క్రియాకలాపాల వైలభజ్యాన్ని చూచి, నాటకంలో ఒకొక్కక్క క్రియను ఒకొక్కక్క సీనుగా ప్రవేళ పెట్టడం ఇరిగింది. థిన్న థిన్న వ్యక్తుల యొక్క థిన్న థిన్న స్థలాల్లోని థిన్న థిన్న క్రియా కలాపాలు జీవితంలోలాగే నాటకంలో కూడా వస్తుంటే ఆ వైలభజ్యాన్ని అంకంగానూ, దానికి సంబంధించిన వేరువేరు క్రియలను వేరువేరు సీనులగానూ గ్రీకు నాటక కర్తలు పెట్టుకొన్నారు. గ్రీకు నాటకం జీవితానికి ఇంత దగ్గరగా ప్రతిబింబంగా అఖివృద్ధి చెందిందనటంచేత కేవలం వాళ్ల నిత్య జీవితంలోని కొన్ని క్రియాకలాపాలను నాటకంగా ప్రదర్శించేవాళ్లని అనుకోకూడదు, మనుష్యులు తమతమ నిత్య జీవితాల్లో కనీసం నూటికి ఒకడైనా

ఆలా ప్రవర్తించే అవకాశమున్నదనిపించేవి, మనం మాత్రం ఇంతకంటే ఏం చేస్తాం - ఇదే చేస్తాం అనిపించేవి - అయిన క్రియా కలాపాలను నాటక కర్తలు ఎన్నిక చేసి, సాహిత్య వాస్తవాలుగా చేయటంవల్ల మొత్తం యూరోపియను వాజ్గుయానికి గ్రికులు గురు స్తానంలో నిలబడగలిగారు.

రంగస్తలం పీద సాహిత్య వాస్తవికతను సంతరించుకొన్న క్రియా కలాపాలు కొన్ని కలిసి నాటకంగా పరిచయించవలనిన ఆవసరం ఏర్పడేసరికి నాటక రచయితలు రంగాల దగ్గర - అంకాల దగర జాగ్రత్తపడి పనిచేయవలని వచ్చింది. నాటక పరిచామానికి ఆవసరంలేని సమస్తాన్ని రంగస్తల క్రియా కలాపంనుండి వేరువేసి పక్కాకునెట్టి, అవసరమైనదాన్ని వెతుక్కుని, దాన్ని పట్టుకొని తీగపీద నడిచినట్లుగా ముందుకు పోవలని వచ్చింది. తా నవసరమను కొన్నది సామాజికు లనవసరమనుకోవచ్చు; తా నవసరమనుకొన్నదాన్ని వారు ఆవసరమని శాఖించవచ్చు. నాటకము యొక్క సిద్ధి రచయిత చేతిలోగాక సామాజికుల చేతిలో ఉన్నదని తెలిసిన గ్రికు నాటక రచయితలు ఆసహాయ కూరులుగా నిలబడి ఉపక్రమించవలని వచ్చింది. మానవ స్వభావాన్ని ఎంత బాగా ఆర్థికంచేసుకొంటూ పోతున్నడో దాన్ని ఇట్టి నాటక రచయితయొక్క ఆసహాయ కూరతా లభ్యాన్ని సామాజికులు ప్రశంసిస్తుంటారు. ఈ ఆగ్ని పూరీడుకు నిలబడ్డారు గ్రికు నాటక కర్తలు.

III

గ్రికు నాటక నిర్మాణ లభ్యాన్ని గురించిన విచారణలో రంగం.. అంకం - నాటక సమయాలు ఈ మూడూ ప్రాధాన్యం వహిస్తాయి. ఏదీ కూడా ఈ సృష్టిలో స్వయం ప్రతిపత్తి కలిగింది కాదు. అస్తి కూడా ముందూ వెనుకా, క్రిందా వైనా ఉన్నవాటిలో తెలిసినా తెలియకపోయినా కార్యకూరణ ప్రభావాలకు లోసఫ్తుతూ ఉంటాయి. ఇక్కడ ఈ నాటకంలో ఈ రంగం ఇల్లా జరిగిందంటే భీనికంటే ముందు జరిగినదేహో దినికి కారణమనీ, ఇది మళ్ళీ దీని తరువాత జరుగుటాయే వేనికో కారణమవుతుందనీ నాటక రచయితలాగే సామాజికులు కూడా అసుకోవాలి. బ్యాండుంటు లనుకొంటారు. ప్రతి రంగంలోనూ ఎవరో కొందరు మనమ్ములు ఎక్కుడో ఇకచోట నిలబడి ఏదో ఒకటి మాట్లాడతారు. ఏదో ఒకటి చేస్తారు. జీవితంలోలాగే నాటకంలో కూడా అందరు మనమ్ములూ ఒకటి

వాళ్ళు కారు. కానీ జీవితంలో మనిషికి తనస్తాయి తనకు తెలియక అవకశవకలు చేయవచ్చు. నాటకంలో మాత్రం ప్రతి ప్రాతకూ తనస్తాయి తనకు తెలిసి, తగి సట్టుగా ప్రవర్తించటం విశేషం. ఇదే జీవితానికి నాటకానికి తేడా. తన స్తాయి తనకు తెలిసే తన ప్రాధాన్యం తనకు తెలుస్తుంది. తన ప్రాధాన్యం తెలిసిన వ్యక్తి తన స్తాయిని దాటి పక్కకుపోయి అపహస్యం పాలుకాదు. తన స్తాయిలో తన కర్తవ్యాన్ని తాను నిర్వహించటమొక్కాడే లభ్యంగా ప్రవర్తిస్తాడు. నాటకాలు రక్తికట్టటానికి, జీవితాలు రక్తికట్టకపోవటానికి అలా ప్రవర్తించటమూ, ప్రవర్తించక పోవటమే కారణం. అందువల్ల నాటకంలో స్తాయి బేదాలలో ఉండి ప్రాతలుంటారు. నాటక రచయిత సామాజికులలో ఈ నానా గోత్తాలకు చెందిన ప్రాతలను పట్టుకొని ఆ పరిమిత కాలంలో ఆ పరిమిత స్థలంలో వ్యవహరించాలి. అందువల్ల ప్రతి రంగమూ సామాజికుల అవసరాన్ని ఏదో రకంగా తీర్చేదిగా ఉండాలి. అందే ప్రస్తుత దృశ్యం జరగటానికి మూల మైన పరిస్థితులనూ సంఘటనలనూ సామాజికులకు పరిచయం చేయటం కోసరం, -నాటక పరమార్థం దృష్ట్యా సామాజికులకు తెలియవలసిన, ప్రదర్శించవలసిన అవసరం లేక సార్ధంకాని సన్నిఖే విషయాలను తెలియచేయటం కోసరం,- అనూహ్వాములయిన హర్షార్త లిన్సు మైన దేశ కాల క్రియా మార్గాలలోకి నాటకేతి వృత్తం ప్రవేశింపబోతున్నప్పుడు ఆ విషయాన్ని సామాజికులకు సూచించి వారిని రాబోయే విషిష్ట ఘట్టాన్ని అనుసరించబానికి మానసికంగా సిద్ధం చేయటం కోసరం,- ఒక విషయాన్ని క్రియా రూపొన పరిష్కారంగా పరిణమింప జేయటానికి,- క్రియా సిద్ధిని ప్రదర్శించబానికి, - ప్రదర్శించిన ప్రియా సిద్ధుల సమప్తి పల యోగం నిరూపించబానికి, - రంగాలు నాటకాల్లో ఉపయోగ పదతాయి. ఆయా ప్రయోజనాల దృష్ట్యా నాటకంలోని ప్రతిరంగాన్ని రచయిత కూర్చుటు. సామాజికులు అర్థం చేసుకొంటారు. ఈ అన్ని రంగాల్లోనూ ప్రవేశించే ప్రాతలూ వాళ్ళవాళ్ళ మాటలూ చేతలూ ఆన్ని స్తాయిచ్యతిని పొందకుండా అన్వోన్వాళ్ళ యాలుగానూ పోషకులుగానూ ఉండి, ఏక వాక్యతకు సద్గుకొంటూ పరమార్థం వైపుగా ప్రగతిని సాధించటంవల్ల నాటకం నాటకంగా రూపుకట్టుకొంటుంది.

IV

గ్రికులు నాటకంలో అంకాలయిదుండాలనటంలో మంచి పట్టున్నది. ఆ విషయంలో తరువాత రోమన్లు, ఇంగ్లీషువాళ్ళు కూడా ఆ మార్గంలోనే

ఎక్కువగా పోయినారు. భారతీయులు అంకా లయదనకుండా నాటకం పంచ సందులతో కూడి ఉండాలనటం లోతుగా ఆలోచించవలనీన విషయం. అయిదు అంకాలలో అయిదు సందులను పెట్టివచ్చు. అంకా లెన్నెన్నా ఉండవచ్చు. సందులు మాత్రం ఆయిదే నన్ను వ్యధు విచారణ మొదలవుతుంది. అంక విఫజన పైకి కనిపిస్తుంది. సంది విభాగం పైకి కనిపించేది కాదు. అది ఇతివృత్తము యొక్క అంతర విభాగాల్లోని అన్యోన్యో సంబంధానికి ప్రగతికి సంబంధించిన పరమ సుకుమార విషయం. అంక విఫజన ఆలాంచిది కాదు. గ్రీకుల అయిదు అంకాల పద్ధతి కూడా అరిస్టోటిల్ తరువాతనే అమల్లోకి వచ్చింది. అయిన కాలమంతా అది మద్యాంతాల మీదా, దేశ కాల క్రియాస్త్రేక్యులా లభణం మీదా నడిచింది. ఆ పిమ్మట గ్రీకుల నుండి ఇంగ్లీషువాళ్ళ వరకూ యూరోపియను నాటకం ఒక హాహ్య సంఘర్షణాన్నిగానీ, ఒక అంతర మతాన్ని గానీ లేక జాహ్యాత్మ్యంతర సంఘర్షణను చుట్టుకొని గానీ ఆయిదుఅంకాల మీద పరమాభ్యందయాన్ని పొందింది. సంఘర్షణను తీవ్రతరం చేయటమో, లేక దాన్ని మంద గతికి తగ్గించటమో కాక దాన్ని పరిష్కారం చేయటమో ఏదో ఒక పలయోగాన్ని కనుక చేరుకోగలిగితే ఆ నాటకం అక్కడికి పరిసమావ్రమైనట్టు.

ఆంగ్లాచినులయిన గ్రీకుల ఇతివృత్త విఫజనమూ, అంక విఫజనమూ ఎలా కలిసిపోతున్నాయో విచారింపవచ్చు. ప్రథమాంక మంతా తరువాతి నాటకానికి పీరిక. అయి ప్రాతలు, అయి సన్నిఖేళలు, అయి సంఘర్షణలు మొదలుఱన వాతినిస్తినింటిని క్రమంగా గ్రహించటానికి పీలుగా రకరకాల స్వాచసతో ప్రథమాంకం ఉంటుంది. తరువాతిదంతా జరగటానికి ఇది పుష్టివర్ధన బీమంగా ఉంటుంది (Initial Incident). రెండో అంకమంతా ప్రథమాంకం లోని సంఘర్షణ బీంబం పరిపుష్టమై ఉద్ఘాటిత మవుతుంది. ఈ ఉద్ఘాటన దశ (Rising Action) వచ్చేటపుటికి ఏర్పడువలనీన నేపర్చు వాతావరణం ఏర్పడి, ఈ క్రియా వృత్తికి ఒక దీపి వస్తుంది. దాంతో క్రియా వృత్తికి మరింత ఇంద్రీషనం కలుగుతుంది. ఈ ఇంద్రీషనం (Exciting Force) క్రియా వృత్తిని మరింత సంస్కరణ చేస్తుంది. దాంతో నాటకం రక్కి కట్టటం మొదలు పెడుతుంది. మూడో అంకం రెండో అంకంలోని క్రియా వృత్తి (Action) యొక్క సంస్కరణ తను మరికాన్న పెంచుతుంది. ముందుకు తీసికొని పోతుంది. పరిస్థితి ఒక గట్టి మలుపు తిరగవలనీన దశకు చేరుకొంటుంది అంకంలో. నాటకంలో నాయకు

డైనవాడు కానీ, కాక ప్రధాన వరుషడైనవాడు కానీ, ఇంతకు ముందెదుర్కొన్న సమస్యలకంటె క్రిష్టపరమైన సమస్య నిక్కద ఎదుర్కొనవలసి వస్తుంది. నాయకుని ప్రయత్నమిక్కద తీవ్రపర మవుతుంది. నాగ్రవ అంకంలో నాయకుని ప్రయత్న తీవ్రత ఒక ప్రతిఫలను ఎదుర్కొన్ని తగ్గముఖం పుట్టినట్టుంటుంది. ఈ తగ్గముఖం పట్టటం (Falling action) రాబోయే అయిదవ అంకంలోని పరమార్థ నిర్వహణకు ఒక విధంగా మరింత సన్నద్దం కావటానికి వీలు కావటం. దానివల్ల నాయకుడు మరింత పుంజకొని పలాభిముఖంగా పోవటానికి ఆక్కద క్రియ ప్రవృత్తి తగ్గముఖం పట్టటం అవసరం. - ఈ విధంగా అంకాబూ ఇతివృత్తమూ కలిసిపోతుంచాయి.

V

యూరోపియన్ నాటక వాస్తవయ చరిత్రలో నాలుగు రకాల నాటక భేదాలు కనిపిస్తున్నాయి ఒకది ట్రాజెడీ. రెండు కామెడీ. మూడు ట్రాజీ కామెడీ. నాలుగు మెలోడ్రామా. చివరి మూడింటినీ అలా ఉంచితే ప్రపంచ సాహిత్య చరిత్రలో అతి ప్రాచీనమైన ప్రక్రియ విశేషం ట్రాజెడీ. క్రిస్తుకు 384 సంవత్సరాల ముందు పుట్టిన గ్రీకు తాత్క్వికుడు అరిస్టోటీలు ట్రాజెడీ నాటక లక్షణాల¹ గురించి ఒక గ్రంథం వ్రాశాదంటే ఆయా లక్ష్యాగంథాలంతకు ముందెంత కాలంగా ఆ దేశంలో రచించబడుతున్న వో ఈహించవచ్చు.

-
1. Tragedy, then, is an imitation of some action that is important, entire, and of proper magnitude - by language, embellished and rendered pleasurable, but by different means in different parts - in the way, not of narration but of action - correction through pity and terror the correction and refinement of such passions. By pleasurable language I mean a language that has the embellishments of rhythm, melody and metre. And I add, by different means in different parts, because in some parts metre alone is employed, in others, melody. - Aristotle's poetics and Rhetoric, Part II, Every man's Library, reprint 1955. P. 14.

అతిముఖ్యమైన లక్షణంగా ట్రూజెడిని గురించి ఆరిస్ట్రాటిలచ్చిన నిర్వచనంలోని చాలా మాటలను ఆయనే తన గ్రంథంలో వివరించినా తదుపరి వాళ్లకు అంగ్గానుహాదంలో దాన్ని అర్థం చేసుకోవడాని రావటంవల్ల చాలా ఇబ్బందులు వచ్చాయి. గ్రీకు మాటల అర్థాన్ని సమస్తంగా చెవ్వగల ఆంగ్గపదాలు కొరక సరదున మార్పి మార్పి అర్థాలను విచారింపవలసి వచ్చింది. ఉదాహరణకు - Imitation అన్న పథానికి బదులు Representation అనీ, Important అన్న పథానికి బదులు Serious అనీ, entire అనటానికి బదులు Complete అనీ, Complete in itself అనీ, a proper magnitude అనటానికి బదులు a certain magnitude అనీ - limited length అనీ, effecsing అనటానికి arousing అనీ, exciting అనీ, The creation and refinement అనటానికి to accomplish its catharsis అనీ, passions అనటానికి బదులు emotions అనీ . ఈలో ఆంగ్గానుహాదాలు ట్రూజెడి నిర్వచనము యొక్క ఒప్పములో వ్యాఖ్యానాలివ్వద్దికి ఎంతో దోహదం చేశాయి.

ట్రూజెడి మాట అలా ఉంచితే ఒక యాహన్నా ఇమిటేట్ చేయమన్నాడు. తొడు రిప్రోటింటు చేయమన్నాడు. యాహన్నే కూడా ఆలా ఉంచుదారే. ఇమిటేట్ చేయుటపురదై మన ఫోఫ్టలో అనుకోంచేటం. రిప్రోటింట్ చేయుటమంచే ఈ సందర్భంలో నటించటం నాటకంలో పాత్రలు లోకంలో మనమంతా ఏలాగా ఇస్తామో నాటకంలో అవి ఆలాగే ఉంటాయి. మన బ్రితుకు మనం బ్రితికినట్లు గానే వాళీ బ్రితుకు అవి బ్రితుకుతాయి. మన బ్రితుకులో అనుకరణ ఉన్నదా నటున ఈన్నాడు ఆని విచారించుకొండే అనుకరణ లేదని చెప్పునక్కరలేదు కానీ, నటున ఈన్నాడని చెప్పేలి. అనుకరణకు సరసిద్ధత కాషాలి. నటునకు ఆంతర ప్రేరణ కావాలి. అనుకరణకు కావలినిన బాహ్యమత్తు సంభార సమ్మక్కరించిన బాధ్యత వైతప మధ్యిక కణ. నటున అనుకరణతో సంబంధంలేని మరొక జీవకళ. నటునకు మూత్రమైన తీవ్ర దైతయ్యాలే తదీ ప్రిప్పుయు పీరటుకు చేతొగ్గని శరీరాంచ శాలమేర ఒడుగుల మెరుగులు చీమ్ముబురదో మనకు తెలీయదు. మనకు తెలియని దీని విషయంలో సాదన చేసే, భౌతిక సత్యంకాని నాటక పాత్రలను నటులు నచ్చిన్నాడు.

శ్రీరామచంద్రుడూ, దుష్యంతరూ, చాణక్యుడూ, సీజరు, హామ్మెట్, ఓథ్రలో - పీశైవరూ కూడా నటులకు భౌతిక సత్యాలు కాదు. అందువల్ల వాళ్లను అనుకరించటమనేది లేనేలేదు. ఉన్నదల్లా వాళ్లను నటించటం. అంచే ఆ కాన్ని నేపూ నటులు ఆయా పాత్రలుగా మనకు అనిపించేటట్లు కనిపించటం. మనకు మాత్రం తెలుసునా ఆయా పాత్రల భౌతిక స్థితిగతులు? ఆ నటులు నటించినట్లే ఆయా పాత్రలున్నట్లు మనమనకోవాలి. కానీ అలా అనుకొంటున్నామా? 'ఆ పాత్రను వాడు చెదగొట్టాడు. ఈ పాత్రకు వీదు తగినట్లుగా లేదు. వాని నటన మరి ఆతిగా ఉంది. వాడికసలు నటనే చేతకాదు.' ఇవన్నీ మనమంటున్న మాటలే. దీని అర్థమేమిటం దేశమనంతా నటులమేనన్నమాట. మనలోని నటుడు ఆ ప్రదర్శన సందర్భమని సందర్భంలో మేలొక్కాని ఆయా పాత్రల్లోకి ప్రవేశించి తన్నయత్వం చెందుతూ తనను తన పాత్ర ధరించినవాడు సరిగా'తాను కనిపించాలనుకొన్నట్లు నటించకపోయేనరికి ఆ పాత్రలోనుండి బయటికి వచ్చి, ఆ నటుడు చెదగొట్టాడనీ, తగినవాడుకాదనీ, ఆతి చేశాడనీ, అసలేమీ చేయలేక పోయినాడనీ ఇవన్నీ ఆయా ఆంటున్నాడు. అందువల్ల నటులు ఆయా పాత్రలు ఆయా సందర్భాల్లో ఆలా చేశారని చాచినట్లు అనుకరించటం కాదు చేస్తున్నది. ఆయా పాత్రలలో తాము ప్రవేశించి తామే అని అని అనుకొని ఆయా సందర్భాలలో అవిట్టేన తామే రా ప్రవర్తించటమో ఆంతర్ప్రవేరణవల్ల తెలిసికొని తమకు తెలిసినదాన్ని సామాజికులకు తెలియజెయ్యటం కొరకు ఆహర్య అంగిక వాచికాలలో ప్రదర్శిస్తున్నారు. ఆ ప్రదర్శన కళకే నటిన అని పేరు. కాబట్టి నాటకం నటనవల్ల అవుతున్నది కానీ అనుకరణవల్ల కాదు¹

మరి నటన అంచే దేన్ని నటించాలి? అరిస్టోటీల్ చెప్పినట్లు యూక్కన్ను నటించాలి. యూక్కనంటే ఏమిటి? నటన కనుకూలంగా ఎన్నిక చేయబడ్డ నన్ని వేశాలలోనూ మట్టాలలోనూ ఉన్న ఘనవ జీవితమే యూక్కను. అప్పుడు నటన రియూనివుతుంది. మరి యూక్కనైన జీవిత మెలాండిది కావాలి? చెప్పకోదగ్గది

---

1. But it is well to be clear what Aristotle really means here by MIMESIS, of which "Representation" is a Juster rendering than "Imitation." - F. L. LUCAS,
TRAGEDY (1953) Page 15.

కావాలి. సీరియస్‌న్ను ఇంపొర్టెంట్‌న్ను ఆదే అర్థం. ఇంకా అది పరిష్కారంగా కూడా ఉండాలి. అందే ఒక అర్థ ప్రతీతికి కావలనిన ఆన్ని హంగులతోనూ ఉండాలి. ఆది మధ్యంత సహాతంగా నన్ను మాట. నాటకం కాబట్టి ఆ యూష్ణను కంటికి ఆనేటట్టండాలి. ఒక క్రమంలో ఉన్న సాపయవి కంటికి ఆనిసట్లుగా నిరవయవి ఆనదు. ఆలా కంటికి ఆనిందే హృదయానికి హత్తుకొంటుంది. ఇతి వృత్త రూపంలోని యూష్ణను ఆ మాతంగా ఉండేనేగాని నాటకం రక్తిగట్టదు. నూళ్నాతికయాలు రెండూ దానికి పనికిరావు. నాటకంలో పరిష్కారత యొక్క పరిమితిని ఆలా ఆర్థిరం చేస్తుకోవాలి. ఇంతవరకూ ట్రాజెడీ నాటకం దేన్ని ప్రదర్శిస్తుంది, అందుకేరూపాన్ని ఆశ్రయిస్తుంది ఆన్న విషయాల విచారణ అఱ్యాంది ఇక విచారింపవలనినవి ఆభివ్యక్తి సాధనాల గురించి ఆవి సాధించి పెట్టి ప్రయోజనం గురించి. సాధనాల విషయంలో మదురోదాత్త స్వర సంఘమ క్రమై చందోలంకారములలో లయానుబద్ధమైన శాష్టును గురించి ఆరిస్తాటిలు నోక్కే చెప్పినట్లు కనిపిస్తుంది. నాటకం సాధించవలనిన ప్రయోజనం దృష్టాంశునం సాధన రూపమైన శాష్టును గురించి పద్ధ్తించుకోవలని వస్తుంది. ఇంతకూ ఆ సాధించవలనిన ప్రయోజనమేమిది?

ఇదీ ఆనలు సమస్య.

2. భవభూతి ఉత్తర రామచరిత

2.1. ప్రవేశిక

2.1.1. భవభూతి పుట్టుపూరోవ్వుత్తరాలు :

ఇప్పుడు మనకు లభించుచున్న భవభూతి కృతులు మాడు మ్యాతమే.
1) మహాపీర చరిత్రము 2) మాలతీ మాదవము 3) ఉత్తర రామచరితము.

మిగిలిన రెండు నాటకములలో కంచి మాలతీమాదవమున భవభూతి తనను గురించి చాల విషయములు చెప్పుకొనెను. మహాపీర చరిత్రమున తన వంశము యొక్కయు తన యొక్కయు గొప్పతనమును ప్రకటించుకొన్న దాని వెంటబడి ఒక విషాదచ్చాయయు కలదు. ఆది ఆయన కృతులు ప్రజాభిమానమును చూరగొనకాలక పోవుటను గూర్చినది. ఉత్తర రామచరితమున ఆత్మైత్యర్థ చాల భాగము తగ్గిపోయినది.

దష్టికాపతమున పద్మవరమని ఒక పట్టణము కలదు. అందు ఉదుంబర ప్రాహ్లాడులు కలరు. వారు కాళ్యాపులు. కృష్ణ యజుర్వేద తైతిరియ శాఖాను యాయులు. బ్రహ్మవిద్యాపోరంగతులు. సోమ యజ్ఞములు చేసినవారు. ఉత్తరు గృహస్తులు. తపోవరులు. ఇట్టి ఈ ఉదుంబర ప్రాహ్లాడ శాఖలో వాజపేయ మహాయాగమును చేసిన వాడ్రాకుడు కలదు. ఆయన మహాకవి కూడ. ఆయన తరువాత ఆయిదవ తరమున ఆ వంశమున భవభూతి పుట్టెను. భట్టగోపాలు-సిలకంతుడు - భవభూతి - ఇది వరుస. భవభూతి తల్లి పేరు జతుకర్మి భవభూతి యన్నది బిరుదు నామము ఆయన అసలు పేరు శ్రీకంఠుడు. కాని బిరుదు నామముచేతనే ఆయన ప్రసిద్ధికి వచ్చెను. మాలతీమాదవము రచించునాటికే ఆయనకా బిరుదునామము స్నేరపడిపోయెను. ఆ బిరుదము వచ్చిన తీరుతెన్ను లంత బాగుగా తెలియవు. భవభూతి గురువుగారి పేరు జ్ఞాననిది. భవభూతి పద- వాక్యా-ప్రమాణ-తత్త్వజ్ఞాదు. వ్యాకరణము. తర్కము- మీమాంస- వేదాంతము తెలిసినప్పాడని యథము ఛంధోవ్యాకరణముల యొక్కయు, తర్కమీమాంసల యొక్కయు,

పేచోవనష్టతూ యొక క్రమములు మరియు సౌంఖ్యయోగముల యొక గ్రంథు పరమార్థ లభణము నెరిగిన మహావిద్యాంసుడాయన. మహాకవి ఆయన. మహానాటక కవి ఆయన. నాటకములను రచించుటయందువలెనే ఆ నాటకముల నాడించుట యందును భవభూతికి శ్రద్ధ ఎక్కువ. "తస్యైవ కోఽపేకదేశః సందర్శంతరేణ రసమాసభినేయార్థకృతః తం చ స్వషాస్త లిథితం భగవాన్ ముని ర్ఘ్యస్సజ దృగ్రతస్యమునేసే తోర్యైతిక సూతదారస్య" - "సకిల భగవాన్ తం అప్సరోభిః ప్రయోజయప్యైతి" - "మహాతీ పునరస్నిక్త సుగ్ర్హిత నామదేయస్య భగవతో వార్యైకేరాస్మా" అను నీ మొదరైన చతుర్మాంకము నందలి లపుని వాక్యములు స్వమాంకమున రాబోవు అంతర్మాంకమును గూర్చినవియైనను ఆ వాక్యార్థములు భవభూతి నాటకరచనాపటుఖద్ది లభణమును ప్రకటించునవిగా కూడ యున్నవి.

రామాయణమున నొక భాగమైన ఈ ఉత్తర రామకథను రసోత్సవం మును అభినయార్థముగా భవభూతి రచించినాడు. శా నింత శ్రద్ధగా స్వషాస్త ముతో లిఖించిన నాటకములను నృత్త, గీత, వార్యై ప్రయోగదశ్మలైన సూత్ర ధారుసకు ప్రదర్శనార్థము పంపినాడు. అతడు దీనిని అప్సరసల వంటి నటనటి వరము చేత నాడించును భవభూతి కట్టు ప్రదర్శింపబడుటయం దాస్త ఎక్కువ. కనుక దాని విషయమున శా నెంతయో శ్రద్ధ తీసికొనును.. ఈ శ్రద్ధ మొదటి నుండిటు ఆయనకు కలదు. మాలతీ మాధవ, మహాపీర చరితము లందును స్ఫుర్ముగా కనిపించును. ఇక్కడ మరొక విషయమును చెప్పవలయును. మాలతీమాధవము కండె ముందు కూడ భవభూతి కొవ్యై నాటకములు రచించి యుండవచ్చును. ఈ మూడు నాటకములలోనివి కాని క్షోకములు కొన్ని (12) సంకలన గ్రంథముల యందు భవభూతి కృతములుగా కానవచ్చుచున్నవి. అవి యే గ్రంథములలోనివా మాత్రము తెలియదు. బిహుశః ఆ క్షోకము గల భవభూతి రచించిన కొవ్యై నాటకములు మనసాకా వచ్చియందక పోవచ్చును. అట్టు కాలగర్జమున కలిసిపోయిన కృతులు ప్రజామోదమును పొందియంద లేదు. మాలతీమాధవము ఆ విషయమునే స్తాపించుచున్నది. మాలతీమాధవము కూడ అంతగా ప్రథల నాకర్షింపలేదని మహాపీర చరితము చెప్పుచున్నది. అందువలన ఉత్తర రామవరిత్రము పూర్తియై ప్రదర్శింపబడు వరకు భవభూతి నాటకరచనా ప్రయోగముల యందు ప్రయోగశిలము కలిగి వ్యుతించినాడనియే చెప్పవలయును.

మరియొక విశేషము. భవథూతి రచించిన మూడు నాటకములందును కొన్ని సామాన్యంకములున్నవి:

1. మూడు నాటకములందును భవథూతి తన బహుముఖ శాంత్ర విజ్ఞానమును ప్రకటించుచుండుట కలదు.
2. స్తలైక్యముగాని, కాలైక్యముగాని, దేశైక్యముగాని ఈ మూడు నాటకము లలో ఏ ఒక్క ధానియందును పొటింపబడలేదు.
3. కథాగతి గృహ వాతావరణము నుండి ప్రారంభమగుటయే మూడింటను కలదు.
4. మాలతీ మాధవ కథ పదునై దేండ్లు సాగినట్లు సాగినది. మహా పీర చరితము అది కొన్ని సంవత్సరముల కథ యని యనరానిది. రాఘవాయణ కాలమే దాని కాలము. ఉత్తర రామ చరితము పన్నె ఒడు సంవత్సరముల ఫీది కథ.
5. మూడు నాటకములందును నాయకు లేకపట్టి ప్రతులే. మూడు నాటకములందును ఆకాశ గమనాదులున్నవి. మూడును సుఖాంతములుగా మలచబడినవి. మూడును మొదటసారిగా తిరునాళ్లో ప్రదర్శింపబడినవి.
6. రసభావాద్యుభివ్య క్రి విషయమున కట్టప్రయోగము వద్దనుండియు సాదృక్యములు మూడు నాటకములందును కలవు.
7. ప్రతి యంకమునకును తక్కువా సందర్భ సూచకమైన ఒక చక్కని పేరు పెట్టట తపథూతి కలవాటు. మాలతీ మాధవమున తివరి యంకము నోక ధానిని మినహయించి మిగిలిన తొమ్మిదించికిని పెట్టటదిన పేరు వరుసగా వకువీధి. దవళ గృహము. శార్దూల వీడువణము. శార్దూల విశ్రితము.. శ్రుకాశుభ్రత్తము. మాలభ్యుషణము పండున విప్రలంభము. మాలత్యుషణర్జుము. సౌభాగ్యమీ దర్శకము. ఆట్టె ఉత్తర రామ చరిత నాటకములకును పేర్లున్నవి. ప్రశ్నమాంకము చూయ, చతుర్భాంకము కౌసల్య ఇన్క సంఘ్యోగము, పంచమాంకము కుమార వీక్రమము, పంచమాంకము కుమార ప్రత్యుభిజ్ఞానము, సప్తమాంకము సమ్ముఖము.

2.1.2 దేశకౌలములు

దక్షిణాపథమునందలి పద్మపురము భవహూతి జన్మస్తలముగా మాలతి మాధవమున సూర్యధారుని వచనము చెప్పచున్నది. కానీ చారిత్రకముగా ఆ నగరము ఉనికిని నిర్మారజనము చేయటి అంత సులభముగా లేదు. ఈ సాటకములు ప్రదర్శింపబడిన కాల్పియనాథుని ఉత్సవము ఉజ్జ్వలియినీ నగరము లోనిది. అటు మహాకాళేశ్వరస్వామి గలదు. కాళిదాసు బాణదు మొదలైనవారాస్వామిని పేర్కునియున్నారు

భవహూతి బాణుని సమకాలము వాడు కానిచో బాణుని యనంతర మునుసరించి పుట్టినవాడు కావలయిను. బాణదేవవ శతాబ్దిము మొదటి సగములో వాడు. భవహూతి రెండవ సగములో వాడు కావచ్చును, మరియు కాళిదాసు త్వర్తుదుగా సున్నప్పుడు భవహూతి యువకుడుగా నుండి యుండవచ్చును. ఆఖిరముగా కాళిదాసు ప్రభావము భవహూతిపీద కలదు. కాక కాళిదాసు కంటె రెండు శతాబ్దిముల తరువాతి వాడనియు చెప్పవచ్చును. కాళిదాసు కాలముకూడ సునిఖితము కూడు. క్రి. క. ఆయుధవ శతాబ్దిము మధ్యభాగమని అంగికరింప వచ్చును. ఆ ఎక్కును ఏదవ శతాబ్దిము త్తరార్థము నందలి భవహూతి రెండు తండ్రల త్యోండ్రికతలి వాడై, కాళిదాసును లేస్సగా అధ్యయనముచేసి ఆయన నమ్మనర్తించి యుండవచ్చుననుటయే ఉచితముగా కనిపించుచున్నది.

2.1.3. ప్రభావ్యతేతివృత్తము

ఉత్తర రామచరితమ్ ఇతివృత్తము ప్రభావ్యతము. నాటకేతివృత్తాంతము ప్రభావ్యతమై యుండుటను లభ్యముగా సంగ్రహించుటలోని తాత్కాలికత దేవమనగా—

‘సర్వత్తుత భవాప్యయములను, అవ్యయము, అచింత్యము అయిన భగవాన్నిహత్యములను ఇతిహాస పురాణములు బహుమతముల విస్తరించి చెప్పినవి. అర్థిలోకహిత నిష్ఠగల మహారూపచేత అట్టు చెప్పబడిన విషయ వరంపర మొత్తము ఆర్యాత్మకము, మరియు నది కొంత గుహ్యము కూడా. ఆత్మజ్ఞాన విషయ నిరంతర శవణము వలన హోహము తొలగించిన తొలగిపోగలంత చులకనైనదిగా అనిపించును. ఒకచో నదితొలగును గూడ.

ఈ సృష్టి సమస్తము భగవన్స్యయము. శ్రవణము వలన ఈ నిశ్చయము కలిగినది. భగవన్స్యయమైన దీనిని తాడృశముగా చూడవలయును గదా! సరిగా ఇట్టి దళలోనే భగవంతుడు పార్శ్వనకు విశ్వరూప ప్రదర్శనము చేసినది (భగవద్గీత 11 వ అర్ధాయము).

ఇతిహాస పురాణములయందు విస్తరించకొనియున్న బహువారములు శ్రవణము చేయబడియున్న ఆధ్యాత్మికముతోది ఈశ్వర రూపమును ప్రదర్శించుటకు నాటక మహారించినది. శ్రీ భగవద్గీతయందు విశ్వరూప సందర్భము యోగమువంటిది - సాహిత్యమున నాటక ప్రక్రియావిర్మావము. తత్కార్యము భగవంతుడు బహుదా విస్తరించి వినిపించినదే మరల ప్రదర్శించినవాడైనాడు (భగవద్గీత 11.2,3). వినిపించినదే అనగా తూచా తప్పక అని అర్థము కాదు. మరియు నద్దుచుదిగినది-అవ్యయమైన ఈశ్వర రూపమును (భగవద్గీత 11.4). అది అవ్యయమున్న వివేకము కలద కావుననే చూడనిచ్చ. లోకము శాశ్వతము గాక బుద్ధుద్వప్రాయముగా కనిపించుటండగా ఈశ్వరుడు శాశ్వతుడగుచున్నాడు- ఈ విశేషములను చూడవలయును. అందుకు అర్థాను దడిగినాడు. ఇతిహాస పురాణముల శ్రవణముచేసిన శ్రోతలందఱకు ప్రతినిధిగా అర్థనిని భావించినచో నాటక ప్రక్రియ యొక్క శాత్మీకర ఛోదపదగలడు. పరమేశ్వరుడట్టి చూడు మనిసాడు. ఆ చూడబడునది శత సహస్ర రూపములుగా - నానా ప్రకారములుగా - నానా వర్ణాకృతులుగా నుండి - దివ్యముగా కనిపించును. (భగవద్గీత 11.5)

ఈ దివ్యతయే ఆశ్చర్యకరమైనది. ఈశ్వరరూప దర్శనమున మొదట కలుగునది ఆశ్చర్యము. ఏమనగా, అది ఆశ్చర్యకారి. భగవంతుడన్నది కూడా 'పణ్ణశ్చర్యాణి' ఘరియునవి "బహుస్యదృష్టహర్షార్యాణి" అంతకు మనుపు చూడబడని అనేకాద్యుతముల నిపుండు చూడుచునిసాడు. (భగవద్గీత 11.6.)

అన్ని అధ్యుతములు కూడా ఆ యొన్న ఉపాధియందే సంక్లించు చున్నవి. నాటకాత్మయైన రసము నాటక శరీరమునందే సంతుంప వలయును. నాటక శరీరము ఇతివ్యతము. నాటక రసము అద్యుతము. ఈ పరమాద్యుతమును దర్శించుటకు చర్చచతువునకు శక్కయు కూడు. సర్వ సత్త్వ-

తమును - సర్వ రహితమును అయిన ఈశ్వర రూపత త్వ దర్శనమునకు దివ్య నేత్రములు కావలయను. అనగా జ్ఞానాంజనము వలన ఉన్నీలితములయిన, ఆజ్ఞాన-తిమిరాంధ స్వర్గ యేమాత్రము లేని నేత్రములన్ను మాట. భగవంతుడు ఆద్యముని నేత్రముల నద్దీ యనుగ్రహించినాడు. నాటకమును చూచట కట్టి దృష్టి కావలయను. (భగవగీత 11-8.) లోక ధర్మమునుండి నాట్య ధర్మము కొంత బిస్మితమైనది. లోక ధర్మము వైపు చూచటకి లౌకిక నేత్రములు చాలయను. నాట్య ధర్మము ఆశిలోకము. అశిలోకము ఆతిమానుషము. అనగా దివ్యము. ఏది ఆతిమానుషమో అదియే అద్యతావహము. నాట్యరసమైన ఆద్యతము సనుబ్రహింయటకవితమైన చిత్రవృత్తి రూపదృష్టి నాటకము చూచట కవసరము.

ఏ పరమేశ్వర రూపము ప్రదర్శింపబడినదో ఆది “అనేకాద్యత దర్శనము” ‘సర్వాశ్చర్యముల్యం దేవం అనంతం విశ్వతోములం’ (భగవగీత 11-10, 11). చర్యాచతువులకు బహుళా ప్రవిష్ట క్రమట్లు తోచు ఈ సర్వమును ఒకచోట ఉన్నదియై ఆ తపాదియందు దివ్యనేత్రమునకు కన్నించినది. ఆట్టే, నాటక శరీరమైన ఇతివృత్తమున బహుకాలము ఫీద - బహు సన్నివేశముల ఫీద - బహు పాత్రముల ఫీద - బహు ప్రకారముల గందరగోళముగా కన్నించు తీవితము - [ప్రాణాన్యము నెతిగి బహుస్వల్ప కాలములో - బహుస్వల్ప సన్నివేశములలో - బహు పరిమిత పాత్రములలో - బహు స్వల్ప ప్రకారముల పరమార్ಥ స్వర్గాన్తి కలుగునట్లు సమకూర్చలడి ప్రదర్శించబడును. ఆట్లు సమస్తమును ఏకస్తము చేసి క్షణములో మిరుచిట్లు గౌలిపెడు ప్రదర్శన మగుటచేత నాటక రసము అద్యతము.

ఆద్యత దర్శనము వలని ఆనుభూతి చిస్క్యయావిశిష్టమై హృష్టరూపముగా నాలివ్యక్త మగును. ఆద్యతము - ఉగ్రముగా గూడ నుండును. ఉగ్రమునగా పొరుమినియు. ఈ దృశ దృశ్య . దర్శనమున చిత్రతము ప్రపంచితమున్నాను. అనగా ఆద్యత వస్తు దర్శనమున గలగు చిత్రవృత్తులు రెండు. 1) విస్క్యయము 2) ప్రపంచాద్యత. ఈ రెండును ఏకవస్తు సందర్భన ఇంక్షములమట తేత ఏకకాల జన్మము లనియు సిద్ధించుటన్నది. ఏక వస్తు దర్శనమున - ఏక కాలమున కలుగు చిత్రవృత్తి ఏకముగనే ఉండవలయను కదా! - మరి చిత్రవృత్తులు రెండగుట యెట్లు పోసగును? ఇచట ఇట్లు చెప్పవలయును :

లోకాతీళాయి అగు కృత్యము వలన కలిగిన హర్షము నుండి విస్క్యేటుము జనించును (సాట్యోక్రత్తము పు. 240). విస్క్యేయము - సుఖరూపము, ప్రత్యుత్త దుఃఖరూపము. సుఖదుఃఖములు సాధారణముగా లోకముస ఒక దాని తరువాత ఇంకొకచీగా సంతపించును. లోకమున గూడ అవి యుగపద్మశ్రీతము-లాగట లేకపోలేదు. కాని, ఆ స్నేతి అంతగా గమనింపజడదు. నాట్యదర్శము లోకాతీళము కనుక అందు అసంతపములే సంతపములు. అగువో సుఖదుఃఖముల యుగపత్య భావము విచేషము కాదు.. సూర్యసహస్రము యొక్క యుగపద్మశ్రీతప్రత్యమును సంభావింప గలిగినప్పుడు సుఖదుఃఖముల ఏక కాల సంజననప్రత్యమును భావింపవచ్చును.

ప్రవ్యాధితమును, విస్క్యేయావిష్టమును అఱున చిత్తవృత్తి కలిపిని అర్థము విక్ర్యరూప ప్రదర్శనము నింకను చూడణాలక పోయినాడు. దృష్టి హర్షము కానీ దాసిని చూచి హృషితుడగుచునే తయకంపితమైన మహస్సునందు ప్రవ్యాధితుడు అగుచూస్తాడు. (భగవద్గీత 11.45) అందువలననే దయయంచి హర్షరూపమునే చూపుమనినాడు “ఇచ్చామి త్యాందశ్శ మహంతదైవ” (భగవద్గీత 11.46). అప్పుడు పతమేక్యరు దనినాడు. “సీవు తయపడకుము. ఈ పరమామృతమునకు విమూఢబాసుదవయితివి. అట్టు కారాడు సీవు నిర్మయు దపు. ప్రీత మసన్సుడవు అయి ఇదిగో నాయా మామూలు రూపమును చూడుము” అని (భగవద్గీత 11.49).

సర్వాశ్చర్యమయమును - ఉగమును అఱున ఈక్ష్వర రూపమును లోలిన ఇతివృత్తమును దర్శించిన ప్రేషకులు, తత్కాలానాయికా నాయకు లభ్య స్నేతి యందెక్కువ కాల ముందుటను చూడణాలరు. అందువలననే సీతారాముల పునస్సుంయోగముతో నాటకము నుపసంహరింపవలనే వచ్చినది. ఈ దృఢమైన తాత్క్రియక దృష్టిగిర బారతీయ వాఙ్మయమున ట్రాజెడీ లన్నును. అవి ట్రాజెడీ లనిఛడకుండ చేయబడినవి. శరీర పతనము జీవితాంతముగా బూర్ణియ తాత్క్రియక తావింపదు. ప్రారథము సశించిన వెంటనే శరీరపతనమనివార్యము. అపరిహర్యమైన శరీర పతనమును గూర్చి విచారింపరాదు. కనుక “నకోచితు మర్మాని.” నాటకము చూచి ప్రవ్యాధితాంతరాత్ముడుగా కారాడు ప్రేషకుడు. అనగా

ఆట్టివాడు చేయబడి పునః ప్రశాంత చిత్తుడుగా కావింపబడవలయును. దానినే ప్రేషకుడు కోరునని ప్రాచీన భారతీయు లనుకొనిరి. వాజ్ఞాయను అనుద్యోగ కరముగా నుండవలయుననుట, ఆది ప్రియముగను హితముగను నుండవలయు ననుటిన్న భగవధ్యాజి ప్రతిపాదించినది. అందువలన ప్రాజెడిలు మనకు లేవు.

ఇతిహాస పురాణ క్రవణము వలన తెలియబడిన దాని తత్కషమును చూచి ప్రత్యుషానుభూతిని కలిగించుకొనుట కుప్రకమింపబడిన నాటక రచనమున ఇతి వృత్తము ప్రభావ్యతమైనదియే క్రావలయును. ఇతిహాస పురాణములందలి, పరో జానుభూతికైన విషయమే నాటకములందు ప్రత్యుషానుభూతికి విషయము కొవలయును. అగుచో ఇతివృత్తము ప్రభావ్యతమే ఆయి తీరవలయును. ఇది పర ఘూర్చ భూతమైన ప్రధమ సిద్ధాంతము.

ఇప్పుడిక భవభూతి ఈ నాటక విషయములను ఎక్కుడనుండి గ్రహించి యున్నాడో విచారించి చూడవలసియున్నది.

2.1.4 ఉత్తర రామకథావిషయములు

1. ఉత్తర కాండమును వాల్మీకియే రచించినాడా లేక మరి యొవ్వుకైనను రచించి దీనినాయన పేరుమీదనే ప్రచారమునకు తెచ్చిరా అన్న ప్రశ్నయున్నది. అట్టి సమాధానములకు తెగడు. అందువల్ల దానిని వాల్మీకియే రచించినాడు. ఇంకను శాధన్నచో దానిని రచించినవాడు రామాయణిహస రహస్యము నెంగి స్వయంసంఖ్యాతము చేసి మరొక వాల్మీకి యైనవాడు..

2. ఆరణ్య పర్వమున మహాభారతమున సంగ్రహముగా రామోపాభ్యాస మును పేర రామాయణ కత కలదు. ఉత్తర కాండ కతను భారతము చెప్పదు.

3. శ్రీమద్భాగవతము నవమస్కంఠమున శ్రీరామ చరిత్ర మున్నది. ప్రాసంగికైతివృత్తము గనుక కత టూకిగా చెప్పబడినను విశేషమేమనగా ఉత్తర కాండ కభాంకముల నిది స్వాళించుటన్నది.

రాముడు పట్టాలిపిక్కుడై రాజ్యపాలన ధర్మమును నిర్వహించుట చేత ఆది ప్రేతాయిగమయినను కృతయుగ ప్రతిమమైనది. ఆయన సలక్షణముగా

ఆళ్యమేద యాగమును వెనుక రఘువు విశ్వజిత్ యాగమును చేసినట్లు చేసెను. ఆ తరువాత కొంత కాలమున కొకనాటి నడురేయిని హారు వేషమున లోక వార్తా విశేషములరయి తలపున రాముడు నగరమున తిరుగువో సీతా శిల విషయకమైన నిందా వాక్యము వినబడెను. మరియు ముఖ్యముగా నా వాక్యమున రాముని లోల్యమై త్రిపోదువబడినది. రాముడు పామరజన వాక్యమునకు భయ పడినాడు చారులు కూడ ఆ మాట లోకములో వ్యాపించి యున్నదని చెప్పి నారు. దానిమీద నిద్రపోవుచున్న సీతను అమెకు తెలియరాకుండ వాల్మీకి ఆళ్యము ప్రాంతమున దిగివిడువబంచినాడు. ఆమె అప్పుడు గర్విణి. వాల్మీకి ఆళ్యము చేరి కన్నుది. కవల పిల్లలు పుట్టినారు. వారికి జాత కర్మాదిక క్రియా కలాపములను ఇరువవలసిన వానిని వాల్మీకియే జరిపెను. వారి పేర్లు కుళలవులు.

అట అయోధ్యలో లక్ష్మణునకు అంగద చంద్రకేతువులను కొడుకులిద్దరు పుట్టిపీ. తరత శత్రువులకు కూడ ఇద్దరిద్దరు కొడుకులు పుట్టిరి. భరతుడు గంధర్వులను ఇయించి వారి సంపదమను శ్రీరామునకు తెచ్చి సమర్పించినాడు. శత్రువుడు లవణుని వధించి మధువసమును చేదించి మధురా పురమును నిర్మించెను.

వాల్మీకి ఆళ్యమున కుళలవులు వేదాది విద్యలయందు ప్రపాణలై, వాల్మీకి కృత రామకథా శ్లోకములను గానము చేయుచు ఓకనాదు రాముని యిఱ్చి కాలలకు వచ్చిరి. రాముడు వారి మధుర గానమునకు ముగ్గుడై వారినారాత్రి కచ ఉనే ఉంచుకొనెను. మరునాదు వాల్మీకి సీతను వెంటబెట్టుకొని రాముని వద్దకు వచ్చి సీతను స్వీకరింపవలసినదని చెప్పి చుట్టుపొంచుచో సీత కుళలవులను వాల్మీకి కప్పగించి నిరాశాపోతయై భూవివరము సొచ్చి వేస్తపోయెను. తగ వంతుదయ్యును రాముడు సీతను గూర్చి దుఃఖించెను. ఆ పిమ్మట అగ్నిహంత్ర ములు చేసికొనుచు పదమూడువేల యేండ్రు రాజ్యము చేసి, శరీరము చాలించి తన మొదలి నెలవునకు పోయి ఆత్మగతిని పొందెను.

4. బ్రహ్మందపురాణము ఉపోధ్వాతపాదమున రామాయణ కథాసంగ్రహమని పేరే కాని అందు రామాయణము లేదు. కథాసంగ్రహమును లేదు.

5. విష్టవురాజము చతుర్భాంశమున గల రామకథా సంగ్రహమున- పట్టాఖిషేక సూచనయైన పిదవ భరతుడు గంధర్వుల వదించుట, శ్రుతమ్ముదు లవణుని చంపి మదురానగరమును నిర్మించుట, రామునకు కుళలవులు పుట్టటి- ఉ త్రరకాండ కథాంశము లీ మూడు మూర్తమే కలవు.

6. పద్మవురాజము పాతాళభంధమున దాదాపు ఉత్తర రామాయణ కద మొత్తము కలదు. రామాఱ్యము సాగుచున్నది. సీత గర్వవతియైనది ఆయిదు నెలఱు నిండినవి. ఒకనాడు రాము దడిగినాడు సీకు తీరని దోషదమేదైన యున్నచో చెప్పము, తప్పక తీర్పెదను' ఆని. వనములకు పోయి తాపసకాంత లను చూచి, వారి నర్చించి, రావలయునని యున్నదని ఆమె చెప్పినది. రాముడు సరే, రేవు పంపించులెమ్మునినాడు.

ఆ రాత్రి గూర్చారులు నగరమున తిరుగుచు రాజుని గూర్చిన ప్రశంసా తాక్ష్యమ్ము లెన్ని యేని వినివిని చిట్టచివర కొక రజకుడు రావణు నింటినుండి వచ్చిన సీతను రాము దేలుకొనుటను దూషించి పలుకుట విని వచ్చి తాము విన్న ముంచిచెడ్డలు రెండును ఆ ప్రశువునకు విన్న వించిరి. అది విని రాముడు దుఃఖా క్రొంటుకై వారిని పంపి భరతుని పిలిపించి జనాపవాదము నెరిగించి ఆమెను తాను పరిత్యజింప నిక్చయించుకొన్నట్లు చెప్పేను.

భరతుదన్న మాటలకు విష్యాలుడి మూర్ఖపోయెను. అంత రాముడు శ్రుతమ్ముని పిలిపించి చెప్పినాడు. ఆతడింతగా వలదని చెప్పినను రామునకు జనాపవాదటించి వదలశేడు. సీతను పరిత్యజించి రాజాలని శ్రుతమ్ముదు మూర్ఖ మునిగెను. రాముడు లక్ష్ముణుని పిలిపించెను. లక్ష్ముణుడు మహసాధ్వయైన సీత విషయమున నట్లు నోరు పారవేసికొన్న ఆ చాకలివాడు దండింపబడవలనిన వాడనియు, వానినివదలి, సీతను అడవులలో దిగవిదుతునుట సముచితము తాతని చెప్పేను. రాముడు సీత విషయము తనకెడుకయే యనియు, ఇననిందా శీతివలనను, తన కీర్తి లోకమున తర్వాట తన కిష్టము కానందునను ఈ నిక్చయమునకు వచ్చినట్లు చెప్పి లక్ష్ముణుని ఆశ్చర్యపించెను.

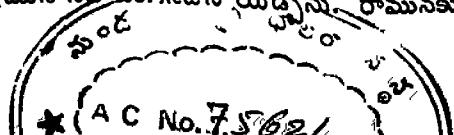
లక్ష్ముణు డామెను, ఆమె కోరిన కోరికను తీర్చుట కన్నట్లు చెప్పే, అడవులకు తీసిగొనిపోయి గంగానది ప్రాంతమున రథము దింపి రాముని ఆజ్ఞ నెరిగించి దిగవిడిచి అయోధ్యకు తిరిగివచ్చేను.

సీత చైతన్య హీనయై పడిపోయినది. వార్షిక వచ్చి చూచేను తన ఆశ్రమమనకు తీసికొని పోయాడు. కొన్నాళ్కుకు సీత కుశలవులను కన్నది. ఆనాటి రాత్రికే శత్రువును లవణాసుర సంహరము చేసి తిరిగి వచ్చుచు వార్షికాశ్రమమన ఆగినాడు. సీత ప్రసవించిన విషయము రామునకు చెప్పవద్దని వార్షిక శత్రువుని శాసించెను. కుశలవులు, వేద వేదాంగాది విద్యలనెల్ల నేర్చిరి. వార్షిక వారికి రామాయణమను కూడ నేర్చినాడు.

రాము డగస్టాడులవలన రావణ వధవలన తనకు చుట్టుకొన్న బ్రిహ్మ హాయ మహాపాపము ఆశ్రమేధము చేసిన నశించునని తెలిసికొని యజ్ఞదీషితు దై ఆశ్రమును విడిచెను. ఆ గుళ్లము వెంట శత్రువుని పంపించెను. క్రతు హాయము దేశదేశములు తిరిగి తిరిగి వార్షిక ఆశ్రమము చేరవచ్చినది. అవుడు దానిని పట్టి కడ్డివేసెను. హాయ రఘుకులకు లవునితో పెద్ద యుద్ధము జరిగినది. శత్రువునకు లవ కుతులకు నదుమ నడచిన మహా సంగ్రామమున లవకులు జయించిరి. సీత కల్పించుకొని చెప్పిన మీదట ఆశ్రమును శత్రువునకు విడిచిపెట్టిరి. సీత రాముడు పలాసా అని వారికి తెలియచెప్పినది.

యజ్ఞాశ్రము అయోధ్య చేరినది. క్రతువునకందరు మహర్షులును వచ్చిరి. రాముడు కుశలవులను గుండించి శత్రువును దులవలన విని వారి శక్తి సామర్థ్య విశేషములను వార్షికిని ప్రశ్నించెను. ఆయన చెప్పేను. రాముడంతట సీతాదేవిని తోడ్చూనిరా లక్ష్మీఱున కాష్టాపించెను. లక్ష్మీఱు దామేను కొనిరా పోయెను. ఆమె ఎానికి కుశలవుల నప్పగించి, తాను రాశనియు, తాను శరీరము తొరగదలచియున్నానియు చెప్పేను రాముడు లక్ష్మీఱుని మరల పంపించెను. కుశలవులు రామాయణమును గానము చేసిరి. ఈసారి సీత వచ్చినది. అంత దాక ప్రక్కన పెట్టుకొన్న సీతా కాంచన విగ్రహమును తొలగించి, సీతను యజ్ఞ దీషితను చేసి ఆగస్టుధు రాముని ప్రక్క కామెను చేర్చి నిలిపినాడు. ఆ విధముగా సీతా రాములు ఆశ్రమేధమును పూర్తిచేసిరి.

వద్దు పురాణము ఉత్తర ఖండమున శంబాక వధ వృత్తాంత కథన మున్నది - బ్రాహ్మణ బాలుడు మరణించినాడు. బ్రాహ్మణుడు మృతుని రాముని ముందు పెట్టి రాజకృత దోషమున నిది కరిగినదని యొద్దెను రామునకు తన

దోషమర్గము కాక మార్గందేయాది మహాద్వాలను రావించి యడుగగా, వారు శూద్రు దొసర్పుయన్న తపస్సె అందుకు కారణమనియు వానిని వధించిన తండ్రి యుండగా మరణించిన బాలుడు జీవించుననియు చెప్పిరి. అప్పుడు రాముడు పుష్పకమున బయలుదేరిపోయి వానిని చంపెను. అప్పుడు దేవేంద్రుడు పుష్ప వృష్టి గురిపించుచు దర్శనమిచ్చి రాముని వరము కోరుకొమ్మెనును. ఆ బ్రాహ్మణ బాలుడు తిరిగి జీవించుటయే తనకు వరమని రాము డనెను అట్టే బ్రాహ్మణ బాలుడు బ్రతితేను. రాము దెందుని వద్ద నెలవు తీసికొని ఆయోద్యకు తిరిగి వచ్చి రాణ్యమేలెను.

7. ఈ మిచీ భారతమున కుశలవోపాఖ్యానము పేర ఉత్తర రామకథ యున్నది: తండ్రి పంపున అరణ్యమాసము చేసి రావడ కుంభకర్ణాది రాక్షసులను సంహరించి తిరిగి ఆయోద్యకు వచ్చి పట్టాల్చిపుక్కలై చాలకాలము రాముడు భూమి నేటెను. సీత గర్జవతి యైసది. నాలుగు మాసములు గడచినవి. సీతను తాను గంగా కూలమున లక్ష్మణునిచేత పరిత్యజంపించినట్టు రామునకు కలలు రావడం మొదలు పెట్టినవి. ఆ సంగతి వసిష్ఠునకు చెప్పగా అయిన జనకుని పీలిపించి పుంసవనముల నోనరించుట మంచిదని నలహా చెప్పేను. దాని ననుసరించి రాముడు ప్రవర్తించెను. జనకుడా పుంసవన మహాత్మవమును జూచి సంతోషించి తన రాణ్యము సంతటిని శ్రీరామున కర్పించి తాను కౌశికునితో కలసి తపస్సులు చేసికొనుటకు వ్యాములకు పోయెను. ఆ పిమ్ముట ఒకసాదు తాకు గంగారీతమున మునిపత్నులతో కలిసి విహరింపను కోరిక పుట్టుచున్నదని సీత రామునితో ఆన్నది. రాము దండుకు సరే యనిసాదు. ఆనాటి నిశా మద్యమున పోర వృత్తాంతము సరసి వచ్చిన గూడచారులు చెప్పిన విషయము లాలకించి తనను గురించి, తన తమ్ములను గురించి తన జానకిని గురించి గాని వేరాక రీతిగ నాడుట లేదుకదా పోరులని వారిని గ్రుచ్చి యడిగిశాదు రాముడు దాని పీద వారు చాకలి దొకర్చుక మగనితో తగాదాపడి పుట్టించిక లేచిపోయినది. దాని తండ్రి దానికి బుద్ధి చెప్పుకొనుచు తిరిగి అల్లునించేకి తోలుకొని వడ్చెను. దాని ముగని కింకను కోపము పోలేదు. పోక నాలుదినములక్రితము లేచిపోయిన దానిని తొసు తిరిగి స్వీకరింపనియు, అట్టు స్వీకరించుటకు దనుఱగ్పిత యైన సీతను తిరిగి తెచ్చి యేలుకొనుచున్న రామునివందిపాదు తాను కాననియు అని మంచు నించా వాక్యములు పలికిశాదు - అని చెప్పినారు. ఆ మాటకు రాముడు గుండె సీరుగ నవసిశాదు.

లెల్లవారినది. సీతకు వచ్చిన నిందా వాక్యము విషయమైన రాముడు తన తమ్ములకు వినిపించి 'అశని సంకాళమైన లోకాపవాద భయము దెందంటు ప్రక్కలింపంగ బొడగె సాధ్యియగు సీత విడిపెద" (అశ్వమేధ పర్యము ఆశ్వాత్ర) ననినాడు. వరుసగా భరత లష్టుణులు వలదని పారించినను వినక రాముడు "అపవాద శీతుదగునాకు త్యజింపనగు" (ఆశ్వా. 6. ప. 42) నని లష్టుణుని చేరబిలిచి "విడిచిరమ్ము సీతను గంగాతీరమున, విడువలేని ఆసిదారన్. నా శిరము దునుము" (ప 44) మని వానిని ఆఙ్గాపించి ఇరకాటకమున బెట్టునాడు. లష్టుణుడు సీతను తీసికానిపోయి గంగాతీరమున విడిచి అచట రామాఙ్గను తెలిపి తిరిగి వచ్చినాడు. సీత విలపించి విలపించి మూర్ఖపోగా యొదృచ్చి కముగా నటకు వాల్మీకి వచ్చి ఆమెను నేదదీర్చెను. ఆమె తన యవస్థను వాల్మీకి విన్న వించుకొన్నది. వాల్మీకి ఆమెను ఓడార్చి తన యూశమమునకు తోక్కాని పోయెను. కొన్నాక్క తరువాత ఆమె కవలను కన్నది. హారికి జాతుకర్మము తీర్చి వాల్మీకియే కుశలవులని పేర్లు పెట్టెను. పన్నండెండ్లు నిండగా వారితామహారి మాంసీంధమును గూడ చేసెను. పురాణ శాస్త్రాగమాదులను వారాయిన వద్ద చదివిరి. వారినామహార్షి అత్తవిద్యా చిశార్దరులనుగా కూడ చేసెను. మరియు తాను రచించిన రామాయణమును వారికి మహార్షి పాడనేర్చెను.

ఇనులూడ్డాదమున ప్రస్తుతింపగా రాముడయోధ్య నేలుచు రావణాసురుని సంహారించినందువలన వచ్చినటల్హుహృత్యా మహాపాతకమును తొలగట్టోస్తికాను టకు అశ్వమేధ క్రతు వొనరింప తలంచెను. క్రతు హాయము వెంట రాముడు శత్రుమ్ముని పంపెను. ఆ హాయమన్ని భూములును తిరిగి చివరకు వాల్మీకుల ఆశ్రమ ప్రాంతమునకు వచ్చినది. అప్పుడు వాల్మీకి ఆశ్రమమునలేదు. సమ్మిక్రతకార్యకుడు లవుడు ఆ వసమును కాపాడు చుండెను. లవుని స్నేహితులు వటువులా హాయమును లవునకు చూపిరి. ఆదాని లలాటు పద్మికాపట్టమునందలి ప్రాతచూచి కొంచె మహాకరించి లవుడు దానిని బంధించినాడు. దానిని రణించుకొనుచు వచ్చుచున్న సేనకును లవునకు యుద్ధమైస్తారి. అవ శత్రుమ్ములు హోరాహోరి పోరిరి, లవుడు మూర్ఖపోయెను.

గుట్టమును విడిపించుకొని మూర్ఖితుని లవుని చూచి శత్రుమ్ముడు ఆతని యందు రాఘవుని సాక్షాత్కారమును చూచి వానిని తన రథము పైనిదుకొని రఘుద్వాహనుని సమ్ముఖమునకు పోయెను. ఆట్లు పోవు వానిని కుశడు వెంబడించెను. కుశడు శత్రుమ్ముని పడవేసెను హత శేష లయోధ్యకుపోయి సంగతి చెప్పిరి

అప్పుడు రాముడు లక్ష్మీఇని యుద్ధమునకు పంచెను. ఆతనికి లవకుపులలో పైద్ధ లభ్యద్మైనది. వారిచేత లక్ష్మీఇను నిహతుదయ్యెను. ఆ వార్త విని రాఘువు భరతాభులను పంచెను. భరతుడు వారి ముందాగలేక పదిపోయెను. ఆప్యుతు రాముడే స్వయంబుగా వచ్చెను. కుళలవులు తనకార్య ప్రతివింబము లుగా నుండుటను చూచి రాఘువు వారి పుట్టుపూర్వోత్తరములు గూర్చి ప్రశ్న చేసెను. ఇదు తమ యుద్ధంతమును తెలిపిరి. యుద్ధమున రాముడు మూర్ఖితు దట్టును. రామునైన్యములోని హసుమంత ఊంబవంతులను బంధించుకొనిపోయి లభకుతులు వారిని తమ తల్లిముంధు పెట్టి అంతయు తెలియజెప్పిరి. వార్షిక వచ్చి శ్రీరాముని స్తుతించగా ఆతడు మూర్ఖు తేరెస్త. వార్షిక రామునికుండు లభకుతుల చేత రాఘూయజమును గానము చేయించెను. వారి జనన విదానమును రామును కెరిగించెను. ఆ తరువాత సీతను వార్షికి అయోద్యకు తీసికొనిపోయి శ్రీరామున కప్పగించెను. “సుత బార్యాయుతుడై రఘుద్వహాడు వహు: ప్రీతి సంరిత్త తత్కృతు శేషంబు సమగ్ర దష్టిజల పర్యాప్తంబుగావించి” (ఆశ్వ. 6. ప. 267) శ్రీ రాముడు సుతమున్నాడు - ఇది జ్ఞానిసీ భారత ఆశ్వమేధ పర్వము నందున్న ఉత్తర రామకథ.

ఉత్తర కాండము నుండి భవభూతి గ్రహించిన కథాంశములు :

1. పట్టాచి ఛేకానంతరము ఇనకాదులను రాముడు వారివారి పురములకు పంపుట.
2. సీతాదేవి బుంధ్యాక్రమములను చూడటావుట.
3. సీతా విషయక లోకాప వాదమును గూడచారి రామునకు తెలుపుట.
4. సీతను ఆడవుల విడిచిరా లక్ష్మీఇని కొమ్ముదాళ్ళాశించుట.
5. శత్రువుడు లవకొసురుని వదించుట.
6. సీతా దేవి కుమారులను గనుట.
7. బ్రాహ్మణ భాలుడు మరజించుట
8. శూద్రముని విషయము రాముడెరుగుట
9. రాముడు పుష్పకమున బయలు దేయట.
10. దష్టిజ దేశమున శంబూకని తల్లించుగా తపించుచున్న వానిని రాముడు సంహరించుట.
11. బ్రాహ్మణ భాలుడు మృతుడు బ్రతుకుట.
12. రాముడు శగస్తుని చూడటావుట.
13. కాంచన సీతా ప్రతిమలో శ్రీ రాముడు శక్యమేధ యాగమారం చించుట.
14. వార్షిక కుళలవులకు రాఘూయజ గానము నేర్చుట.
15. సీత పౌతుళమునకు పోవుట.

పద్మపురాణము పాతాళ ఖండము నుండి భవథూతి గ్రహించిన కథాంక ములు: 1) రాముని విడిచిన యజ్ఞాశ్వము వార్త్యిక ఆశ్రమము ప్రాంతమునకు పోవుట. 2) లవుడు యజ్ఞాశ్వమును పట్టుట. 3) యజ్ఞాశ్వరఙ్కులు లవునితో తలపడి యోదుట. 4) యజ్ఞాశ్వ రఙ్క సైన్యమునకు నాయకుడైన హానికిని లవునకును పోరు ఫోరమగుట. ఈ చివరి యంకమున భవథూతి కొద్దిగ మార్పు చేసినాడు. సైన్యసాయకుడు శత్రుమునుడని పురాణము చెప్పుచున్న దానిని లక్ష్మణుని కుమారుడు చంద్రకేతువని మార్చినాడు. ఈ మార్పువలన పెద్దచిన్న అంతరమంతగాలేక దాదాపు సమవయస్కలైన అన్నదమ్మల మధ్య యుద్ధమై చూడముచ్చటగా సున్నది. 5) యజ్ఞాశ్వమునకై జరుగుచున్న వారి పోరును సీత వచ్చి కలిపించుకొని చెప్పి ఆపిసట్లు పురాణమున నున్నది. రాముడే జన స్కానమునుండి అయోధ్యకు పోవుచు మార్గమధ్యమున వార్త్యికాశ్రమమున దిగువాడు పోరుచున్న కుమారుల మధ్య దిగి ఆ యుద్ధము నాపిసట్లు భవథూతి కలిపించి నాడు. ఈ మార్పువలను నాటకమున కథికమైన జిగివిగువులనే సంపాదించి నాడు.

క్రైమినీ భారతము నుండి భవథూతి గ్రహించిన అంకములు :

1) ఘుండుగా క్రతుహాయమును వటువులు చూచి వచ్చి లవునకు చెప్పటి. అప్పుడు లవుడు దానినిద్దకు పోయి దానిని గూడిపిన పొచ్చరికను సహించక బంధించుట.

2) శత్రుమును లవునియందు రఘురాముని సాఙ్కార్కారమును చూచి నాడన్న దానినిబట్టియే చంద్రకేతును, సుమంతుడు లవునియందు రాఘవుల పోలికలు చూచినట్లు భవథూతి కలిపించియుండవచ్చును.

3) రాముడు కుశలవులు తనకాత్మక ప్రతిచింబములుగా నుండుటను చూచి నాడన్న దానినిబట్టియే భవథూతి కుమార ప్రత్యథిజ్ఞానమును షృష్టాంకమును కలిపించియుండును.

4) చివరకు సీతారాముల సంయోగము నిచటినుండియే భవథూతి గ్రహించియుండును,

2.1.5. అనువాదము - విమర్శ - పరిమితులు

ఆఖ్యాయికను భాషాంతరికరించుట ఆంత కష్టము కాదు. విషయ ప్రాధాన్యము గం శాస్త్రాది గ్రంథముల ననువదించుటయు చేయవచ్చును. కావ్యాను వాదమిది విలహళము. కావ్యములోని కథార్థమును భాషాంతరమున ప్రకటించుట ఆ కావ్యమును అనువదించుటకాదు, ఆ కావ్యము యొక్క కావ్యత్రమునకు హేచువా కథార్థము మూత్రమే కాదు. మూత్రమే యన్న దానిని తొలగించి చెప్పినను చెప్పవచ్చును ఒక్కొక్క భాషలో ఒక్కొక్కరకమైన శబ్దవిన్యాసము తోడి వాక్య రచనా విధానము నుండి ప్రతిభాసించు రమణీయత యుండును. దేశీయమును, ప్రాంతీయమును ఆయన ఒక ఒదుపుగల పలుకుబడి ప్రతి భాషకును ప్రత్యేకముగా నుండును. ఉద్దిష్టార్థమును వ్యక్తము చేయుట కాయా పలుకుబడుల నుపయోగించుటలోని వెసులుబాటాయా భాషల వారికి సహజ సీద్ధమైయంపును. ఏం విధములయిన రామణీయకములు సహజాతములయిన ప్రత్యేకతలు భాషాంతరమున తమ తమ హర్షాచ్ఛాయలను పోగొట్టుకొనకుండా ప్రకటింపబడులవు. ఇట్టే ఆలంకార విషయమును. ఏరియు ప్రతి భాషయందును ఆ భాష యొక్క ఒదుగుతనమునుట్టి భండమొకడి యుండును. దానివలన ప్రతంజ సుబగత్యము ఆస్యభాష యందట్లనుభవమునకు రాదు. పరిస్థితి యిట్లుండుటవేత కావ్యానువాదము నిజము చెప్పవలసి వచ్చినచో సాధ్యము కానిదనియేచెప్పవలయును.

ఈ చెప్పబడిన విషయము అనలు సంభంధము లేని ఏ జర్మనీ భాషనుండి తెనుగున కయ్యేదు అనువాదములందు నూడికి నూరుపాశు సత్యమైనట్లుగా సంస్కృతాంధ విషయల కాదు. అనగా సంస్కృతము నుండి తెనుగు చేయుటయందన్న మాట ఏచునగా, సంస్కృతము దాదావుగా దాని అన్ని హంగులతో ఆర్థిరము కాగలదు. అందు భాష దాని మర్యాద - దాని కావ్యరాశి మూడువంతుంకు పైగా సంస్కృత రూపమే ఆంశవలన.

ఆంత మూత్రమున సంస్కృతము నుండి అనువదింపబడిన తెబుగు గ్రంథము లభ్యియు మూడు వంతులకు పైగా సంస్కృతములోని సాగసును పోగొట్టుక తెచ్చినవని యస్తుకొనరాదు. అవకాశమన్నదని మూత్రమే భావింపవలయును. ఆయనను స్తుంచుతమునన్న భండోరితి యతి ప్రాసలు,

తెలుగులో వలె లేనిది. అందుచేత సంస్కృత ఛందము తెలుగులో అని పార్యముగా తన రూపమును మార్పుకొనవలయను. ఈ రూపము మారుటలో సంస్కృతములోని చ్ఛాయ తెనుగులో లోపించినదగును., మరియు నందువలన సంస్కృత శబ్దములును అన్నియును ఆట్టే తెలుగులోకి రావు. వచ్చినవి రూపము మార్పుకొనియే వచ్చును. , అందువలనను సంస్కృతమున పదముల పోహాంపు వలన ఏ యందము నాకవి స్తోపించినాడో అది తప్పనిసరిగా తెనుగులో లోపించుచున్నది. మరియు వాక్య నిర్వాణము నందలి పదముల కూర్చు విషయమునకు ఈ రెండు భాషలకు సహజసిద్ధమైన భేదమున్నది. అది హేతువుగా అంధీకరణమున కూర్చు కూడ కొత్త పద్ధతి కలదిగా అగును. అన్ని సంస్కృత శబ్దములు ఆ సంస్కృతమునందలి యర్థముల తోడనే తెనుగున ప్రవేశించుట లేదు. ఆర్థ విపరిణామము కనిపించుచున్నది. ఆ యా హేతువులచేత అనువాదము - ఏ భాషనుండి ఏ భాషకైనను కావ్య విషయమున యధాతమని చెప్పటికు వలను పదనిదనియే నిశ్చయము. బహు విషయ ములనన్యోన్యోములుగా ప్రవర్తిలు సంస్కృతాంధములకే ఆట్టే ఆవకాశము మినుకు మినుకు మనుచున్నదనగా మరి ఏ సంబంధమును లేని భాషాకావ్యముల యధాతథ పరస్పరాను వాదము - అనూహ్యము అగును కదా.

ఉత్తర రామ చరిత నాటకమును వేదము వేంకటరాయళాశ్రీగారు అనువదించిరి. ఈ యనువాదము పైన చెప్పబడిన దానికి అవవాదము కాదు. ఇదే కాదు. ఏ యితర అనువాదమైనను కాడాలదు. వేంకటరాయళాశ్రీ గారి తెలుగు వచనము గూడా తెనుగుగా గాక చాలచోట్ట సంస్కృత మర్యాదనట్టే అనుసరించి వికటముగా కనిపించును. పద్యములలో అది యొట్టును తప్పదు. భవథూతి నాటకమున పందొమ్మెది రకముల ఛందముల నుపయోగించినాడు. ఎనిమిదినుండి పందొమ్మెది ఆషరముల వరకు గల పాదములతోడి ఛందము లప్పి. భవథూతి ఆయ ఛందముల నాయాస్తలములను తన శక్తిని బడి తత్త శ్యామికరణానుకూలమైన రసతావముల ప్రతీతికి పీలుగా ప్రాస్యదీర్ఘ పరుష సరళాద్యుషర మటిత పద పదబంధములతో, ఆలంకారములతో మాంసలము చేసినాడు. మరియు నాతని వచో విన్యాస వైభరిణోని సౌగసు, అత దుపయోగించిన ఛందములయొక్క అవక్య ప్రయోజనాత్మకమైన అపరిహర్య తమీద ఎక్కువగా అధారపడి యున్నది మరియు నాతని శబ్ద సంయోజన మది కావలయునని

చేయబడినది. అందువలన ఒక్కాక్కచో నది కృతిమముగాగూడ నుండుట జరుగుచున్నది. మరియు తప్పాతి తన శోకములయందు ప్రదానార్థవాకమును ముందుగా తోప్పియక, దానిని విశేషములతో సాగదిని చిట్టచివరకావాచమును వెళ్ళట్టును. లింగవచన విభక్తులనుబై పదములయందువచ్చ రూపబేదమును, అన్నయు క్రమమును సంస్కరితమున నెక్కువ.

అందువలన ఆయా పదముల విపర్యాస విన్యున్ల లభణముచేత ప్రతీయ మానార్థము విషయమున కొంత ఆటరతను కలిగించు విలంబనముకూడా స్వప్తింపబడుచున్నది ఇదంతయు నా బాపు అందుకనుకూలమైన దగుటవలన ఏర్పడుచున్నది యెమకాను ప్రాసాది శభ్దాలంకార వినియోగముచేత తప్పాతి తన రచన యందొక దీప్తిని సాధించును. భావ తీవ్రతను, భావసౌకర్యమును బట్టి తత్త్వాచములయిన శబ్దములను పరప సరణాశర భాపుక్యముచేతను మరియు తాదృశ వర్జన సంఘటన చేతను సమకూర్చును. ఇట్టివన్నియు అను వాదమున వచ్చుట చాల కష్టము. రావలయునని ఆశించుట పేరాశయగును.

ప్రకృతి వినియోగ విషయము కూడా అటువంటిదే. ఇటటి ప్రకృతి యనగా త్రీపురపాత్కవైన మహాత్మవంచము కాని వృక్షాలకా గుల్మాత్క కమును, వఱ పఖ్యాత్కమును, గిరి గహన నద నది రూపమును గ్రగ్హ తారాత్కమును అయిన ఆ మహాత్మవంచము సమస్తము. దీనిని ఉపమోత్సైశాధికముగా కవిత్వమున నువ్వొగించుకొనుట అన్ని బోట్లను కలదు. అట్లుకాక ప్రకృతి విషయమును ప్రత్యేకమును విస్తరించి పరమోత్సైక మొనరించి చూపుటయు కొందరు కపులు చేసిరి. మరియు కొందరు చర్చ చతువులకు గోచరించిన ప్రకృతి విశేషములను నిరూపించుచూ వర్ణించి యుండిరి. ప్రకృతి స్వభావోక్తము మరియు కొందరు కపులయందు పురాణేతిహసముల యందలి ప్రకృతి విషయ వర్ణనమును బట్టి తానును ప్రకృతిని దర్శించిన వారు వలె వర్ణించి ప్రాయటయ కనిపించును.

ప్రకృతిని స్వీతంత్రముగా దర్శించి దాని వ్యాపహరిక పారమార్థిక సత్యస్వరూప స్వభావముల వెలయించుట అన్నది బుటి వంటి కవి చేయువని. బుటులయిన వ్యాస వాల్మీకులాపని చేసినారు. అందులోను వాల్మీకి మరియు నెక్కవగా చేసినాడు.

ప్రకృతి త్రిగుణాత్మకము గనుక సుఖ దుఃఖాది ద్వాంద్వములు దానికి బొమ్మ బొరును వంటివి. ఈ లక్షణము నెరిగిన మహా మనీములు ప్రకృతిని దానికిదిగా గాక పురుష కారమునకుదీపన విభావముగా భావించిరి. పురుష కారమునగా మానవజ్ఞతి ప్రవృత్తి నివృత్తులు. బుద్ధిమంతులయిన మహాకవులందరును ప్రకృతి నిట్టే తమ తమ కావ్యముల యందు వినియోగించుకొనిరి. ఈ వినియోగ స్వరూపమే లక్షణ రూపమున పరిణమించి దాని పరమార్థభూతమైన తాత్పర్యమును పోగొట్టుకొని అంగాగశస్తన భూతమును ఈసడింపునకు నెలవైనది. అది యట్టుండె.

ప్రకృతి దర్శనము చేసిన ప్రపంచ భాషలలో గల మహాకవులలో వార్షికి, కాకిదాను మొదట వత్తురు. వారి నట్టుంచినచో ఈనాడు ప్రపంచ వ్యాప్తమైన మళ్ళీ వాజ్ఞాయమైన అంగ భాషయం దట్టి దర్శనము చేసిన కవులలో వర్షీవర్తకసిఫ్ఫికాధిష్టితుడు. ఆతడు ప్రకృతి యొక్క సుఖ ముఖములనే చూచెను. చూచెనునుటకంచే చూడగోరెనస్నాచో వివాదముండదు. భవథూతి సుఖ దుఃఖములను రెండించిని చూచెను. చూపించెను గూడ. ఆ చూపించుటలో సుఖ దుఃఖములను వేరువేరుగా కాకుండా అవి యొక దాని కింకొకటి జనకస్తానము లన్నట్లు చూపెను. ఆనగా జీవిత పరమార్థము సుఖము కాదు. దుఃఖమును కాదు. ఆ రెంటిని మించిన ఒక పరమాదృగుత విషయము జీవితము యొక్క ఆ అద్విత్యమును ప్రదర్శించుటకయి ఉత్తర రామచరితము వ్రాయి బిడినది.

దృక్షకావ్యములలో ఇంతగా ప్రకృతిని వినియోగించుకొన్నవారు తానరాలు. శ్రవ్య కావ్యముల యందు ప్రకృతి తన మహాత్మాలతను ప్రదర్శింప వీలు కలదు. కాని భవథూతి దృష్టమున దానికావీలు కల్పించెను. అది ఆయన యొక్క సాన్యాతో దర్శనియమైన ప్రతిబి.

విస్పష్టమైన సూక్ష్మ సూక్ష్మ విషయార్థ దర్శనము, తస్క్యయి బ్రావన యోగ్యమైన చిత్రవృత్తి గలవాడు చేసినచో ప్రకృతి హృదయావర్జకము కాగలదు. భవథూతి ఈ సాటుకమున ప్రకృతిని అట్టే వర్ణించి ఉపయోగించు కొనెను.

మనిషి - సంఘము - ధర్మము - స్వార్థము - సుఖము - దుఃఖము - ఆశ - నిరాశ - ప్రకృతి - విధి - ఇత్యాది సమిష్టిరూపమైన ఈ మానవ నిత్య జీవితము యొక్క ఎగుడు దిగువు వీలయినంత సత్యమునకు దగ్గరగా నిరూ పింప గలుగుట లభ్యముగా తవభూతి రచన చేసినాడు. ఈ నాటకమును చూచిన - బదివిన సహృదయుల చీము, రక్తముతోడి కతా పురుషుల సహచర త్వమును బజించుచున్నవారుగా నెంచుకొను మన్సులిచిని ఎదతెగక నిలబడునట్లు చేయ సంకల్పించి కృతార్థాదైనాదు తవభూతి. ఈ కృతార్థతతకు దోహరము చేసిన ఒహు వస్తు సామగ్రిలో ఆయన భాషారచన ప్రముఖమైనది. అది ఆనువా దములందాంపరానిది. కనుక దాని యొక వంతు దానికి వదిలి మిగిలిన మూడు వంతులలోనే సీ విమర్శ కాణు ముడుచుకొనవలయును.

2.2. ఇతివృత్త గమనము

2.2.1. ప్రథమాంకము

I

1. శ్రీ కాలప్రియనాథదేవుని తిరునాళు జరుగుచున్న ప్రదేశమునం దోకాచో ఈ నాటక ప్రదర్శనమున కేరాట్లు చేయబడినవి. ఇది ఉజ్జ్వలిని యందు కూవచ్చును.

నాందంత్యమున ప్రవేశించిన సూత్రదారుడు తవభూతిని ప్రశంసించి, ఈ ప్రదర్శింపబడబోశున్న నాటక మాయన రచించిన దనియ, దీని పేరు ఉత్తర రామచరిత మనియ సామాజికులకు ప్రకటించును.

వెంటనే తాను ‘అయ్యొద్దువాసిని - అప్పటి వారను’ అయితినని చెప్పి నాటకముయొక్క హర్య పీతికను ప్రారంభించును. అప్పటివాదనగా, ఈ నాట శైతివృత్త మారంతమైనప్పటి కాలము వాడని యర్థము. మరి ఈ నాటక మెప్పు డారంతమైనది?

2. శ్రీరామ పట్టాచిపేక మహాత్మవము ముగిసినప్పటి నుండి ఈ నాటక మారంభమగుచున్నది. సూత్రదారు దప్పటివాడైనట్లుగా మారిపోయి ఉత్సవము

మగియుటను ప్రకటించుచున్నాడు. మరియు సీతదును నటుడును మాటాడు కొన్న దానిని బట్టి తెలియ వచ్చిన విషయములు ఎనిమిది:

1. పట్టాభిషేకోత్సవమైన తరువాత కూడ కొన్ని దినాలు లంకా సమర సుహృదులు మహాత్ములు వానర రాజుసులు, సీతారాముల నానందింపజేయుటకు నానాదిగంతముల నుండియు వచ్చిన బ్రహ్మాచ్ఛులును రాజుర్థులును ఆయోద్యైయందుండిరి. వారున్నందున అది చారి యారాధనముగా ఆ మహాశ్రీపుత్ర వేదుక లట్టి నిన్నటి దాక సాగినని. ఇప్పుడు వారెవ్వురును లేదు. అందరును నెమ్ము దిగా ఒకరి తరువాత ఒకరుగా తమ తమ నెలవులకు పోయినారు.

2. బుశ్యశ్వంగుడు చేయ తలపెట్టిన ద్వారకవర్షస్తుతమున కాపూతులై వసిష్టారుంధతులను తీసికొని కొసల్యా సుఖిత్రా తైకలు పోయినారు.

3. బుశ్యశ్వంగుడు శాంత మగదు. శాంత దళరథుని కూతురు. కాని ఆమె రోమపాదుని బిధ్యగా పెరిగినది. అందువలన అల్లుని మాటమీది ఆదరము చేత కొసల్యాదులట్టు పోయినారు.

4. అప్పటికి సీత పూర్వ గర్భిణి. ఈ స్నేహితో ఈమె నిట్లు దిగవిడిచి పోవుటకా బుశ్యశ్వంగు దల్లుదగుటయే కారణము.

5. వహ్ని కుద్దిని విశ్వసించని ఇనులు సీతరావణుని యింట నుండుటను బట్టి ఆమె శీలమును శంకించి పలుకుచున్నారు.

6. ఈ జనవాదము రాముని చెవి లభినచో మిగుల కష్టము కలుగును.

7. కష్టములు కలుగుట తప్పదు. కాని చివరకెల్ల విధముల బుములను దేవతలును మేలు చేయుదురు.

8. అందరికంతెను చిట్టచివర జనకమహారాజు పట్టాభిషేకోత్సవమునకు వచ్చినవాడు కూతురుని అల్లుని విడ్చి స్వదేశమునకు పోయినాడు. తండ్రి తనను వదలిపోవుట సీతకు చాల చాధయైనది. అట్లు కొదుపుచున్న దానిని పూర్వ గర్భిణిని విడిచి జనకుడు స్వగృహమునకు ప్రయాణమైనాడు. మామ గారికి పీద్యైలు చెప్పి ఆయనను సాగనంపి రాముడు ఆసానమున నిలువక సీతనోదార్యుటకు అంతఃపుర ప్రసాదమున సీతా నివాసగృహమునకు వెళ్ళినాడు,

ఈ విధముగా నాటక ప్రారంభమునకు హూర్యాఫీరికను సమకూర్చు సూత్ర దారుడును సటుడును విష్ణుమింతుడు.

బుక్కశ్వంగుని యజ్ఞ విషయము నిచట ప్రస్తావించి ఎవరి మాటను రాముడు మన్నింపవలయ్యనో వారిని గురువుల నయోధ్యలో లేకుండణేసి సీతా పరిత్యాగము విషయమున నాతడు సొంత బుద్ధితో ప్రవర్తించుటకు కావలసిన పతిస్థితుల అనువును నాటకకర్త కల్పించినాడు. ఈ యద్దేశ్వముతోదనే ఈ సన్నిఖేళము నిట్టు కల్పించినట్టు తరువాతి నాటకమునందు ద్వీతీయాంక విష్ణుం భమును, చతుర్థాంకమును భవభూతి సూచించినాడు.

జనవాదము రాముని చెపిని ఒడినది. కష్టము కలుగనే కలిగినది. ఆ కష్టస్వప్నములనుండి కాపాడి బుమలును దేవతలును సీతారాములకు మేలుచేసి నారు. ప్రస్తావనలోని నటసూత్ర దారుల వాక్యములు రెండును తరువాతి నాటక ముగా పరించినపాప.. ఆంత నాటకమును మనస్సున పెట్టుకొని భవభూతి ఇట్లు ప్రస్తావన చేసినాడు. ఇది తెలిసి చేసేడు సూక్ష్మశీలము. ఈ నాటకము సీతా రాముల పునస్సమూగమములో సుఖాంతమగుటకు కావలనేన ఆనుకూల్చయమును సుంపొద్దించుటకు నాటకకర్త ప్రస్తావననుండి పసి ప్రాతంభించినాడు.

ప్రతమాంకము కత తరువాత పన్నెండెంద్రకు ద్వీతీయాంకము నుండి కత అందుకొన్నది. ఇది ఈ నాటకమున ఒక ప్రధానమైన విషయము. దానిని కూడ కవి ఈ ప్రస్తావనముననే ప్రస్తావించినాడు. మరియు నిందకు తగినట్ట ద్వీతీయ (17 వ క్లోకం), తృతీయ (8 వ క్లోకం), సప్తమాంకములయందు కవి సూచనలు పెట్టినాడు.

II

- ఆయోధ్య యందు రాజుప్రాసాదములలో సీతారాముల వాస గృహమున ఒకటు అంక మారంభమగుటన్నది. నాటక ప్రారంభమును ఇటట నుండియే అగుచున్నది. రాముడు సీత నోదార్చుచున్నాడు. కంటకి వచ్చి ఇయక్కుర్చుటగాక్రమము నుండి వచ్చిన ఆషావక్కని రాకను శ్రీరామునకు చెప్పి అనుజును పొంచి పోవును. భదునసారముగా స్థోవవుడు ప్రవేశించి వసిష్ఠుడు, ఆరుంధరి, శాంతాదేవి, బుక్కశ్వంగుడు సీతారాముల నుస్తేంచి

చేసిన ప్రశంసలను, హాచృణికలను, ఆంగ్రేజుచనములను, ఆజ్ఞాప్తులను వినిపించి కుమార లక్ష్మణని ఆగమనమును ప్రకటించు నిప్రస్తుతించును. వచ్చిన లక్ష్మణుడు తాము చెప్పినట్టర్భాను డను చిత్రకారు దార్క చరితము నా ప్రక్కపీరిక (వసారాగోద యందు సీత యొక్క వహిన్న శుద్ధి పర్యంతము చిత్రించినా దని చెప్పి దానిని చూడ అన్నగారి నాహ్యనించును.

2. ఆ ప్రక్క పీధికలోనికి సీతా రామ లక్ష్మణులు పోయినారు. లక్ష్మణుడు చిత్ర గతార్థములను వివరించువాడు. ఆ చిత్రములను చూచిన మీదట సీతాదేవికి తిరిగి ప్రసన్న గంభీరములయిన ఆ వనములందు వివారింప వలయునని, వచ్చిత సౌమ్య శిల్ప గంగా ఇలముల స్నానము చేయవలయునని కోరిక పుట్టినది. ఆ కోరిక సీదేర్చుటకుగా వెంటనే రాముడు లక్ష్మణుని ఆస్తిలిత సుఖ సంపాతమైన రతమును ఆయత్తము చేసికొనిరా నాజ్ఞాపించును. తద్బ్జా నిర్వహణార్థ మాతడు నిప్రస్తుతించును.

3. సీతా రాములు నెమ్ముదిగా చిత్ర పీధిక కివతలగా నున్న వరండాలోనికి వచ్చేదరు. చిత్ర దర్శనానంతర మామెకు బడలిక యొక్కపై నిద్ర ముంచుకొనిరా రాముని హృదయమున కానుకొని వాని బాహువు తలాపిగా నిద్రించును. ప్రతిషోది వచ్చి శుద్ధాంతచారిట్యున దుర్యుభుదు, హౌర జానపదులపై వేగు సెరపి హర్త లెరిగి రమ్మని శ్రీరామునిచేత నియోగింపబడినవాడు, వచ్చి నాదని పిన్నవించి వాని ప్రవేశమున కనుమతి పొంది పోవును. దుర్యుభుదు ప్రవేశించి సీతా విషయకమై జానపదు లాడుకొను నిందా వాక్యములను రాముని చెవిలో ఊడును. ఆ మాట రామునకు దుర్యుభుదైనది. సీత పాచిత్యమాయనకు తెలియును. ఆయనను ప్రశాసురంజన ప్రాధాన్యము నెంచి విసర్జించుటకు నీళ్చ యించుకొనినాడు.

తన యా నీళ్చయమును లక్ష్మణురకు చెప్పుటకు దుర్యుభుని రాముడు పంపించినాడు. ఇట్లు దుర్యుభుడు నిప్రస్తుతించినాడు. దుఃఖాతిరేకమున రాముడు విలపించుచు, తన నానుకొని నిద్రించు సీతకు నిద్రాభంగము కానంత నిదానముగా తన బాహువును లాగికొని ఆమెను నేల మీదకు జార్చి

నాడు. ఇంతలో లవణాసురుడు పెట్టు యాతనలను పదలేక యమునా తీరు మహ్యాలు శరణని వచ్చినారన్నమాట తెడ వెనుకనుండి విసటడును. ఆ వినిబడుటతో నిశ్చయింపబడిన బార్యా వియోగమవలని దుఃఖాకులత్వమునుండి తేరుకొని రాముడు రాజధర్మ నిర్వహణమునందు ప్రవృత్తుడైనాడు. లవణాసుర వదార్థము శత్రుమ్ముని పంప బయలుదేరినాడు. బయలుదేరి ఒకడుగు ముందుకు వేసియు వెనుకకువచ్చి నేలమీద పండియున్న సీతను జూచి, ఆమెను రక్షింప వలనినదిగా భూదేవిని ప్రార్థించి రాముడు నిష్పత్తమించును సీత మేల్గుంచి నది. రాముడులేదు. ఇంతలో దుర్యాఖుడు వచ్చి రథము సిద్ధముగా నున్నదన్న లక్ష్మణుని మాటను చినిపించును. రామునితో కలసి గంగా పరిసర ప్రాంతము అకు పోవుటను బావించుచు సీత నిష్పత్తమించును.

చిత్ర పటముల రూపమునకు తర రామచరితము నిండను పూర్వురామాయ జమే వున్నది.

1. జృంతకాత్రములు విశ్వామిత్రునిచేత ప్రసాదింపబడి రాముని చేర వచ్చట.

తొటకూ సంహారమైన తరువాత పరమ ప్రితుడైన విశ్వామిత్రుడు తానెరిగిన సర్వాత్మములను రామున కుపదేశించినాడు. ఆయన ఎరిగిన సర్వాత్మము లంగా దశరథుని కొలువున వసిష్టుడు ప్రశంసించిన భృంగ్య దత్తములై విశ్వామిత్రునివద్ద గల ఆన్ని ఆత్మములను ఆని యర్థము. ఆయన్ని ఆత్మములను ప్రయోగాపసంహారాత్మకములగు ఆయ మర్పతముల చేత విశ్వామిత్రుడు రామునకుపదేశించినాడు. ఆ మర్పత క్రితి ప్రభావముచేత నాయ ఆత్మములు తమ క్రొత యజమాని ఆజ్ఞానుసారము కింకరులుగా ప్రవర్తించుటకు తాము సిద్ధముగానున్నట్టాక ప్రమాణమును పలుకుటకు వచ్చినవి. తాను మనస్సులో స్కృతించినప్పుడు రావలసినదిగా ఆజ్ఞాపించి అప్పచేకి సెలవిచ్చి పంపినాడు!

ఈ దృశ్యమును చిత్ర ప్రదర్శనములో చేరిచ్చ కవి యేల చూపించవలయును? అవకుతలను గూర్చి వీరు బహుళః సీతారాముల సంతానము కావచ్చన్న అనుమానమును ముందు సుమంత్రునకు కల్గించి, ఆ తరువాత రామునకే

ఆ యనుమాసమును పుట్టించి క్రమముగా వారు తన కుమారులే యగుదురస్నా విక్షానములో వారిని వెంటనంటి రాముడు ప్రవర్తించి చివర కందరును ఒకరి నొకరెలిగి కలసికొనుట యను మహా ప్రయోజనమును ఈ జృంతకాత్రు ప్రమేయము సంపాదించి పెట్టినది. నాటకాంతమున కీ ప్రయోజనము నాశించిన నాటకకర్త చిత్రదర్శ నాంకమునుండి దీనికి ప్రాతిపదిక సిద్ధము చేసినాడు. ఇక్కడ మరొక చమత్కారమున్నది మొదట అవి మేము నీ కింకరులమని పచ్చినపుడు రాము దేమనినాడు? 'మానసా మే భవిష్యద్వామ్' అనగా మన స్సంకల్ప ప్రభావము లట్టు సిద్ధముగా నుండ పనిచినాడు. లవకుటులు పుట్టిన తరువాత రాముడు జృంతకములు వారిని సేవించుటను సంకల్పించినచో అవి అట్టు వర్తింపవలయ్యాను. సీతను వారు పుట్టుకమునుపే పరిశ్యాళించుట వలన రామునట్టి సంకల్పము చేయు ఆవకాశము లేదు. ఆయన సంకల్పము చేయనిచో అవి వారిని చేరవు. అవి చేరనిచో నాటక కర్త కథ యొక్క ఉత్తరార్థమును నిర్వహించుటకు వేసికొన్న పతకము పని చేయదు. అందువల్ల జ్ఞాగ్రత్తపది వారు పుట్టుకముండే రాముడా సంకల్పము చేసి యున్నట్లు నాటకకర్త కల్పించి నాడు. మరి దాని నొకచోట ప్రవేశ పెట్టి చూపవలయునుగదా! హూర్యరామాయణ కథా నిశేషములను స్మరించెడు చిత్ర దర్శనములో నొకటిగా చేసి చూపినాడు. సీతారాములు చూచిన మొదటి చిత్రమే యది. రామునకు తనకు వానియందున్న గౌరవాధిక్యము చేత సీత చేతను నమస్కారము చేయించి 'తప్పకుండ నివి నీ ప్రసూతిని సేవించును అని పలికినాడు. అనగా అప్పుడు రాముడవి తన సంతానమును సేవించుటను మనస్సులో భావించినాడు. ఇక రామునకెప్పుడు సంతానము కథగిన అప్పుడు పోయి ఆ సంతానమును సేవించుట అయినది కథామరి। నాటక కర్త ఈ విధముగా కథ నల్గినాడు.

2. మిథిలావృత్తాంతము :

రాముడు శివధనుర్వంగము చేయుట- వియ్యపు మర్యాదలు- రామలక్ష్మణ భరత శత్రుమ్ములు నలువురును విపాశాదీషితులగుట- అట్టే సీతా, ఊర్మిళి, మండవి, శత్రువుక్కిర్పి పెండ్రికూతుంద్రగుట- ఈ కథాగాగము కూడ బాలకాండము లోనిదే. ఈ దృశ్యము సీతారాములయందు పరస్పరాభిముఖమై ప్రణయగంధములు పేచిన ప్రథమవేళామహాయ లక్షణము కలది. సీతారాములు నిరంతరము

చూడగోరెడు దృశ్యమది. మరియు తరువాతి నాటకేతివృత్తమను సాందర్భము చేయు బావవైరుద్యమను ప్రదర్శించు దృశ్యమది.

3. పరశురామ ఘట్టము :

సీతను విపూలము చేసికొని అయోధ్యకు విజయము చేయుచన్నప్పుడు మార్గమద్యమన రాముని పరశురాము దెదిరించిన ఈ కథాభాగము కూడ బాల కాండము చివర భాగమలోనిది. ఈ దృశ్యము నెక్కువగా లక్ష్మిజును వర్ణించుటను రాముడు విననోల్లాడు. అది ఆయనకు పరశురాముని పట్టగల గౌరవభావ లక్షణము.

4. అయోధ్యలో మంత్ర :

ఇది ఆయోధ్య కాండ కథాభాగము. మంత్ర విషయమను రాముడు పడ్డించుకొనక ఆవలి భోష్యలమీదికి దృష్టి మరల్చుట యాయనకు తైక విషయమన అమర్యాదకరమైన మాటను వినుట భరింపరానిదగుటవల్లనే.

5. జడలు ముదిచిన వృత్తాంతము :

రాము దరణ్యమనకు పోవు వాన్పప్పొక్కమోచితముగా జడలనుమడిచి ఆరణ్యక్రతుతైపోయినాడు. ఆ ఘట్టము చ్ఛిత్తింపబడియున్నది. ఆయోధ్య కాండము కథావృత్తమే యిది.

6. ఖాగీరథి :

గుహలు సీతారామ లక్ష్మిజులను గంగను దాటించు సందర్భము చ్ఛిత్తింపబడి యందవచ్చును. ఇదియు ఆయోధ్యకాండ విషయమే. సీత గంగను పేర్కొన్నది. గంగ రఘు వంశ దేవత గనుక రాముడును నమస్కరించి నాడు. జృంభకాత్మకుల విషయమున యాదృచ్ఛికముగా నన్నట్టే రాముడు గంగ నుచ్ఛేశించి 'సీతు కోదలు సీతయందు అరుంధతియంబోలె శివమను ఆను ద్యానింతువు గాక!' అని పలికినాడు. మామాలు మర్యాద మాటగా తైకి కని పించుచున్న ఈ వాక్యార్థమను కథాగతియందు మేళవించి నాటక కర్త నాటకము ఉత్తరార్థమను అపూర్వముగా నిర్వ్యహించినాడు. ప్రసవ వేదన పదలేక సీత పోయి గంగలో వడినది. సీతను, ఆమె కన్న కవలను గంగ కాపాడినది.

కుళలవులను వాలీకి వద్దకు చేర్చినది రాముడు దండకారణ్యమునకు శంబాక వధ నిమిత్తము పోవుట నెరిగి సీత నచటకు వంపి ఒక పరమాశ్చర్యకరమైన సమావేశమును సీతారాముల మధ్య యేర్పాటు చేసినది చివరకు సీతను ఆరుం ధతి కప్పగించి రాముడు చెప్పిన మాట నాయనకు తిరిగి జ్ఞాపకము చేసి, సీవు చెప్పినట్టు చేసినానని చెప్పిపోవును. ఈ విధముగా ఈ గంగా భవాని ఈ నాటకమున రాముడు వదలి పెట్టినప్పటి నుండి తిరిగి యాతడు గ్రహించు వరకు సీతను ఆమె సంతానమును కడుపులో పెట్టుకొని కాపాడినది. నాటకమున ఇంత ప్రముఖ ప్రాత నిర్వహించవలనిన ఆ గంగా భవానిని ఘూర్య రామాయణ కథా భాగములోని దానిని అచటనే ప్రవేశపెట్టి నడిపించుకొనివచ్చుట మంచి చమత్కారముగా నున్నది.

7. చిత్రకూట మార్గమున యమునా తీరమున శాయమ - మత్తిచెట్టు :

గుహనివల్ల గంగను దాటిన రెండు మూడు దినములకు భరద్వాజు శ్రీమము పీదుగా చిత్రకూట పర్వతమును సీతారామ లక్ష్మణులు చేరటాయిరి. ఆ మార్గ మధ్యమున యమునా తీరమున గల ఒక పెద్ద మత్తిచెట్టు చిత్రింపబడి యున్నది. ఇదియు నయోధ్యకాండ విషయమే.

ఈ చిత్రకూట పర్వతము మీద ఉన్న ప్యాడే కాకాసురుని రాముడు సంహరించినది. రాష్ట్ర సంహర మిచ్చట నుండియే మొదలు. లక్ష్మణుడా మత్తిచెట్టును చూపగా రామునకు కాకాసురుడు జ్ఞాపకము వచ్చినాడు. వచ్చినాట్టాయన సీతతో పలికిన మాటల వల్ల తెలియుచున్నది.

8. విరాదునితోడి యొరయిక :

ఇది ఆరణ్యకాండ ప్రారంభ విషయము. రాష్ట్రసులు సీతనపహరింప నుంకించుట విరాదునితో మొదలు. సీతనమాంతము చంక నిరికించుకొని రామ లక్ష్మణులతో పోరి రాముని చేతితో చచ్చినాడు వాడు. ఈ దృశ్యము నచట చిత్రమున కూడ సీత చూడజాలక పోయినది. అంతగా ఆమె ఆనాడు తయపడినది,

9. జన స్తావము :

ప్రసవణగిరి - పంచవటి - శూర్పుణి - ఈ మొన్నెన దృశ్యములో నున్న చిత్రమిది. ఇదియు అర్ణ్యకాండ కథాంశమే. మంయ రాముడు మాయ లేదిని తంపివచ్చి సీతలేని జన స్తావమును చూచి ఏష్టుటయు చిత్రింపబడినది.

10. ఇటాయువు :

ఇయు అర్ణ్యకాండములోని సీతనపూరించుకొని పోతుచున్న రావణుని ద్వారా నొర్కుని పోరి నేల కౌరిగిన దృశ్యము.

మరియు నచట చిత్రింపబడిన చిత్రములు :

- 11. దనుకబంధనివాసము
- 12. కుంజవంతము
- 13. బుశ్యమూర్క పర్వతమున మతంగముని యూశ్రమము
- 14. శబరి
- 15. పంప
- 16. హను మంతుడు
- 17. మాల్యవంతము
- 18. వాసర రాష్ట్రసుల కర్మాద్యుతములు.

వసిష్ఠ భగవానుల సందేశమును అష్టావక్రుడు శ్రీరామున కందించుట తరువాతి నాటకమునకు ప్రముఖమైన మూలభూత విషయము. ఆ సందేశమున గల “పీరప్రసవవు” అన్నమాట సీతకు కలుగబోవు సంతాసము మగళిశువు లనుటను స్తాపించినది. సంతాసవట్టు మగపిల్లలగుట వలన పుట్టిన కథయే తదు వాతి నాటకమున మంచి కండపుష్టి గలది. మరియు రాముడు సీత గర్వము కవలాను మోయచున్న ట్రిచట గుర్తించినాడు. తరువాతి నాటకమున ప్రత్యాభిజ్ఞ కును సీతారాముల పునర్స్మాగమమునకును మిక్కిలిగా దోషాదము చేసిన ప్రముఖంకము లివియే

సీతను రాముడు అడవుల విదనాడ బంపుటకును, ఆ విషయమున రాముడు సంహర్ష నిశ్చయములో ప్రవర్తించుటకును వసిష్ఠుని సందేశము శూర్పుగా సహాయపడినది

వసిష్ఠుని సందేశములోని ప్రజానురంజన విషయమున సీతారాముల సర్వాత్మక ప్రవృత్తి వారి ధర్మనిర్వహణాసక్తికి ప్రబల నిదర్శనమాగా నున్నది. మరియు నిండువలన ముందు ముందు రాబోవు మహాపదయొక్క ఫోరకలిని ద్విగ్గణీకరించుట జరిగి నాటకక్రత ఆశించిన నాటక ప్రయోజన మీదేరినది

జృంఖకాంతులు సీత సంతానమును నేనించునని రాముడు చెప్పుట,
గంగానది చిత్రమును చూచి రాముడు తక్కిప్రపత్తులతో నమస్కరించుట, సీతకు
శివమును ధ్యానింప వేదుకానుట . ఈ రెండు సన్నివేళములను ఇక్కడ
సామాన్య విషయములుగా కనిపించి నాటకాంత నిర్వహణమున ప్రమఖపొత్త
వహించి పరమాశ్చర్యకరములుగా నుస్కావి. మరియు నిట్టిదే ప్రతమాంకాంతమున
లవణ నంపోరమునకు శత్రుమ్ముని బంపటోవుచు రాముడు వసుంధరను ప్రార్థించి
నది. ఈ ప్రార్థనము కూడ నాటకాంతమునకు సపలికృతము చేయబడినది.

III

ఈ నాటకమును ప్రారంభము చేసిన ప్రతమాంకము నాటక పర్యవే
సానమును సమీక్షించుచున్నది. తాదృశమైన రచనా శిల్పముచేత పరమాభి
రామముగా నున్నది ప్రధాన విషయమైన సీతాపరిత్యాగ మీయంకముననే
జరుగుచున్నది. అదియొక విధి విలాసము. ఆరుంధతీ వసిష్ఠులును కొసల్యా
దులును ప్రత్యుషముగా లేకపుడు సీతా పరిత్యాగము జరిగినది. దూరముగా
నుండి శ్రీరాముని యందలి ప్రీతిచేత ఆయన ధర్మము తప్పరాదని వసిష్ఠుడు
రాజధర్మమైన ప్రకొనురంజన తత్కారతను ఆష్టావ్యక్తుని ముఖముగా జ్ఞాపకము
చేసినాడు. ఈ జ్ఞాపకమును నాటకకర్త ప్రాణభూతమైన నాటక సమస్యను
సృష్టించుటకుపయోగించుకొన్నాడు. వసిష్ఠుని ఆష్టాప్రీ ననుసరించి అప్పుడే
రాముడు ప్రతిష్ఠ చేసినాడు వ్యక్తి ధర్మములనన్నించేని రాజధర్మము కొరకు
అనాయాసముగా త్యజించుటకు తాను సిద్ధముగా నున్నట్లు. రాముని ఈ ప్రతిష్ఠ
మాటవరుసక న్నట్లపుడు కనిపించును. కానీ అంకము ముగియునప్పటి కదియే
నిజమై, దానికి రాముడు కట్టుబడి ప్రవర్తింపవలసినట్లు చేసి భవభూతి గొప్ప
అల్లికపని చేసినాడు. రామునిచేత నావిధముగా ప్రతిష్ఠ మాటలు పలికించుటచేత.
ఇక నాటకమంతయు నా విరుద్ధ ధర్మ సంఘర్షణమునుండి సముత్సుమగు
చున్నదన్న యథిప్రాయమును నాటకకర్త స్నురింపజేయుచున్నాడు. నిజమునకు
నాటకమట్టి పుట్టినది. ఒకండుకు దాని నుపయోగింపదలచుకొని మరెందుకో
అన్నట్లు ప్రవర్తింపజేసి రచించుట కావ్యచతురుడు చేయును. కావ్య స్వోరూపము
మొత్తమును చిత్రము యొక్క ఏకాగ్రమునకు తెచ్చుకొని వాచమురోసుధావతిగా
రచించుట పేరు చాతుర్యము.

ఈ నాటకమనంతను భవభూతి అణై రచించినాడు. ఆ తాననుసరించు వాగ్రాంత్రానా శిల్ప విషయమును గూడ ఈ ప్రథమాంకమున తంగ్యంతరముగా సూచించినాడు. వనిష్ట బగవంతుడు సీతాదేవికి ఆష్టావుక్రమహర్షిముఖముగా చెప్పి పంపిన ఆశీర్వాదము పీద రాముని వ్యాఖ్యానముగా నున్న కోకార్తమును నిర్ధానముగా చూచి భావించినచో అది ఈ నాటకరచనా శిల్పమున తెట్టుచ్చయించు నథియు తెలియును. అందరును లౌకిక సాధువులయిన కపులు వారు కథకులు. కథనదళ్ళతయే వారి పుహనీయత కథలు సాధారణముగా భూతకాలికములై యుండును. అందువలన కవికి అది సిద్ధమైయున్న యర్థము ఆ యర్థమునే అనుసరించుచు దాని సూరక వారు కథనము చేయడురు. ఆయ్యులైన బుములు తనిష్టమును దర్శింపగలవారు. తాము దర్శించిన దానిని వారు పలుకుదురు వారి పలుకుల యర్థ మహాచేకి ఆభివ్యక్తము కాలేదు. అది వారు పతికిన తరువాత ఎప్పుడో ఆగచున్నది. ఆ యగుట యొట్టున్నది? ఆ పలుకును పట్టుకొని అది ఎక్కుతనో యున్నది పరుగెత్తుకొని వచ్చినట్టున్నది. బుములు శపించుట కలదు. ఆ జాప వాక్యుల యర్థము వారభివ్యక్తము కమ్మన్నపుడే యగును అపుడు కాకుండుటయులేదు— ముందుగానగుటయులేదు. వాచమర్హానోను దావతియనగా అది. భవభూతి బుముల కోవరోనివాడు. ప్రస్తావనలో రెండు వాక్యములున్నవి :

స్వాత్రధారుధు : ఈ జనవాదము మహారాజునకు ఆర్థించా— అంతట మిగుల కష్టము కలుగును

నటుడు : ఎల్ల విధముల బుములును దేవతలును మేలు చేయడురు.

ఈక తర్వాతి నాటకపురంతయ ఈ వాక్యముల యర్థముగా విస్తరించి నదియే. ఇట్లు విస్తరిల్లజేయుటయే ఆర్హానుధావతి శిల్పము. ప్రథమాంకము భవభూతి బుషి వాక్య— ఘన్నెందు సంవత్సరముల యనంతరపు తరువాతి ఆర్ధాకముల నాటకమును ఆ వాక్య— వెంబడి పఱచివచ్చిన మహార్థము బుషి వాక్య— వ్యోరషుగా పోదు. ఆందువల్లనే ఈ నాటకమున వ్యోరహాక్యులు లేవు. ఈ ప్రథమాంకమున అసలే లేవు.

ఈ యంకమునకు భవభూతియే చిత్రదర్శనమని యొక పేరు పెట్టినాడు. ఇందు కథావృత్త సన్నిహితములు మూడు కనిపించుచున్నవి. ఒకటి గురు

జనాశీల్యాద హర్షక సందేశము రెండు చిత్రదర్శనము. మూడు జనవ్రవాద శ్రవణ పలముగా సీతా పరిత్యాగము మూడవది ప్రధాన క్రియ. దానికి సర్వమును ఆయుతము చేసినది మొదటది. స్తూలముగా చూచినచో చిత్ర దర్శనమునకు ప్రధాన కథాసంబంధ మంతగా లేదు. లేదనగా అదిలేనిచో నాటకమే లేదనవలని వచ్చునంత యన్నమాట, చిత్రదర్శన విషయ మంత యును హర్ష రామాయణము బాలకాండము నుండి యుద్ధకాండ పర్యాంతము గల దాదాపు ఇయవది సన్నిఖేళములందు చిత్రింపబడియున్నవి. ఈ చిత్రణము నందొక విచ్ఛిన్తి కలదు: దీనిపథన కవి రెండు మూడు ప్రధాన ప్రయోజనము అను సాధించుకొనినాడు. మొదటది గర్వదోషాదము నెరవేర్పు నెపమన వన వీధుల విహారింపను గంగాజిలముల నాదను కోరిన సీత నందుకు పంపుటకు రాముడు సిద్ధమైనాడు. ఆ సంనీద్ధత నుండియే సీతాపరిత్యాగమును నాటక కర్త సిర్వహించెను. రెండవది యాదృచ్ఛికముగా వచ్చినట్లు జ్యంతకాత్మ ప్రస్తక్తిని దెబ్బి దాని చేత షష్ఠాంకమును నిర్వహించెను కుమార ప్రత్యుభిజ్ఞా పేతువు లగు జ్యంతకాత్మముల ప్రస్తక్తిని ప్రతమాంకముననే తెబ్బి ఆరవ యంకమున దాని సుపయోగించుకొనుట నాటక కర్త నిర్మాణ కుశలతకు నిదర్శనముగా నున్నది ఈ రెండింటిని ఈ వదుసలో గాక తిరుగవేసి చూపుటయు చమత్కారముగా నున్నది. ఒక విధముగా చిత్ర దర్శనమునకి రెండును ఆద్యంతముల యందన్నవి. తరువాతి నాటక మునందును అవి ఆద్యంతములయందే యున్నవి. ఈ యన్నింటిని చూడగా ప్రతమాంకమునకు తరువాతి నాటకమంతయు పురి విప్పటిగా కనిపించున్నది. ఇక మూడవ ప్రయోజనము: సీతారాముల పరస్పరానురాగసాంద్రతా ప్రకటనము. మరియు విశ్వాగబావముగా గూడ సహింప లేని పరమ ప్రమేయాబిరామ చిత్రవృత్తి లాలిత్య ప్రకటనము. ఇవి రెండును రెండుకాదు. ఒక దాని రెండు ముఖములు. శ్యామమను పేరి మజ్జిచెట్టు చిత్రమును, ప్రస్తవణ గిరి చిత్రమును, జనస్తాన వృత్తాంత చిత్రములును, పంపా సరోవర చిత్రమును, మాల్యవంత పర్వత చిత్రమును - ఈ నాలుగైదు చిత్రములు పైన చెప్పిన పరస్పరాబిముఖమైన ఒకరినిమించిన ఒకరి ప్రమేయాను రాగ వృత్తులను వివృతము చేసినవి. ఈ వివృతమగుట అంతయు నెక్కువగా రాముని యందు నుండి. సీత విషయమున అంతయు నెక్కువగా ఆత్మగతము. సరిగా ఇట్టే తృతీయ సప్తమాంకములు నిర్వహింపబడినవి మొత్తము నాటకమునకీ ప్రధమాంకము సూక్ష్మశరీరముగా కనిపించుచున్నది.

ఆవసరమైన మరికొన్ని ప్రయోజనములను చూడ ఈ చిత్ర ప్రపదర్శన సన్నిఖేళము తీర్చుచున్నది. అందు ముఖ్యముగా చెప్పుదగినది శ్రీరాముని స్వరూపస్వాహ చిత్రజము. విల్లు విరిచినపుటి శ్రీరాముడు నల్లక లువల చామన చాయవాడు కండలు తిరిగిన మంచి దేహయస్థికలవాడు. సౌమ్యసౌందర్యలక్షీ పురుషుడైనవాడు. విషాధేదీశ్శితుడైనప్పటి రాముడు - సీతా పాణిగ్రహణము చేసినపుటి రాముడు - జడలు ముడిచిన రాముడు - సీత నురమునజేర్చి నిద్ర బుచ్చిన రాముడు - లేడి ఖిష్టచే మోసపోయి సీతా వియోగమునకై విలపించిన రాముడు - హర్షయిష్మిసంభాలాపములను విస్కరించని రాముడు - సీతా వియోగ మెప్పుడో జరిగిన దాని మాటనుగూడ ఇప్పుడు సహించలేని రాముడు. ఆ మాటకు భయపడు రాముడు - సీతను గూర్చిన అపవాద వాక్యములను విని కుప్పకూలిన రాముడు - లోకారాధనముకొరకు సీతను పరిత్యజింప నిశ్చయించుకొన్న రాముడు - సీతా పరిత్యాగమున బలవన్ని యోకిషుదువలె ప్రవర్తించిన రాముడు. పోర జానపదులయిందు ప్రీతి సదలని రాముడు - సీత సౌశిల్యము ఖిష్టయమును అనుమానములేని రాముడు - సీత లేక తాను లేనని భావించు రాముడు - ఇట్లు జీవిత ప్రయోజనములేని రాముడు - ఆత్మనిందాపరుడైన రాముడు ఎట్లుండునో చూడచేలయినన్నచో ఈ ప్రథమాంకమున చూడవలయ్యాను. మరియు హాజ్య హూజ్యాపరమైన చిత్రవృత్తికల రాముని, రాజభర్య నిర్వహణమునకు తనను తానంకితము చేసికొన్న రాముని, సీతకు వచ్చిన జన్మపవాదమునకై చింతించు రాముని, దురహంకారములేని రాముని వినయమాహశ్యముకల రాముని, మందరావృత్తాంతమును మనసునకు పట్టించుకొనని రాముని, జానకి వహ్ని శుద్ధిని ప్రత్యుషముగా ఇఱగనిదానిని, అద్యతోపాయముల నిర్వహింపబడినదానిని లోకులు విశ్వసింపక పోవుటలోని సామంజస్యము నంగికరించిన రాముని, ఇటు ప్రశారంజనరూపమైన రాజభర్యము, ఆటు తర్వాదర్ఘము - ఈ రెండింటి నడుషపడి నలిగిన రాముని చూడవలయుస్నచో ఈ ప్రథమాంకమున చూడ వలయ్యాను.

2.2.2 ద్వితీయాంకము

I

ప్రతమాంకము కథ ముగినిన తరువాత పన్నెండు సంవత్సరములకు ద్వితీయాంకమును కథ అందుకొనుచున్నది. పన్నెండు సంవత్సరముల తరువాత మొదలయ్యేదు ద్వితీయాంక కథా గమనము ననుసరించి పోవుట కవసరమైన సమాచారము మందుగా సీవిష్ట్-ఎంటము ద్వారా ఆందింపబడుచున్నది. ఒక విధముగా నీ పన్నెండెండ్ కథయు నిట సంగ్రహముగా సూచింపబడుచున్నది.

అయ్యాధ్య నుండి కథా ప్రదేశము దండకారజ్యమునకు మారినది - దండకారజ్య వసదేవత వాసంతి ఆతిథి అశ్వాగతులకు తెరవెనుక నుండి సాగ్ర తము చెప్పుచుండగ తావని ఆత్మేయి ప్రవేశించుచున్నది వాసంతియు ప్రవేశించును. పరస్పర పరిచయాదికములు ముగినిన మీదట, తాను వాల్మీకి ఆళ్కమ మున ఎందువల్ల చదువు సాగక అగ్స్ట్ ప్రముఖులను వెదక్కొనుచు వచ్చుచున్నదియు ఆత్మేయి వాసంతికి చెప్పును. ఆ చెప్పుటలో ఆమె తెలియజేసిన ప్రభావాంకములు రెండు:

1. ఎవరో దేవత వాల్మీకి వద్ద కిర్దరు బాలురను తెచ్చి యిచ్చినది. వారి పేర్లు కుశలవులని ఆమెయే చెప్పినది. వారినంత చిన్న తనము నుండియు వాల్మీకి స్వయముగా పెంచినాడు. చూడాకర్చు గావించినాడు పదకొండవయేడు రాగానే షాత్ర కల్పమున వేదములను నేర్చినాడు.

2 వాల్మీకి రామాయణ మహా కావ్యమును రచించెను.

మరియు వారి మధ్య కొనసాగిన సంభాషణమున వెల్లడియైన అంకములు పది:

1. సీతాపవాద విషయము, ఆమెను రాఘుడు పరిత్యంజించుట, వాసంతికి తెలిసినవి.
2. శ్రీరాముడ్టామెను పరిత్యంజించుటకపుడు అరుంధతి పసిష్టులు, కౌసల్యాదులు అయ్యాధ్యయందు లేకపోవుటయే కారణము
3. ఇప్పటికది ఇరిగి పన్నెండెండ్ యినది.

4. సీతలేని ఆయోధ్యకు పోనొల్లని అరుంధతి కౌసల్యాదులను వసిష్ఠుడు వార్షికీ ఆళ్ళమమనకు చేర్చినాడు.
5. ఆయోధ్యాలో శ్రీరాముడు బంగారపు సీతా ప్రతిమను పెట్టుకొని ఆశ్వమేధ యాగమునకు మొదట పెట్టినాడు.
6. మేధావ్యక్తము విడువటింది. దాని రక్షక సైన్యమునఁ లక్ష్మణ పుత్రుడు చంద్రకేతువు నాయకుడు
7. ఆట్టి సమయమున బ్రాహ్మణ బాలుడు మరజించినాడు. తపము చేయు చున్న శూద్రముని శంబూకుని వథించి బ్రాహ్మణ బాలుని బ్రతికింపు మని ఆకాశపాణి రాముని పోచ్చరించినది.
8. రాముడు శంబూకుని వెదకికొనుచు అగ్గపాణియైన పుష్పకమున బయలు దేరినాడు.
9. శంబూకుడు దండకారణ్యమున జనస్తానముననే తపస్సు చేయుమన్నాడు.
10. వాసంతి ఊహించినట్టు శంబూకుని కొరకు రాముడు జనస్తానము రకు రామున్నాడు.

ఇప్పటికి మధ్యాహ్నమైనది. వాసంతి - ఆతేయ ఎవరి దారిన వారు నిష్కర్మమించిరి.

II

దండ కారుణ్యంలోని జనస్తానమున శంబూకుడు తపస్సుచేయు చోటికి రాముడు పుష్పకమున దిగినాడు. శూద్రమునిని రాముడు చంపలేక చంపినాడు. శూద్రముని దివ్యపురుషుడై రాముని యొదుటపడి స్తుతించినాడు. ఆ స్తుతించు టలో రామునకు తాను దండకారుణ్యమునకు వచ్చిసట్టర్చుమైనది. శంబూకుడది జనస్తానమని కూడ చెప్పినాడు. రామునకు వెనుక తాను సీతతో కలిసి వసవాసము చేసేని రోజులు స్కృతికి రాసాగినవి మరియు సప్పటి తనయొక్క సీతాపియోగ దశవల్ల స్కృతి దుఃఖ భాజనమైనది శంబూకుని రాముడు సీవిక పోయిరమ్మని నాడు. శంబూకుడు అగ్స్త్యని చూచి పోయెదనని చెప్పి పోయినాడు. ఒంటరిగా రాముడు సతీవియోగ దుఃఖ విషిక్కతచిత్తమునాడు, పంచవటి స్నేహసంబద్ధుడు, ఆ హర్ష మిత్రములయిన భూపదేశములను విడువలేక తిరుగుచున్నాడు.

శంబూకుడు తిరిగివచ్చినాడు వచ్చి లోపాముద్ర నీ రాక తెదురుచూచు చున్న దనియు కాన మమ్ముచూచిపోవలసినదనియు అగస్త్యుడు కబురు పంపినాడని శంబూకుడు రామునకు చెప్పినాడు అగస్త్యుని ఆఙ్గను శిరసావహించి రాముడు పుష్టకమున తదాక్రమాభిముఖుతై శంబూకునితో సహా బయలుదేరినాడు. అగస్త్యుక్రమము నుండి తిరిగి వచ్చి, ఆ యా ప్రదేశములను కన్నుల తృతీయా చూడవలయునని రామున కున్నది. ఆ యదైకముతోనే బయలుదేరినాడు.

2.2.3. తృతీయాంకము

I

1. తమస - మురళ అను సదులు మానవాకృతులతో ప్రవేశించుచున్నవి. మురళ లోపాముద్ర పంపగా శ్రీరాముని విషయమై గోదావరినీ పొచ్చరించు టకు వచ్చినది. తమస భాగిరథి భగవతి ఆఙ్గనుసారము సీతాదేవిని తీసికొని గోదావరి తీరమునకు వచ్చినది. రాముడా జనస్తాన ప్రాంతమునకు పోయినా దని సరయు వలన భాగిరథికి తెలిసినది. పంచవటి ప్రదేశమును రాముడు తిరిగి దర్శింపక మానదనియు, అందువలన ఇప్పటి తన ప్రీయావిరహ దశావస్తు యందు హృదయము శోకసంపుటితమై ప్రాణము మీదకు వచ్చు ప్రమాదము రావచ్చుననియు, ఆ ప్రమాదము నుండి వానిని రక్షించుట యందు ప్రమత్తత లేక ప్రవర్తింపవలయుననియు ఇటు లోపాముద్ర, అటు భాగిరథి భగవతి ఇరువురును తలంచిరి. ఆతడు వివక్షమై మూర్ఖు చెందినప్పు దాతడు తిరిగి తేరుకొనునట్లు చేయటయే వానిని ప్రమాదము నుండి తప్పించుట. అందుకు లోపాముద్ర గోదావరిని పొచ్చరించినది. భాగిరథి భగవతి అంత సులభముగా ఆ పని కాదనియు, సాక్షాత్తు సీతవల్లనేగాని అట్టి ప్రమాదము వైపొలగదనియు తెలిసినది కావున సీత నా సమయమున కా ప్రాంతమునకు పంపినది. ఈ విధముగా తృతీయాంకమునకు సమకూర్చబడిన నేపత్యకల్పమును ఈ విష్ణుంభము విశదికరించుచున్నది.

మరియు నీ తమసా - మురళల సంభాషణమువల్ల తెలియవచ్చు ముఖ్యం శములు ఆరు:

1. లక్ష్మణుడు సీత రెడవిలో వదలిపెట్టి వెళ్నిన తరువాత వెంటనే ఆమెకు ప్రసవ వేదన మొదలైనది. ఆమె ఆ నొప్పుల బాధకు, తనకు పట్టిన దురవద్దువలని బాధకు తట్టుకొనలేక పోయి గంగలో దూకినది అచటనే కుళలవులను కన్నది.
2. భూదేవి, గంగాదేవి సీత ననుగ్రహించి పాతాళమునకు తీసికొనిపోయి సంరక్షించిరి.
3. పిల్లలు పాలుమరచిన తరువాత గంగాదేవి వారిని తీసికొనిపోయి వార్షిక్కి అవ్యగించినది.
4. కుళలవులకానాడే పండితెండవ యేటి సంఖ్యామంగళము ముడికట్టబడు దినము.
5. సీత భూమిమీద తిరుగుచున్నను ఒరులకు కాసరాకుండ గంగాదేవి అను గ్రహించినది.
6. పాతాళమునుండి గోదావరి గర్జుము చీల్చుకొని సీత భూమికి దిగినది.

గంగా భవాని సీత ననుగ్రహించి పంచవటి ప్రాంతమునకు పంపించిన వైసమును లోపాముద్రకు చెప్పవలయునని మరక బయలుదేరినది భూమిమీద సీతకు తోడుగానుండుటకుగాను తాను ఆజ్ఞాపింపబడినది గదా తమస. సీత అవతరించుటకు ముందే తమన భూమికి వచ్చినది సీత గోదావరి జలముల నుండి లేచి భూమికి వచ్చుటను చూచినదై ఆమెను కలసికొనుటకు తమన నిష్ప్రమించినది. భూమికి వచ్చుచున్న సీతను చూచియే మరక నిష్ప్రమించినది. మరియు రాముడు లోపాముద్రాదులను చూచి తిరిగి జనస్తాన పంచవటి ప్రదేశమునకు వచ్చి యుండుటను మరక బాధించుట ద్వారా సూచించినది.

II

1. పుష్పాపచయ వ్యుగ్రాయగు సీత ప్రశేషించుండగా సీయంకము మొదలగుచున్నది తెరవెనుకనుండి వనదేవత వాసంతి మాటలు వినబడు చున్నవి. వెనుక అరజ్యవాసకాలమున సీత పుత్ర నిర్యికేషముగా ప్రేమించిన ఈక ఏనుగు గున్న మీదకిప్పుడు మదపుచేనుగొకటి వచ్చి పదుచున్నదని

ప్రమాదమును తంకించిన వాసంతి పెట్టుచున్న కేకలప్పి. ఆ కేకలు విన బిడుటలో సీత సంభ్రమిరాలై తనగున్న యేనుగును కాపాడవలనినదని అలహాటు చొప్పుకు రామునకు విజ్ఞాపించేనిది. వెంటనే తన ప్రస్తుత స్తోతిని సంస్కరించినదై ఆర్యవుత్తుని చేతకు దుఃఖించును. ఆమె నోదార్పుటకు తమన వచ్చును. తెరవెనుకనుండి రాముడు విమానమునాపి దిగుట సూచింపబడినది. అనగా అగస్త్యాశమమునుండి రాముడు తిరిగి పంచవటీ ప్రదేశమునకు వచ్చి నాడని. సీత తమస మాటలవల్లకాక దూరమునుండి వినిపించిన రాముని మాటల వలన సమాళ్యస్తోషించినది. అవి ఆర్యవుత్తుని మాటలని, ఒది ఆయన కంఠస్వరమే నని ఆయమ ఆ నవాలు పట్టినది. రాము దచ్చటకు శూద్రకముని వ్యవవోర నిమిత్తమున వచ్చియండుటను తమస జ్ఞాపకము చేసినది. ఇంతలో దూరము (తెరలోపల) నుండి సీతకు రాముడు కన్నించును. సీత మూర్ఖపోవును. తమస సమాళ్యస్తోషించుటును. సీతను స్నేహించుచు రాముడు నేపథ్యమున మూర్ఖ బోవును. అది కంట్లముండు జూచిన సీత ఆందోళనపడి వానిని బ్రాధికింపను తమసా పాదములమీదపడి వేదును. అమ్మా, రాముని సీతస్వర్గమే బ్రాధికింప గలదు. సివే ఆయనకు ఛీవనొషధివి అని సీతనే ఆందుకు ప్రవేపించినట్లుగా తమస పలికినది. తమస మాట ప్రకారము సీత సాహసించి ప్రవర్తించును.

2 మూర్ఖ తేరుకొన్న రాముడు ఆ స్వర్గ సుఖమును భావించుచు, అది సీతచివలెనుండుట నసుమానించుచు రంగమున ప్రవేశించును సీత వాని ననున రించియే యుండును. రాముడు సీతకొరకు పరికించును. తనను చూచి రాముడు కోపించునని భయపడి సీత అటనుండి త్వరగా వెళ్లిపోగోదును. భాగీరథి వర ప్రభావముచు తమస జ్ఞాపకమునకు తెచ్చును. రాముని మీద అనురాగమున సీత పలవించును. రాముడు సీత కనిపింపమే మంచు పిచ్చిగా వ్యాఘరపడును. ఇంతలో వాసంతి వచ్చి ఏనుగుల పోట్లాటను గూర్చి చెప్పును వాసంతి రాముని వచ్చి ఆ గున్న యేనుగును రఖింపగోదును. ఆ మాటలు తమసా సీతలు కూడ వించురు. వాసంతికి సీత కనిపించదు. వాసంతి మాట ననుసరించి గోదావరి ఓడ్డుకు రాముడు చేరును అనుసరించి సీతా తమసలు కూడ చేరుదురు

3. ఆ యేనుగులు పోట్లాడుకొనుచున్న ఆ ప్రదేశము గోదావరి నది జలములయందు. పంచవటీలో అది మరొక ప్రక్క ప్రదేశము కొంచెము మార్చినదేగాని పొత్తలందరును వారే.

ఏనుగుల పోట్టాట సీత పెంపడు కొదుకైన గున్న యేనుగు జయించుటగా ముగినిసందర్భి. సీతారాముట పరస్పర ప్రపేషమానములను స్వగతములుగా తమకైన తమసా వాసంతులతో చెప్పినట్టుగా ప్రకటించుకొందరు. వాసంతి పంచవటిలోని సీతారాములకు సంబంధించిన వనవాసమునాటి వివిధాంశములను యథాలాపమునందువలె స్పృశించును. ఆమె కావలయు ననియే చేసినది. సీతవట్టరాముని ఆంతర్య మెట్టున్నదో తెలిసికొనుట కామె ఆ పన్నాగము పన్నినది. రాముడు తన హృదయమును విప్పి వాసంతి ముందు పరచినాడు. వాని శోక సంవిగ్నతలు, వాని కష్ట భూయిష్టతలు, వాని హృదయాకాశపు టున్నతులు - ఇతర్యాదులను గమనించి వాసంతి రెపరెపలాడి పోయినది. ఇదంతయు సీతకు వీనిబడునంత, కనబడునంత దూరములో జరుగుచున్నది. రామునకు వాసంతికి ఇరువురకు నచటి సీత యునికి జాడ తెలియదు. ఇదంతయు పిన్నందున, కన్నందున సీత హృదయము జూలిగా కరగి రాముని పీదకు ప్రవహించును. రామునిపట్ట మొదట మొదట లీలా మాత్రముగా కనిపించిన కాలిన్యము కూడ ఇప్పుడు సీతకు లేదు. తైతైచ్చు రాముడు వివిధమైన చిన్న తప్పుగాని చేసిసాడనుటసు ఆమె హృదయ మంగికరించుట లేదు. ఎదురు తిరుగుచున్నది. రాముడు ఆక్ర్యమేధమును కొనసాగింపవలసియుండుట నెంచి ఆయోధ్యకు బయలుదేరదలచి వాసంతికి చెప్పును. ఆమె అందు కంగికరించి త్వాగా పొమ్మునును. రాముడు పుష్పకమున ఎక్కుపోయినట్టుగా నిష్పత్తిమించినాడు. అంత అందరును నిష్పత్తిమించురు.

III

తృతీయాంకమున సీతారాములే ప్రాతులు. తమసా వాసంతులు వారికి సహాయకులు మాత్రమే. సీతా తమస లొక మొత్తము. రాముడు వాసంతి పీరియదురు నొక మొత్తము మొదటి మొత్తమునకు రెండవ మొత్తము కనిపించును. రెండవ మొత్తమునకు మొదటి మొత్తమై కనిపించదు. అనగా సీతకు రాముడు, వాసంతి ఇరువురును కనిపించురు. వారి మాటలు కూడ ఆమెకు వినిపించును. సీతా తమసలు కనిపించకపోవుట మాత్రమే గాక వారి మాటలు కూడ పీరికి వినిపించవు. గంగాదేవి యిచ్చిన వరములో సీత ఇతరులకు కనపడకపోవుటయే యున్నది. కాని సీత మాట ఇతరులకు వినరాకపోవుట లేదు. కాని ఈ తృతీయాంకము నిర్వహింపటదిన తీరును భజ్ఞ చూచినటా సీత

మాటలు కూడ వారికి వినవచ్చినట్లు తెప్పగాదు. వినవచ్చిన సీత దాని కుచితముగా తాను మాటాడుట బటులు చెప్పట చమత్కారకాలిగనే యున్నది. కాని ఈ యంకమును భవథూతి మహాశిల్ప వినిషోగము ఛేత రమణీయము చేసినాడు. సీత మాటలు వినరాకపోయినను రాముడు మాటలు మాట లెప్పటి కష్టము సీత మాటల ననునరించి వచ్చుచున్నట్లే ప్రమేషకుల కనిపించునట్లుగా రచించినాడు. ఈ నాటక వైచిత్రి అంతయు నట్లు రచించుటలోనే కలదు.

ప్రథమాంకమున సీతా రాముల వియోగము సంబంధించినది. ఇక ద్వితీయాంకము .నుండి సత్తమాంక వర్యాంతమును గల నాటక పరమార్థమంతయు సీతారాముల పునస్సమాగమమును సంపాదించుటయే. అంతిమాన శాకుంతలమును షష్ఠి సత్తమాంకములు శకుంతలా దుష్యంతుల పునస్సమాగమ సంపాదనార్థమే ప్రవర్తించినవి. ఇంతకుమించి కాళిదాస భవథూతుల నెక్కువగా నిచట పోల్చి మాటాడగాదు.

ఈ చాయాంకమున సీత సంస్కర్యనము శ్రీరాముని యందు విష్టుత్త స్వందనమును కలిగించినది. ప్రీయా సంస్కర్యనము వలని విద్యుత్ స్వందన మును కొవ్వు వప్పువుగా జేసి చేయుటలో భవథూతి కతినివేశమధికముగా కలదు అది ఈ నాటకమున ఒక చోట కాదు - పలుచోట్ల తిరిగి తిరిగి దీప్తికి తేఱడుచు వర్ణించుటాడినది. ఈ నాటకమున కవిత్వమంతయు నా దీప్తియందే యున్నది. ప్రథమాంకమున 18. 34. 35. 38. తృతీయాంకమున 10. 11. 12. 14. 39. 40. 41. 42. చతుర్థాంకమున 4. 8. 13. 22. సత్తమాంక మున 18 మొదలుగా గల త్లోకములను చూడవచ్చును

ఈ తృతీయాంకమున ప్రదర్శన యోగ్యత దృష్టాంగ ఒక లోపమున్నది. సీత రామునకు కనిపించదు. సీతాపొత్త రంగ స్థలము మీద తిరుగుచున్నపుడు రాము ఇంచును చూచుట లేదన్నది ప్రమేషకులకంత సటబుగా కనిపించదు. ప్రమేషకులకు గూడ సీతను కానరాకుండజేసి, అసగా సీత ననటు రంగముకు ప్రమేషపెట్టశుండ నాటక మాడినచో ఊరక రాముడు సీతా స్వర్ఘ సుఖమును థావించి యేత్యుటయు ప్రమేషకులకంత తృప్తికరముగా నుండు సన్నిహితము

యొక్క సీరియస్ నెన్ హాస్టము పాలగు ప్రమాదమున్నది. ఈ తృతీయాంక రచనమున భవథూతి భావుకత ఎంత ఉదాత్తముగా నుస్సదో ప్రదర్శన లక్ష్యమంత సుసంపన్నముగా లేదు. తృతీయాంకమున నాటక కర్తను మించి కవిది పైచేయి అయినది. కానీ భవథూతి ఒక్కడే కాదీ పని చేసినది కాకిదాను అఖిజ్ఞాన రాకుంతలము షష్ఠాంకమునను, బిక్రమోర్ధ్వశియము తృతీయాంకమునను, ప్రదమ భారతియ నాటక కర్త భాసుడు ఆవిమారకమున తృతీయాంకమునను చేసినదిదే.

2.2.4 చతుర్థాంకము

I

1. సౌధాతకి, భాండాయనుడు అసు ఇరువురు ఆపసులమధ్య సంబూధణముగా ఈ మీళ చిష్కంబము నిర్వహింపబడుచున్నది. వారిద్దరును వాల్మీకి శిష్యకోచీలోనివారు. గంగానది ఒద్దునగల వాల్మీకి ఆక్రమము చుట్టూ ప్రక్కల ప్రతిషేషమున ఇది ఇరుగుచున్నది వారి మాటల వలన తెలియవచ్చు విశేషములు అయిదు:

1. వాల్మీకి ఆక్రమమునకు అతిథులు వచ్చినారు. వారి సంతర్పణము ఏర్పాటు ఇరుగుచున్నవి.
2. ఆ వచ్చిన అతిథులు: ఆరుందతి, కౌసల్య, సుమిత్ర, త్రైక, వసిష్ఠుడు. వీరు బుశ్యశృంగాక్రమము నుండి నేరుగా వచ్చినవారు. వీరు క్రితము దినమున వచ్చినట్టున్నారు.
3. ఆనాడే మరొక అతిథి జనకుడు గూడ వచ్చినాడు. సీతకు రాముని వల్ల కలిగిన దైవదుర్యాపాకమును విన్నునాటి నుండి జనకుడు వైభానస్కువత నియమమునకోటి గత పన్నెందెండ్లుగా చందదీపతపోవనము నందు తపస్సు చేయుచుండి, చిరకాల ప్రియ మిత్రుడైన వాల్మీకిని చూచుట కిప్పుడిచటకు వ్యాపారాడు.
4. కౌసల్యాదులును, జనకుడును ఆప్మాటి కింకను కలసికొనలేదు. ముందు స్వయముగా పోయి జనకుని కలసికొని పలుకరించవలసిందిగా కౌసల్యకు అరుందతి ద్వారా వసిష్ఠుడు కటురు చేసినాడు.

5. వార్షికని, వసిష్ఠని ఉపాసించి అక్రమము వెలుపలకు వచ్చి జనకుడొక చెట్టుమొదలు నానుకొని కూర్చున్నాడు.

ఆతిథులు పెద్దలు వచ్చినంయన ఆనధ్యయనము కనుక ఆటలాడుకొనుటకు ఆ వటువులు సౌభాగ్యములు నిష్పత్తిమించుట.

॥

1. మీళ విష్ణుంతమున భాండాయనుడు చెప్పినట్లు నిత్యానుష్టత్త సీతా శోక సంతప్తచిత్తుడగు జనకు వార్షిక్యుక్యుక్మ బహిర్ద్విషమూలమున ఈ విష్ణుమెయిందుటను చూపుచు ఈ యంకము మొదలగు చుచ్చుది. ఆయన దుఃఖమలో ఆయన యుండగా అరుంధతి కౌసల్యల నిటుష్టై పుగా దారిచూపుచు కంచుకి వెంటబెట్టుకొని వచ్చుట నేపత్యము నుండి సూచింపటదుచున్నది. జనకుడా కంచుకి మాట వినబదగా నటుచూచి వారు వచ్చు చున్నారని తెలిసి కొనును. ఇంతలో వారును రంగము మీదకు వత్తురు. జనకుని యొదుట పడుటకు మొగము చెల్లక కౌసల్య ఈద్వయించినట్లు నదచుచున్నది. అరుంధతి టీడార్పు చున్నది. జనకు డెదురు వచ్చి అరుంధతికి నమస్కరించి, కౌసల్యను పలకరించ కుండ ప్రజాపాలుని మాతకు ఈమెకు ఛేమమా అని నర్సై గర్వముగా కంచుకి నడిగినాడు. సీత కష్టపాటును స్కృరించి కౌసల్య మూర్ఖపోయి తేరుకున్నది. కౌసల్య జనకులు మొగములు చూచుకొన్నారే గాని పలుకరించుకొనలేదు. నేపత్యము నుండి వార్షిక్యుక్మ వటువు లాశాదనధ్యయనము గనుక పెద్ద కోలాహలములలో ఆటలాడుకొనుట సూచింపటదుచున్నది. అట్లు కేరింతలాడు వటువులందరును రంగముమీది వారికి కనిపించునేయున్నారు. ఆ వటు సమూహములో నొకనియందు రామబద్రుని పోలికలను చూచినది కౌసల్య. ఆ కుశ లవుల విషయము భారీరథిదేవి వలన అరుంధతి కప్పటికే తెలిసియున్నది. అందువల్ల ఆ వటువు రాముని కుమారద్వయములో నొక్కడై యుందునని ఆమె నిశ్చయించుకొన్నది జనకునకును ఆ జాలుని వై ఇరి కొంత అనుమానమును పుట్టించినది. జనకుడే ఆతని విషయమును వార్షికి వల్ల తెలిసికొని రమ్మని చెప్పి, ముందా వటువును తమ వద్దకు పంపి పోమృషి, పంపును కంచుకి నిష్పత్తిమించును. ఆ జాలుడు వీరి వద్దకు వచ్చి నమస్కరించి మాటలు చుండగా నేపత్యమున చంద్రకేతువు నొక్కాపీంచుషోఇట్లాటి వినిపించును

రాముడు వదలిన మేధాక్ష్యమును రక్షించుచు తిరుగుచున్న సైన్యసమేతుడు చంద్రకేతువచ్చటకు వచ్చినందుకు ఆరుంధతీ జనకులు కొసల్య సంతోషింతురు. పీరి ఈ మాటలు విన్న ఆ వటువు (లవుడు) చంద్రకేతు వెవరని యడుగును. జనకుడు చెప్పును. ఈ పీరి సంబాహణమున వెల్లాడియైన ప్రధానాంశములు:

1. రామ లక్ష్మణ భరత శక్తిమ్ముల యొక్క సంతానములను గూర్చిన కథాంశములప్పటి కింకను ప్రకటములు కాలేదు. అంతకు మందటి రామాయణ కథయే కుకలవులకు తెలియును.
2. రామాయణములోని ఒక సందర్భమును వార్షికియే అభినయ్యాముగా చేసి రచించినాడు.
3. దానిని ప్రయోగించుట కొరకని భరతుని వద్దకు కుషని ద్వారా కటురు పంచినాడు.
4. కుశదు తన సోదరుడని లవుడు చెప్పినాడు.
5. సీతను లక్ష్మణుడు ఆడవిలో వదలిపోవువరకే రామాయణము రచింప బడినట్టు లవుడెరుగును.

లవుని మాటలకు కొసల్యాంగనకులు దుఃఖింతురు. వారెందు కట్టిదెన్నదరని ఆరుందతి నాతడిగి వారు పలానా అని తెలిసి గౌరవమును తేదకొతుకములను భావించెను ఇంతలో వటుతండ్రము దూసికొని వచ్చి తాము చూచిన హింత భూతము గుళ్ళమును లవుకు వర్ణించి చెప్పుదురు లవుడు వారితో కలసిపోవును. కంచుకి వచ్చి జనకుని ప్రక్కకు వార్షికి సమాధానమియ్యలేదని చెప్పగా అందరును కలసి వార్షికి వద్దకు పోసుచున్నట్టుగా నిష్ప్రక్కమింతురు. అంత వటువులు రంగము మీవికి వత్తురు. దాని నశ్యమేద గుళ్ళముగా లవుడు గుర్తించును. నేపథ్యమునుండి చంద్రకేతువు సైన్యములోని పీరాలాహములు వినరా లవుడుగుడై ఆ యుక్ష్యమును బంధింపనుంకించును. చంద్రకేతువు రాకమును పే పారిపోండని మరియు నందలి యొక్క వటువులను పోచ్చరించును. వటువులు తయవడు చున్నారు. లశుడు తయవడలేదు. ధనుష్ణాణియై గుళ్ళమువెంటబడినాడు. ఇది వునువుల నిష్ప్రక్కమూడు.

2.2.5. పంచమాంకము

I

1. మేద్యాశ్వరక్క సైన్యము అవునితో పోరుచున్నది. నేపథ్యముల నుండి చంద్రకేతువు రాక ప్రకటింపబడినది. అంత సుమంత్రుడు తోలుచున్న రథము ఖీచ చంద్రకేతువు ప్రవేశించును తన సైన్యమున కంఠగాపోవు తొందరలో నున్న చంద్రకేతువు దృష్టిని లవుడక్కించినాడు. ఇక సర్వవిధముల లవుని చూచి మెచ్చుకొనుటయే పనిస్తైనది వీనికి. సుమంత్రుడును తదనుగుణముననే పలుకును లవుని చంద్రకేతువు ద్వాంద యుద్ధమున కాహ్యానించును. లవుడిటు తిరుగగానే అంతకుమందు విరిగి పారిన ఆ సైన్యము విజ్ఞంభించి పీద కురికినది లవుడు మందు వెనుక లుగా బాణ ప్రయోగ కొశలమును చూపుచు ఇంటకాత్మములచేత ఆ సైన్యములను ప్రూసుపా తొనరించెను. ఇంటకాత్మ ప్రయోగమును బట్టి తృఖాశ్వ గాదేయ రామశద్రుల సంప్రదాయములను సుమంత్రుడు స్వరించును. లవ చంద్ర కేతువులకు పరస్పరాకర్షణ తీవ్రమైనది. చంద్రకేతువు లవునకు రథము నిప్పింపజాచెను. లపుడు తిరస్కరించెను. వారి యష్టి ప్రమృత్తులను రాముడు చూచియున్నటో ద్రవించి పోయెడివాదని సుమంత్రుడను. దానితో లవ చంద్రకేతువుల సంఖాషణము రాముని పీదకు పోయినది. లవుడు కొంత దురుసుగానే పలుకుచున్నాడు. సుమంత్ర చంద్ర కేతువులు కీర్తించున్న కొలదియు లవుడు రామచరిత్ర తెలిసినపాడు గనుక ఆయన తాటకను చంపుట, వాలిని కూల్చుట ఇత్యాదులను అవహేళనగా పేర్కొనుచున్నాడు. చంద్ర కేతువుస్తుకు కోపమువచ్చినది. ఇఱవురును ద్వాంద యుద్ధమునకు సిద్ధమైనట్లుగా నిర్మస్తింపురు.

II

ఈ యంకమున రంగమున కెకెక్కనది లవ చంద్ర కేతువులు మరియు సుమంత్రుడు. చంద్రకేతుని రాక చతుర్మాంకము చివరనే సూచింపబడినది. ఏ పురుషుడు చంద్రకేతుపు రాకమును పే తొలగిపోందని వటువులను చతుర్మాంకము చివర పొచ్చడించినాడో ఆ పురుషుడే ఈ పంచమాంకము మొదట నేపథ్యము నుండి చంద్రకేతుని యాగమనమును ప్రకటించుచున్నాడు. ఇతోవల లవుడు యజ్ఞాశ్వమును పట్టుకొనినాడు. వటువుల మాట విని యాతడు పొరి

పోలేదు. తనను పొచ్చరించిన ఆశ్చర్యరక్తకులలో లవుడు తిరుగబడి పోరసాగినాడు. వా రీతని దెళ్కు తట్టుకొనలేకున్నారు. అప్పుడు చంద్రకేతువు ప్రవేశించును.

చతుర్మాంకమురకును దీనికిని కాలవ్యవధి యొక్కవ లేదు. ఒక గంట కూడ ఉండకపోవచ్చును. ఈ యంకము జరిగినదియు వాల్మీకి ఆశ్రమ పరిసర ప్రాంతమే.

తన సైన్యమునకు లవునితో నయ్యెడు యుద్ధమును గూర్చి విని చంద్ర కేతువు హూర్యారణ్యము నుండి వచ్చినాడు సుచుంటుడు చంద్రకేతువునకు రథసారథి. లవుని ఆకార పరాక్రమాముల యొక్క సౌమ్య కర్కృత తలు చంద్ర కేతువును మిక్రీలిగా నాకర్మించిని తన అంతపాటి సైన్యమును లవు భూక్రూడు అదుగు కదలనీయక నిలపేసినాడనగా. అది నిజముగా పరమాశ్చర్యకరమైన విషయము. అందుకే లవునితో తాను పోరుట తగునని చంద్రకేతువు భావించెను.

ఈ యంకమున చోటుచేసికొన్న ప్రముఖ విషయములలో మొదట పేర్కొన్నవలసినది జృంభకాత్మ ప్రయోగము. ప్రథమాంకమున చిత్ర దర్శన సందర్శమున ఈ యత్రముల సంపదాయము లక్ష్మణుని తే ప్రస్తావింప బడినది. వీని యత్ర త్రి వై తవమును శ్రీరాముడు ప్రశంసించినాడు. మరియు సీతా ప్రస్తుతిని ఆవి సేవించుట నాయన అక్కడ ప్రకటించినాడు. రెండవ యంకము మొదటగా విష్ణుంభమున ఆశ్రేయ కుకలవులు పుట్టటయే జృంభ కాత్మ ప్రయోగ రఘుర్యు విక్షానములో పుట్టినారని వాసంతితో చెప్పినది. ఆట్లు జన్మనిద్దమైన జృంభకాత్మములను ప్రయోగించుటకు తగిన అవకాశము కరుగటి వెంటటి దానంతటనది సెట్టుకొని వచ్చినట్టుగా తవభూతి అతిసహజముగా ఈ యంకమున కల్పించినాడు. అంత సైన్యము తమ సాయకుని చూచుకొని మరియు విజ్ఞభింబి మీద పడినప్పుడు ఒక్కడు లవుడు తన చెతిలో ఉన్న మహాత్మ విద్యను వినియోగపరచుట సమచితముగా నున్నది. ఇంతకు హూర్యము విని ప్రశ్నక్కి వచ్చిన ప్రతి తావునను ఆవి కీర్తింపబడుటయే యున్నది అవుడు ప్రయోగింపబడినవి. ప్రయోగ దళ యందవి యొట్టందును? ఎట్లండునో సుమంతుడుచంద్రకేతువు వర్ణించినాడు

ఇంటకాత్రమును ప్రయోగించి అశ్వ రషక సైన్యమును లవుడు మాన్సికయుండునట్టు ఒనరించినాడు. సైన్యము యొక్క ఆ ప్రమానాపును శ్రీరాముడు వచ్చి చెప్పి తొలగింపజేయును ఆయత్రములు తమకు స్వయంతః ప్రకాశములని లవుడు చెప్పినప్పటి నుండియు శ్రీరామునకు వారిపట్ల స్నేహము సాంద్రముకాబోచ్చినది వారు సీతా సంతానముకావలెనన్న నిక్కయము వైపు మనస్సురుకులు పెట్టిటయు మొదలైనది. సత్త మాంకమునందలి ఆంతర్మాట కమున లవకులు జన్మించినప్పుడు ఆ యత్రములెట్లు వచ్చి వారిని సేవించిన దియు చూపటడినది ఈ విధముగా ప్రపత్తమ - ద్వితీయ - పంచమ - షష్ఠి - సత్తమాంకములయందు ఈ ఇంటకాత్రముల విషయము తిరిగి తిరిగి ప్రస్తావింపణికి . విడిపోయిన తల్లిదండ్రుల యొక్క, పిల్లల యొక్కయు కలయికకు అభిభ్రానములట్లు చూపటడినవి. ఆ విధముగా నవి నాటక తాత్పర్యమును సాధించి పెట్టిచున్నవి. ఆందువల్లనే ఈ యంకమున ప్రముఖ విషయములలో ఇంటకాత్ర విష్ణంభణము మొదటి దనుట.

ఈక రెండవపి. లోకమంతయు రాగద్వేషమయము. అందుకు హేతు వుండి తీరవలయునని యొమియు లేదు. లోకము ప్రతి దానికి ఏదో హేతువు నపేణించును లోకము యొక్క ఈ స్వయాము నెరిగిన లోకభూలు దానిని హేతు మంతము చేయుచున్నారు. దానికి తారా మైత్రీయని పేరు. అనగా గ్రహమైత్రీ మూలమనుట. ఆహేతుతకు ప్రకారాంతరము చెప్పినట్లయినది. ఇచట రాగ త్వకమైన జీవ ధర్మమే గ్రహింపబడుచున్నది సమాన ధర్మతములైన హృదయముల ఏకరూపత నెలకొనుట ఏది కలదో అదియే తారామైత్రీ చతురాగ మన్మసు అదియే. ఆ యేవ రూపత కన్నలలో పరస్పరము కనిపించును. కాముకులయందిని సుప్రసిద్ధము. తాచ్చుకమైన తారామైత్రీని లవ చంద్రకేతు షల యందు దీప్తికి తెచ్చి చూపుటకు భవథూతి ఈ యంకమున హూనుకొనుట.

లవ చంద్రకేతువు లన్నదమ్ముల పిల్లలు. రామాయణకథా పురుషుల సంతానము వారు. ఈ విధముగా వారు కొన్ని సాధారణ ధర్మములు కలవారు. యత్థాశ్వము విషయమున వారు ఆగ్నిపర్వతములవలె పరస్పరము తాకి తగ్గించుండినది నాటక తాత్పర్యమున కది అనుకూలము కాదు. కథాగతి విశేషము నుండి అవయత్నముగానే తదనుకూల షంస్కితి ఏర్పడినది. అనగా నది

ఆనివార్యమై ఏర్పడిందిన్న నాటక కర్త తన చాకచక్కమువేత దాని ఆనివార్యతను తొలగింపవలయను. ఇప్పుడున్న హస్తితి యది. పరస్పరము పోరి అటో ఇటో తెల్పుకొనవలసిన ఇఱవుతి ఇషయమున వారట్లు పోరకుండులను సాధించినటో ఆ తొలగింపవలసినది తొలగింపబడిన్నట్లే. సాటక తాత్పర్యమున కనుకూలము కాని దానిని భవభూతి అట్టే తొలగించినాడు. లవ చంద్రకేతువుల యండు సౌభాగ్య దర్శము లుండుట కవకాళమున్నది కదా! ఆ యవకాళమును శ్వర్ణగా తన యవసరమునకు వాడుకొనినా దా మహాకవి. ఆ యవకాళమును ఆప్యుక్తమదురమైన బంటుబావ చిత్రవృత్తి నొకధానిని వారి యందు పుట్టించి నాడు నాటక తాత్పర్యము తల్లిదండ్రులయు, పిల్లలయు సమ్మేళనము కదా! లవ చంద్రకేతువు లెదురుపడినారు. తప్తువుల వలె విడురుపడినారు. బహోపరిష్ఠితులు వారి సద్గైతురెదురుగా నితిపినచి. వారి వారి అంతఃకరణము లున్నచి కదా! ఆవి లెదురు తిగిగినచి నాటకమున ఏమి చేసినను భవభూతి పొత్తల అంతఃకరణ ప్రవృత్తి మీదనే ఒధారపడి చేసినాడు సమానదర్శిల చిత్రవృత్తుల విశేషముల నీ యంకమున లవ చంద్రకేతువుల ముఖముగా వర్ణించినాడు. ఇక్కడ భవభూతి ద్వ్యాగ్రికావు; మర్యాదలను తల్లికిందులు చేసినాడు. ఆర్థము ఒకటి, వక్కట్లు ఇర్దురు పక్కా మొకటి బావ మొకటి. వక్కలిద్దరును పరస్పరమచి ముఖులు. ఇరువురుదియు ఒకే బావము, ఒకే పద్యము. ఆ పద్యము ఇరువురు శుభమునుండియు ఒకేసాప వ్యక్తముగును. ప్రియదర్శనులు లవచంద్రిత్తవృత్తి విశేషములవ్వీ.

ఈ విద్ధముగా నీ యంకము వలన ఏర రసోద్దతిని, స్నేహర్థితను పులిమి తగించుటయైనది రశము మిత్రిభూతమగుట భవభూతి కిష్టము. ఇట్లు ఏర - స్నేహ భావముల మర్యాద మిందు పోవింపబడినది. ఏరము క్రమముగా ప్రదవించి పోయినది స్నేహము కయించి చెలచినది.

స్నేహముచేత ఏరము రూపుమాసి పోయినదిగా చేయక దానిని నామమాతముగా నుంచుటకు కూడ తప్పించి ఒక చిన్న చమతాగ్వరము చేసినాడు. లవచంద్రకేతు లిదువురును పొయమువేత చిన్నవారే. లవుడు మరియు బాలుడు, బాలప్రవృత్తియు నాకటున్నది. ఏది ఎందుకు మొదలు పెట్టిబడిసియు విస్తు

రించి చేయట యది. అసలు లవునకు చండకేతువునకు యుద్ధమేల వచ్చినది? మేధాక్ష్యము వల్ల వచ్చినది. కానీ వారప్యదు యుద్ధము చేసికొననేలేదు. ఒకరి కొకరు ఆకర్షింపబడుటతోనే సపిపోయినది. మరి వారు ద్వాంద యుద్ధమునకు నిర్దమైన దెండుకనగా శ్రీరాముని పరాక్రమము విషయమున వచ్చిన అభిప్రాయ భేదములతో. లవ చండకేతుల మధ్య యుద్ధమునకు కారణ విషయము యజ్ఞాక్ష్యముకాదు. శ్రీరామచందుని పరాక్రమ ప్రస్తుతి. శ్రీరాముని విషయమై నడచిన సంవాదములో వీరము తానున్నానిపించుచున్నది. అందువలన ఈ యంకము వీర - స్నేహ భావ మర్మం యొక్క ఆద్యత నిర్వహణము వల్ల రక్తిగట్టి చున్నది.

ఇక ఈ యంకమున మూడవ ప్రదాన విషయము సుమంతుడు. సుమంతుడు నాటకపొత్త కాదు. రథసారది. నిజమున కతడున్నను లేకపోయినను ఒక్కటియే. అట్టి వానిని తెచ్చి భవథూతి కీలకస్తానమున నిలిపి నాటకమును రచించినాడు. ఈ కీలకస్తానము నాతనికిచ్చుటకే వానిని రథసారథిగా తెచ్చినది. రథసారథిగా ఎవరిని పెట్టినను హని వెళ్లిపోవును. కానీ ఈ కీలకమున్నది కదా! దానికి సుమంతుడే కావలయ్యాడు. అందుకని సుమంతుడే సారథియైనాడు.

సుమంతుడు సారథి కాదు. అతడి యంకమున పొత్త ప్రపృతి పరిశీలకుడు. మరియు ప్రత్యక్ష వ్యాఖ్యాత మరియు తానును ఒక నాటక పొత్త. మహా భారతమున వ్యాసుడెల్లో ఈ యంకమున సుమంతుడట్లు సుమంతుడు రఘువంశముతో పెనవేసికొని యున్నవాడు. ఆ వంశ మంతయు ఆయనకు కరతలామకము. ఆయన ఈ యోగ్యతయే ఈ కీలకస్తానమున ప్రవర్తించుటకు హేతువు. ఈయన చేసిన పనులు:

1. లవుడు తాటకాసుర వదోద్యక్కడగు కాలమునాటి రాముని పోలియున్న దని ప్రకటించెను.
2. లవుడు జ్యంబకాత్రమును ప్రయోగించినాడని తెలిసికొన్న దీయన. ఇది తెలిసినప్పటి సుండి అవి లవున కందివచ్చిన ప్రకారమును గూర్చిన విచికిత్స మొదలైనది. ఆ గురు పరథపరా సంప్రదాయము వానికి తెలియును.

3. లవ చంద్రకేతువులు పరస్పర దర్శన మాత్రమున హృదయ తస్మయ త్వము బఱించినప్పుడు - ఆది తీవ్రధర్మ విశేషమని వ్యాఖ్యానించిన దీయన ఇచట నాటక రకు ప్రత్యామ్నాయమగా నున్నాడు.
4. లవుడు సీతా తనయుడు కావచ్చు ననిపించుచుండగా సీతయే లేనప్పుడిక ఆమెకు కొడుకేమిటని ఆ తన భావమును తోసి పుచ్చకొన్న దీయన.
5. రాముడు కులజైఫైటుడు ఆప్రతిష్టితుడు కాగా దశరథకులమెట్లు నుప్ర తీవ్రమగునని చంద్రకేతువనగా ఆ మాటలు ఈయన హృదయమునకు హృదయ మర్గములను చేరించున్న వివరి ఉన్నవి. రాముడు ప్రతిష్టితుడు కాడని లభిసి చూచినప్పచేసుండి సుమంతున కనిపించుట మొదలైనది. అందుకే ఆ మాటలు హృదయమర్గ దారుణములని వ్యాఖ్యానించినాడు.
6. శ్రీరామ చందుని పరాక్రమ విశేషములను లవుడు తృప్తికరించుటను సహించినచాడుకా దీయన. ఇంత పెద్దవాడున్నాడు గనుకనే శ్రీరామ విషయిక మైన నిండా వాక్యము పరికిన వానిని వెంటనే 'నైవభలు జానాని దేవ మైష్యుకం తద్దించు ఆతి ప్రసంగాత' నోరు మూయమని మంద లించినాడు. సుమంతుడిట్లు మందలించుటచేతనే చంద్రకేతువు మరియు కొంత విష్ణుంభించినాడు.

మరియుక విషయము కూడ ఉన్నది తృప్తియాంకమున వాసంతి యొల్లో ఈ యంకమున సుమంతుడట్లు. భవభూతి ఈ రెండు పాతముల ముఖమును ఈ రెండుకములయందును ప్రత్యేక వ్యాఖ్యాన రూపమైన రచనా రీతిని ప్రవేశ పెట్టినాడు.

2 2 6 షష్ఠాంకము

1

1. వార్త్యుకి ఆశచుమునకు మరికొంతదూరమగా లవ చంద్రకేతువులు యుద్ధము చేసికానుచున్నారు వారి నెత్తిమీది ఆకాశములో నోక విమానము-అంధాక విద్యాధర మిదునము. వారు లవ చంద్రకేతువుల యుద్ధమును పరింటయి. చివరకు రాముడువచ్చి వాడ యుద్ధ వ్యాపారమును మాన్మించినాడని సూచించి వారు నీషక్కుమింతురు,

ఆశ్వయేద నిర్వహణమునకని తృతీయాంకము చివరకు బయలుదేరిన రాముడు ఇంకను ఆయోధ్యకు పోలేదు మాగ్రమధ్యమన కః యుద్ధము నాపుటకుగా నిట దిగినాడు— ఈ విధముగా రాముడు ఆయోధ్యనుండి దండకారణ్యమునకు — అటనురుండి వాల్మీకి ఆజ్ఞమమునకు నదిపింపబడినాడు.

II

1. వాల్మీకి ఆజ్ఞమమునకు మరికొంఠ దూరమున లవ చందకేతువులు ద్వాంద యుద్ధమునకు దిగి చేయుచున్న స్కాలమున. వారి యుద్ధమాపుచూ, విమాన ముతో వచ్చిన రాముడు దిగుచున్నాడు. చందకేతువు రామునకు లవుని అధ్యుత క్రియని పరిచయము చేయుచు వానిని రాముడు తననుకంటె ఎక్కువ ప్రమేషాలి రామముగా చూడవలయనని చెప్పేను. లవునకు రామునకు పరస్పర దర్శనము చేత అనోన్యాక్రూకర్షణము కలిగినది. రాముని గుణించి చందకేతువును లవుడు విచారించును. రామాయణ కథా పురుషులలో రఘునాథుడే ఆయన అని తెలిసి లవుడు వినయ విధేయతలను భక్తి గౌరవములను ఇనుమిక్కిలిగా ప్రకటించును. రాముడు లవుని దగ్గరకు పిలిచి కౌగిలించుకొని ఆ స్వర్ం సుఖము వలన ఆచ్చ మైన ఆనందమును పొందును.

లవుడు తన బాలికతను-రాముని ప్రతావమును ప్రకటించిన ఆజ్ఞారఘుకుల మాటలను నిర్దిష్టముచేసి, రాముని తగ్గించుచు పలుకుటను - షమించవలసిదిగా రాముని కోరును. లవుని యూ క్రత్తియ కులాలంకారమైన ప్రవృత్తికి రాముడు సంతోషించును. దానిని మెచ్చుకొనును లవుని జృంతకాత్మముచేత తన సైన్య మంతయు నిష్కంప స్తంభిథూతమై పదియుండుటను చందకేతువు రామునకు చెప్పును. ఆ యత్రముల నువసంహరింపవలసినదిగా రాముడు లవునకు చెప్పును లవు డట్లు చేయుటలో, ఇప్పుడు చైత్రయము వచ్చిన సైన్యము నోదార్చుటకు రాముడు చందకేతువును పంపును. ఆతడు నిష్కర్మించును. ఆ జృంతకాత్మ ములు తనకే సంపదాయమున వచ్చినదియ వినగోరి రాముడు లవుని ప్రశ్నించును. తమ యుద్ధరకు నవి స్వాతః ప్రకాశమానములయినవని లవుడు చెప్పును. మరియు రెండవ వాడెవడని రాము డడుగును. ఇంతలో లవునకు రాజు సైన్యములలో సంభవించిన యుద్ధమును గూర్చి భాండాయనుని ఆతురతతో ప్రశ్నించు తానును లవున కంధగా యుద్ధరంగమున కురుకుచున్న ట్లాక

కంతము నేపత్యము నుండి ఏనిపించినది. ఆతడు తన యన్నట్టెన కుశదనియు భరతాశ్రమము నుండి తిరిగి వచ్చుటన్నాడనియు లవుడు రామునకు తెలియజెప్పును. రాముడు లవునిచేత ఈకుని పిలిపించును. ధనుస్స నాస్సాలించుచు ప్రకటికృతాధృత హర్షదైర్ఘ్య కుశడు ప్రవేశించును.

రాముని గూర్చి ఆతడు పలానా అని లవుడు కుశనకు చెప్పగా నాతడాతనిని రామాయణకథా పురుషుడుగా ఎరిగి సవినయముగా సమీపించి అభిషాదనము చేయును. రాముడు కుశని ఆలింగనము చెసికొనును. అప్పటికి సూర్యుడు నధునె త్రికి వచ్చినాడు. ఆందరును ఇక చెట్టు సీదకు చేరుదురు. రామునకు వారిని గూర్చిన చింత ఎక్కువైనది. వారి యందాయనకు రఘుకుల కుమారచ్ఛయలు కనిపించుచున్నాచి. మరియు తన యొక్కయు సీతయొక్కయు పోలికలు వారియందాయనకు మెండుగా నగపదుచున్నవి. ఇక రాము దాలో చించుటకు మొదలు పెట్టినాడు ఇది వార్తీకి నిఫాన స్తలము. సీత ఇక్కడనే విదువబడినది సీత గర్వము కవలను మోయుచున్నట్టప్పుడు తనకు కనిపించెడి ఈ ప్రీతిలు శాము కవలమని చెప్పుచున్నారు ఈయన్నించేనిలిట్టి వారు తన కొర్కులు కావున్నని రాముని కంతరాత్మక బోధ ఎక్కువైనది.

జ్యోతిష్ఠకాష్టముల ప్రస్తుతి కూడ రామునకు కలుగుచున్న ప్రభోదమును మరియు వచ్చిప్పముచేయు టీసమై కూర్చున్నది. రాము దేద్యును రామాయణ కథ యొగినవారు గనుక తత్కుథా పురుషుడు రాముడు దుఃఖించుటను ఆయనకు సీత యందలి ప్రమేమముతో వారు ముదిపెట్టుకొండురు. రాముడే రామాయణ కథాగానము చేయు ఎనుగా వారు హతాత్మగా ఆప్సుడు తమకు స్పురించిన పద్యములను చదివిరి. అవి వినుటవల్ల రాముని దుఃఖము మరియు ఎక్కువైనది. అని యెణ్ణె మదుర స్నేహులను ప్రమేపించినవి. ఈ పరిస్థితిలో లవ(కుళ) చంద్రకేతుపులు యుద్ధమునకు దిగుటను విని ఉండబట్టిలేక వసిష్టుడు, ఇనకుడు ఆరుందతి, కౌసల్యాసుమిత్ర, కైకలు బయలుదేరి వచ్చుచున్నారన్న మాట నేపత్యమునుండి వినబడును. వారందరు సచటనేయున్న లైనమప్పుడు రామునకు తెలిపినది. వారి యెదుటపడుటకు మొగముచెల్లక బాధపడియు కరుణాకాథర హృదయుడు రాముడు వారినెమరుబోయి సంబావించుటకుగా నిర్మగ్రమించును. తాము ననుసంచి మాగ్గదర్శకులుగా లవకులను నిర్మగ్రమింతరు.

III

శ్రీరాముడు ఆశ్వమేధ యజ్ఞమునకు తొదరగిన వైసము ద్వితీయాంక విష్కంతమున వాసంతికి అల్తేయి చెప్పినది. దానితో శ్రీరాముడు సీతాపక్కతిని హిరణ్యయిని పెట్టుకొన్న సంగతి- దానినిఖట్టి శ్రీరాముని సీతా పషయ విశ్వాసము, ప్రేమానురాగములు ఇతాయాదులు ప్రపేషకుల చిత్తముల హత్కుకొనుటను ప్రయోజనమును భవథూతి సాధించుకొనినాడు. ఆ సంస్కారమాతోదనే ప్రేషకుడు ముందుకుసాగి వచ్చుచున్నాడు. శ్రృతియాంకమున శ్రీరామునియొక్కయు, చాయా సీతయొక్కయు పతుకులు ప్రేషకుని సంస్కారదార నవిచ్చిన్నముగా పొచ్చరికతో ముందుకు నడిపించును. కుమార ప్రత్యభిజ్ఞానమునకు ఆరవయింకమున రంగమును సిద్ధము చేయు సన్నిఖేళమునకు పునాది రెండు మూడు అంకములలోనే వేయబడినది. శ్రీరాముని యజ్ఞాశ్వమును లవుడు నాగ్గవ యంకమున బింధించుటనుండి ప్రత్యభిజ్ఞ మొదలైనది. సుమంతుత్తు, చంద్రకేతువు లవుని యద్దపీర రసాకృతిని దర్శించినప్పటినుండియు వారి అవ్యక్త వైతన్యము నకు ముందు ముందు లవుని విషయ మదియేదో తెలియుట మొదలై నది. పంచమాంకమునకు కుమార విక్రముని పేరేగాని నిజమునకండు చంద్రకేతువుగాని లవుడుకాని పరస్కారము విజిగీషవులై విక్రమించుట లేదు. చంద్రకేతుని సైన్యమలో కొంత విష్ణుంబించినవి. లవుడు జ్యుంతకాత్రములను ప్రయోగం చుట్టో నవి అణగినవి. ఇక రంగముననుస్నా లవ, సుమంత, చంద్రకేతువులు అన్యోన్యో ప్రశంసలతోనే ఆ యంకమును వెళ్గుదేసిరి.

ఆరవదైన ప్రత్యభిజ్ఞానాంకము శ్రీరాము దవతరించుటతో మొదలగు చున్నది. నాగ్గవ, అయిదవ అంకములయందు లవుడు చూపరులయందు ప్రత్యభిజ్ఞ చిత్తవ్యత్రితరంగములను లేపును. శ్రీరామునియందా చిత్తవ్యత్రి పతో న్నుఖమగుటకు నా ముందటి కథాప్రయము హర్షపీరిక, నాగ్గవ యంకమున జనకుడు-కౌసల్య ఈ మొదలైన బంధువర్గము చిత్తవ్యత్తులనే లవుని ఆకృతి విశేషము సమాకర్షించినది. లవుని ఆకృతి మహిమాతిరేకమును విద్గృతి కను గొందురని జనకు దనుచున్నాడు. మరియు మోహమూర్ఖున తన చిత్తమును ఇనుమును సూదంటురాయివలె తదాకృతి మహిమమాక్షాంచుచున్న దనియు అయన చెప్పుచున్నాడు. కౌసల్య లవుని ఆలింగనము చేసికొని శ్రీరామచంద్రుని

ఆర్వింగసము చేసికొన్నప్పటి యనుతపాలను అనుబించినది. మరియు వాని ముఖము పోలికంల్చియు సీతవిగా నున్నవనియు ఆమె చెప్పేను.

రాముడు విదగ్ధులలో ఆగేసరుడు. మరియు మోహకలితచిత్తుడు. వాని మోహము తృతీయాంకమున ఉన్నాదస్తాయినందుకొన్నది. ఆట్టివాని చిత్తమును లవుడెట్లాకర్తింపవలమును? నిరంతరము సీతా విషయ వ్యవధి చిత్తవృత్తివాని తల్లిపోలికలు గల లవుడెంతగా ఆకర్తింపవలయును? ఈ ఆతీశయ సమాకర్షణ లవజమునే ఆరవ యంకమున భవభూతి విస్తరించి ప్రదర్శించినాడు. అనగా నాలెదు అంకముల నతిశయించి ఆరవయంకము నిర్వహింపబడినది. ఇది తల్లి కొడుకుల నదుమ నడచిన విషయము. ఆది బంధు ప్రమేమ దృష్టి ఇది పితృవాత్పర్య దృష్టి వాత్పర్యాభివ్యక్తిని బంధు ప్రమేమాభివ్యక్తి మీదుగా తెచ్చి సుదృఢమును సుందరతరమను చేసి భవభూతి ఈ షస్త్రాంకమునకొక వైరంపణ్ణమును కూర్చునాడు. దీనికి వైరంపణ్ణమును కూర్చున మరొక విషయము చాలుడైన లవుని చిత్తవృత్తులను శ్రీరాముని దర్శనము ఎట్లు ప్రపేరిపించినదియు ఈ సందర్భము శ్రీరాముని చిత్తవృత్తుల నెట్లు ప్రపేరిపించినదియు భవభూతి ఇందు మెట్లుమెట్లుగా నిరూపించుట.

ముందు రామునకు దుఃఖాంతి త్యైనది. తృతీయాంకము నుండి గదా రాముడిచటకు వచ్చినది? కొడుకును చూడగానే రామునకు బూర్య దుఃఖము నశించినది. రాముని అంతరంగము స్నేహమయ మైనది వాత్పర్యరసలీల వెల్లి దళ. జ్యంబకాత్రముల ప్రస్తక్తి వచ్చినది. కుమార ప్రత్యాభిజ్ఞానమున ఇదియొక ప్రధానమైన మెట్లు. ఈ సందర్భముననే, యాదృచ్ఛికమునువలె, లవునకు మరొక సోదరుడున్నట్లును పరియు వారియత్తును కవలవారైనట్లును లవుని ముఖముగానే వ్యక్తికరింపబడినది కుశని మేని శాకుధుగూడ శ్రీరామునకు అమృతాభిషేకము వలెనేయన్నది. శ్రీరాముడు చిత్ర దర్శన వేంఘాపముల నుండి త్రవ్యుకొని వచ్చివచ్చి 'నా చేసిన యస్తార్థ్యనుభూనము నెరవేరినదా?.. ఈ సుఖాతీశయమో...నా యాత్మను నమ్మించుచున్నది. దేవేరి 'గర్వభారము రెండుగా నెల్పుని యుండుటను నేను పటుమాటలు కనియంటేని.' ఇశ్యావిగా నిశ్చయించుకొనును. వారియందు గల తల్లి పోలికలును శ్రీరాముని నిశ్చయ మునకు దోహదము చేసినవి.

రామాయణమును గానము చేయుదని శ్రీరాముడు కోరుటయు, కుశలవులు చేయుటయును ప్రవేళపెట్టి భవథూతి ఒక గొప్ప ప్రయోజనమును సాధించినాడు. శ్రీరాముని అనుమానము నట్టే బలపరచుచు కొనసాగించినచో లన కుశలు తన కుమారులే యన్న నిశ్చయము కుదురును. ఆ నిశ్చయము నప్తమాంకము చివరకు గాని కుదురురాదు. దానికి కావలనిన ఏర్పాట్లన్నియు నక్కద జరిగినవి. అందువలన ఆది ముందుగా నిచట కారాడు. కనుక నే హరాత్తగా విషయమును మార్చివేసినాడు. ఈ మార్పు నాటక నిర్వహణమున కనుకూలమగుటతోపాటు ప్రేషకుల యిందోక బౌత్సుక్యమును కగ్గించుచున్నాడి. ఇదియు నాటక శిల్ప లక్షణమే. ఇది కుమార ప్రత్యభిజ్ఞానాంకమని పేరు పెట్టి బడినది కదా! అందువలన తాదృకమైన ప్రతీతిని మాత్రమే స్ఫురింపజేసి వదలుటయు చమతక్కారకారిగా నున్నది ప్రత్యభిజ్ఞ బుద్ధి విషయము శ్రీరాముని బుద్ధి యిందు తాదృక్కప్రతీతి స్ఫురణమున్న మాత్రము స్ఫురణముగా చిత్రించి అంతటితో ఆ విషయ మచట వదంవేయబడినది. ఏ భావమును ఎంతవరకు కొనసాగింపవలయునో, దేని నెచట ఆపుచేయవలయునో రెండును ఎరిగి చేయుటయే కదా కావ్య శిల్ప రహస్య వేత్తత్వము।

IV

షష్ఠాంకము ముగిని సప్తమాంకము మొదలగు లోపల జరిగిపోయిన నాటక కర్త ప్రత్యేకముగా చెప్పని కథాంశములు రెండు.

1. రాముడు షష్ఠాంకము చివర చెప్పినట్లుగా అరుంధతి వసిష్ఠులను, కొనల్యాదులను, జనకుని కలుసుకొనినాడు. అందరు తమ తమ దుఃఖములను వెళ్లబోసికొన్నారు. కుశలవు పుట్టువూరోఽ్యతరముల నెరుగవలయునని అంద రకును తొందరగనే యున్నది. వారు పలానా అని తెలిసినచో నాటక కథ పూర్తియైనట్టే. అందువలన వార్త్యుకి ద్వారా నాటక ప్రదర్శనము నాక దానిని ఏర్పాటు చేయించి కుశలవు లెవరో తెలియునట్లు చేసినాడు నాటకకర్త. వార్త్యుకి తన మాహాత్మ్యముచేత అయోధ్యానుండి లక్ష్మణుని రప్పించినాడు రాములవ్యక్తులు కలసికొనినారు. తన ఆశ్రమమునకు రాముడు వచ్చిన తరువాతనే వార్త్యుకి ఈ ప్రదర్శనమును ఏర్పాటుచేయ నిశ్చయించుకొన్నాడు. ఉండి దానిని చూచి పోవలసినదిగా రాముని ఆహ్వానించినాడు. నాటకప్రదర్శన నిర్వహణ కారధమును

రాముడు లక్ష్మీఱునకే ఆప్యగించినాడు. వార్త్యుకి రామునే-ఆందుకే నియమించి యుండవచ్చును. కాక వార్త్యుకి యుండలి గౌరవముచేత ఆయన సంకల్పించినది సక్రమముగా ఈడెరుటను చూచవలసినదిగా రాముడు లక్ష్మీఱున కాదేశించి యుండను వచ్చును.

2. వార్త్యుకి ప్రభావము చేతనే ఆ నాటక ప్రపదర్వనమును చూచుటకు శాంతా బుయ్యక్కాంగులును వచ్చినారు. పీరు వసిష్ఠుడు మొదలైన వారితో తలిని రాలేదు. ఈ సప్తమారకమున అంతర్మాటకము ముగిసిన తరువాత ఒకసారి రామురును, ఒకసారి సీతయును శాంతా బుయ్యక్కాంగుల చూచుచున్నట్టు మాటూడుటనుబట్టి వారి రాక ననుమానింపవలని వచ్చుచున్నది.

2.2.7 సప్తమారకము

1. వార్త్యుకి తన ప్రభావముచేత జంగమ స్తావరమైన భూతగ్రామమునట సెమకూర్చినాడు. ఆయన ప్రాసిన కృతిని అచ్చరలానాదభినయింతురు. డాని క్రన్ని యేర్మాట్లను లక్ష్మీఱుని పర్యవేషజుమున హూరిట్యైనవి. వార్త్యుకి ఆప్యు నము పీద రాముడుటనే యున్నాడు. అచ్చరల అభినయ మారంతమైనది. అంతర్మాటిక - ప్రస్తావన సూతదారుడు ప్రవేశించి ప్రయోగమును వార్త్యుకి కృతమని ప్రకటించును నేపట్యము నుండి ప్రసవ వేదన పడుచున్న జాసకి విలాప వాక్యములు వినిఖిరును ఆమె పాప మా నొప్పులను భరించలేక గంగా నదిలో దుమికినదని చెప్పి సూతదారుడు నిష్కర్షించును

2. సీత మూర్ఖులో నున్నది. అప్పటికే కవలాను కన్నది. ఆ పిల్లలను చెరియుక రెత్తుకొని మూర్ఖు ముగిసిన సీతను పట్టుకొని విశ్వంతరాదేవియు, భాగిరథిదేవియు ప్రవేశించుటతో అంతర్మాటిక మొదలగుచున్నది. రామునికా సూటికాదర్శనము మరియు శ్రీవు దుఃఖ హేతువగును. సీత మూర్ఖ తేరినది. శీరధిల్లిసమి. ఆమె కవలను కన్నట్టు ఆ దేవతామూర్తులు చెప్పిరి. అందులో ఒకాష్మే గంగ యునియు మరొకరు తన తలి వృధ్మి యునియు సీతవారి నచిగి తెలిస్కోనును. తలిని బిడ్డ, బిడ్డను తలి పెనఫేసికొని మూర్ఖమునుగగా గంగా దేవి వారిని తేరినది. పృత్యు తేరుకొని రామబద్రుడు చేసిన పని యుక్తము కాదని నిందించును. ఆమె కల్పని పీద విపరితమైన కోపము వచ్చినది.

గంగ యామె నూరడించి పలికినది. పృథివీ సమాధానవడినది. తనలో లీనముచేసి కొమ్ముని సీత పృథివీనుడుగును కొడుకులను చూపించి గంగా పృథువ్యలు ఆమెనా ఉద్యమమునుండి విరమింపజేశురు. ఇంతలో నేపత్యమున కోలాహలము. అది జ్యంతకాత్రములు సీతా సంతానమును సేవించవచ్చుటగా గంగా పృథువ్యలు ప్రక తింటురు. నేపత్యము నుండి జ్యంతకాత్రములు తామందుకే వచ్చినట్లు ప్రక తించను. పరిభావన చేసినప్పుడు పచ్చి ఈ నిసుగులను సేవించవలసినదిగా చెప్పి పృథివీ భాగిరథులు ఆ యత్రములను పంపించును. అని మరలిపోయినవి. ఇక ఈ కుమారులకు చేయచలనిన వ్యక్తియోచిత కర్మలవన్నియు చేయు వారె వరని సీత విచారించును. పాలు మరచిన పిదవ పీరిని వాల్మీకి కప్పగించునని భాగిరథి చెప్పినది. వ్యక్త కృత్యము లన్నియు వాల్మీకి నిర్వహించునని సీత మరింత ఊరాదిల్లినది అంతర్మాటక మింతదితో ముగిసినది. వాదిత్రమును - రంగ పరికరములను - తొలగింపవలసినదన్న పొచ్చరిక నేపత్యము నుండి వచ్చినది. ఇక ఈ తరువాతది అభినయము కాదు. పూర్తిగా వాస్తవ విషయము. ఇంతలో మరొక పరమాశ్చర్యము. - గంగా జలముల నుండి సీతను లేవడిసి కొని గంగా పృథువ్యలు ప్రైవచ్చి ఆమెను అరుంధతికి అప్పగించిపోదురు. ఆ పిమ్మట సీతను వెంట పట్టుకొని అరుంధతి రంగము మీదకు వచ్చును ఈ నాటకమును చూచుచు మూర్ఖపోయియున్న రాముని బ్రతికింప అరుంధతి సీతను తొందర పెట్టును. సీత రాముని స్పృశించును. అయిన మేలాగ్యంచును

గంగా పృథువ్యతను అరుంధతి రామునకు పొచ్చరించి జ్ఞాపకము చేయు - టుగా చూపించును. వారు నేపత్యమునుండి సీత విషయమున తమ్మేమిచేయు మని రాముడు పూర్వము చెప్పియుండెనో ఆ మాటల మేరకు తమ బధ్యతను తాము నిర్విరించితమని రామునకు చెప్పిపోవుదురు. అంత అరుంధతి అచట చేసిన పౌర జానపదల నుఢేశించి ఇట్లు పవిత్రురాలైన సీతను రాముడు తిరిగి స్వీకరించుటకు మీరే మందురని యడిగెను వారియంగే కారపు నమస్కారాదిక మును లక్ష్మణుడు ప్రకటించినాడు. అరుంధతి మాట మీద రాముడు సీతను స్వీకరించినాడు. అరుంధతి మాటమీద వాల్మీకి కుళలవులను తీసికొని వచ్చి వారికి వారి తల్లిదండ్రులను, పినతండ్రిని లక్ష్మణుని, మాతామహులని జనకుని చూపి చెప్పి వారిని వారికప్పగించును. అందరును గ్రుచ్చి కొగలించుకొందురు. ఇంతలో

శ్రీమతునకు పోవుట నాటకమున కవసరము. దానిని రామునిచేత ముక్కడైన శంబాకునిచేతనే సాధించుట ఉత్సవారకముగా నున్నది.

సీత పాతాళమునకు పోవుట, చిట్టచివరకు యజ్ఞప్రదేశమునకు కొనిరాబడి తిరిగి తన పాతివ్రత్యమును నిలబెట్టుకోనుటకు ప్రతిష్టలు పలుకవలసివచ్చి నప్పుడు జరిగినది మూలమున. ఈ సన్నివేళమే ఉత్తరరామవరిత నాటకమున ప్రహస కీంచదు. గంగానదిలో దుఖికి కవలను కన్నప్పుడు సీతను భూదేవియు, గంగాపేవియు అనుగ్రహించి పాతాళమునకు గౌనిపోయి ఆచట ఆమెను సుర ఛితముగా నుంచినట్టుగా నాటకకర్త సూచించెను.

ఉత్తర రామ చరిత నాటకమున భవభూతి స్వయముగా కల్పించి ప్రవేశ పెట్టిన సన్నివేసములు : 1. రాముడు సీతా పెత్తాగము చేయువేళ కయోధ్యలో వసిష్టారుందతులుగాని కౌసల్యాదులుగాని లేకుండ చేయుట. దాని కోరకు బుశ్యకృంగుని ద్వాదశ వార్షిక స్వతము కల్పనము వచ్చినది. 2. శ్రీరామ చరిత్రాభిభేతనము తఱడి తనను వదలి స్వదేశమునకు పోవుట కారణముగా దుర్యుసాయమాన్యున సీతా దేవికి తద్వాణి విన్యురణమును వినోద కాలాఖైపమును అగుటకోరకు చిత్ర దర్శనము ప్రవేశపెట్టబడినట్టు రాముని మాటలద్వారా భవభూతి తెలియజేయుచున్నాడు. మరియు సీతకు ప్రసన్న గంభీరములుయన వనపీటుల విహారింపవలయునన్న కోరిక పుట్టుటకును ఈ ప్రదర్శనమే హేతువు. 3. సీత గంగ మదుగులో దూకుట. దీనిననుసరించి గంగ పృథ్వులు సీత రక్షణ భారమును వహించుట. 4. శంబాకుడు దండ కారణయమున జన స్థానమున తపస్సు చేయుచున్నట్టు కల్పించుట. తాను నాటకమును నిర్వహించిన శిల్పమార్గమును ఈ కల్పనము మహాజ్యులముగా వెలిగించినది. 5. వనదేవత వాసంతి, నదీదేవతలు తమసా మురళు, తాపసి ఆత్మీయ, మునిపత్రి లోపాముద్ర, గంగ పృథ్వులు - వీరందరిని భవభూతియే కల్పించినాడు. 6. భాయా సీత - శ్రీరాముడు - ఓవనోపాయమైన స్వర్చ సుఖమును అనుభవించిన తృతీయాంకము ప్రథమాంకములనువలె, భవభూతి స్వోప్భజము. 7. వార్షికి ఆక్రమమునకు అరుంధతి వసిస్తులను కౌసల్యాదులను చేర్చట. జనకునిగూడ తెచ్చి ఆచట నిలుపుట మొత్తముమీద చతుర్మాంకమును తన బుద్ధినుండియే భవభూతి కల్పించినాడు. 8. సప్తమాంకమునందలి అంతర్మాటకము.

అంతర్నాటకము ఉత్తరరామ చర్మతము సప్తమాంకము నందు ఎలెనే నలవిలాస నాటకము (రామచంద్రసూరి 1200 AD) సప్తమాంకము నందు కలదు. హాష్టైన్ నాటకము (షైక్స్‌న్యూయర్ 1564) తృతీయాంకమున రెండవ రంగమున కలదు.

భవథూతిని రామచంద్రసూరి అనుకరించి యుండు ననుటలో ఆళ్ళర్చి పదవలనినది లేదు. ఒక దేశమువారు, ఒక శాష్టలో నాటకములను రచించినారు. షైక్స్‌న్యూయర్ భవథూతి సంగతి తెలిసినపాడు కాదు అది ఆతని ఉపజ్ఞా లభణమే. కనుక అనుకరించిన రామచంద్రసూరిని ఆటుంచినటో భవథూతి-షైక్స్‌న్యూయర్-ఈ యిరువురు తమ నాటకమూలలో అంతర్నాటకములను ప్రవేశ పెట్టినవారు.

భవథూతి లోకముచేత నొక విషయమును నిరథ్యంతరముగా విశ్వానింప జేయట కంతర్నాటకమును సాధనముగా భావించినాడు.

కథానాయకుడు తనకు తెలియవచ్చిన ఒక విషయమును సునిఖ్యాతముగా చేసికొనుటకని షైక్స్‌న్యూయర్ అంతర్నాటకమును సాధనముగా భావించినాడు.

ఈ సందర్భమున గమనించవలసిన యంశమొకటి యున్నది భవథూతి ఈ అంతర్నాటకము ప్రయోజనమిట్టిని అయిన చెప్పేలేదు. అనగా ఏ పాత్ర చేతను చెప్పించలేదు. జరిగిన దానిని లభ్య దాని ప్రయోజనము పలానా అని మన మనుకొనుట కపకాళము కల్పించినాడు. షైక్స్‌న్యూయర్ - అంతర్నాటకము యొక్క ప్రయోజనమును హాష్టైన్ చేతనే చెప్పించినాడు. అంతేకాదు - నాటక సాహిత్యము మీద తుయిచ్చాయములను కూడా షైక్స్‌న్యూయర్ ప్రాతముల ముఖమున చెప్పించినాడు. అన్ని పురక్కగ్రారలేదు గానీ - అంతర్నాటకమును ఇరువురును ఒక ప్రయోజనము నాశించియే ప్రయోగించి యున్నందున - షైక్స్‌న్యూయర్ చెప్పిన ప్రయోజన విషయము భవథూతి పట్లను నిజము కావచ్చును.

అంతర్నాటకాంత సన్నివేశమునకు శత్రువుడు కూడా - లవణాసురుని చంపి ఆచట రామరాజ్యమును నెలకొల్పినవాడు - కొనిరాబడినాడు అనగా వాల్మీకి ఆళ్ళమ ప్రాంతమున సీతారాములు కుళలవులు, జనకుడు, కూసల్యాదులు శాంత, బుశ్యకృంగుడు అరుంధతి వశిష్టుడు - లభ్యుడు శత్రువుడు

ఆందరును సమకూడినారు. భరతుని పేరె తలేదు భవభూతి. అందరిని ఆహ్వానించినాడు గనుక లక్ష్మణునితో పాటతడును వచ్చి యుండవచ్చును ఆని ఆనుకోనవచ్చును. కాని ఆయసకూడా వచ్చి ట్లోక సూచన భవభూతి చేసి యుండవలసినది. చేసి యుండినచో నాటకము వెలితిలేని హార్టాక్టుతీగా నుండిది.

ఈ అంతర్మాటక - ప్రేషణకము ఏకాంకీకవందిది. ఆసలు నాటకము లోని ప్రైతముల వాచకములతో ఈ నాటకము కలగా పులగను చేయబడినది.

2.3.1 స్వరాఘనుభవ లక్షణము

ఈ నాటకమునందు మరొక వైచిత్రి కలదు పురుషుని అనుభవ వైభవమేక కోణమునండి సవ్యాఖ్యానముగా ప్రదర్శింపబడినది. పురుషుడేమి యు భవించినను ఇందియముల ద్వారా అనుభవింపవలయును. ఒక్కొక్క ఇందియము వలన యునుభవమధి ఒక్కొక్క రకముగా నుండును. అనుభవమనగా జ్ఞానము. భథరిందియము రూపముతో సంబంధమును పొంది త్రదూప జ్ఞానమును తీవ్రస్కనుతవము చేయచున్నది. శ్రోత్రము శబ్దముతోను. ప్రాణము గందముతోను, జిహ్వరసముతోను సన్నికర్షము చెంది అనుభవజ్ఞాన హౌతులగుచున్నవి. త్యగిందియముకూడ అణ్ణిదే. ఇది స్వర్ణముతో సన్నికర్షమై ఏతతస్పర్శ స్వరూప స్వభావ పరిజ్ఞానమును ప్రత్యోఙ్కానుభవముగా కల్పించును. భవభూతి ఈ త్యగిందియమును పట్టికొన్నాడు.

ఈ నాటకమును త్యగిందియమును ప్రమాణముచేసి పరమాక్షర్యకరముగా నిర్వహించినాడు సుఖాధుఃఖమయమైన ఐద్దైయానుతవమును శ్రీరాముడు పొంచినాడో దానినంతటిని స్వర్ణగుణ ప్రయోగము ద్వారానే భవభూతి సాధించినాడు. నాటకమునకు ప్రాణమట్టి శ్రీరాముని అనుభవవైభవమే. సీతాపరిశ్యాగము సకు ముందునుండియ శ్రీరాముని యందాయనుభవ వ్యక్తిని నాటకకర్మాగ్రతమై నిర్వహించుచున్నాడు. సీతారాముల పునస్పూగమమును అభిలషించియే ఈ నాటకము వ్రాయబడినది. ఈ ప్రయోజనమునకు శ్రీరాముడనభిములుడు కాకుండ భవభూతి ఏతత్త స్వర్ణగుణ ప్రయోగము వల్లనే కాపాడినాడు ఈ ప్రయోగము వ్యాఖ్యానాత్మకముగా నిర్వహింపబడుట మరియు విశేషము.

సీతానంస్పర్శము శ్రీరామునకెళ్లిదిగా నున్నది? ముంది యొక చిత్ర వికారముగా నున్నది ఆ వికారము సుఖముకాదు. దుఃఖముకాదు; అది ప్రభోద లఘుముకాదు. నిద్రాలఘణమునుకాదు; మరియు నది విషమెక్కుట వంటిదా? లేక ఏడై న ఒక కై పెక్కుట వంటిదా. ఏదిను తెలియుటలేదు ఒకబీ మాత్రము తెలియుచున్నది. ఈ ఇంద్రియములు పరిమాఢములగుచున్నవి. మరియు నా వికారము శ్రీరాముని చైతన్యము నటునిటుగా నూపి దానిని పెకలించివేయ జూచుచున్నదిగా నున్నది శ్రీరామునిట్లు తల్లికిందులు చేయగల పరమాద్యుతము సీతయొక్క స్పర్శము సందున్నది. ఛాయాంకమని చెప్పబడు తృతీయాంకము నిండను ఈ యద్వాతమే పురివిప్పట కనిపించును.

సీతారాముల ననుసరించి తమసా వాసంతులున్న ప్రటీకిని తృతీయాంకమున సీతారాములే పొత్తులు. రాము దక్కుడ ఉన్నట్లు సీతకు తెలియును. సీత యునికి రామునకు తెలియదు. రాముని కొరకే సీత అక్కడికి తీసికొని రాబడినది. అప్పటికి రాముడు సీత స్పర్శము ననుతోంచి వన్నెందు సంవత్సరములైనది. ఎన్నో సంవత్సరములైనను ఆయన ఆ స్పర్శ గుణమును విస్కరింపడు. సీతా స్పర్శమును పొందిన శ్రీరాముడు స్వాత్మ చైతన్యము యొక్క కదలికసు అనుభవించును. ఆ కదలిక సీతయే. అనగా ఆ స్పర్శవల్ల శ్రీరాముడు సీతా తత్ప్రాజ్ఞత్తుముచేత వెలుగుచున్నాడు. సీత రామునకు కనిపించడు. రాముడు సీతకు కనిపించును సీత రాముని ద్వారా కనిపించ వలసినదే. ఆయనను కాదని ఆమె కనిపించడు. శ్రీరాముడు సీతాదేవిని పరిగ్రహించుటకు ఆయన యందు ప్రకాశించు సీతాతత్ప్రాజ్ఞత్తుమే కారణము. కారణము లేకుండ కార్యము జరుగదు ఈ నాటకము పారి పునస్సమాగమ కార్యము నుద్దేశించియే ప్రారంభమైనది. కార్యము సదా బహిర్ఘంచిము కలది. కారణమంతర్యుఖముగా నుండును. మహా పురుషుల యందు కార్యాన్ది పిమ్మట గాని కారణ సామగ్రి పైకి లోచదు కారణ సామగ్రిని కనిపించనేయకుండ కార్యమును సాధించుటయే గొప్ప యగుచో శ్రీరాముడు సీతను పరిగ్రహించు పలమును సీతను కసబదనీయకుండగనే భవభూతి సాధించినాడు. సీతను పరిగ్రహించుటకు కారణము శ్రీరాముని సీతాతత్ప్రాజ్ఞత్తుమే. అది ఆయన యందనుభవ రూపము. అదియు మరొకరికి తెలియదు. ఆ విధముగా కారణ సామగ్రిని కప్పిపుచ్చి కార్యాన్దిని ప్రదర్శింప నెంచిన భవభూతి ఛాయాంకమును లోకాతిథాయగా కల్పించినాడు.

ప్రతమాంకము చివర నిద్రించుచున్న సీతను వదలి పోవు రాముడు “క్రవ్యాహోవ్య బలిమివ నిర్మాణః క్రిపామి అని పలికి పోయినాడు తృతీయాంక కము నదుమను క్రవ్య ద్విరంగరచికా నియతం చిలుప్తా అని వాపోయిన శ్రీరాముడు తృతీయాంకము చివరకు సీత యొక్క యునికికి తానే ప్రత్యక్ష ప్రమాణముగా నిలబడినాడు. సీతాకరస్వర్ప వలని యునుతవళ్లన ముట్టది.

శ్రీరాముని యందు త్వగింద్రియ ప్రమాణమునకు వలము సీతా వస్తు తత్క్ష్మానము. ఆది ప్రమాణముకాగా, గ్రహణ త్యాగ ఉపేషా లుద్దులు పరమార్థము కావలయను తృతీయాంకమున ప్రదర్శింపబడిన శ్రీరాముని సీతా వస్తు తత్క్ష్మానము ఆయనకది ప్రత్యక్ష ప్రమాణము గనుక సీతాపరిగ్రహణ పరమార్థమున కాయన బుద్ధి సుముఖత్వమును భజించబడు కల్పించుచున్నది. అయినాలో సీత బ్రతికియస్వర్ణరనియును ఆమెను తాను తిరిగి పరిగ్రహింప వలయననియు శ్రీరాము దనుకొన్నాడా? అనుకొన్నట్టాయనకు చూడా తెలియద. తెలియకుండా అనుకొనినాడు. ఆ తెలివి ఎక్కుడనో సంస్కార రూపమున నున్నది. ఆ సంస్కారమును కల్పించబడకే భవభూతి యింతపని చేసినది.

నాయకుని చిత్రవృత్తుల నెంతగా సంస్కరింపకపోయిన - ఆ విధముగా స్వయముగా పరిత్యక్తించిన భార్యను తిరిగి స్వీకరించుట కానుకూల్యమేర్పడును? తాదృశ్యమైన ఆనుకూల్య కల్పన చేయకుండ పునస్సమాగ కార్యమును సేద్దింప జేయబి సముద్దితముకాడు. అందుకే భవభూతి ఉస్సుర్చు గుణములను పట్టుకొని సాగరిసినాడు. శ్రీరామునకు సీతా పరిగ్రహణము లోచినదా? తోచినది మరియు లోచలేదు. ఆది నిశ్చయించబడు శక్కుమైనది కాదు. ఏదో మరి కొంత లేక పోలేదు. సీత బ్రతికి యుస్సుప్పినించనిబో ఈ యంకము దండుగ అందుకే భవభూతి సీత యునికిచి రామునిఁడె నిశ్చయమగా వాసంతితో చెప్పించినాడు. మరి శ్రీరామునకామె విషయమున ప్రాప్త్వశ పుట్టినదా? ఆ విషయము నంత గుఫ్తముగా నుంచబడకే భవభూతి శ్రీరామునియంచీయిందియార్థ స్నేహమును ప్రకటించినది.

ఈ తృతీయాంకమున కుపోద్దుతముగా ప్రథమాంకమును ఉపసంహరముగా షష్ఠి సప్తమ అంకములలో కూడ ఈ మహానీయమైన త్వగింద్రియ చ్చర్మానుభవ లభణము స్వాయంబుగా నిరూపింపబడినది.

2 3.2. పొత్రములు

మొత్తము నాటకములో 29 మంది పొత్ర వహించినారు. నట సూత్ర దారులనుకూడా కలుషుకొన్న చో 32 మంది. పీరుకాక ప్రదర్శనవేళ మరికొందరు కావలని రావచ్చును.

ఇందలో . సితారాములష్టుణ కుశ, లవ, చంద్రకేతు, కౌసల్య - పీరందరును ఒక కుటుంబంలోని వారేకడా!

ఈక ఒకగ్ర జనకుడు బందువు, మరొక బ్రాహ్మణ వటువును.

కంచుకి, ప్రతీహారి - దుర్యుథ - గృష్ణి - సుమంత్రి - వురుషులు తైవారి సేవకులు.

సితారాముల కలయికకు సహాయము చేసినవారు బుములు, దేవతలుకడా!

1. బుములు వాల్మీకి, ఆష్టవ్రకుడు, శంబాకుడు, వాల్మీకి శిష్యులు ఇద్దరు. అత్రేయ - పీరితోపాటు అరుంధతికూడా.

2. దేవతలు విద్యాదయడు, వాసంతి, తమస, మురళ, విద్యాదరి, వృధ్యి, భాగీరథి.

సీత : చరచరాత్మకమైన వస్తు సంచయమంతయు విభూతి శబ్దము. బ్రాహ్మమునందు మాయచేత విభూతుల కల్పన జరుగుచున్నది. సర్వ మునకు నదిష్టానము బ్రహ్మము. మాయావిహిత బ్రహ్మముకు ఈశ్వరుడు అని సంకేతము. విభూతులన్నియు ఈశ్వర సంబంధములే. ఈ విభూతులయొకగ్ర విస్తారమున కంతము లేదని స్వయముగా భగవంతుడు చెప్పేను. (గీత 10.19). ప్రధానవిభూతులని చెప్పుచు త్రీల విషయము చెప్పేను. త్రీలయందుండు కిర్తిఃక్రిష్ణాన్మార్తిఃమేధాధర్మిఃకము ఇవన్నియు భగవద్విభూతులు. ఇవన్నియు కలిసినమూర్తిసీత అందులో ఆమె శ్రీరాముని భార్యయైనప్పుడు ఉత్తరోత్తరము బలీయముకడా! తమావిభూతియే సీత. తమయనగా మానావమాసములందు విష్ణోతము పాలుగాకుండా చిత్తముయొకగ్ర స్నిమితత్వము. ఈ లక్షణము శ్రీమద్రామాయణమున వాల్మీకియే నిరూపించినాడు. భవథూతి ఈ నాటకమున సీతయొకగ్ర తచ్చిలమునే పౌనఃపున్యముగా ప్రకాశమునకు దెచ్చినాడు.

రాముడు అగ్ని ప్రవేశము చేయించి తన శిలమును పరిషీంచినందు కాయమ - అది అవమానమనుకొనలేదు. అప్పుడేమనుకొన్నదో భవభూతి నాటక మున కక్కరలేదు. నాటకమును, తన సౌంఖ్యముపీడ కలిగిన శంక లోకమున రూపాంతరములుగా వ్యాపించగా తెలిసి, తన భర్త యు దానిని నమ్మినవాడువలే ఆ యహాదు పోగొట్టుకొనుటకుగాను - నిర్వరగర్విభిన్నను తనను నిష్పాగ్రరణ ముగా తాను ముఖము తప్పించి ఆడవులపాలు చేయించినాడు. ఇప్పుడు సీతకు సంబధించినవి రెండవమానములు. ఒకటి తన భర్త తనను శంకించుట. అది అంతకు పూర్వమే ఒకసారి అయినది గనుక కొత్తకాదు. మరియు నిష్పదు జనపదములయందును తన సౌంఖ్యమును శంకించు లక్షణమే సాంద్రముగా వ్యాపించినది. అది రెండవది. ఏన మంచితనమును మనకు కావలసిన వారు ఆపార్తము చేసికొనుటవలన దుఃఖము..మన సామర్థ్యమును నిందించు శత్రువుల వలన దుఃఖము..మన గౌరవ మర్యాదలను బిజారుపాలు చేయుచు విసబడుచున్న వదంతుల వలన దుఃఖము అనుబధించుటను మించిన దుఃఖములు. సీత తాదృశ దుఃఖభాజన. ఇట్టి స్థితిలో భవభూతి ఆమెను పెట్టి తదుపాధిని పట్టుకొనియున్న ఈమా విభూతిని ప్రైకిలాగి ఆ చిగువు సదలకుండ నాటకము పూర్తిచేసినాడు. నాటకమున ఎక్కుడకూడ ఆమె తనకిట్టి అవమానము సంబధించినదని లోపల ఏమున్నదోగాని - వెలుపల కొక్కు-సాంక కూడ పొక్కలేదు. చిచ్చెదింగట్టు కొనినటాయవమానమును చిత్రము విద్యుతిపాలు గాకుండా లోలోపలలోనే ఆణగ బెట్టినది. లోకమిట్టి ఆపవాదము సృష్టించినదే వృద్ధాగ ఆని ఇంకను రామున కనిపించినబొకటి రెండుసార్ల. ఇంతేగాని సీతకాన్మశ్శతియే లేదేమి ఆన్నట్ల భవభూతి నాటకమున ఆమెను నడిపించినాడు.

మూలమునందువలె ఆనగా వాల్మీకమునందువలె సీతారాముల వియోగమతోగాక సంయోగమతో భవభూతి నాటకమును సమాప్తము చేయుట కాయనకుగల లహూకారణములలో నిట్టు ఛమావిభూతిరూపముగా సీతను సంభావించుటయైకటి. తన కేర్వుడిన అవమాన దుఃఖము పగులబడి దుఃఖించిన మాత్రమున పోవునది కాదని ఆమెకు తెలియును. మరియు నీ దుఃఖమును పోగొట్టుటకు శ్రీరాముడే సమర్థుడనియు ఆమెకు తెలియును. ఆ తెలివితోనే ఆరుంధతిచేత ఒసగబిడినపుడు శ్రీరాముని వద్దకామే చేరినది. ఆమెకా తెలివికలదని భవభూతి ఆమె స్వాగతముగా మనకు సూచించినాడు. ‘ఎతుంగునార్య

పుత్రుడు సీత దుఃఖమును కడిగివైచుటకు ('పే 92.')' ఇట్లి వివేకవతిని ఎలయ మొందించుటకు వీలుకాదు అనగా నాటకము గ్రహించి కాలేదు. వివేక ప్రయోజనము పునస్సంయోగము. అదే భవథూతి చేసినాడు. ఆయన చేయదలచు కొన్నది స్క్రమముగా చేసినాడు.

శ్రీరాముడు : రాముడు 'స్వృతిమంతుడు.' అనుభూతహృద్యములైన సుఖఃధఃఖములను సూహస్త విషయముల వద్ద నుండి బాధింపగల అంతఃకరణ సొమర్ధ్యము గల బుద్ధిమంతుడు స్వృతిమంతుడనబడును. భవథూతి ఈ నాటకమున శ్రీరాముని తాదృశ లక్షణలక్షితునిగా చేసినాడు. ఈ స్వృతి యను నదియు భగవద్విభూతులలో నొకటి. ఇచట దీనిని ప్రైకిలాగి బిగించినాడు. ఇదియు మిగిలిన అన్నింటివలెనే సుఖధఃఖములకు హేతువు. దుఃఖము కలిగి నపుడు గతించిన కాలమున పౌందిన సుఖము స్వృతికి వచ్చినట్లుగా సుఖము కలిగినపుడు వెనకటి దుఃఖము స్వృతికాదు. ఇది తోకమున నున్నది. దీనిపీద భవథూతి బాధించినాడు సుఖస్వృతి దుఃఖహేతువగునా? అగును. ఆ యగుట ఎల్లో నిరూపించుటకొరకు శ్రీరాముని స్వృతిమంతునిగా చేసి నిలబెట్టినాడు. ఇది యొక్క సంచారి బావము. దానిని నిలద్రాక్షి నాయకుని ఆత్మలక్షణము చేసినాడు. వినుట, చూచుట స్వృతి హేతువులు. జనస్తానమునకు శంబూకుని వధించుటకు వచ్చుటతో వినుకలికనుకలి మొదలయినవి.

దుఃఖ సంవేదన సమర్థమైన చిత్తవృత్తిని పోషించుటయే శ్రీరామపాత్ర పోషణము. ఆ సంవేదనము కొరకే శ్రీరాముడు చైతన్యము కలవాడైనాడు తపథూతి మొదటి నుండియు ఈ పథకము నట్లకొనియే వచ్చుచున్నాడు. ధర్మవిధి- ధర్మ కామముల ఒత్తిడిని బడి శ్రీరాముడు రెండింటిని సానుకూలములు చేసికొన్నాడు.

సాధారణ విశేష ధర్మముల ఒత్తిడినిబడిన శ్రీరాముని సాధారణత్వము చేసిన ఆక్రందనమే ఉత్తర రామ చర్చ నాటకము. రాజ ధర్మము విశేష ధర్మము. భర్తృధర్మము సాధారణ ధర్మము. నాయకుడయన శ్రీరామునకు సంబంధించినదిగా ఉత్కృష్టమైన ఏ ముఖ్య ఫలము యొక్క సంప్రాప్తిని భవథూతి సంకల్పించినాడు? అట్లు సంకల్పించి పరికల్పించిన వస్తువుకదా అధికారిక

మనబడును? నాయకు దేవలము కొరకు నాటకమున ప్రయత్నము చేసినాడు? ఈ త్రిర రామవరిత నాటకమున కార్యావస్థం క్రమమున్నదా? జ్ఞాన - ఇచ్చా - ప్రయత్న-క్రియాశిలమైన-ఒకానోక పలమును లక్ష్మిముగా చేసికొన్న ఆరంభ కార్యము అణ్ణి కార్యము నాయకుని వృత్త రూపమున నిఱందింపబడి నాటకేతి వృత్తమగుచున్నది. మరి భవభూతి అణ్ణి నిఱందనము గావించినాడా? కావించినాడన్నచో ఆయన సంకల్పించిన పల స్వరూపమెళ్లది? ఎట్టిదనగా -

కవి ఈ నాటకమందు సీతారాముల పునస్సంగమమును ఆదినుండియు పన్నుచునే గ్రంధము నల్లినాడు. నాటకము పునస్సంగోజన ప్రవళము. ఇట్టి నాటకము సీతారామ పునస్సంగ మంగళార్థమే ఖాయబడినది - అను ఈ మొదలయిన శ్రీ వెంకటరాయళాత్రీగారి హక్క్యార్థమే నాటక ముఖ్య పలముగా కన్నించు చున్నది. ఆయనచో నాయకుపయిన శ్రీరాముడా పలము నెరిగి దానిని సాధించటకే ప్రపుత్తుడు కావలెను. అనగా సీతాదేవిని తిరిగి కలిసికొని సుఖించుటను మనస్సున పెట్టుకొనియే ఆమెను ఆరణ్యమున వదిలిపెట్టించినాడా? అణ్ణిపాడు ఆమెను కలిసికొనుటకు తానుగా నేపి ప్రయత్నించినాడు? 12 సంవత్సరములట్టే ఉఁరకుండినాడు. బంగారు సీతతో అక్షమేదమును చేయబడినాడు ఇణ్ణచో పునస్సంగమ విషయము నాయక చిత్రగతము అగుటకు వీలులేదు. అది అనందర్ఘము కూడా. సాధారణముగా అన్ని నాటకములయందును కవిచేత పరికల్పింప బడిన పలమునందలి ఐచ్చ తత్సాధనభూతమైన వ్యాపారమున కాళ్ళయమైన నాయకునియిందు నెలకొల్పబడును. అణ్ణచో ప్రారంభ ప్రయత్న ప్రాప్తి సంతవ నియత పలప్రాప్తి పలచోగములను అయిదు కార్యావస్థలును ఒకదానినొకటి అనుసరించి నాయక ముఖముస ప్రకటికృతములగును అనగా నాయకుడు పలార్థియగుచో వానివే ప్రారంభించబడిన కార్యమునందీ యవస్థలండును. ఈ త్రిర రామవరితమున శ్రీరాముడు పలార్థికాదు భవభూతి వైశిష్ట్యమంతయు సర్వాంగ తాయక లభ్యమైన పలార్థిత్రమును తొలగించి శ్రీరాముని నాటక నాయకుడుగా చేసి చేయబలోనే యున్నది. ఇచ్చి విశేషము నిట్టు భావించవలయను. వేదమువారు నుడివిరట్టు నాటకము పునస్సంయోజన ప్రవళమే కాని తత్సాధనయోజన ప్రవళత నాయకుని యందుగాక . కపయందున్నది. కవి విధి స్థానమున నుశ్శాదు విధి విధానములు అది జరుగు పరకు మనకు తెలియనట్టి నాటకమున కవి సంవిధానమునట్టునగూర్చి సీతాదేవితోడి పునస్సమూగమ

మను సంఘటింప చేయివరకు శ్రీరామునకును అది అట్లా ఇరుగునని తెలియదు. తెలియదు కనుకనే వాని దృష్టి శ్రీవత అంత కరుచాత్మకముగానున్నది.

2.3.3 సీతారాములు మనుష్యమాత్రులు

1. తమ ప్రాభిషేఖోత్సవమునకు వచ్చిన జనకుడు కొన్నాళ్లండి బయలుదేరిపోయినాడు అప్పబోచి సీత కాపురమునకు వచ్చియు చాలకాలమైనది. కష్టసుఖముల ననుకవించినది. క్రొత్తగా కాపురమునకు వచ్చినదానివలె తనను దిగెవిడిచిపోవు తలిదండ్రులను గూర్చి తాను విచారించరాదనియు సీతకు తెలియను. తెలిసియు ఆమె విచారించును బంధుజన విప్రయోగముది యెంత కాలము గడచినను తన సంతాపకాలి లక్షణమును పోగొట్టుకొండు. ఆ ప్రేమాభిమానములంత శ్రీవతములు.

2. శాంతమ్యకు కుశలమా యని సీత ఆష్టావక్తుని యడిగినది. ఆమె తన కాదుబిడ్డ. తనకు మెట్టిన యిల్లామెకు పుట్టినిలు. మెట్టినయింట పుట్టినపారి యోగ జేమముల యందాస క్రికలిమి ఆదదానికి సౌభాగ్య లక్షణము. తన భర్తకు తోటుట్టువును తాను మన్మించుట తన భర్త యనురాగమును తానింకను ఆధిక ముగా పొందగలుగుట కనుకూలము. ఆ త్రీంచివారితో ఆరమరికలలేక మనసిచ్చి కలగలపుతనముతో ప్రవర్తించి చుట్టాల సురభి యనిపించుకొనుట ఆదదాని కథిలషణియము కులనశులట్టే ప్రవర్తింతురు.

3 వనిష్టులవారి ప్రశారంజన సంబంధి యాదేశమును శిరసావహించుచు తన్నిర్వ్యాహాణమున అవసరమగుచో సీతనైనను వదలుటకు తాను వెనుకాడనట్టు రాముడు సెప్పగా ఆ మాటను సీత కొద్దిగా వెటకారము చేసి పలికినది. ప్రైకి చూచుటకది మికిక్రులి గౌరవముతోది మాటగనే యుండును. కొంచెము నిదానించి విచారించుచో ఆలుమగల మధ్య అదోక ఒడుపుతోడి మెలపుగా కనిపించును. 'నాకు ప్రశారంజనము కర్తవ్యము. దానికి సీత అధ్యవచ్చినచో ఆమెను వదలి యైనను కర్తవ్యమును నిర్వహించేదను' - ఇదీ రాముడన్నది. దీనిపీద సీత అందుకొని దంతములు కనిపించి కనిపించని మందస్మితముతో. 'అందువలనే ఆర్యపుత్రుడు రఘువంశ దురథరు'డన్నది. ఎందువల్ల రాముడు రఘువంశ మున జన్మమైత్తినవారితో ప్రేష్టుడు? ప్రశారంజన ధర్మమును తప్పక నిర్వహి

హింతనని ప్రతిని చేయట చేతనా? కావచ్చును. అగుచో రఘువంశజాలందరును ఆ ధర్మమును నిర్వహించుటారే తత్కార్యులు నిర్వహించని ధర్మమును తానిప్పుడు నిర్వహించుటకు రాముడు ప్రతిని పలుకలేదు కదా? కనుక సీత అందువల్లనే ఆన్నదానికర్మమికాదు. రఘువంశమువారందరును ప్రజారంజకము నొనరించిరి. వారునరించిన ప్రజారంజనము వస్తే ప్రజారంజనము. వారు ఆందు నిమిత్తము భార్యలను విడునాడలేదు గదా! ఆందుకని ఇప్పుడు రాముడు భార్యను విడునాడి క్రైస్తవును ప్రజారంజనము చేయబోవున్నాడు. ఆందువల్ల రాముడు రఘువంశజాలందరిలోను ధరంధరుడు. ఆవును నిజమే. ఈ విధముగా సీత తాత్కార్యుమునందలి ఈషధ్వక్తను బావించినచో సాంసారికమైన ప్రైథయుక్తాఖితి బుద్ధిపాటవము సౌగసు స్ఫురించును

4. చిత్రదర్శనమువేళ ఆయాయి చిత్రములను చూచుచు లక్ష్మణుడు సీతామాండవి త్రవుత్కిర్తులను పేర్కొని ఊర్కిశ విషయమును దాటవేసినాడు. దాటవేయుటను గమనించి సీత ఊర్కిశ చిత్రమును చూపుచు ఈ యింటాకతె ఎవరు? అని లక్ష్మణుడు నాలుక కరచుకొను నట్టిచెగినది. ఇరువుర ప్రవర్తనము లను సామాన్య సంసార పష్టమానవ హృదయ మాదుర్యములను పుక్కలించున్నవి.

2.3.4 సీతారాముల మనఃప్రపంచ లక్షణము

మూడవ అంకమంతయు మూర్ఖులమయము. సీతమూర్ఖ 1. ఆర్యపుత్రుని మాటను స్కరించి ఒకసారి. 2. ఆర్యపుత్రుని చూచి మరొక్కసారి 3. ఆర్యపుత్రుడు రెండవసారి మూర్ఖమునుగుటచూచి మూడవసారి. తమన ఊరడిల్లుము చిద్ధా అని ఊరడించగా సీత మూర్ఖదేరును.

శ్రీరాముని మూర్ఖ 1. సీతను స్కరించుచు నేవత్యమున ఒకసారి. 2. వాసంతి చేత ప్రశ్నింపటి తన తప్పిదమునొప్పకొన్నట్లుగా నిందించుకొన్న విదప సీతను కన్నుల ఎదుటనున్న దానివలె దరించినట్టే రెండవసారి. సీత కరస్పర్మమువల్ల మూర్ఖదేరును.

వాసంతి మూర్ఖ 1. శ్రీరాముని నిలువరించి ప్రశ్నించుచు ఒకసారి, శ్రీరాముడు ఊరడిల్లుమనుటచేత మూర్ఖదేరును.

ఈ మూడవ అంకమంతయు మనః ప్రపంచ లక్షణ నిరూపణము కలది,

1. మనస్సనగానేమి ?వృత్తి రూపమున పరిణమించు మనసాత్మకమైన అంతఃకరణము, 2 ఆ అంతఃకరణము సత్యరజుస్తమోగుణ రూపమున త్రివిధము,
3. ఆ సత్యరజుస్తమోగుణములకు ప్రతిధానికిని వికార లక్షణమున్నది. 4. ఆ వికారము సుఖముఃఖమోహ ధర్మరూపమున మూడు విధములు కాబట్టి మనస్సనగా సుఖముఃఖమోహరూప వికారవృత్తిగా పరిణమించు అంతఃకరణము. సీతారాముల విషయమున ఈ అంకమున భవభూతి నిరూపించి చూపినది తాదృశాంతఃకరణస్వరూపమునే.

సుఖముఃఖములు రజస్తమోగుణపరిణామములందురు. సత్యము. మోహము. ఆనందమువలని ఇదత మొహము. దుఃఖ తీవ్రతవలని ఇదత పేరు మూర్ఖ.

ఈ సత్యరజుస్తమోవృత్తులను నిరోధించుట సౌగము.

శ్రీరామునియందు రణోగుణమే ఆతిశయించియున్నది. సత్యతమోగుణములను సంచారి భావమాత్రములుగా వానియందు హుడబడినవి. రణోగుణశ్మృకమైన వానినిగనే భవభూతి శ్రీరాముని శిలమును భావించినాడు. అందుకు తగిన కర్మసంగము చేతనే శ్రీరాముని ప్రవృత్తిని నిరూపించినాడు. తృష్ణాసంగమ లక్షణమే రజస్సు. శ్రీరామునకుగల తృష్ణ రాజదర్శ నిర్వహణము నందు. ఆ విషయమును స్కృతింప జేయునదియే ఆష్టావక్రుని ద్వారా వచ్చిన వసిష్ఠుని సందేశము (1 - 4).

“యుక్తఃప్రజానమనురంజనేస్యాత్

తస్యాద్యశోయత్పరమంధనంవ” ఇందుకు రాముదనినాడు—

“యదాతవగాన్ మైత్రావరుణి స్పమాదికతి” అని.

మరియు దానిని తరువాతి స్నేహం దయాం తథా సౌఖ్యం యదివాణానకిమపి ఆరోధనాయులోకన్) ముంచతోనాస్తిమే వ్యధా (1-5) అన్న దానితో కలుపుకొంటే ఏ యతస్సు) ముఖ్యమని వశిష్టుడు చెప్పిపంపినాతో, వారి యదేశానుసార మాయతస్సును సంపాదించుకొనుటనే చేసెదని రాము దనినాడు. లోకులు కులోత్సర్వ్య విషయమున ధనమున యందువలనే లుబ్బులు. వారినట్టి రంజింప జేయవలయును. రాపణాప

హృత్తయైనదని వహ్ని శద్రీ చేసిగాని శ్రీరాముడు సీతను పరిగ్రహింపక పోవుటకు హేతువును జనానురంజనమే. వహ్ని శద్రీ అద్భుతవిషయము గనుక లోకులు దానితో 'కులదన' ప్రీతి లక్షణమునిక ఎత్తరనుకొనినాడు. కాని దైవదుర్యోషాకము వలన లోకులు తిరిగి ఆ విషయమునే ఎత్తి బాహోఢముగా ముచ్చబెంచుకొనినాడు. వారా విషయమున చాలా పట్టుదల కలవారు. వారి తాదృశము లయిన చిత్తవృత్తులింకను రేగకుండా నిరోధించి వారిని అనురంజనసీయులుగా చేయవలయును. "సతాంకేనాపి కార్యేణ లోక స్వారూపానం ప్రతమ్" (1 - 34) లోకము సత్యమును అన్నమాటను నిలబెట్టుకొనుటను గౌప్యగౌచూచును. తమ ప్రభువును ఆట్టిపాడు కావలయినని అది కోరును. అందుకే కదా ఆ విషయమెరిగియే కదా దశరథుడు క్రైకిచిన వరముల ప్రకారము శ్రీరాముని అదశులకు పంపినది? ఇఖ్వాకు వంశము లోకులకు సభిమతమైనది. అందు దైవగతిచేత నింద కలిగినది దానిని వారు సహింపచు. కనుక మునుముందు లోకమనురంజనసీయము. దానివలన నగు కీర్తియే సంపాద్యము. ఇట్లాలోచించి రాముడు సీతను త్వజీంచినాడు; ఈ అలోచనలో సీతమీద అపనమ్మకము లేదు. ప్రఱళించి క్రోధము లేదు. ఉన్నదంతయు ప్రశారంఙనము వలన యశస్వం పాద్యమే ఈ విషయమును తృతీయాంకమున వాసంతి ముఖమున రాముని సమాఖ్యమున ఆతడు నిరుత్తరు దగునట్లుగా భవథూతి ప్రకటించును.

"అయికరోరయశఃకిలతే ప్రియం/కిమయకోనను ఘోర మతఃపరం?" రాముడు చీనికి సమాధానము చెప్పక దీని ఉత్తరార్థమునకు చెప్పినాడు. శ్రీరాముడంత దుఃఖములో కూడ ఈ యశము కొరకు చేసిన కడసారి ప్రయత్నము (3-26) అది.

తాను సత్యవుపుడననియు రామునకు విశ్వాసము. తమ వంశమే ఆట్టిది. కనుక ఏ పసి చేసిన శ్రోకమారాధింప బదినదగునో తానాపని చేయవలెను. సీతను తాను తన యింట పెట్టుకొని సంసారము చేయుటయే కదా నిందా కొర్చుచు? అది ప్రఱళితకు నసహ్యముగా నున్నది. వారికి సహ్యమగునట్లు తానామెను ఇంచెనుండి వెడలగొట్టుటయే కార్యము. 'కేనాపేకార్యేణ లోకస్పూరాథిగం ప్రతమ్' కదా . అందువలన సీతను పరిత్వజీంచినాడు రాముడు. ఇదంతయు తృష్ణా సంగమ లక్షణము చేతనయిన కర్మనరగము. కర్మ సంగ

అనగా నిచట ఇహపర సుఖవిషయములందలి ఆనక్తి. అదియే రజోగుణలక్షణము.

మరియు రజన్సనగా రాగత్కృత. అనగా దృశ్య విషయములందు వర్తించు ప్రీతి రూపక్రమమైన ఒత్తవృత్తి లక్షణము. సీత ఎదురుగా నున్నంతసేవ ఆమెయందు ప్రీతి కషధిలేదు. ప్రధమాంకమున ఈ విషయము ప్రపచించి నిరూపింపబడినది. ద్వితీయాంకమున దండకను చూచినప్పటి నుండి తృతీయాంకము ముగిసి వార్త్యుక్కాక్రమమునకు బయలుదేరుచరకు శ్రీరాముని చిత్రవృత్తి తదృశ్య విషయముల యందలి ప్రీత్యక్తిశయరూపకమే కదా! వార్త్యుక్కాక్రమమున కుశలప్రలు దృశ్యవిషయమూ అపుడా రూపమైన ప్రీతి. ఆపై సీత దృశ్య విషయము తృతీయాంకమున రాము:కు సీత మనోనేత్రమునకు, త్వగిందియము ద్వారా బుద్ధికి దృశ్య విషయమైనది. తద్విషయకమైన ప్రీతి భావపు వెల్లువ తృతీయాంకమును ముంచేత్తినది.

శ్రీరామ దశ్యమేధమును ప్రారంభించినాడు. అది కామ్యకర్మము. ఎందుకు ప్రారంభింపబడినదియు భవథూతి చెప్పులేదు. ఆయన చెప్పనప్పుడు వార్త్యుకి ఏమి చెప్పిన అదియే పరిగ్రాహ్యము. ఉత్తర కాండమున ఆశ్చ్యమేధము పలితము అది బ్రిహ్మపూత్యాదోషమును కూడ సకింపచేయునని చెప్పబడిన పిమ్మట రాము దశ్యమేధమును చేసినాడు. అనగా రాముడును ఏదో చేసిన దోషము నపనయించుటకు ఆశ్చ్యమేధమును ప్రారంభించినపాదు కాపలయను. ఆయన చేసిన దోషమేమీ? సీతా పరిత్యాగము కావలయను. అగుచో దోష పరిషారార్థము చేయు ఆశ్చ్యమేధము కామ్యకర్మమే అగును. కామనకర్మ నమారంభము కూడ రజోగుణలక్షణమే. ఇది అదృష్టపలము గల కర్మ.

మరియు రజస్సనగా ఆశమన్సుహ అనగా శమించని స్పృహ. అనగా శమించని విషయస్పృహ. శబ్ద స్పృర్ష రూప రస గంధాదులు విషయములు. వానియందు సంగమ స్పృహ. చిషయానక్తి ఆని స్ఫూర్తి తాత్పర్యము ఇంతకు మునుపు చెప్పబడిన రాగాత్కృతయొక్క తెగతెంతుగాని గతి విశేషమునకు ఆశమస్పృహయని పేరు. ఈ నాటకమున భవథూతి శబ్ద స్పృర్ష రూప

విషయములందు వ్యాధించు శ్రీరాముని చిత్తవృత్తిని బాహుదా ప్రపంచించినాడు. అనగా రణోగుణాత్మకమైన విషయ స్నేహాయుక్త స్తోత్రిగతులను సూక్ష్మ ముగా విశ్లేషించినాడు.

మరియు రణోగుణము మేల్కొన్నిందువలని వలము దుఃఖము. అచ్చమైన మనుష్యనియిందు రణోగుణమే మేల్కొనను 'మద్యేలిష్టుంతిరాజసాః' (14.18). శ్రీరాముడు రాజసుడై మనుష్యలయిందు బ్యాట్ మనుష్యలను ఎట్లయినను రంజించుటకు ప్రయత్నించి జీవితమంతయు దుఃఖమునే ఆనుకవించినాడు. దుఃఖ సంవేదనాయైవ రామే చైతన్య మాహితమ్ (1.40).

మరియు నీరణోగుణమునకు స్తోత్రముగాని మాంవ్యముగాని ఉండవు. ఆవి సత్క్య తమస్సుల లభ్యములు. అందువల్లనే రాముడు సీతా పరిత్యాగమును క్షణముల మీద నిశ్చయించినాడు. దుఃఖము రనుతపించుటలో కూడ స్తోత్రమును కోల్పోయి రోదనము చేసినాడు.

శ్రీరాముడు చేసిన పని వానికి కీర్తిని కంటే ఆపకీర్తినే తెచ్చివుదా ఏమి అన్నట్టుగా వాని దుఃఖము చిత్రించబడినది వాసంతి ఎదుట రాముడు తలవంచు కొనినాడు. ఇట్లు తన తప్పను తనముందు చూపి ఎత్తి పోడిచిదనియే ఆ తరువాత ఆమె తనను దుఃఖము నోర్చుకొనుచుని అనగా - ఆమె మీద విరుచు కొని పడినాడు. నేను ఉర్చుకొనుట లేదా అని.

ద్వితీయాంకము 17 వ పద్యము నుండి తెలియచ్చు శ్రీరాముని అవళికి రింపటమయ్యన్న స్నేహ దుఃఖాకృతియైన చిత్తవృత్తియే ఈ యంకమును నిర్వహింపబడినది. ఆ చిత్తవృత్తి మారినకదా పొత్తోస్తీలనము ప్రశ్న. కనుక ద్వితీయాంకమున నొకదళకు చేర్చబడిన రాముడు ఆ దళయిందే ఈ యంకమున కనబటుచున్నాడు తద్వానుభూతి మరియు కొంత తీవ్రతరముగా నిందు కనపరుపబడినది.

సీతకు శ్రీరాముని మాట ఆశ్చర్యము నోసగును. దర్శనము అవళికృతముగా జేయును. రాముడు త్రిలోకనాథుడని ఆమె నమ్మకము. తన సన్నిద్ధానము అంగీకృతము కాకనే రాముడు తనసట్లు త్యజించినాడని అనుకొన్నది. నిష్ఠార

ఇముగా తనను పరిత్యజించినాడన్న వ్యధతోపాటు వానిని మాడగలిగినందులకు హర్షమను ఆమెకు కలదు

రాముడు జనస్తానమునకు వచ్చినాడని వించేమనగా సీత రాజధర్మ నిర్వ్యాఖ్య మాణమున ఆ రాజు కొరత చేయనివాడను ఆర్యవుత్తు దనలేదు. ఆమెకపు దంత ఆర్థ్రిమైన చిత్తవృత్తి లేదు. అట్టి ఆమె క్రమముగా 1 ఆయన కిష్ఫము గాని పని చేయుటకు భయపడి వెనుకాడుట 2. తన కారిన్యమునకు - ఆయన మెత్తదనమునకు చింతించుట 3. నిష్ఠారణముగా పరిత్యజించినాడన్న భావము అట్టే నిలబడి యండియు వాని యవస్తకు జాలిపడుట. 4. ఆ జాలి నిష్ఠారణ పరిత్యాగ శల్యమును తొలగింపడేకపోవుట 5. ఆయన తన వియోగము ననుభ వింప లేకపోవుటను సహింపకపోవుట. 6. వియోగ వ్యధను స్వరించుట. 7. అందును ప్రతి విరహమును బాచించుట 8 ఆ పుత్రులను తానినితకాలము మాడజాలకపోయినందుకంటే శ్రీరాముడు ముద్దుగొను అవకాశము కలుగలేదనే విచారము 9. ప్రత స్వరణము చేత మాతృత్వము యొక్క పైకొనుట 10 అన్నించే మర్యాదను ఉండి ఆవి తన చుట్టును లెనివైనప్పటి మనఃపరితాపము. 11. తామిరపురు పరస్పరము విడిచి మనలేరను నిశ్చయము 12. తనివితీరని చూపులతో వానిని త్రాగదలచుట 13 ఆర్యవుత్తుడు ప్రియార్థుడుగా కనిపించుట 14. సీతనేల పరిత్యజించినారని వాసంతి రాముని అడగగా ఆ విషయము తెచ్చి ఆర్యవుత్తుని శాధింపకుండుటను అభిలఘించుట 15 సీత నామము సష్టు మైనదియు రామనామము అట్లుకాక మిగిలినదనియు శ్రీరాముడు ఆత్మనింద్ర త్వకముగా శోషించిసపుడు సీత స్నేహాంగిరములు శోకనిష్టరములు ఆయన ఆ మాటలను భరింపజాలకుండుట. 16. ఆర్యవుత్తుని ఈ ఆయాసముర్క తానే కారణమని చింతించుట 17. అపరణము భగ్నము చేసుకవాని దుఃఖ సంషోధ షుమును ఆశ్చర్య త్రము గావించుకొని తానును అట్టగుట. ఈ దశపరిణామములు రాముడు రెండవసారి మూర్ఖ మునుగులోపల అనగా 4 వ పద్యం నుండి 31 వ పద్యము లోపల సంభవించినవి. మేదటిసారి రాముడు మూర్ఖ మునుగగా తమస తొందర పెట్టినగాని పోయి సీత రాముని తాకలేదు. ఆ తాకుట కూడ ఆమె చెప్పినది కదా అని ఏమైనా అది ఆగునో అని. రెండవసారి మూర్ఖమునిగిపోయి నపుడు తమస నోటినుండి మాట పూర్తిగాక మునుపే వడివడిగా పోయి వాని ఎదను దవదను నొసలును తాకును. మొదటి తాకునకు శ్రీరాముడు తేరుకొని

నాడు. ఆయన శరీరము సీతకు తగిలినది కదా! దాని ప్రభావము సీతమీద ఏమియు దేదు రెండవసారి శ్రీరాముని శరీరమును తాకినప్పుడు విద్యుత్తు ఎన్నదు కొణ్ణింట్లామెకు అనుభూతి మొచలయినది. ఏంవిదానుభూతి కలుగుటకు ఇంతకు ముందు చెప్పుబడినట్లన్ని చిత్రపుత్రులు ఒకదాని వెంట నొకటిగా మారినవి. అవన్నియు ఈ విధముగా అంటికరణమును పరిషుద్ధము చేసి అనుభమునకు యోగ్యత కలదిగా నొనర్చిపుచ్చి. సాత్మీక బావోదయము అయినది. “అర్యపుత్ర స్వర్ణచేత నా హాస్తంబు” (పే 44) అంమవలన మోహితయై ఆమె చెతిని వాని నుండి తీయలేదు. అందువలన శ్రీరాముడు పట్టుకొన్నాడు. “ప్రియ స్వర్ణ హర్షమున స్వేద రోమాంచ వేపదు స్వేతగ్రాత్రయయ్యో - సీత” (పే. 44.)

తాను కనిపించక రాముడు దుఃఖించగా తా నాయనను వంచించినట్లను కొన్నాది. రాముడు ఉన్నతుడని వాసంతి ఆన్నది సీత ఉన్నతున్ని అనుకొన్నాది. విరహము నిరవది అనగా సహించలేకపోయినది. రాముడు తాను బంగారు ప్రతిమతో ఆశ్చర్యమేధము వొసరించుచున్నాననగా పరిత్యాగశల్య ముండిపోయిన దనుచున్నది. శ్రీరాముని చూచుచు అట్లే ఉండిపోవ కోరినది.

శ్రీరాముని చరణకమలములకు నమస్కరించి నిష్ట్రమించినది. ఈ నిష్ట్రమణము ప్రతమాంకము చివర సీతను త్యజింప నిశ్చయించుకొని లఙ్కాఱున కాళ్ళ ఇచ్చి నిదురించుచున్న సీతను వదలి పోవు శ్రీరాముడు ఆమె పాదములను శిరమున సుంచుకొని ఇదే కదసారి తాకుడు అని నిష్ట్రమించుటను స్పృహించజేయచున్నది.

సీత యొక్క ఇట్టి దశాపరిణామమును చిల్పించుట చేత ఈ అంకము చిత్రపుత్రి విశేషములను ప్రదర్శించుచు లోకాతిషయ రమణీయముగా సైనది.

ఈ యంకము రాముడు స్వయముగా సీతకు తానొనరించిన మహాపరాధమునకు పశ్చాత్తాపపూర్వార్యకముగా తపూపణ చెప్పుకొనుటను చూపుచున్నది. తానున్నట్లు తెలియకుండానే శ్రీరాముడు అట్లు పశ్చాత్తప్తుడై వ్యధ చెందుటను చూచిన సీతకు శ్రీరాముని యందు ఇంతకుపూర్వముకంటే గౌరవాభిమానములు అనుమదించుట కవకాశము కలిగినది. సీతారాములు పునర్స్పమాగమమునకు ఆమె కిట్టి చిత్రపుత్రియున్ననే సాధ్యము. లేనిచో వాల్మీకములో వలె అగును.

అందువల్ల భవథూతి ఈ అంకమున సీత విషయకముగా అనిర్వచనీయమైన ఆనుకూల్యమును సాధించినాడు

2.3.5. సీత సౌశిల్యము - రాముని రాజధర్మము

సీతా సౌశిల్యము విషయమున లోక మన్యధా వృత్తియై ప్రవర్తించుటకు భవథూతి హేతువును భావించినాడు : “పరగృహాన దూషణం ప్రశమిత మద్యతైరూపాయైః” (1-33) రావణుని చెఱలో సీత కొంతకాల ముందుట ఆమె శిలము విషయమున శంక లోకమునకు రావణ సంహరమైనప్రటిసుండియే పుట్టినది. దానిని రాముడే అప్యదు వ్యక్తము చేసినాడు. అట్టి అపవాదమును పశుట కిష్టపడకనే ఆమెను త్యజించుట కుద్యక్కుడైనాడు. తాను తర్వాతక్కి ప్రతసనని నిరూపణము చేయుట కానాడు సీత అగ్నిలో ప్రవేశింపవలసివచ్చినది. “ఏపో తేరామః వై దేహీ పాపమస్యా నవిస్యతే” (యుద్ధ. 121-4). అగ్నిహాత్ము దామె పాతిత్వత్సమును ప్రకటించినాడు. “విశ్రద్ధా త్రిమలోకేమ మైథిలి జన కాత్మజా” (20) అని రాముడు సీతను గ్రహించినాడు. ఇదంతయు పితా మహాని ముఖముగా చేసికొని నిలబడిన మహాందాది దేవతల సమాఖ్యమున జరిగి నది. ఇంత జంగిన తరువాత కూడ లోకులు రాముని కామాత్ముదని సీతా శిలమును నిందించనే విందించిరి. అనాడు లోకాపాలురు రాముడునకు సీతారాముల భగవత్తత్వమును జ్ఞాపకము చేసి సీతా పరిగ్రహణమునకు ప్రోత్సహించిరి. అట్లు జ్ఞాపకము చేయబడి తరువాత కూడ రాముడు తననుతాను మరచిపోయి లోకమునకు సీత శిలము మీద ప్రత్యయము కుదురలేదు గనుక ఆమెను త్యజించనే త్యజించినాడు-ఇప్యదు భవథూతి భావించిన హేతువును విచారింపవచ్చను. పరగృహానివాసమువలని నింద ఆద్యలోపాయములచేత ఆనాడు అణగింపలడి నది. రూపుమాపండలేదు అది దైవరుర్వాపాకముచేత మరల సెల యేసినట్లు పైకి వచ్చినది. ఎట్లనగా-పిచ్చికుక్క కరచినది. బౌషధముచేత తాత్కాలిక ముగా దాని విషప్రభావ ముహంమిలచినది విషము విరిగిపోయినట్లనుకొనబడినది. కొంతకాలము గడచినది ఆ ఉపశమించిన విషము హరాత్మగా తిరుగబెట్టి శరీరమునంతకును వ్యాపించి ప్రాణముమీదకు తెచ్చినది. అట్లు. మరియు దీనినే భవథూతి త్రిప్పి మరొక పిధముగా కూడ చెప్పేను (1-37) ఇష్వాకువంశమున విధి బలీయమగుటచేత నింద యేర్పడినది. అది వెంటనే శ్వద్ది చేయబడినది కాని

ఆ శుద్ధి చేయబడుటను లోకాలు . అయోధ్యాజనము చూడలేదు. వారికి చాలా దూరమన ఆది జరిగినది లొకులు చూనివానిని త్వరగా నమ్మరు.

కనుకనే రాముడనుచున్నాడు : 'సకిల భవతాం దేవ్యస్తాసం గృహశోభ బిమతం తత స్తుజమివవనే శున్యే తక్కు" (3-26) అని సీతా సౌఖ్యమును పతి కై వతముగా నిరూపించుటకు వాల్మీకి అధ్యకోపాయములను. వహ్ని శుద్ధిని లోకపాలుర ప్రభోద మును - ప్రవేశ పెట్టించు కాని అది కాలగతిక తట్టుకోని నిలువలేదు. ఏల నిలువలేదు? దాని నయోధ్యాజనము పౌర జానపదులు ప్రత్యక్షముగా చూడలేదు బ్రహ్మ-లోకపాలురు-దేవతలు ఈ మొదలైన వారెన్ని సాధ్యములు వలికినను ప్రజ తన యచుతవమునకు రాని దాని విషయమున ఇముఖతనే చూపును. ఆ దేవతా గణము నెదుట లంక లో జరిగిన వహ్ని శుద్ధి మొదలైన అధ్యాతము లయోధ్యలో గనుక జడిగియున్న చో తిరిగి రాముడు సీతను పరిత్యజించుట కవసరమైన పణస్తితియే యేర్పడియుండెడికాదు. పౌర జానపదుల యొడుట సీత అగ్ని ప్రవేశాదికము నిర్వహింపకబడకపోవుటయే జనాపాదము పుట్టి వ్యాపించుటకును సీతా పరిత్యాగము జరుగుటకును పేతువుగా భవభూతి భావించినాడు

తాను గనుక మరల సీత శిలమును శంకించుట కవకాశము పౌర జానపదులకు కలుగసియకుండ వారికి తృతీయ కలుగునట్టు వారి సమాఖ్యమునే ఏ తన్నిరూపమును గావించినచో ఇక సీతా రాములకు వియోగ పేతుపు పుట్టుదను ప్రత్యయ బుద్ధితో భవభూతి ప్రవర్తించినాడు. అందువలన ఈ ఉత్తర రామ చరిత నాటకమిట్లు నిర్వహింపబడినది. సప్తమాంకము అంతర్మాంకము వద్ద చూడవలయును. లక్ష్మీషుడు ప్రకటించుచున్నాడు: భోభోః అద్యభులు భగవతా వాల్మీకి నా సబ్రమ్యకృత పౌర జానపదాః ప్రజాః సహస్రాభి రాహూయ - కృత్స్నా ఏవ సదేవాసుర తిర్య గురగ నరనికాయః చరాచరో భూత గ్రామశ్చ స్వీపబావేణ సన్నిధాపితః అని. రామాయణమున వాల్మీకిచెత ఏ పౌరపాటు పౌరపాటున చేయబడినదో దాని నాయస చేతనే తన నాటకమన భవభూతి సరిదిద్దింపించినాడు కేవలము వాల్మీకిని సరుదిద్దుచున్నట్టు కనిపించుట భవభూతి యుద్ధేశ్యముకాదు, అందువలనే మొదటి నుండియు సీతా రాములు

పునస్సనూగమమను లక్షించిన దానివలెనే ఈ నాటకము నాయన నిర్వహించినాడు.

ఇప్పుడిక పౌర జానపదులు ప్రత్యక్షముగా తమ కండ్లతో తాము ఇంత దృశ్యమును చూచిన తరువాత, రాముడు వదలిపెట్టిపుట్టినుండి సీత పడిన కష్టాన్నిష్టరములు ప్రత్యక్ష కల్పములై హృదయములు ద్రవించి కన్నుల నలు గులు పొరిక తరువాత, పృష్ఠీశాగిరథులు దివ్యమూర్తులు సీతా మహాదేవిని పుష్టులలోపెట్టి రక్తించి ఆమెవలన తాము వచ్చితులైనట్లు వారు ప్రకటించుటను విన్ను తరువాత, సీతా విరహమున మూర్ఖీల్ని రాముని సీతాకరస్పర్సు సమాక్ష్య సిల్జెయుట నెడుట చూచిన తరువాత, అరుందతిచేత తాము తిరగి సీతా పరి గ్రహణ విషయమున హెచ్చరింపబడిన తరువాత మరల ఆ పొల్లుమాటను చెప్పాకు తేరు మనసునకును తేరు సీతారాముల సంయోగమునే వారు కోరుదురు. చేసిన తప్పుకు వెంపలు వేసుకొందురు ఇప్పుడిక సీతను తాను పరి గ్రహించుటయే శ్రీ రామునకు ప్రజారంజనము వారు సీతను పరిగ్రహించుటనే కోరుచూస్తారు అరుందతి చేసిన హెచ్చరికికు వచ్చిన సమాధానమును లక్ష్మీణుడు వచ్చించుచూస్తాడు 'ఏవమంచియాటరుంధతాః సిర్వార్త్యాతాః ప్రజాః కృతస్మిళ్చి భూతగ్రామ ఆర్యాం నమస్కర్యాంతి. లోకపాలా స్నాతర్ష్యశ్చ పుష్పవృష్టి రుపిష్టానే". పౌర జానపదులు సందేహమలగ్నియు తొలగిసపారై సీతా పరి గ్రహణమనకు తమ ఆనుకూల్యమున నమస్కార హర్యకముగా తెలియ జీవుటకు సంతోషించినవారై లోకపాలురును సప్తర్షులను పుష్పవృష్టిని కురి పించినారు. ఇక పౌర జానపదులు సీతారాముల థిషయమున ఆస్యాధా ప్రవర్తించడు. అందువలన వారికి వియోగము లేదు. వియోగమున కెదమీయని సంయోగ సులభమును సీతారాములకు కలిగించుటయే ప్రయోజనముగా ఈ నాటకము తీర్చిదిద్దించినది.

శవభూతికి ముందున్న మహా నాటక కర్త కాశిదాను. ఆయనను ఆదరించుగా పెట్టుకొనియే తరువాతి తరువాతి సర్వ భారతీయ మహా కవ్య నాటకములను శిల్పాభిరామములుగా చేసి వెలయించిరి మహాభారతమును ప్రట్టుకొని ఆభిజ్ఞాన శాకుంతలమును కాశిదాను ప్రాణినాడు. ఈ తన మాతృదేశమునకు భారతదేశమని ఏ మహాసుభావుని వల్ల పేరు వచ్చినదో ఆ మహాసీరు

పురుషుని జన్మ వృత్తాంతమును కేంద్రము నందుంచుకొని ఆయన తలిదండ్రుల గాథగా కాండాసు శాకుంతల నాటకమును ప్రాసెను భవభూతికి శ్రీమద్రామా యించు మిగిలియున్నది ఈ భారతదేశముచే రాజ్యమనగా రామరాజ్యమున్న ఒక మహా దిగుంత పర్యావ్రమైన కీర్తి కాంతి భవభూతికి కనిపించినది. ఈ దేశమును రాజులు రామరాజ్యముఎలి పరిపోలింపవలయును శ్రీరామచంద్రమహారాజు కీర్తి అంతటిదెట్టెడి అని భవభూతి శ్రీమద్రామాయిం తత్క్షేప రహస్యములను ప్రతప్యుక్తముచు పోగా అందుకు హేతువులు శ్రీరామునియందు రెండు కనిపించి నని. ఒకటి ఆయన మహా పీరుడు రెండు ధర్మజ్ఞుడు. ఈ రెండింటి వల్లనే ఆయన చరిత కలపాడైనాడు. మొదటి దానివలన శత్రువులు ఉండుటము చేసినాడు. ఎవరికి శత్రువులు? లోకము యొక్క ప్రమృతి లక్షణమునకు. ప్రమృతి లక్షణము యొక్క తైతన్యము ధర్మము నందున్నది అందువలన ధర్మ విరోదులే విరోదులు. పూర్వగ్రిహోదినిరాసార్థమే దైవికమైన మహాక్రితి మానవకృతి నవతరించును. శ్రీరాముదట్టవతరించినాడు. ధర్మజ్ఞుడైనందువల్లనే ఆట్లు ప్రవర్తించి నాడు ఇంకను అందువల్ల ఏమైనదనగా, ప్రజాపోత సమాచరణము నందలిరతి స్తాయి నందుకొన్నది శ్రీరాముని జీవమునందా స్తాయియే కిరీటము. శ్రీరాముని మహాపీర లక్షణమును ప్రదర్శించుటకు మహాపీర చరితమును ధర్మజ్ఞులిప్పణమును ప్రదర్శించుటకు ఉత్తర రామ చంతమును భవభూతి రచించి నాడు.

ధర్మము సాధారణ ధర్మమని, విశేష ధర్మమని రెండు విధములు. విశేష ధర్మము సాధారణ ధర్మమును బాధించి ఆసు ప్రవర్తించును. అసాధర్మతత్త్వజ్యుత్యము వలన పురుషుడట్లు ప్రపాఠింపవలయును. శ్రీరామచంద్రుడు మాసపూరుషుడుచేత మానవ ధర్మమాయకు సాధారణ ధర్మము శ్రీరామచంద్రుడు రాజు కూడ అగుటచేత రాజధర్మము విశేష ధర్మము ఆయనచో ఏచి రాజ ధర్మము? రాజధర్మములు చాల గలవు. ఆయనను ఏ ధర్మము కలిపిని రాజు రాజైనాడో అగి ప్రధానముగా రాజ ధర్మము. దానిని చుట్టుకొని మిగిలిన రాజ ధర్మ ప్రపంచమంతయు నుండును, రఘురంజనములు సర్వ ప్రజలకును కలిగించుట చేతనే రాజు రాజనటడుమన్నాడు ప్రజలకు నిత్యాను భవము నందు రంజనమునకున్న సన్నిహితత్వము రక్షణకు లేదు ఆందువల్ల ప్రజారంజనము ప్రధానమైన రాజ ధర్మము.

శ్రీరామునకు సీత యందు భర్తుధర్మమును పాటించి నెరపవలనిన బాధ్యత యున్నది. ఇది అందరు భర్తలకును, అందరు భార్యలయందును నెరపవలనియే యున్నది. కనుక ఇది సాధారణ ధర్మము సర్వప్రణారంజనము సర్వమానవుల యందును గల ధర్మము కాదు. అందువల్ల ఆది సాధారణ ధర్మము కాదు. ప్రణారంజనము రాజధర్మము. ప్రజలలో రాజు విశేష ప్రతిపత్తిగలవాడు. అందువలన వాని ధర్మము విశేషధర్మము. విశేషమైన రాజధర్మము సాధారణ మానవ ధర్మమును జాధించును. ఇట్టివో రాక్షసుడెట్లు ప్రవర్తింపవలయునో శ్రీరాముడట్లు ప్రవర్తించినాడు. కనుక నే రాజనగా శ్రీరామచంద్ర మహారాజే రాజు రాజధర్మము నవలంబించి, మానవ ధర్మమును త్యజింపక తవ్వక త్యజించినప్పుడు ఘరుపుడెట్లు గింజకొనునో తవథూతి శ్రీరామునిలో చూడ గలిగినాడు. సాధారణ విశేష ధర్మములయిన మానవ రాజధర్మములకు వచ్చిన అనివార్యమైన సంఖ్యాణమునుండి తవథూతి ఉత్తర రామచరిత మహా నాటక మును పుట్టించినాడు.

రామరాజ్యమునకున్న మహా ప్రసిద్ధినిబట్టి శ్రీరామునియందు రాజధర్మసిర్వహణ లక్షణము సంభావ్యముగా నున్నది. మరి రాజట్లున్నప్పుడు ప్రజలెట్లుందురు? ఎట్లుండవలయును? రాజు ప్రజలను రంజింపజేయును. ప్రజలు రాజును అర్పింపవలయును రాజునకు ప్రజ శరీరము. రాజు ప్రజకు నాత్మి. రాజును ప్రజయు అనోస్య విరాజితులుగా నుండవలయును. శ్రీరాముడు రాపణాసురుని చెఱలోనున్న సీతాదేవిని తెచ్చి భార్యగా ఏలకొనుట ప్రజలక్ష్ము కాలేదు. శిలము విషయమున శంకాస్పదమైన పరిస్థితులు గల యామె తమకు రాణియగుట ప్రజలక్ష్ము కాలేదు. ప్రణాళి, పాయమెరిగిన శ్రీరామురు తదనుగణముగా రాజధర్మము నవలంబించి సీతాదేవిని పరిత్యజించినాడు. ఇంతవరకు తవథూతికి నచ్చినది.

వార్షికి రామాణములో లవకుశలు శ్రీరాముని చేరిన తరువాత సీతాదేవి పొత్తాశమునకు పోయినది ఇది భవథూతికి సముదితముగా కనిపించలేదు. సీతాదేవి శిలము యొక్క సల్లక్షణము ప్రజల కెయకపడలేదుగాని దేవతలకెరుకయే వారి సమకముననే ఆమె అగ్నిప్రవేశము చేసినది ఆమె పావిత్రము అగ్ని ముట్టుకొనుటకు ఫీలుకానంతగా నున్నది. అట్టి నిరూపణమైన పీదటనే

శ్రీరాము దామెను పరిగ్రహించినాడు. ఆ జరిగిన సంగతి ప్రజలకు ప్రత్యేక విషయము కాదు అందువల్లనే శంక బయలుదేరినది. శ్రీరామున కనలు విషయము తెలియును. ఆ మాట చెప్పినచో ప్రజలు శ్రీరామునియందు తుచ్ఛమైన కాముక ప్రవృత్తిని కూడ శంకించురు. అందుకనియే శ్రీరాముదట్టి వృద్ధాయత్నమును చేయలేదు ప్రజారంజనము నఖిలషించి భార్యను పరిత్యజించినాడు. ఈక వారట్లు ఇదివడి పోవలసినదేనా? భవథూతి ఆలోచించినాడు. సీతాదేవి పవిత్రమైన శిల మహాత్మము ప్రజలకు ప్రత్యేకముగా ప్రకటికృత మైనచో అచ్చుదు వారామెను సగోరవముగా స్వీకరించురు. రామ రాజ్యములో ప్రజలు రాజునట్టుగా ననుసరించురు. మండయు నర్చించురు. రాజును ప్రజయు అన్వోన్యోన్యము ఎరాజిషులై యుంద గలిగినందుననే రామరాజ్యమన్న ప్రశ్న స్తుయుగముల మీదుగా ప్రయాణము చేసి వచ్చుచున్నది. ప్రజలయందున్న ఈ ఉత్తమ సంస్కార లక్షణమునకు ప్రభోధమ కలిగించుటద్వారా సీతారాముల పున్సంచొగమును భవథూతి భావించినాడు ఈ దృశ్యమైన నర్వతంత్ర స్వీతంత్రమైన సమాలోచనము మీద ఉత్తర రామచర్చిత నాటకమహాభావును భవథూతి నిర్మించినాడు ఇంత బుద్ధి వైభవము పనిచేసినది గనుకనే అంతర్మాటకము ద్వారా సత్తమాంకమున నిర్యాణము పరమాద్యుతముగా జరిగినది.

నాటకేతివృత్తమును పుట్టించుట యందును, దానిని ఆశ్చర్యకరముగా నిర్వహించుట యందును భవథూతి ఆద్యిత్తయముగా పని చేసినాడు.

2.3.6. నాటకరసము

శ్రుంగారమును దాంపత్య ధర్మము నందాలి భార్య తర్తుల లైంగిక సంబంధ బంధురతను దాటిన పరస్పరాభిముఖమైన హృదయ సంపాదమునుగా భవథూతి భావించెను. ఈ విషయముచ నింత నిశితముగా భారతీయ. కవులు సంస్కృత భాషనుగాని, తదితర భాషలయందుగాని రచనలు చేయలేదని చెప్పువచ్చును. సాధారణముగా శ్రుంగారమును పట్టించుటలో సర్వబ్రాహ్మణ కవులకును ఒక వెనులుభాటు చికు ను. ఆ మాగ్దము కొట్టిన పిండివలె వారి కను హూలముగా నుండును దానికి జనామోదముకూడ తాతాగ్రలికముగానైనను లభించును అందుకనియే కవిమాత్రులందరును త్రీ పురుష విషయక లైంగి

కాభిలాషమును శృంగారముగా వర్ణింపురు. మహాకవులు కూడ ఈ మార్గము ననుసరించియే రచనలు చేయుటయు కలదు. మిగిలిన విషయములలో నెల్లో ఈ విషయమును అట్టే భవథూతి స్వీకర్పంతుడుగా ప్రవర్తించి, ఒక మహాన్నత పైన ప్రవంచటాపా మహాకవులలో పోలికకు పోలేకి నిలువగల ఆదర్శమును సృష్టించెను మరియు తల్లితండ్రుల హృదయ ద్వయ సంపాదమున కేకా శ్రయమై తత్త్వదంతకరణములకు ఆనంద గ్రంథిగా అపత్య మవతరించుటను (3-11) భావించుట ఆ సృష్టికి శేఖరము.

భవథూతి భావించిన ఆదరర్న దాంపత్యము లక్షణమిది - నుఱదుఃఖముల యుశవమునం దేరాకారిత. సర్వ జీవితావస్థలయందును పరస్సురాసుగమనము. ఉత్సయుల హృదయములకు నది విశాముస్తానము. ముదిమి చేత రక్తి తరిగిపోదు. మరిము నెక్కు వయగును. కాలము సాగిన కొలదియు ఆరమరికలు తొలగును. పరస్సురాముభిముఖముగా ప్రేమసారము పండజారును. ఆప్యుడు దానిపేరు సుమానుషము. మానవ జీవితమున పరమోత్కుప్రాప్తమైన యదృష్టముదియే. అది కోరదగినది. పొందదగినది. ఈ ఆదర్న దాంపత్య దృష్టి భవథూతికి మాలతీ మాధవమునాటికే కలదు - అందలి కామందకి మాలతీ మాదవుల కనుసంధాన క్రి మాత్రమే కాదు, భవథూతి ఆదర్న ధర్మ ప్రచార కరణి కూడ. ఆ ఆదర్న ధర్మ ప్రచారాన్ని ఉత్తర రామ చరిత్రమున శృంగారమును కాక కరుణాదృతములను ప్రాతిషాధికలుగా చేసుకొని చేయుట జరిగినది.

ఏక ఏవ తవేదంగే శృంగారో పీర ఏవవా
అంగమన్యే రసాః సర్వే కార్యోఽి నిర్వహణేంద్రుతః

నాటకముల శృంగారమేగాని ఏరమేాని ఒకటే రసము అంగి, కదమ రసములన్నియు అంగములు. కార్యనిర్వహణముందు ఆద్యత రసము

(సాహిత్య దర్శణము-140 పే)

సాహిత్య దర్శణకారుని ఈ నియమమును వ్యాఖ్యాతలు కొందరు సప్తరించిరి. మహామహాపాధ్యాయ పండిత దుర్గాప్రసాద ద్వివేది ఉత్తర రామ చరిత మున కరుణస్య ‘అంగిత్యమువ్యాహత’ మనినాడు. ధ్వన్యాలోకమున కూడా నానా రస నిబంధన బంధురములగు ప్రసిద్ధ ప్రచంధములందును ఏ రసము విషయ

మనిషులు ఇచ్చింపబడునో అదియే అంగియగునని చెప్పుబడియున్నది కానీ పలానా పలానా రసముతే అంగిత్వార్థ తకలవన్న నియతిని చేయలేదు. అట్లు చేయరాదని చేయలేదు మరిక సాహిత్య దర్శక వ్యాఖ్యాత శివదత్తశర్మ కూడా ఉత్తర చరితే కరుణసృష్టిమును వక్కాణించినాడు.

అట్లున్నను కొందరు లాషటికులు ముఖ్యముగా విశ్వానాథ విద్యానాథ సర్డెజ్జు సింగభూపాలాయలు, దశరూపకారుడు వీరందరును ఆయా రూపకము లాయా యంగిరసములతో నుండుట నొక నియమముగా చెప్పినారు ఆ చెప్పు బచిన నియమముతో నాటకమునలి అంగిగా కరుణను చేదు. దశరూపకములలో నొకటియైన అంకమునందు చూతపే కరుణముకు అంగిత్వము చెప్పబడినది. వారు చేసిన ఈ నియమముచు చూచినచో సధించితో అయిదింటియందు శృంగార వీరములకు పట్టాచీషేకము దేయుట కన్చించును ఆగుచో నాటక, ప్రకరణ భాష, సమవకార, వీధి అను తః ఘోదు రూపకములును రస విషయమున ఏక రూపములు. అనగా నాటకమునందలి శృంగార పీరము లెట్లు పరిపోషింపబడి రసములగున్ననో మిగిలిన వాసియందును ఆట్లే ఆగునన్నమాట. కానీ ఆగుట లేదు ఆయా రూపకములకు నాయకుల విషయమున అనివార్యమైన ఫేద మున్నది. నాయకునిచిత్తవృత్తులనుబట్టి రసప్రతీతి. ప్రదానమైన ఆలంబనయే భిన్నముగా నున్నపుడు తాదృగ్రిఫ్ఫావానుబాపంచారీ బావ సంయోగము పలన నిష్పత్తిని పొందు రసమును భింబి రూపముగలదిగనే యుండును. ఆగుచో అయా రూపకములన్నింటిలోసు, ఆయా రసములట్టే యుందవు. ఉండుటకు పీలు కానివానిని నియమించి ప్రచోజనము లేదు అయినను లాషటికుడు నియమించి నాడు. ఆ నియమమును రాటుట కిష్టము లేనివారు డాటినచో నది నియమమే కాకుండా పోవును గడా అని భయపడువారు మరియును అలోచన విషయమున ఆస్యాతంత్రుచు అయినవారు ఉత్తర రామ చరితమున కరుణము యొక్క అంగిత్వమును చూడనొల్లక చూడజాలకపోయిరి.

మనిషులు నాటకమున అంగిరసమని యొకటి ఉండవలయును కదా? ఉత్తరము రామ చరితమునందలిది కరుణమున్నచో అది నాటకముకాక అంకమగును. అంత నాటకము కనిపించుండగా దానిని అంకమనుట యొట్టు? అనగూడనిచో శృంగార వీరములయందొకటి అంగిరసముగా శనుభూతమగుటలేదు గనుక

దానిని నాటకమనియు అనరాదు. ఆనరానిచోసది దశరూపకములలో మరేదియును కాదు. కాదని దానిని వదలరాదు. ఈ చిక్కును తొలగించుటకు విశ్వానాద కవిరాజు శృంగారము వద్దనే ప్రయత్నము ప్రారంభించినాడు. సంభోగము, విష్వలంతము అని శృంగారము రెండు రకములు. విష్వలంతమనగా అభీష్టమును పొందని ప్రకృష్టమైన రత్నిష్టకర్మ. ఏవంవిధమైన విష్వలంతము - హూర్వ రాగమాన్వప్రవాసకరుణ పద హూర్వక్కమై నాలు విధములు. 'కరుణ విష్వలంతమనగా జంట్యైన త్రీ పురుషులందొకరు లోకాంతరముకుంటోయి వెండియు భరకు హారై యండ రెండవహారు దుఃఖించుట కరుణ విష్వలంతము.' ఇట్లు చెప్పి ఉత్తర రామ చరితము పేరెత్తకుండ ఉదాహరణము కాదంబరియందలి పుండరీక మహాశ్వేత వృత్తాంతమును స్నేరించుట దర్శకారుని చమత్కార దర్శము. ఈ యుదాహరణమును చెప్పి కరుణ విష్వలంతమును తట్టుకొనుటకు కరుణ రస ప్రస్తక్తిని తెచ్చి మాటాదుటలో కొంత సంభ్రమము విశ్వానాదుని యందు కన్చించును.

మని కరుణ మనగానేమి? లోకాంతర గతులైనవారు మరి దొరకని పష్టమనగాని, శరీరాంతరము చేత దొరకెడు పష్టమనగాని రెండవ వారి దుఃఖము కరుణ మగును. ఈ వాక్కమును దర్శకారుడు వివరించలేదు. మరియు వెంటనే సంగముప్రత్యాశచే రత్ని జనించువరకే కరుణమనియు, అది జనించిన తరువాత శృంగారమే అని పెద్దలందురని చెప్పినాడు మరియు నా శృంగారమును విష్వలంతములోని ప్రవాసాఖ్యాభేదమని కొందరంము రనినాడు. మరియు నితరులు కొందరు ప్రవాసమున మరణ ప్రస్తక్తలేదు కనుక, లోకాంతర ప్రాప్తి విష్యమున మరణము కలదు గనుక ఈ రెండవ రూపమైన విష్వలంతము ప్రవాస విష్వలంతముగాక కరుణ విష్వలంతము అగుసనియు అందురనినాడు ఇట్లు సనంతముడై పలుకుట శృంగార భేదమన్నట్టుగా కరుణ విష్వలంతము ఇక దానిని పేర్కునుటకు దై ర్యము చేయటిగా కనిపించుచున్నది.

ఇట్లు కరుణ విష్వలంతమును నెలకొల్పిన విశ్వానాదుడు దానికొక స్తాయిని చూపవలెను కదా, ఆ పనిని కరుణరస విషయ వివేచన సందర్భమున చేసినాడు. కరుణము కరుణ విష్వలంతముకన్న భిన్నమనుటను ప్రతిపాదించుచు మొదటిది శోకస్తాయికమనియు, రెండవది అనగా కరుణ విష్వలంతము పునస్సంభోగహేతుకము రత్నస్తాయికమనియు చెప్పేను.

సాహిత్య దర్పణకారుడు చేసిన ఈ ప్రయత్నమంతయు నాటకమున శృంగార వీరములలో నొకటి అంగిగా నుండవయునన్న ఒక్క వాక్యార్థమును నిలబెట్టుటకు చేసినాడు.

సాహిత్యదర్పణకారుని మతమునుసరించి మహామహాపాధ్యాయ వేంకట రాయశాస్త్రీగారును వారి ప్రబోధమునందుకొన్న వారి శిష్యులు శ్రీ నేలటూరి రామదాసయ్యంగారును ఉత్తర రామచరితమున అంగిరసము కరుణ విప్రలం తమే కాని కరుణమేమాత్రము కాదని ప్రమాణ ప్రతిపాదనము చేసిరి.

1. సీత లోకాంతరగతయును కాదు. ఆమె వివాసిత. అడవిలో ఆమె చనిపోయి యుండునని రాము దూహించుటయే గాని ఎరుకగలిగియనుటకాదు.

2. జీవిత ప్రత్యాశ సహజిస్తుము. దింపుడు కళ్ళ ముల నాసవహించుట ప్రత్యాశ లక్షణమే.మహాఖారత శాంతి పర్వమునగల గృధజంబుకోపాఖ్యానమున ఈ ప్రత్యాశ యే నిరూపించబడినది. ప్రత్యాశ పోదగిన సమయమునే తెగిపోయాడు. అట్టి సమయమును ఉత్తర రామచరితమున శ్రీరాముడు ప్రత్యాశముగా చూడరేదు. అందువలన వానియండు సీతా సంబంధ ప్రత్యాశ లేదని చెప్పవలను పడదు.

3. తృతీయాంకమున రాముడు సీతను చర్యాచక్కవులతో చూడలేదన్న మాటయేగాని ఆమె స్వర్ణ సుఖమును అనుభవించినాడు గదా! అదుగున జడియున్న ప్రత్యాశ తృతీయాంకము నుండి క్రమముగా పైకి తోడబడుచున్నది. సీత వనిపోయియండు ననుకొన్న పుడే ఆమెకై అఱ్బులు బాచెడు రాముడు ఆమె బ్రతికియన్నట్టునిపించుచుండగా ఆమెతోడి పునస్సమాగమమును కోరదా? అందువలన అట్టికోరికతోడి దుఃఖమే రామునిది. కనుక ఆది కరుణవిప్రలంతము. పున స్వంభోగహేతుక రతియే స్తోయి.

4. అట్టి ప్రత్యాశతోడి వీదనిరథినే నాటకక ర్త పోషించినాడు. సీతారాము లది సదలని ప్రమేభంధము గనుక నిరంతరము మరల కలసికొనవలయమననెడి ప్రత్యాశ ఉండనే ఉండును.

5. భోజదేవుడు తన శృంగార ప్రకాశ లక్షణ గ్రంథమున కరుణ విప్రలంతమును ప్రస్తుతించుచు ఉత్తర రామచరితమునుండి అనేకోద్ఘారణములను

చూపియున్నాడు. ఆంగ్ర సాహిత్య దర్శక ఉపోద్ధాతమున అట్టివి పదకొండు చూపటదినప్పి.

6. తృతీయాంకమున దృఢపడ మొదలైన ప్రత్యాశ - లవకుశ సందర్భ నమువల్ల సుదృఢమైనది. ఆయి అంతర్లు లేక ద్వారా మరియు బలపడి ఆనగా సీత సురక్షితముగా నుస్ఖ దను విషయము విశ్వసింప దగినదై చివరకు మహాద్వాతా పాదముగా సమాగము సంధింపబడినది. ఓందువలన ఈ నాటకమున కరుణము గాక కరుణవిష్టలంభము అంగిరసమై నిర్వహణమున ఆద్యతమై నాటకము సలవుణముగా నున్నది.

7. నాటకరస మెప్పుడు సుభగ సుకుమార తరముగా చుండవలయును. ఏనాళ మరణము వలన నిరవది నైరాశ్య ప్రభావ ముక్కకంర దుఃఖ మను కొన్నాను, ప్రత్యాశ దాగుడుమూతలాడు సీసావధిగ్రస్త ముక్కకంర దుఃఖము సుభగ సుకుమారము.' అందువలన ఉత్తర రాషుచరితమున కరుణ విష్టలంభమే అంగిరసము.

8. ఆఘనికులు కొందరును ఉత్తర రామచరితమున కరుణమును అంగిరసముగా నిలుపుటకు ప్రయత్నించుట ట్రాజెడీ లభణములను భావించుట చేత. కానీ ఆది ఉచితము కాదు ఆది వేరు సంపదాయము. హీండూ చిత్ర సంస్కరమున కది దూరము ఆది లేసిచోట దానికై వెదుకరాదు. అనలు ఆంగ్లేయుల ట్రాజెడీలోనే వీరము అంగియని నిశ్చయముగా పప్పునగును. ఆచటనే కరుణము లేదు.

9. ఉత్తర రామచరితమున కరుణరసమున్నచో చివరకు సీతారాముల సమాగమమున్నది కనుక . కరుణము . సంభోగ శృంగారము ఈ రెంటిని కలిపి కూర్చునట్టును. ఇట్టి కూర్చు సలవుణము కాదు. మరెచ్చటను కానరాదు. అందువలన మొత్తము కరుణ విష్టలంభమే అన్న సరిపడును.

10. అభిష్ట వస్తుసిద్ధితో నాటకము సమావ్రము చేయబడినది. సిద్ధింప నున్న వస్తువును గూర్చిన దుఃఖము గనుక కరుణ విష్టలంభమే అగును.

లభణ సంపదాయము ననుసరించినచో నాటకమున అంగిరసము శృంగారమో వీరమో కావలయును. ఈ ఉత్తర రామచరితమున ఆ రెండును అంగిరసములుగా అనుభూతములు కావు మరియు భవభూతి స్వయముగా

ఈ నాటకము సిద్ధ కరణమన శబ్దార్థము రూపమన పఱచి వదిలనాడు అయిన నాటకమున వాడిన మాటలను బట్టి ఆయనదైన రస స్విధాత మొకచీ యున్నట్లు విజ్ఞాలు భావించుట మొదలు పెట్టినారు.

వీకోరసు కరుణావిష (347) ఇది ఏకరస వాదము. ఆది కరుణము. అగుచో ఈ నాటకముచే కూడ ఆడే ఉండవలయును. అగుచో లక్షణ మంగిక రింపదు అందువలన దానిని లక్షణయుక్తముగా చేయుటకు చాలాకాలము నుండి చాలామంది యథాక్త కృషి చేసిరి.

లక్షణక ర్తులలో శృంగార ప్రకాశకారుడుడు బోఱాడు ఒకడు ఏక రసవాదిక లలదు. అతనిది శృంగారము. ఉత్తర రామచరితమున మిగిలిన రస భావముల స్వర్ణ ఆక్షరిక్కుడ కలదు.

1. సంబోగ శృంగారము — కిమపికి మపిమందం.
2. వీరము — దృష్టితృజీకృతం.
3. రౌద్రము — చూడాకుంతల ఇందనం.
4. హస్యము — నాల్గవ అంక విష్కుంభము, బాలబుమలున్న తీరు.
5. అయ్యతము — విధాకల్పేన.

ఆవన్నియు వట్టి భావమాత్రములుగా లోచి మాయమగునపియే ఆన్నియు కరుణమునం దంగభూతములే. లక్షణయుద్ధలు - పాదరసమువకె పనిచేసి విప్ర లంభమును పట్టి ఇందలి రసము విప్రలంభ శృంగార మనియు కానిచో కరుణ విప్రలంభమనియు పేరు పెట్టిరి. సీతారాముల కలయిక నాటకాంతమున నున్నది కనుక ఆ పేరు సప్నునని వారి వాదము.

భవథూతి కావలయునని లక్షణ మర్యాద నల్కికమించి తన నాటకమున కరుణమునకు వట్టాభిషేకము చేసినాడు. అంతర్మాటకము. కరుణాదృత సన్నిఖేషమయముగా నిర్వహింపబడినది.

ఈ నాటకమున భవథూతి మరొక అభిప్రాయమును గూడ ప్రకటించి నాడు ఆనవచ్చును. ఏ కావ్యమునను ఏరో ఒక రసము మరొకదానితో కలియక ఉండదు ఒకచో ఏకరస వాదమును మీరంగికరింపనిచో ఇందు కరుణము -

అద్యుతము రెండును మిక్రమముగా నున్నవి. ఆపుడు ఇరదలి రసము కరు జాద్యుతరసము. ఈ కరుణాద్యుతములను భవథూతి ఒక నాటముయొక్క రెండు ముఖములన్నట్టు ఈ నాటకమున చిర్చించెను.

కరుణము - ఇహము
అద్యుతము - పరము
మాసవత - కరుణాత్మకము
పరమేశ్వరతత్వము - అద్యుతాత్మకము

రాముడు పరమేశ్వరుడు మానవుడుగా నున్నాడు. అద్యుతము కరు ఇముగా కన్నించుచున్నది. వ్యావహారిక సత్కమును కూదనుటకు వీలులేదు. కావున కరుణాద్యుత రసము అంగి. ఈ నాటకమున ఈ విధముగా రసము మిక్రి భూతముగా నున్నదని భవథూతికి తెలియును. ఆయన ఆ విషయమును ఒక ప్రాత ముఖమున చెప్పించినాడుకూడ. నాటకము మొత్తము మీద ‘సకరుణము’ అన్నమాట నెన్నిసార్లు వాడినాడో, ఆనగా కరుణముతో కూడినది ఏదో అది దర్శింపటదవలయును. అది అద్యుతము అనగా సకరుణమైన అద్యుతము ఇందలి పరమార్థభూతమైన రసము.

ఈ నాటకమునగల కరుణరసమునకు పూర్వజన్మ శృంగారము, ఉత్తర జన్మ అద్యుతము.

1. శృంగారమునకు కరుణమునకు చుక్క ఎదురు.
2. కరుణమునకు మరిదేనితోదను వదదు.
3. అద్యుతమునకు ఈన్న సంబంధము కొంచెమైనను అది శృంగారముతో నున్నచిగాని కరుణముతో లేదు

ఇట్లు యెదమొగము పెదమొగములుగానుండు రసములకు జిన్యజన శత్రుమును సహవాసమును సంఘటితపరచి వాటి అన్యోన్యోన్యమును ప్రదర్శించిన రసైకబుద్ధి చథువు భవథూతి అసంతములను సంతవింపచేసి వాతావరణమును దివ్యాహాసనావానితమునేసి పరమాద్యుతమును సృష్టించిన మహాకవి ఆయన.

శృంగారమునుండి కరుణమును పుట్టించినాడు. ఈ నాటకమునందెల్ల దలను సీతారాముల శృంగారమే ఓచ్చులవిడిగా వర్ణింపబడినది. శృంగారమన ప్రదానములైన నాటకములలోను ఇంతకంటె ఎక్కువగా శృంగారమును వర్ణించినపాయి లేరనిపించునట్టుగా వర్ణించినాడు. ప్రధమాంకమును ముగించుచున్నప్పటికి సీతారాముల త్రికరణాత్మకమైన రతిభావములను సహ్యాదరయులకు నాటక కర్త అందించనే అందించినాడు. ద్వితీయాంకమున మొదలై తృతీయాంకమున వెల్లి విరిసిన కరుణమంతయు తిరుగబడిన శృంగారముయొక్క హర్షావస్తులోని అద్దముతో కదా! హర్ష శోకాత్మకముగా కనిపించు ఈ జీవతోకము యొక్క ఒక షణకాలపు దళ శృంగారము మరొక్కు షణకాలపు దళ కరుణము. లోకమున హర్షము కాలాంతరమున శోకముగా పరిణమించుచున్నది. శృంగారము విరహదళయిందు ప్రాణాంతకమైన దుఃఖమగుచున్నది. అగుచున్నదన్నంతవరకే కావ్యములు చూచుచున్నవిగాని, అయినవో అది ఎట్లందునో చూపుటిలేదు. భవథూతి ఆజ్ఞారమును తాను నెత్తిన వేసికొనినాడు.

నాయకునకు తాను తిరిగి నాయికను కలిసికొనుటకు వీలున్నదను విశ్వాసము లేదు. ఆమెను పరిత్యజించుటకు నిశ్చయించుకొన్నపుడే ‘పరిదామి మృత్యువే’ (1-38) మృత్యువనకిచ్చుచున్నసనియే అనుకొనినాడు. మరియు క్రఘ్యాదోప్య బలిమివ నిర్వాణః క్షిపామి (1-42) వచ్చి మాంసాహారులకు బలియచ్చుచున్నసియు చిట్టచివరకు వాపోయినాడు. మూడవ ఆంకమున మరల వాసంతితో క్రఘ్యాద్విరంగలంతికానియతం విలుప్తా (3-32) క్రఘ్యాదుల చేత ఆమె యొప్పదో ముగిసిపోయినదనియు వాపోయినాడు. సత్త్వమాంకమున ఆంతర్మాటక అంతమును ‘హోప్రియే శోకాంతర గతాసి’ ప్రియురాలు శోకాంతరగత అయినదనియే దుఃఖించినాడు. సీత తదనంతరము అరుంధతిచే కొనిరాబడగా హర్షాద్యుతముల ననుభవించినాడని తథథూతి చెప్పుటనుబట్టి సీతతోటి తనకలయికను రాముడైప్పుడును ఆశింపనే లేదు అని స్వప్తమగుచున్నది.

నాటకమంతయు నాయికానాయకులకు పునస్సంగమ ప్రత్యాశ లేనట్టే రచింపబడినది. జనస్సానమున పంచవటిని శ్రీరాముడు తనకు కనిపించుట “జన్మాంతదేపి అసంఖావిత దుర్గభదర్మనస్య”— జన్మాంతర మందేని కలుగునని తలంపరాని దుర్గభదర్మసముగా సీత పేర్కొన్నది దానిని బట్టి ఆమెకు

నాయక సంగమ ప్రత్యాశ లేదనిమే కదా తెలుసు? మరియు నప్పుడచ్చట కనిపించుట కూడ అది వ్యాపారమునే పేననియు - తన నాతడు గుర్తింపుకుండగానే తాను వెళ్లిపోవలసినదనియు, ఈ కనిపించుట కూడా ఇది ఈ జన్మతో కనిపించుట కాక జన్మాంతరమున కనిపించుటగా నున్నదనియు ఆమె వాపోయిన దానిని బట్టియు ఆమెకు శ్రీరామ సంగమ ప్రత్యాశ లేదనియే స్వప్తము. (ఇన్నాం తరో దివ్యాంశు దర్శనం) మరియు శ్రీరాముడు పంచవటిని విడిచిపోవ ఉద్యోక్తుడు కాగా సీత “దుర్గత జనం పశ్యామి” ఈయన దొరకడు, దొరికిన ఈ వ్యాపైనను కన్నార చూచెద ననుకొనుచున్నది. చివరకు నిష్ప్రామించుచు ‘నమో హృద్య పుణ్యజనిత దర్శనాభ్యాం ఆర్యపుత్ర చరణకమలాభ్యాం’ - హృద్య పుణ్యముచేత దర్శనమిచ్చిన ఆర్యపుత్రుని చరణకమలములకు నమస్కారములు అనినది. అందువలన శ్రీరామ సమాగమ ప్రత్యాశ ఏ మాత్రము సీతకు తేడు.

నాయకా నాయకులిరువురకును పరస్పర సమాగ ప్రత్యాశ ఏ కోశమునను లేదు. లేదు కనుకనే అందు నిమిత్తమై ఇరుపురు ప్రయత్నింపలేదు. ఇరుపురు కాదనుకొని విడిచిన పని నాటకాంతమునకు అయిసది. అనగా ఇరువురి ప్రమేయము లేకుండా బలవత్తరమైన విధిచేత అట్లు నడుపబడి చివరికొక చోడికి చేరిరి. పారట్టాకరితోనాకరు చేరువరకు వారికి తెలియదు అట్లు జరుగునని. నాటకమును తన నడకనుపట్టి ప్రేషకులకట్టు జరుగునని తోచనియ్యాదు. నాయకానాయకులకా సమ్మేళనమెట్లు హరాత్పంతవమో - ప్రేషకులను అట్లే. అందువల్లనే అధ్యుత పరిణామము.

ఈ విధముగా నాయకా నాయకుల కుతయులకు పునర్స్మాగమ ప్రత్యాశ ఈషణ్యాతమును లేసి ఈ నాటకమున అంగిరసము (విప్రలంబమనియు) కరుణ విప్రలంబము అనుట కుదరడు. నాటకాంతమున నాయకా నాయకా సమ్మేళన మున్నది. అది అధ్యుతపాదిగా నున్నది. ఈప్రింతము నెరవేరిసట్లుగా నయిన సమ్మేళనము కాదది ఈప్రింతముగా ప్రాప్తించుటకు శక్యమనిపించింది. ఆ సమ్మేళనముట్టు జరుగువరకునది అట్లు జరుగుటకవకాశ మున్నదని అనిపించుటిందు. మరి ఆ సమ్మేళన మెట్టిదనగా మనోరథసిద్ధి వంటిది. మనోరథసిద్ధి ఎప్పుడును ఆధ్యుతవహమే. అంతర్మాటకము ముగియుటతో మూర్ఖ మునిగిని శ్రీరాముడు అరుంధతి సహాతము సీతవచ్చి స్పృశింపగా తేరుకొని ఆ యిరువురను చూచి

హర్షాద్యుతము లనుభవించినాడు. ఈ విషయమును భవభూతియే నట సూచన రూపమున తెలియచేసినాడు. రూపకాంతము నందంతటను నద్యుత రసమును ప్రయోగింపవలెనని నియమమున్నది. (నాట్య వేదం పుట 230) ఆ నియమమును వట్టి నియమముగా గాక నాటక నిర్మాణ కుళలత్వమును అట్టిదిగా ప్రకటించిన భవభూతి ఎంత తెలిసి చేసేదు శిల్పతత్వజ్ఞాడో భావించవచ్చును. ఒక్క శ్రీరాముని విషయముననే కాదు, సీత విషయమునును వార్షీకి వచ్చి, శిశువులారా కుళలవులారా ఈయన రఘుపతి, మీ సాయన, ఈయన లక్ష్మీఱడు మీ చిన్నాయన ఈమె సీతాదేవి మీ యమ్మ. ఈయన రాజుర్షి జనకుడు మీ పితామహుడు అని అందాని ఏకము చేయుచో నటసూచన రూపముగా సహాకరుణాద్యుతముగా చూచినదని భవభూతి చెప్పినాడు. నాయికా సాయకులిరువురకును ఆ తుది సమ్మేళనము అధ్యుతపాదకముగా నున్నది. అద్యుతమనగానేమో కూడ భవభూతి చెప్పినాడు. ఇదంతయ ననుభవించుచునే నమ్మితేకున్నాను అని అనిపించట. తరత వాక్యమునకు పూర్వాపు శ్రీ రాముని తుదివాక్యమంది. ఆ వాక్యముతో నాటకము సమాప్తమైనది.

ఈ విధముగా నాటకాంతమున నయిన నాయికా సాయకుల సమ్మేళనము ఈప్పితపలసిద్ధిగా కాక, మనోరథ సిద్ధియై అద్యతాపాది యగుచున్నందున కరుణావిప్రలంతమును అంగిగా పేర్కునరాడు.

మరి కరుణము అంగి అనవచ్చునా? విభావానురూపముల స్నేహితులను బట్టి విచారించినచో ఆటై అనవలయును. ఆలంబనవిభావములైన నాయికా సాయకుల దుఃఖానుభరుపచిత్తవృత్త లక్షణమే ఎక్కువగా ప్రదర్శింపబడినది. పునస్స మాగమ ప్రత్యాక లేనివారగుటచేత వారు దుఃఖమునే అనుభవించిరి. తన శీవము దుఃఖసంవేదనముకే యున్నదనుకొనవలసి వచ్చినంత దుఃఖము సాయకున కను భూతమగుచున్నది. పరిత్యాగరూపమున స్వయముగా శ్రీరాముడు ప్రియను అద శులకునెట్టించి ఆమె క్రవ్యాదుల వాతబడి రూపుమాయవలయునని అనుకొని అయి యుండునను భావమును భరింపలేక, స్వయముగా చేసినదానికి తనకు తానే నిండా స్థానమై పైకనుకొనుటకును పీలుగాని రాజధర్మాన్నిర్యాణవిషయ ప్రవర్తుడై

పన్నెండు సంవత్సరములు గదిపి, కాలము గడచకొలది దుఃఖము పెరుగుటయే గాక తరుగుట లేక, కార్యాంతరసాధన వ్యుగ్రత కలిమిని దండకకు వచ్చి అది దండక అని తెలియుటశో, హర్ష పరిచితమైన ఆ స్ఫూర్తి విశేషములు కంట బదుటతో ప్రియసభి స్నేహితికి తగులుటతో తట్టుకొనలేక విలపించినాడు.

ఆ పన్నెండు సంవత్సరములు శ్రీరాముడెట్లున్నాడన్న సందేహమునకు సమాధానములను భవథూతి మూడవ అంకము ముందరి విష్ణుంతము నుండి మొదలుపెట్టి లోపాముద్ర అన్నట్లును, భాగిరథి తీంపాంబినట్లును మరశచేత చెప్పించినాడు. గుర్తు పట్టుటకు వీలులేనంతగా చిక్కు-క ల్యామయి యున్నాడని సీత ముఖమునను, శోకవిహ్వలతయే అందుకు కారణమని, వాసంతి ముఖమునను సీత విరహ దుఃఖము అలాతశల్యమును వలెను, పాముకాటును వలెను ఎట్లు ఇంతకాలము తనహృదయమర్యములను గోరాడుచున్నదో అనిశ్రీరాముని ముఖము నను మరియు ఇంత కాలము కంటికి నిర్దయేతేరన్నట్లును భవథూతి పలుకును. ఇట్లు దుఃఖాకారుడైన శ్రీరాముడు దండక ప్రవేణించినపుటీనుండియు పరిదేవనము నకు దిగినాడు. ఇట్లే పరిదేవనమూ పన్నెండెండ్లలోను లేదనియు ఆయోధ్యలో నిర్మించిన తగిన అవకాశమే లేదనియు కూడ మూడవ అంకమున భవథూతి సృష్టము చేసినాడు. శ్రీరాముడే స్వయముగా తానిప్రదేహ్నయన్న ందుకు కమించ వలసిదిగా పౌర్ణామిపదులను ప్రార్థించును. పదిచయిందులయిన వస్తుచయము గల పంచవటి వాని మనస్సును కదిలించినది. దుఃఖమును త్రవ్యినది. అచటి వాతావరణ మంతయు దుఃఖ సందీపనమే.

ఈ దుఃఖాలంబన విభావమైన శ్రీరామునకు పంచవటి దుఃఖ సందీపన రూపమైన ఉద్దీపనమైనది మరియు మోహవారకమును, మనోమోహకమును ఆయిన చిరపరిచితమైన సీతాదేవి యున్నగ్రహారూపమైన స్వర్ణమువలని యను తవమును వాని దుఃఖతీవత కుద్దిపనమైనది.

సీతాదేవియు నద్దే దుఃఖ స్వరూపురాలుగా నున్నది. ఆమెయు పాలి పోయినది. చిక్కునది. ఈ జన్మకిక కనబదదనుకొన్న శ్రీరాముడు కనబడినాడు. తాను వానికి కనబడడు. తన మాట వానికి వినబడడు వాని యవస్త తాను చూడవలయును. ఆమె దుఃఖముకొచ్చితపథ్థూతి పుట్టచవటి కంటె ముఖ్యమైనదిగా

సుందర్మహాపథ్థూతి
* (A C No. 75.62/....) *

శ్రీరాముని దుఃఖాభివ్యక్తిని నిలిపినాడు. దీపమునుండి దీపము వెలిగింపబడినట్లు శ్రీరాముని దుఃఖమునుండి సీతాదేవి హృద్యత దుఃఖము పెంచబడినది. ఈ విషయము సీత ముఖముఁనే కవి చెప్పించినాడు. ఇట్లు నాయకానాయకుల దుఃఖచిత్తముల కుఢీపసమును సిద్ధము చేసి అచట తత్కార్యమెస్తప్రభోదో అయిన శృంగారమును స్పర్శమాణముగా వివిధించి నాయకతో తొల్లించి విలాస విసర్జింథ విశేషమును నాయకుని ముఖముననే చెప్పించుచు ఆప్నయేదైన శోచసియావస్తను లోకోత్తరముగా ప్రదర్శించుటచేత నచట కరుణమె అస్వాద్య మగుచున్నది.

శ్రీరామునియందు ప్రకటింపబడిన అనుభావములు చింత, దైన్యము, అసర్వము. ఇవి కరుణరసానుభావకములు. ద్వితీయాంకమున దండకను ప్రవేశించుటయే సదయోద్యతభద్రుదుగా అసగా సీతవిపాసదుఃఖమైన అసహాయతతోద సైరాళ్యము ప్రవేలువాడును, ఉద్యతభద్రుదుగాను, సీతావిపాసమును నిరంతరమననముచేయు మనస్సుయొక్క దీంత్యము ముఖమున ప్రవేలాడువాడు అని. ఆ దైన్యము కరుణరసానుభావకము. ఆ తరువాత దాని శీవత అస్వరూపమే కదా! అదియు ప్రదర్శింపబడినది. తృతీయాంకమున సీతాస్పర్శ ప్రభావమునకు శ్రీరాముడు లోనగుటలో వర్ణింపబడిన రోమాంచ విశ్వయ ఆవేగ హర్ష మోహములు అధ్యత రసానుభావకములయిన సాత్మ్యైక బొములు ఇవన్నియే కరుణమునే పుష్టము చేసినపి. ఇట్లనుటకండెను ఈ తృతీయాంకమున మాత్రమే కాక నాటకము మొత్తము మీద కరుణమే అంగిరసమనియు అది నిమిత్త బేదముల వలన ఒకచో అద్యతమగు - మరొకచో శృంగారముగును, ఇత్యాదిగా కనిపించుచున్నదసియు అనుట భవభూతికిని ఇష్టమైనది. ఇది ఎటునగా పరమాత్మ అవిభక్తమే ఆయనను భూతశాలమునుయందు విభక్తమైనదివలె నుస్సుది. ఆనగా ఉపాధి బేదములవలన సర్వమునకు అధిష్టానమైన పరమాత్మ బహు విధముల వేరువేరు నామరూపములతో ప్రపంచమున నిండియున్నది. నామరూపముల వెనుకనున్న శక్తి మాత్రమొక్కచీయే కదా! అట్టే రసమును అఖండము. కరుణమన్నది దాని పేరు కాదు. రసము రసమునకు పేరుకాదు. జ్ఞాపకము. కరుణము కూడ అట్టిదే. అసగా కావ్యరసమును జ్ఞాపకము చేయునది కరుణము. శోకజమైన కరుణము రసమునకు జ్ఞాపకమగుటలో రసిభావముగా పరిణమించి అస్వాద్య మగుచున్నది. అస్వాద్యమగు రసభావము హర్షప్రదమే. ఆదియే అనందము. అందువలన కావ్య రసమును కరుణముగా భవభూతి పేర్కునినాడు,

సీతారాములు కలని సుఖించినపు దదియే శృంగార మనబడినది. వారి వియోగ విలాపము లఘ్యంగా అదియే కరుణమైనది. వారి సమైక్యమనునందు ఆదృత మైనది. ఆయనచో మరి అంగిరసము పలానా అని చెప్పటి ఎట్లు అని!

అంగిరసము పలానా అని ఒక్కదానిని మాత్రమే ఏల చెప్పవలయ్యను? రెండు మూడు రసముల మిశ్రిథూత స్థితి ఒక కావ్యమున నుండరాదా? అట్లన్నదే ఆందు ప్రధాన రసము కారాదా? ఈ విషయమును భవథూతి ఒక ఆదుగు ముందుకే వేసి కన్చించును. పంచమాంకమున లవునిచేతి రస్క్రమము మిశ్రిథూతముగా నున్నది అనిపించును. రసధ్వని అనంలష్ట్రకము కదా? అగుచో శృంగార కరుణాదృతముల క్రమము మిశ్రిథూతముగా చేయబడిన రసమిందు ప్రతీయమానమగుచున్నదనవచ్చునా? శృంగారమున కిందు స్తానము లేదు. ప్రధమాంకములో రేణూమాత్రముగా చూపబడి ల్రోసి వేయబడినది. ఆ యంకము చివరకు పొటమరించిన కరుణమునకది దోహదము చేయటకొరకే చూపబడినది. తృతీయాంకమునుండి శృంగారము స్పర్శమాణనే కదా? అందు వలన అది కరుణమున కంగథూతమేగాని అంగికాదు.

ఆప్యుడు కరుణాదృతములు రెండును మిశ్రిథూతముగానై అంగిత్యమును భజించును కదా? ఈ మాట కూడ భవథూతి కిష్టమే. ఈ సాటకమున ఆదృతము రెండు ప్రయోజనముల కుపయోగింపబడినది. మొదట కరుణమును పెంచుటకు చివరకు కరుణ కంపిత హృదయముల కాశ్యాసము కల్పించుటకు అనగా ఆదృతమును కరుణమున కంగిత్యమునే భజించుచున్నది. కనుక ఈ ఉత్తర రామ చరిత నాటకమున అంగిరసము కరుణము కాదన్న చో కరుణాదృతము.

శృంగారమును తిరుగవేసి కరుణమును పుట్టించి దానిని ఆదృతముగా పెంచి పరమాదృతమున ఛాళనము చేసినాదు.

మరియు నీ ఉత్తర రామచరిత నాటకము కరుణాదృతరసముగానే నిబంధింపబడినది. ఏమసగా, సప్తమాంకము నందలి అంతర్మాటకమును ప్రయోగించు సూత్రధారదు ఆ నాటక నిర్మాత దానిని కరుణాదృతరసముగానే నిబంధించినాడని చెప్పచున్నాడు. ఆ నాటక నిర్మాత భవథూతియే కదా? ఈ సాటకమున తాను సంకల్పించి చేసిన రసమిక్రజనమునట్టుగా గుర్తింపబడుటను

ఈచ్చించిన శవథూతి ఆ విషయమును ఆవకాశము వచ్చినప్పుడెల్లను మరిందు నిమిత్తమో చెప్పినట్లు చెప్పినాడు. ఇట్లయిటకండె ఈ విషయమును చెప్పటికే అన్ని ఆవకాశముల నాయన కల్పించికొన్నాడన్నను అనవచ్చును. అందువలన ఈ ఉత్తర రామ చరితమున అంగిరసము కరుణాదృతము. దేవతలు, అగ్ని, బుషులు ఏ మహా పతివ్రతయొక్క జీలమును శంకించుట మహాపాపమన్నట్లు ప్రపంచించినారో ఆమె నా విషయమున జూనపదభసము తూలనాడుట ఆశ్చర్యము. ఆ విషయము విని ఇనానురంజన ధర్మమును నెత్తినవేసికొని భార్యను ఎవతోరకు రావణనితో మౌర్యుద్ధరుచు చేసి తిరిగి సంపాదించుకొనివాడో. ఆమెను, రాముడు తృణప్రాయముగా వెనుకముందు లాలోచించకుండ త్యజించుట ఆశ్చర్యము. వన్నెందు సంవత్సరములు పైకి ఏమియు లేనట్టే రాజకార్యములయందు ప్రపంచించుట ప్రియు వియోగ దుఃఖములోని తుకకు లాదించుకొనుచు కాలమునుబుచ్చట ఆశ్చర్యము. దండకకు వచ్చినపుడు జన్మస్తాన. పంచవటి ప్రదేశకాననములు స్నేహిత్యాద్రీవనములుకాగా. రోదనము చేయుట ఆశ్చర్యము. కుమారాభిభూతము. ఆశ్చర్యము. మరణించియుండునన్న సీతను రాముడు తిరిగి పొందుట ఆశ్చర్యము.

సీత తనను త్యజించిన రాముని పట్టెత్తి పలుకకుండుట ఆశ్చర్యము. ఆమె గంగలో పడి పిల్లలను సీళతో కనుట ఆశ్చర్యము. గాంగాపృథ్వీయ పొతూకమునముండుట ఆశ్చర్యము. పంచవటికి ఆమె గొనిరాబదుట ఆశ్చర్యము. అంత దేవతాప్రసారము పిలువకుండగనే పలుకుట ఆశ్చర్యము అరుంధతి శ్రీరామునకప్పగింపగా సీత కిమ్మనకుండ ఆయనను చేరుట ఆశ్చర్యము. ఈ విధముగా నాయకానాయకుల ప్రవృత్తి లాశ్చర్యోరణములు. కనుక అద్భుతము రసమైనది.

ఉత్తర రామచరితము విషాదము కాకోపోయిన విధము :

ఈ నాటకమున సీతావియోగ సన్నివేశము సమకూరుటకు హార్యము చిత్ర విషయ దర్శనానంతరము అనగా ఆ షణమునేపు. అనగా చిత్రములు చూచుట పూర్తిట్టు, లోకమున వ్యాపించిన వార్తను మౌనికొని దుర్ముఖుడు వచ్చుతోపల సీతారాముల పరస్పరాకరణ రూపమున ప్యక్తమగు ఉత్థయాత్మకమైన ఏకరూప చిత్రవృత్తిని అయిదు వద్యములఫేర శ్రీరాఘవుని ముఖముగా ప్రకటించినాడు

భవథూతి, అందు ఆద్యంతముల యందు నిలుపటదిన భావములు (1.28, 1.32) సుఖ దుఃఖాలకందనివి. సుఖ దుఃఖముల యొక్క వేదమును చూడనివి. ఆ సన్నిషేష మెట్టిది? శ్రీరాముని తుజము తలగడగా సీత అనుకొని విశ మించినది. నిదించినదని నాటక కర్త చెప్పును. నిదించుటయనగా నేమి? విషయాభిముఖమైన ఇందియ ప్రపుత్రియొక్క నిరోధము ఇది మనము తెలిసి చేయునదికాదు. యోగులు తెలిసి. చేయుదురు. మనము తెలియకయే అశ్వయసరమైన వాటలో నిద్రయొకటి గనుక అదియే మనలను తైకొని లోగొను చుస్తుది. సీతకు యిందియములు వనిచేయటలేదు గనుక ఆమె విష యమున అనుభూతి చెప్పుటకు వీలులేదు. అందువలన శ్రీరాముని ముఖముగా అనుభూతి లభణము చెప్పబడినది.

ఇచట మరొక రహస్యము కూడ ఉన్నట్టు తోచుచున్నది. సీత ప్రకృతి. శ్రీరాముడు పురుషుడు.. ప్రకృతి కార్యకారణములను ప్రవర్తింపచేయట యందు హేతువు. పురుషుడు సుఖదుఃఖములయొక్క అనుభవించుటయందు హేతువు. ఇచట ప్రకృతి అసగా మాయ. పురుషుడనగా జీవుడు. మాయ కనుభవములేదు. జీవునకు కార్యకారణముల ప్రవర్తనయందు హేతుత్వము లేదు. అందువలన సీత జడమును వలె చైతన్యము లేక పడియుండగా సీతాస్నర్మవిషయానుభవము వలన శ్రీవానుభూతిని రాముడా పర్యములయందు వ్యక్తికరించినాడు. అందు భావము శమస్తాయిగా రూపొందుచున్నది. సరిగా శాంతము రసముగా నాస్తాయ ద్వాము కాదగిన పరిస్థితిని, తద్రసానుభావకములయిన చిత్తవృత్తిని, నాయక ముఖాన నచట పరికల్పించినాడు. “నయత్ర దుఃఖం న సుఖం నద్వేషో నాపి మత్సరః, సమస్తశైషము భూతేషు స శాంతః ప్రధితోరసః” (సా. శా. 212) సుఖదుఃఖముల ప్రపుత్రి లేని ఒకానొక సమత్వ లభణలక్షితమైన చైతన్యము శాంతము. ఆగుచో భవథూతి సరిగా ఈ నాట్యశాస్త్ర శ్కోకమును మనసున పెట్టు కొన్నవాడువలె “వినిశైతం శక్యోనసుభమతివా దుఃఖమితివా” అని శ్రీరాముని చేత పలికించినాడు మరియు “అదైవైతం సుఖదుఃఖయోః అనుగతం సర్వా వస్తాసు’ - సర్వాప్సూలయందును సుఖదుఃఖచేదము లేని చిత్తవృత్తియొక్క అనుగమనము చెప్పబడుచున్నది. మూడవ అంకమును ఇట్టే సీతాస్నర్మము నిరూపించబడినది. అసగా సీతా సన్నిధానమున సీతతోడి సమైక్యమున శ్రీరాముడు సుఖగుఖాతీతమైన ఆనందమును అనుభవించుచున్నాడు.

సుఖదుఃఖత్వక మైన ప్రకృతి గుజములయనబవము వలన సుప్రసన్నమైన స్థాయిందుకొను శ్రీరాముని చిత్తవృత్తి యధాతదముగా సీతారాములనమేళైకసమును నాటక కర్త చెప్పనేవలను.

ఈ ప్రకృతి పురుషదృష్టి నాయికా నాయకులపట్ల ఉండుటవల్లనే నాటక కర్త సీతాముఖముగా ఆనుబవమును శ్రీరామ ముఖముగా వ్యక్తము చేసినట్లు చేయలేదు. సీత రెండుసార్లు శ్రీరాముని మార్పితుని స్పృశించినది. రెండవసారి స్పృశించి నప్పదొకసారిమార్లమే తత్పుఖానుబవ మామెనోటి కొద్దిగా పలికించి నాడు. ఆ మాటల్సైనను ఆమె కనుభూతి కలిగినదా లేదా అన్న సందేహమును నివారించుటకు మాత్రమే. ఆమె ముఖముగా ఆనుబవము లేదు. ఆమె ప్రకృతి. 'ఏవమన్మై మందభాగినీ పునరపి ఆయాసకారిణి ఆర్యవుత్తస్య' - ఆర్యవుత్తుని ఆయాసమున్నకు తాను కారణమనుభవ్యన్నది. నిజముగా నది అంతే. పైకి చూచుట కది మామూలు జాలివలెనున్నను అది పొరమార్గికముగా గూడ సత్యమే. ఇట్లే మరియు తన కారణముగా ఆయనకి దుఃఖానుబవము కలుగుచున్నదని ఆమె యనును. శ్రీరామునకు సుఖదుఃఖత్వమైన ఆనందమును సమకూర్చుట కైన స్పర్శకును ఆమె హేతువు దాని ఆనుబవము మాత్రమే శ్రీరామునిది. శ్రీరాముడామేళో సమేళకసమును వౌందినప్యదే అట్లుండును. లేనివో దుఃఖము ఆనుబవించునే యుండును. పురుషుడాదికాదా? ఆట్లే ప్రకృతి. అందువలన శ్రీరాముడు సీతను పొందకుండగనే శరీరమును విడిచినట్లు చూపుట భారతీయతకు విరుద్ధము. అనగా భవభూతి సీతారాములనట్లు భావించి యన్నచో ఇప్పుడు ఎసినదే ఉచితమని చెప్పటి అనగా సీతారాముల సమేళకసమును కూర్చు - అందుకు తగిన సామ్యగిని నాటక పొరంభమునుండి సమకూర్చుకొనుచు వచ్చుటచేత ఆయన సీతారాములను నాయికా నాయకులుగా సంభావించించునప్పుడు ప్రకృతి పురుష సంబంధము మహాకవి బుద్ధిని తగిలియుండునని చెప్పటి కవకాశమున్నదనియే ఈ ప్రతిపాదనము అందువలననే ఈ నాటకము బ్రహ్మజీడికామ. కాలేదు. చేయబడకేదు.

మరియు ఈ నాటకమున నాయకుడు రెండు మహాన్నితములయిన ధర్మములలో నొకడానిని మాత్రమే ఎన్నుకొనవలనిన అగ్ని సరీషకు గురిచేయభద్రిసనాడు. ఒకప్రక్క ప్రషాంత, ఒకప్రక్క పత్రి. ఒకప్రక్క ప్రజానురధంస

ధర్మమను అవిచ్చిన్న ముగా పాలించిన పవిత్రమైన ఇష్టాకుపంశ ప్రతిష్ట. ఒక ప్రక్క ఇంటికి లక్ష్మీ కన్నలకు సుదాంజనము వంటికి చందన ద్రవము కంఠ మున ముత్యాలహారము అయిన ప్రాణమునకు ప్రాణమగు భార్య. వంశప్రతిష్ట భార్యానురాగమును తోసివేయమనుచున్నది. భార్యానురాగము బిక్క మొగము వేసినదై ఆశహాయముగా నున్నది. ప్రశాసురంజన మొనర్చి వంశప్రతిష్టను నిలువు టయే కర్తవ్యముగా నాయకుడు నిశ్చయించి భార్యను త్యజించినాడు. రెండును ధర్మములే రెండును అనుసరణియములే కాని రెండింటిని అనుసరించుటకు పీలు లేని పరిస్థితి నాయకునిది. ఆ ధర్మములు ఒక దానిని తోసిరాజని గాని ఒకటి నిలువని పరిస్థితితోనున్నవి. అప్పుడు నాయకుడొక దానిని తప్పనిసరిగా నెత్తిన వేసికాని రెండవ దానిని తోసివేయవలెను. ఇచట తోసినదాని యందు నాయకునకు ఇష్టము లేదనుకొనుటకు పీలులేదు. గత్యంతరము లేదనుకొనవలయును. శ్రీరాముడు గత్యంతరము లేకనే సీతను పరిక్షేపించినాడు.

టూటెడి అగుటకు నాయకుడెట్టివాడు కావలయును? విషాద నాయకుడిలో ఎంత ఉత్తముడైనా కాస్తో కూస్తో ఒక మూల లోటు - శిలంలో చిస్సు లోపం వుండాలి. ఆ లోపం వల్లనే అతను పతనమౌతాడు. ఏ లోపములేని మహాయోగి అయితే విషాద నాయకుడు కాడు. ఈ లక్షణము శ్రీరాముని యందేమన్నది ఈ నాటకము విషాదాంతము అగుటకు? రెండు విశ్ిష్ట ధర్మములలో నొకదానిని మాత్రమే అనుసరింపవలని వచ్చినపుడు ఎది తనకు అసగా తన వ్యక్తికి సంభం ధించినదో దానిని విడనాడుటయే కదా ఉదాత్తత్తు పరియ తాను తన భార్యను త్యజించినచో తన శిలమును గొప్పగా భావించి జనము తృప్తి పడుదురు. లోకారాధనము - జనానురంజనము ప్రియానురంజనమును మించిన విశ్ిష్ట ధర్మము. విశ్ిష్ట ధర్మము నాచరించుట శిలములోని లోపముగా చెప్పుట కుదరదు. రెండు విశ్ిష్ట ధర్మములకు పరస్పరము ఢికొనుట తటస్థింపగా తాను తన స్వార్థమును బలియిచ్చి యొక ధర్మమును నిలబెట్టిన రాముడు విషాద నాయకుడు కాజాలడు. అతడు భార్యనుంచుకొని లోకారాధనమును నిర్దిష్టము చేసి వంశప్రతిష్టను బలి చేసినచో రాజధర్మ నిర్వహణము నాతడు మానినటు. అట్టివాడు రాజుగా నుండు టకే తగడు. స్వార్థమునకు నిజధర్మమును బలి చేసినవాడు ఒక నాటకమున నాయకుడుగా నుండుటకే యోగ్యడు కాడు. అందువలన శ్రీరాముడు చేసినపని ఆతని శిలము యొక్క బౌన్నత్యమును ఇంకోక మూరెదు పెంచి చూపుచున్నది

గాని, ఉన్నదానిని తగ్గించుటలేదు. అట్లు లోపము లేని శిలలక్షణము గల నాయ కుడు గల నాటకము ట్రాజెడీ కాదు. కాలేదు. చేయబడలేదు.

ట్రాజెడీ కానప్పుడు సీతారాముల సమ్మేళన మనిషార్థమేయగును. లేనిచో నాటకము నింక. ఎంత పొడిగించినను అంశుర్ధముగనే యందును. హృద్భుక్తి కల్పించుటకు సీతారాముల సమ్మేళనము జరిగినది.

ఈ నాటకము ట్రాజెడీ కాకపోయినను ఇందు విషాదచ్ఛాయలు అలము కొనియున్నవి. ఈ విషాదము శ్రీరాముడు చేసిన స్వార్థ త్యాగము నుండి పుట్టి నది, ఆయన గత్యంతరము లేక చేసిన పని ఆయనకే తృప్తి నీయదు. అందు వలన సీతాపరిత్యాగము అలతాళల్యము వలె వాని హృదయమున గ్రుచ్ఛకొనియే యున్నది. అది అట్లుండుట చేసిన లోకారాధన కృత్యము పట్ల ద్వేషమును పుట్టించుటకు హేతువు కాలేదు. అందువలనను సీతాపరిత్యాగము వలని శ్రీరాముని వేదనము సహృదయుల సానుభూతిని చూరగొనగలదైనది. ట్రాజెడీలో హత్య చేయబడినవానియందుకంచే చేసినవానిపట్ల సానుభూతి. కలిగించు శిల్పవిన్యాస లక్షణమొకటి యున్నది. ఆ దృష్టితో ఈ నాటకమును చూడగా పరిత్యజింపబడిన సీతయందుకంచే పరిత్యజించిన శ్రీరాముడు సహృదయసానుభూతిని చూరగొనుచ్చాడు. తృతీయాంకంబున సీత కనిపించుచున్న ను శ్రీరాముడే సానుభూతికి ప్రాతమగుచున్నట్లుగా భవభూతి నిర్వ్యాపించినాడు. ఈ నాటకమున బావోద్వ్యాతి అంతయు రామునిదే. అనుభవంతయు వానిదే. కనుకనే వానిపట్ల సానుభూతి. ఈ శ్రీరాముని అనుభవాభిప్యక్తి వల్లనే కరుణ మాస్యాద్యమగుచున్నది. ఈ సంగతి నెత్తిగియే తపభూతి చివరకు శ్రీరాముని చేత - 'ఇప్పుడు రాముని జూచుట సభులకు దుఃఖమునకే కావున ఎంతసేవ నిన్ను ఏడ్చింతురు? మతి నాకు పోవ నన్నజ్ఞ ఇమ్ము' అని వాసంతితో అనిపించాడు. అనగా తృతీయాంకమున శ్రీరామదర్శన శ్రవణ మనములు ప్రమేషకులకు దుఃఖ కారణాలు. అనగా కరుణము నాస్యాదించునట్లు చేయునవి. ట్రాజెడీలో కరుణమును, తయానకమును సముచిత స్థానమున రసములనట్లు కన్చించుచున్నవి కూడ ఆ విధముగా కూడ కరుణరసాత్మకతన ఈ నాటకమున విషాదచ్ఛాయ యున్నదని చెప్పవచ్చును.

మరియు ప్రాజెటీలలో నాయకుని మనోమయకోళమున చేసినదాని విషయ మైగాని, చేయవలసిన దాని విషయమైగాని దానియో గాముల బేరీజు దూహమున సంఘర్షణము చెలరేగును. ఆ సంఘర్షణమే ప్రాజెటీయొక్క ప్రాణమనియు నందురు. అట్లు చూచినచో ఈ నాటకమున శ్రీరాముడు తను సీతను పరిత్యజించు టుకు నిశ్చయించి వెంటనే పరిత్యజించినది చుండలు ఆ పనిచేయట కృష్ణ కృష్ణమొనరించుటగా వానికి తోచుట మొడలయినది. దానికి సీతయందు తనకు గల రాగముతోడై తచ్చింత తైలధారా వ్యవచ్చినమై సాగినది. ఆ అభ్యాసము ఆయన దండకకు వచ్చినపుడు ద్వాఖము ఉపైనవలె ముండెత్తినది.

సీత విషయమై గదచిన పన్నెండెండ్లును తానట్లు చింతించినట్లు రాముడు మూడవ అంకమున రెండుమూడుసార్లు చెప్పినాడు. మరియు తమ సా మురకలతో సైనిష్క్రంతమున లోపాముద్ర. శాగీరథి. రాముని ఆ చింతను గురించి చెప్పినట్లును గలదు మరియు రాముడు వాసంతితో తా. నామెను గురించి ఎట్లు వ్యధ చెందుతున్న దియు చెప్పినాడు. ఇదంతయు నాటకమున ప్రదర్శింపబడని శ్రీరాముని యందలి ఫుర్ఱణ. ప్రదర్శింపకయే ప్రదర్శించినంత ప్రయోజనమును సాధించినాడు కవి. ఈ తృతీయాంకమున విలపించుటయు 'ళరణము లేక' అనగా గత్యంతరము లేక. ఎట్లు గత్యంతరము లేక సీతను పరిత్యజించినాడో ఆట్లే పరిచయిందులయిన వస్తు విషయములు దృష్టిగోచరములు కాగా గత్యంతరములేమి కోదనమునల్చినాడు.

"వ్రీలునుగాని గుండె" (3-24) ఇదంతయు మనోమయకోళము నందలి చేసినదానికైన ఆ త్రియే. పోరజానపదులు గూర్చి రాముడు చెప్పిన దానిని బట్టి ఆ పన్నెండెండ్లలోను ఆయన కేడ్యవలెనని యంచెననియు, ఏడ్చుటకు కూడ స్వతంత్రశాలేమి నూరకుండెననియు - అంతగా ఆమె వియోగమును భావించెననియు తెలియదగును. అనగా ఆమెనట్లు ఆడవులకంపుట - ఆకార్యమనియే ఆయన కనిపించి ఆవేదనవది నట్లాహింపనగును. నాటకాంతమున గంగాపృధ్వల నుట్టేళించి శ్రీరాముడు మహాపరాధము కావించిసపానిని నన్ను భగవంతు లిరు వురును కనికరించినారు అన్న దానిని బట్టియు సీత పరిత్యాగశల్యము శ్రీరాముని మనస్సును మహాపరాధము చేసినవానిని వలె అహారాత్రములు వేధించియుండుట ఈ నాటకము మొత్తము మీద స్వందింపచేయు మహావిషయములలో నాకటి.

ఈ సంఘర్షణ చీతమగు విషాదనాయక లభణములలో నొకటి. దాని పర్యవసాన మచట ఇంకొక విధముగా నుండును అడి వేరు సంగతి. పర్యవసాన మింకను బహువిషయముల మీద ఆధారపడి యుండును.

ఇట్లే ఉత్తర రామచరిత విషాదనాటకము కాదు కాని విషాదచ్ఛాయా లభణలాషైతమై పరమాదృతముగా ముగిసినది

2.3.7 గుణదోష విచారణ

1. భవథూతి దీర్ఘ దీర్ఘ వర్షానాత్మక రచనా రీతియందును, వృత్త్యను ప్రోసాది శాస్త్రాలంకారములను గుప్తించుటయందును, మహా ప్రోతముగా సమాస ములను కల్పించుట యందును ప్రీతిగలవాడు. ఈ లభణ మాయన కృతు అన్నింటి యందును కలదు. మాలతీమాధవ మహాపీర చరితములయందీలభణము ప్రధానమైన నాటక రసమును భంగపజీచినదని కొందరు విమర్శకులు భావించు ఉన్నారు. ఆ లెక్కను చూచినపోతే ఈ ఉత్తర రామచరితమునందడ్డస్తిసేతిలేదు. ఆయా సందర్భములందు భవథూతి తన వర్షానా వైశారద్యమును చాపలముగా ప్రదర్శింపకయు శాస్త్రాలంకార వినియోగమునందు తనను తా నదుపున పెట్టుకొనియు, సమాస కల్పమును సరసతర మొనరించియు ఈ నాటకమును లోకోత్తరము చేసినాడు.

ఈ సందర్భమున భవథూతి కాలమును గమనింపవలెను. బాణమికంటే ఈయన కొండె మివతలివాడు. బాణమికం రచనా రీతి సంస్కృత కావ్యప్రపంచ మున వెలిగిపోవుట పొలించుచున్న కాలమది. తప్పించుకొని పోదమన్ను ను పోసియని ఇ రీతి కపులను సమాకర్షించుచున్న కాలమది. బాణమికం రచనా రీతి కపుల కవిత్వమున కొరవడియై నిల్వినది. భవథూతి యొందెందు ప్రీతిగల వాదని ఇంతముం దిచట చెప్పబడెనో అవన్నియును బాణకవి రచనా రీతి సంఖిందమలే. అట్లున్ననే కవిత్వమును కవిత్వముని అంగికరించుట. అంట వల్లనే కపులు యధాక క్రినిబడి బాణమికం అనుసరించిరి. భవథూతి వంటి సర్వతర్పత స్వతంత్రుడు కూడ ఏతత్త ప్రభావముల నుండి పూర్తిగా తప్పుకొన జాలక పోయినాడన్నచో ఇక ఆనాడు పెరకపులను గూర్చి యేమి చెప్ప వలయును?

2. భవథూతి యందు మరొక లషణము కూడ కలదు. ఆయన తనను చా ననేక విధముల మహాసీయ లషణ లఱ్చుతుగా లభించిన యవకాశమును జారవిడువకుండ ప్రదర్శించుకొనును. ఇక్కడ మహాసీయత యనగా ఆయన విజ్ఞానము, ఆయన వివేకము, ఆయన లోకజ్ఞత్వము, ఆయన మానవ మనో విశేష సూక్ష్మ విజ్ఞధన పటువైన జ్ఞానివైతవము,- ఆయన వేదాంత విద్యా వేత్కుత,- ఆయన అనలుకల్పనా విజ్ఞప్తి దీకొండిమ,- ఇత్యాదు లన్నియును.

3. భవథూతి జీవితమును దాని దుఃఖమయాత్మకతతోదనే దర్శించేను. ఆయన స్వానుభవముకూడ ఆదే కావచ్చును. బిస్స దర్శనముతో రచించిన మొదటి రెండు నాటకములును ఆయనను మహా కవిని చేయలేదు. శృంగార పీరముల నవలంచించి వానిని అంగిరసములుగా ప్రతిపాదింపబోయి రెండు పర్యాయములును గురితప్పి, బెడినికొట్టబడి, కూలఱిడినాడు. తనకు లొంగక తనను వంచించిన ఆ రెండు రసభావములనే త్రిపీకొట్టి కరుణమును పరమాదృ తమగా పుట్టించినాడు. ఇది ఆద్వితీయమైన పనితనము

4. ఈ నాటకమున హస్యము లేదు. ఇందులోనే కాదు, మాలతీమాధవ మహావీరచరితము లందును లేదు. ఇదేమి దోషము కాదు. ప్రతి నాటకమునను హస్యమనివార్యముగా నుండవలయునను సిద్ధాంత మెచ్చటను లేదు. జీవితము నస్వర్గినట్లు లేదు. అది యెద్దువలసినట్లున్నది. ఈ దృగ్గర్వనము చేసినవాడు పరమైకాగ్రగచ్ఛిత్తమువాడు. భవథూతి యట్టివాడు. మరి వాని నాటకములయందు హస్యముండుటకే పేలుకాదు. ఈ ఉత్తర రామచరితమున దానిని స్నిరింపనేరాదు. అయినను అందు హృత్రిగా నది తేకపోతేదు ప్రతమాంకమున చిత్ర దర్శనావసర మందు సీత లక్ష్మణునితో ఊరికై సుద్ధేశించి చమత్కరించుటలోను, చతుర్మాంక మున వటువులు యజ్ఞశ్వమును లవునకు వర్ణించి చెప్పటలోమ కించిత్త హస్యము కలదు. ఊరక వట్టి అసందర్శపు మాటల నుండి హస్యమును పుట్టించుట భవథూతి కిష్టము కాదు. అయినవో ఇందు శ్రీరాముని వెంట ఒక విదుషకునిప్రవేళపెట్టి యండెడివాడు. ఒక రసభావము యొక్క ప్రతీతికి ఎంత ఆనుకూల్యముండి శీరవలయునో అంత ఆనుకూల్యమును భవథూతి సంఘ తితపరచును. అందువలన సన్నిఖేషము నండి మాత్రమే ఉత్తర రామచరిత మున హస్యము స్నేరించును. అప్రధానమైన దాని విషయమున ఇంతగా కల్పన

చేసి చేయట నెవడు చేయసు? తీవ్రమను లేలికగా చూచి తొలగ్గదోసికాని పోతుట భవభూతికి చేతకాదు. ఆయన దాని సర్వబారమను నెత్తిన వేసికొని మోసినవాడు. ఆయన నవ్వినను అది యొంతో బరువుగా నాపిష్కృతమగును.

5. భవభూతి పూర్వాపరమలను విచారించకుండ ఏహో రితిగా రచించిన వాక్యమొక్క-భికూడ ఈ ఉత్తరరామ చరితమనలేదు. ప్రాసిన ప్రతియక్షరమను ఆయన తెలిసి ప్రాసెను. దాని పరమార్థ మెరిగి ప్రాసెను. తానింత జ్ఞాగ్తగా ఈ కృతిని సుకృతిని చేయుచున్నట్టాయినకు గడ్డి విశ్వాసముకూడ. తన సుకృతిని తాసుచూచి మురిసినట్టే సహ్యదయులను మురియ వలయునని ఆయన అభిలాషము. అందుకాయన తన పనితనము లక్షణమనుతానే ఏదో విధమగా బయట పెట్టి సహ్యదయులను తదభిషుఫలమగా పోచ్చిరించును. తృతీయాంతము చివర “అహో సంవిధానకర్తాః!!” అని తమస ముఖమగా అంత వరకు నిర్వహింపబడిన సన్నిధివిరహసంవిధానకమను భవభూతి స్వయమగా ప్రశంసించుచున్నాడు. ఆయన ఆత్మ విశ్వాసమునకును, ఆయన పునర్వ్యాఖారణ శిలమనకును, ఆయన సహ్యదయతకును ఆ ప్రకంసావాక్యమునిదర్శనము.

6. భవభూతి కవిత్వము అతిశయోక్తి మయమనుట కొంతకుకొంత నిస్సందేహముగా వాస్తవము. ఈ దృష్టి వానియందు స్వజ్ఞావ సిద్ధమగా కనిపించుచున్నది. ప్రేక్షకుని అంతసులభమగా ఆయన వదలడు. ఏ విషయమని వాని హృదయము హత్కుకొనపలయునని ఆయన అనుకొనునో ఆ విషయము నంత నిశితమగా నాలోచించి అంతలోతుగాను వ్యక్తికరించును. సహ్యదయుని హృదయానుభావచెట్టిదిగా కావలయునని తాననుకొనునో అంత పని చేయటకు సమర్థమైనదిగా ఆ విషయమను ఎంత విలక్షణమగా వర్ణింప నలయునో అంత విలక్షణమగాను వర్ణించును. ఈ దృగ్వ్యాపేష్టమైన వర్జనాభిమానమన్నందుననే భవభూతి కవిత్వము అతిశయోక్తి నాకర్మించుచున్నది. సహ్యదయుని మీద తన కవిత్వము లానాళించిన ప్రభావమను నెరపుటకు ప్రతిభ్యా పూర్వకమగా నిర్వహించుటను పెట్టుకొన్నందున అందుకు సాధనమగా భవభూతి అతిశయోక్తిని వాడుకొనెను ఆయన కనిపెట్టి వాడుకొన్న అనేక సాధనములలో అతిశయోక్తియు నొకటి.

7. కవిత్వము ధ్వన్యాత్మకముగా నుండవలయ్యును. నిజమే. ధ్వనికి వ్యంగ్యమొక్కటియే సాధనము కాదు. అభిదయు సాధనమే. మరియు నిదియే ముఖ్యమైన సాధనమనియు చెప్పునగును. కావ్యాత్మగా వ్యవస్థితమైన సహృదయ జ్ఞానమైన యర్థము వాచ్యమని ప్రతీయమానమని రెండు విధములు. వాచ్యము నకు ప్రతీయమానార్థమును ఆణిప్తము చేయు గుణమున్నది. ఈ గుణమును పట్టుకొనియే భవథూతి వాచ్యవాచకముల నీ నాటకమున ప్రయోగించేను. ఆయన పనితనమంతయ వాచ్యమును శ్రీవత్రముగను వాచకమును ప్రౌఢతరముగను చేసి ఈ జోదెద్దుల నునికొల్పుటయందే కనిపించును. వాచ్యవాచకముల్నిషయ మున ఈయన పడిన జాగ్రత్త విపరీతమైనదగుటచేత-ఆవి ప్రతీయమానార్థముతో పాటు తామును సమాపొయిదాలో నిలచి, ఆది తమకువలె పైకి కనిపించదు. గనుక, తామే అధికారము చేయుచున్నట్టుండును. దీనిని చూచినవారికి భవథూతి అభిదృష్టివాడన్నదే స్పష్టముగా కనిపించును. చాలమంది ఆయన నడ్డి చూచిరి. నిజమునకు వ్యంజనావృత్తి నతికయించిన చారుత్వ మఖిదయందాయన చూపించెను కూడా. పరంపరయా కావ్యార్థ ప్రతీతికి భవథూతి వస్త్రాలంకార నిర్వహణ ముపక రించినను ఏతన్నిర్వహణమున ఆయన వెలిగించిన దీప్తివలన ఆయన సర్వాత్మక ప్రతిబింబమును ఆందే చాలమంది చూచుచున్నారు.

8. ఈ నాటకమున పేర్కొనదగిన శాస్త్రియమైన దోషమొకటి కలదు ఇతివృత్తము నడువదు. నిజమునకిది పెద్ద దోషమే. కాని అవ్యాత్మత్తి కృత దోషము శక్తి తిరస్కరితమగుట కలదుకదా! అట్టే భవథూతి తన మహాప్రతిఫ చేత నిగ్రతికముగా ఈ నాటకమున ముఖ్యముగా తృతీయాంకమును నిర్వహించి సర్వాశ్రమకరమైన పనిచేసినాడు. అవ్యాత్మత్తికృత దోషము తత్కాలమున శక్తి తిరస్కరితమైనను నిదానించి చూచినప్పు దది యుండుట స్ఫురించును. ఈ నాటకమున మనమొంత నిదానించి చూచినను ఆది స్ఫురించదు. ఆనగా ఏది సర్వసాధారణమైన దోషమో దానిని గుణముగా కలిగించి ప్రదర్శించినాడన్న మాట. గుణదోషములు పరిస్థితుల ప్రాణల్యము ననుసరించి పరస్పరము దూపము లను కూర్చుకొనునచి యొక్కవ. పరిస్థితులను స్ఫురించుటయందు భవథూతి చతుర్ముఖుడు. ఆయన స్ఫురించి ఆయన యిష్టము వచ్చినట్టుండును. ఆది అద్వైతం సుఖదుఃఖయోః. శాస్త్రియమైన గుణదోషముల కల్పితుడు భవథూతి. కేవల శాస్త్ర

స్తోతి సంపాదనేచ్చ కలవాడుకాదు. ఆయన యేమి చేసినను అది యధావసరముగా రసభావానుసంధానము చేయటగా నుండును.

ఈ సందర్భమున మరొక విషయమును గూడ పేరొక్కనవలయును. కరుణరస ప్రధానమైన ఈ నాటకమున సంఘటన మసమాసముగా నుండవలయు నని శాత్రుము చెప్పుచున్నది. భవభూతి ససమాసముగానే నిర్వహించినాడు. రస ప్రతీతిని దీర్ఘసమాస సంఘటన వ్యవధానించునది యగునను శాత్రువాక్యమును తన ఈ నాటకమున భవభూతి త్రైసోరాజనినాడనియే చెప్పవలయును.

9. ఈ నాటకము రాజ ధర్మ నిర్వహణమెంత కత్తి వాదర పీది నడక వంటిదో ప్రత్యక్షము చేయటకు రచింపబడినది. భవభూతి స్నేరణాలంకారము నొక్కదానిని వాహికగా చేసి ఎడాపెదగా ఇతివ్యతమును తవ్వుచు నాటకము నెల్ల రచించినాడు. అలంకారమును అలంకారముగాక కావ్య వస్తుత్వత్తి సాధన ముగా ఉపయోగించుకొనుట ఆయనదైన విచిత్ర కౌశలము, లక్షణము. మరియు నీ నాటకమున భవభూతి త్వాగిందియమును కేంద్రము చేసి ఇందియ ప్రపంచము యొక్క అనుభూతి సర్వస్వమును వాక్కులకండని దానిని వాక్కుల ద్వారా ప్రత్యక్షికరించినాడు. అద్వితీయ పరబ్రహ్మమును ఉపనిషద్గృషులు చేసినట్టు. మరియు ననుమానమును కూడ ఆయన ఇట్టే ఉపయోగించుకొనెను. ఒక విధముగా నాలుగై దారంకములయందు వస్తు ప్రపృత్తి ఈ అనుమానమును వట్టుకొనియే సాగినది. భూతప్రయోగించున్న ప్రత్యక్ష కల్పములుగా నోనరించుట వలననే ఈ నాటకమిట్టెనది. ఈ పనితనమంతయు భావికము.

10. నాటకమునకు ప్రపఠన యోగ్యతయు నొక ప్రధానమైన గుణము. నిజమునకు ప్రవ్య శావ్యము నథికరించి దృశ్యమునందున్న లక్షణమధియే. ఉత్తర రామ చరితమును ప్రదర్శించుట అంత సులభ సాధ్యము కాదు. ఆ కాకపోవుట రెండు మూడు రకములుగానున్నది: 1) బార్యావర్తల ఏకాంతవాస లీలా విలాసము వాక్కులాపముగాను క్రియా కలాపముగాను కూడ ఇందు ప్రవేశపెట్టటడి నది. అట్టివి రంగస్తులమున ప్రయోగింపబడరాదను శాత్రుము యొక్క నిషేధము కలదు. నటులు రంగస్తులమున అట్టి వాచికాథినయమును మరియు నట్టి ఆంగికాథి నయమును చేయట వారికిని, చూచుట ప్రపేషకులకును ఉటయులకు కష్టమే.

ఆందియోద్యుగ్నత నతికయింపజేయు వ్యాపారము నిషిద్ధమే కావలయును. శాత్రుము, లోకము నిషేధించిన విషయమును, అది యే దశలో లోకముచేత ఆస్మాదింపబడునో చూచి, ఇది దోషమని శాత్రుము వ్రేలు పెట్టి చూపుటకు వీలు కొన్నట్లు దాని నాదశతో సరిగా నిబంధించి భవథూతి తన లోకాతిశాయియైన ప్రతికు ప్రదర్శించినాడు. శృంగారమును శృంగారముగా కాక కరుణమున కంగము చేసి చేయుటచేత భవథూతి నాటకమునకు శాత్రు నిషేధములు పట్టుట లేదు. నటులు ఆభినయమున ఆరిచేరినవారైనవో ఈ నాటక ప్రయోగ మసాధ్యముకాదు.

2. నటుల ఆభినయమునకు కని యిచ్చు సూచనలు చాల విలక్షణమైనవి. అవి కవిత్వ కష్యలోనివి. వాస్తవ ప్రయోగమునకంత ఆనుకూలము కానివి. భవథూతి చెప్పిన ప్రకారము ఆయ ప్రాత లాయా సందర్శములందినయించ వలయునన్నచో వారును భవథూతి వంటి ప్రతిభా సంపన్నులు కావలయును. ఈ నాటకమునకు ప్రయోగ దశయిందంత కష్టమండుటనుబట్టియే భవథూతి తానే తన నాటక ప్రయోగములకు దర్శకత్వము వహించినాడు. ఇప్పుడాయన లేదు గదా! అందువలన నట నాయకులందరకును ఉత్తర రామ చరితమును ప్రదర్శించుట కుదురుదు. (తఈ ప్రవిశతి సదయోద్యుత ఖద్దో రామ తద్రః.) దయా భావము ముఖమలో కన్నించుటంగా, శంఖాకుని వధించవలయునన్న తీవ్రాన్యేషణ తత్పరుడుగా రంగ స్థలమునకు రామ ప్రాతధారి ప్రవేశించ వలయును. దయాభావము - వదోద్యోగము రెండును పరస్పర వ్యతిరేకములు. అవి ఏక కాలమున ఏక వస్త్రాక్యములుగా నుండికాలవు. ఉండనివాసిని ఉన్నట్టినించుపపలయును. మరియు (అక్షయ్స్య సాధ్యసోల్లసం) - పంచవటి దర్శనముచేత తన్నయతను చెంది నేపట్యము నుండి శ్రీరాముని మాట చెవిని పదగనే ఆ తన్నయత్వమునుండి తేరుకొని, రాముని కంటటడునో యేమో యన్న తయమును, ఆయను చూతుగా యన్న ఉల్లాసమును ఏక కాలమచ సీత ప్రాత నథినయించు నటి తన ముఖ లాడుముచేత ప్రదర్శించవలయును. తయము-ఉల్లాసము రెండును పరస్పర భిన్నములు. భవథూతి సూచనలన్నియు దాదాపిట్టేయిండును (సన్మేహ వేస కౌతుకం నిర్విర్యా) 3 వ అంకమున తమసు గూర్చిన సూచన (సాధ్యతహర్ష సంత్రమః). 5 వ అంకమున చంద కేతువును గూర్చిన సూచన. (సలజ్ఞస్మృత స్నేహ కరుణం). 6 వ యంక

మున రాముని గూర్చిన సూచన. (సహార్సు కరుణాదృతం విలోక్య). 7 వ అంకమున సీతను గూర్చిన సూచన. ఈ సూచననునుసరించి అభినయించుట అందరకును సాధ్యమగునది కాదు. ఆంతవరకే చెప్పవలయునుగాని దానిని పట్టుకొని దీనికి వ్రద్దన యోగ్యతయే లేదని చెప్పరాదు.

3. ఈ నాటకమును సలహాముగా ప్రదర్శించుట నటులకెంత కష్టమో స్కరమముగా అవగాహన చేసికొనుట ప్రేషకులకును అంత కష్టము. ప్రవ్యము నందు ఆర్థ ప్రతీతి కలుగువరకు పాతకుడు దానిని తిరిగి తిరిగి పరించుకొనుట కున్న పీటు దృశ్యమునందు ఆర్థ ప్రతీతి కలుగువరకు దానిని నిలువరించు కొను పీటు ప్రయోగ దళయందు ప్రేషకునకు లేదు. దానివెంటబడి జాగ్రద్వి శిష్టమైన బుద్ధి లాభముతో పోవలయును. ప్రేషకుడు తన పెంటనంటి వచ్చు నట్లు కొంత ప్రయుత్తము కవికూడ చేయవలయును. ఆర్థ ప్రతీతి సుగమముగా నుండుట కనువుగా రచన చేయవలయును. అట్లుండవలయునియే భవభూతి యుద్ధేశము కూడ. కాని వాచమర్పినుధావలి శిల్పమునందభిమానమువలను, తనకున్న మహాయ్యలమైన వ్యుత్తుత్రి బిలమువలను, సహ్యదయ శాఖమ్యమైన ప్రతీయమానార్థమును సూహ్య సూహ్యముగా విశ్వదనము చేసి చేసి నిరూపించుట వలనకు భవభూతి ప్రయోగ దళయందర్థ ప్రతీతిని సుగమము చేయజాలక పోయెననియే చెప్పవలయును. ఇది మామూలు లోకము తీరును బట్టి చెప్పకొని పోపుమాట. తరత మహార్పి నిష్క్రించిన యోగ్యతలుగల ప్రేషకులున్న ప్యాడును మళియు వారు భవభూతి విక్షణించినట్లు ఇయనతో సమాన ధర్మాలై యున్న ప్యాడు ప్రయోగదళయందర్థ ప్రతీతి వారికి సుగమమేయగును. అదినుభావహమే యగును. కాని లోకమట్టుండుట అరుదు. కనుకనే ప్రయోగ దళయంద కొంత యిఱ్ఱంది ప్రేషక పష్టము నుండియు ఈ నాటకమునకున్న దని చెప్పటి.

4. రామాయణము మొత్తముతో సన్నిహిత పరిచయమున్న గాని ఈనాటక మర్థముకాదు. సన్నిహిత పరిచయమనగా ఏ విషయము నెప్పుడెత్తిన ముందు వెనుకల మీద నది స్వప్తముగా స్వప్తించనంత గాఢ పరిచయమని యర్థము. భవభూతి తన ఈ ఉత్తర రామచరిత నాటకమును మొత్తము శూర్యరామాయణ ముతో నింపెను. ఆ నింపుటలో రామాయణ క్రమము లేదు. తన నాటకము యొక్క క్రమవికాసమున కవసరమైన పీటును బట్టి ముందు వెనుకలను గణిం

పని ఒక క్రమముగాని క్రమమున వింపేను. నాటక ప్రయోగమును చూచుచున్న ప్రసేషకుడెక్కడికక్కడ ఇట్టి గాఁ విశేషముల హూర్మావరములుగు త్రించి అన్యయించుకొనుచు ప్రదర్శనమును ఆర్థము చేసికొని ఆనుబించుట వట్టి హాటలలో నయ్యెదు పసికాదు. ఆందువలన ఉత్తర రామచరితమున దృశ్య లక్షణముకండె క్రమ్య లక్షణమెక్కువగా నున్నది.

5. ప్రశ్నమాంకము ముగిసిన తరువాత వన్నెండెండ్లకు రెండవయంకము మొదలగుచున్నది. రెండు మూడు అంకములు జరుగుచున్నప్పుడే నాలుగు, ఐదు అంకములు జరిగినవి. కానీ ప్రదర్శనమున కట్టి కల్పనము వీలుకాదు. కాలేదు కనుకనే రెండు మూడంకములు ముగిసిన తరువాత నాలుగైదంకములను చూపవలని వచ్చినది. అందువల్ల ప్రసేషకులకు నాలుగైదంకములు రెండు మూడు తరువాతివనియే అనిపించును. ఆట్లనిపించుట వలన నాటక మర్యాద కాదు. ఆర్థము కానీ దానిని ప్రసేషకుడు సుఖముగా చూడలేదు. నాలుగైదంకములు రంగమునకు ప్రవేశించుటవలన మూడవ యంకము ననుసరించి యండవలనిన యంకము ఆరవ అంకమైనది. నాలుగైదంకములను చూచిన ప్రసేషకుడు . ఆరవ యంకము మొదలుకాగానే దానిని తృతీయాంకము చివరతో ముదిపెట్టుకొని చూడవలయును. ఇదంతయు ప్రసేషకులకంత సులభ సార్ధముకాదు.

6. నాటకముగా వ్రాయబడినందున దీనిని దృశ్యమునుచున్నాముగాని, ప్రయోగింపబడుచున్నప్పుడు ప్రసేషకుడు చక్కరిందియముద్వారా గ్రహించి ఆనుబించునది చాల తక్కువ. శ్రవణముచేసి బుద్ధిభలముచేత ఆనుబించ వలసినదే యెక్కువ. రంగస్తలముమీద ఆవిష్కరింపబడినప్పుడు గదా ఆది దృక్కుద్వారా గ్రహింపబడునది? దండకారణ్యమును - జనస్తానమును పంచ వటిని గోదావరిని ప్రసరణగిరిని యేసుగులను, నెమళ్ళను - లేళ్ళను ఈ మొదలైన ప్రకృతిని నాటక రంగమున కావిష్కరించుట యెట్లు? వట్టి హాటల చేత అంత దృశ్యమును మనుస్తునకు తెచ్చుకోనపలయును. నాటకమంతయు నిట్టి యున్నప్పుడు చూచుటకు వచ్చిన ప్రసేషకుడేమి చూడవలయును? నాటకమున కానందించుటకు జనము వత్తురుగాని యోగాభ్యాసము చేయుదమని రాయ. భవథూతి నాటకము ననుభవించుట నిజముగా నది యోగమతో కూడిన . పని. నీళ

కనిపించదు కదా! మరి రంగస్తులమునకు నీత ప్రవేశింపవలయునా? వలదా? ప్రవేశించినచో ప్రేషకునకు కనిపించుచుండును. ప్రక్కప్రక్కలుగా తిరుగుబు స్సుశించుచున్నపుడు రాముడు నీతను చూడనట్లు లోదనముచేయట ప్రేషకున కసహంచముగా తోచును. తాదృశ్యమైన తోచుబడియున్న పుడిక నాటక రసమును దేనిని ప్రేషకు దాస్యాదించును? ఒకవేళ నీతను రంగస్తులమునకు ప్రవేశపెట్టిక నేపత్యమునుండి ఆమె మాటలను వినిపించుచు నాటకము నాడినచో ఆమె స్సర్న సుఖమును రాముడను బించుటయు అసహజముగానే యుండును. దానియందును ప్రేషకునకు ప్రత్యయ బుద్ధి యేర్పడదు. ఇట్టి పదిస్తేతులలో ఉత్తర రామ చరితమును ప్రయోగ దళయం దాస్యాదింప గలుగుట ఆది మోగములో కూడిన పనియే కావలయును.

7. ఉత్తర రామచరితములోని విష్ణుంభములు చాల విల్సేషణమైనవి. రెండు మూడు నాలుగు ఆరు అంకముల మొదటగల నాలుగు విష్ణుంభముల లోను ఇక్క ఆరవ అంకము మొదటి విద్యాధర మిదునము వడ్డించిన లవచంద్ర కేతుల యుద్ధ వర్ధనతోడి విష్ణుంభమే అంత రసవత్తరము కాదు. రెండు మూడంకముల తరువాతి శ్రీరాము దవతరించుటను పశ్చాంకమున కుపోద్దూతము గాను, ప్రేషకులకు జ్ఞాపకముగాను ప్రవక్తదించిన చివరి వాక్యములే ఈ విష్ణుంభ మున ప్రయోజనకారులు. ఇక మిగిలిన యుద్ధ వర్ధనము వట్టి జుష్మావర్ధనము. మరియు నీవిద్యాధర మిదున ప్రవేశము అన్య విషయమును తెచ్చి ఆతికించుటగా నున్నది. మిగిలిన విష్ణుంభముల పదిస్తేతి వేరు. ఆయా ప్రాతలు - తాపసి ఆశ్రేయి, వనదేవత వాసంతి; తమసా మురళు; సౌధాతకీ శాండాయనులు - కథా సందర్భము నుండి పుట్టుకొని వచ్చినవారు. ఈ మూడు జంటల వారును ప్రవ్యాపోసిన కథాంశములు లెక్కకుమించియున్నవి. మరియు నా కథాంశము అవక్యము ప్రేషకులకు తెలియవలసినవి. తెలియనిచో నాటక మర్మముకాదు. ఆ విష్ణుంభములంత ముఖాయములు. మొదటి విష్ణుంభములను నిర్వహించిన ఇరువురలో వాసంతి, రెందవ విష్ణుంభమును నిర్వహించిన ఇరువురలో తమస తృతీయాంశమున శ్రీరామునకు సీతాదేవికి సహాయకులుగా ప్రవర్తించి ప్రదాన నాటక ప్రాతలలో కలసిపోవుచున్నారు. మూడవ విష్ణుంభమును నిర్వహించిన తపస్సులిదువురును బ్రహ్మచారులు ఆ నాలవ అంకము చివరకు ప్రవేశించు వటువులలో బహుళః చేరియందవచ్చును మాలతీ మాధవ మహారీ చరితము

లందును విష్కంభములున్నవి. ప్రవేశకములున్నవి. అని యేదో యింత వట్టి సమాచారము నేకరువు పెట్టియున్నట్లుండును. మరియు సుదీర్ఘములైన స్వగ్రహములుగా నుండును. మరియు నాయూ పాత్రలు తమను గూర్చి ప్రపేషకుల తెరుకపరచు కొనుచున్నట్లుందును. మరి యూ ఉత్తరరామచరితమునందలి విష్కంభముల తీరే వేరు. ఆయి పాత్రలు మంచి వ్యక్తిత్వపు దీప్తి కలవి. తెలిని ప్రవర్తించునవి. కథను పుట్టించుచున్నట్లు మాట్లాడగలవారు వారు. ప్రపేషకుల కేదో అవసరమైన యర్థమును అందించుటయే పరమార్థమున్నట్లు వారు ప్రవర్తించరు. ప్రపేషకుల మనక్షపంచకము పరిదులను పెంచు విషయములనెనచి వారు మాటాడుదురు. మిగిలిన బ్రాహ్మణములయందు వలెనే విష్కంశాదిక రచన యందును ఓకిక్కలి చేయి తిరుగుట భవథూతి విషయమున మనము చూడగలము.

2.4 ఖుణగ్రస్త

2.4.1. భాసుదు : భవథూతి

ఉత్తర రామ చరితమునకు స్వప్న వాసవదత్త నాటకముతో కొన్ని పోలికలు స్పృహించుట కనిపించుచున్నది.

1. ప్రథమాంకమున పరిఖాజక అవంతికా వేషములతో తపోవన స్థలమును ప్రవేశించిన యోగంధరాయణ వాసవదత్తుల నుద్దేశించి కాంచుకియుడు పలికిన పలుకులకును, ఉ.ఱ. చరితమున ద్వితీయాంక హూర్య విష్కంభమున ఆధ్వర్య వేషట్టున తాపసి నుద్దేశించి వానదేవత ఆధ్వర్యమునల్లి పలికిన పలుకులకును పోలికలు గలవు.

తీర్మోకాని సమిధః కునుమాని ధర్మాన్

స్వేరం వనాదుపనయంతు తపోధనాని - స్వప్న. 1 - 6.

యశేచ్చం భోగ్యం వో వనమిదం..... ....

తరుచ్ఛాయం తోయం యదపి తపసో యోగ్యమశనం

ఫలం వా మూలం వా తదపి న పరాధీన మిహ వః . ఉ.రా. II

(విష్కంభము) 1.

2. ప్రతమాంకమున బ్రహ్మచారీ యోగందరాయణుల సంఖాషణము, ఉ.రా. చరితమున ద్వితీయాంకము మొదటి విష్ణుంతము నందలి ఆలైయా వనదేవతల సంఖాషణమును పోలియున్నది. బ్రహ్మచారి లావణకమున వేదార్థ్య యనార్థము నివసించేదువాడు. అది హూర్తి కాకుండగనే ఆచోటుపేది బయలు దేరినాడు. అందుకు కారణ మచట ఒక పెద్ద ఆపద సంభవించుట. ఆలైయ వేదార్థ్యయనము చేయచునే వార్షిక యూషమమున నుండినది. కాని ఆచ్చట ఆర్ధయనమునకు ప్రత్యుహము కలిగినది. అందువలన ఆ విద్య హూర్తి గాకుండనే ఆమెయు బయలుదేరినది. బ్రహ్మచారి ఆ యాపదను వివరించుట చేతను, ఆలైయ తనయా ప్రత్యుహ స్వరూపమును వివరించుట చేతను నాట కావసర వస్తువెంతో బయటవడినది.

— బ్రహ్మచారి లవణకమును పీడివచ్చుట కంటె ఆలైయ వార్షికి ఆశ్రమ పదమును పీడివచ్చుట సలభణముగా నున్నది. చదువుకొరకని లవణకమునకు పోయినవాడు, ఆ సగరము రాజులేక వెలవెల భోవుచున్నదని తిరిగివచ్చుట నాటకావసరములను తీర్చుచున్నదిగాని అది రమణీయముగా లేదు. వచ్చినవాడు వచ్చినపు ఆ చదువు హూర్తిజేసికొనుటకు మరకళోటుకి పోవుచున్నా ననవచ్చుపు. వాదంతమాత్రము తెలివిగలవాడు కాదు. ఆలైయముందు పీడిందుకును పనికి రాదు. భాసుని చూచిన మీదటనే భవభూతి తన నిర్వహణ శిల్ప సై వుణ్ణము నిట్టు ప్రయోగించియుండునా?

3. ఇహ తయా సహా హానితమ్, ఇహ తయాసహా కథితమ్, ఇహ తయా సహా వర్యాఖితమ్, ఇహ తయా సహాకుపితమ్, ఇహ తయాసహా శయితమ్— అని ఈ కీర్తిగా బ్రహ్మచారి ప్రతమాంకమున వివరించిన ఉదయనుని వాసవదత్తా విరహ పిలాపము ఉ. రా. చరిత ద్వితీయాంకము నుండి మొదలయ్యేదు శ్రీరాముని సీతావిరహపిలాపమునకు బీజప్రాయము కావచ్చును.

మరియు భాసుడు తన నాటకమున నాయకుడైన ఉదయనుని నాయక పర శృంగార చిత్రవృత్తిని గూర్చి నాస్యతోదర్శసీయముగా చెప్పేను. తదిన్నర హోర్తిని ఆనస్తు సామన్స్తమని ప్రకటించెను.

నైవేదానీం బాదృశకృతవాక
నైవాహ్యన్యే త్రీవిశేషైర్వియుక్తా:
దన్యసా త్రీయం తథా వేత్తి బర్త
బర్తు స్నేహిత సాహి దగ్గా వ్యదగ్గా - (స్వేపు 1-13.)

తవథూతి ఈ నాటకమును చూచియున్నాహా బాసుని సంకల్పమును వమ్ముచేయటకే ఉత్తర రామచరితమును తానట్లు కల్పించి యుండుటను చెప్ప వచ్చును. రాముడు పడిన తపస ముందు ఉదయనార్థి ఏమూలకు? సీతాదేవి కృతార్థత్వము ముందు వాసవదత్త కృతార్థత యొంత? ఈ పరమార్థ నిర్వహణ మున బివథూతి బాసుని త్రోసి రాజునినాడు

4. లావణు కాలి వాసవదత్తయు అందు దగ్గుమైనదను బ్రహ్మాచారి వాక్యము నాత్ముగా కాదనుచు వాసవదత్త పలికిన “అలీకమలీకం తల్యేతక్ జీవామి మందభాగా” అను వాక్యము - ఉ.రా. చరితమున తృతీయాంకమున రాముడు సీతను గూర్చి “క్రవ్యాద్విరంగలతిగా నియతం విలుప్తా” (22) అని వాసంతితో ఆసగానే సీత “అర్యవుత్త! ఏషాద్వియే” అనియు మరియు నా తరువాత “ఏవమన్మీ మంద భాగిని పునరప్యాయాసకారిణి ఆర్య వుత్తస్య” అనియు ఈ మొదలుగా పలికిన పలుకులకు వెనుక ఎక్కుడనో కని పించుచున్నది. మరియు వాసవదత్త తన వియోగమును సహింపజాలక ఉదయసుడాయగ్నిలో పడి ప్రాణ త్యాగమున కుచ్ఛుక్కడైనాడన్న మాటను బ్రహ్మాచారి ముఖముగా విని ఆత్మనుచ్ఛిపోవుచు అనుకొన్న “జ్ఞానామి జ్ఞానామ్యార్య పుత్తస్యమయి సానుక్రోశత్వమ్” అను వాక్యము ఉ.రా. చరితము తృతీయాంకమున మొదటిసారి తాను రాముని స్పృశించి మూర్ఖ తీర్పిన పిమ్మట ఆయన వియోగ విలాపములను వినుచు శోకగద్దదయై సీత పలికిన “అహ మేతస్య హృదయం జ్ఞానామి మమ ఏషః ఇతి” అను వాక్యము - రెండును పరస్పరము పోలియున్నవి.

5. చతుర్ధాంకము సందలి విదూషకుని “శరత్మా-ల తీణో దుస్సహ ఆతపః. తదిమం తావన్మాధవిమందపం ప్రవిశావః” అను వాక్యము ఉత్తర రామ చరిత పష్టాంకమున లవురు శ్రీరామునుదైంచి పలికిన “తాత లలాట స్తవస్తవతి

మర్క్కంశ స్తదత్త సాలచ్చయే మహార్తం ఆననపరిగ్రహం కరోతు తాతః”
ఆను వాక్యమును స్నేరింపజేయుచున్నది.

మరియు చత్రుంఖమున విదూషకుడు రాజు చెవిలో “ఏవ మివ” యనుట
ఉత్తర రామచరిత ప్రథమాంకమున దుర్ముఖుడు ‘శృంగారోతుదేవః - కళై ఏవ
మేవమ్” అని వలుకుటకు మూలముగా నున్నది.

భవభూతి స్వయముగా కల్పించినాదనుకొనుచున్న చిత్రపట దర్శనాంక
విషయమునకును వాసవద త్రమే మూలముగా అనిపించుచున్నది. షష్ఠాంకమున
పద్మావతి ఉదయనుని యొక్కయు వాసవద త్రయొక్కయు చిత్రపలకములను
దగ్గర దగ్గరగా పెట్టి పరీషించి చూచినది. అప్పుడు “దేవి, చిత్రదర్శనాత్మకృతి
ప్రహాష్టోద్యుగ్మామివ త్యం పశ్యామి కిమిదమ్?” అని ఉదయనుడుగును చిత్ర
దర్శనానుతప మీ విధముగా సంతోషమునకును, ఉద్యిగ్నితకును మూలభూత
ముగా నుండుటి నిట చూచి భవభూతి చిత్రదర్శనాంకమును సృష్టించి ఆ సంతోష
లభించును, ఆ ఉద్యిగ్నితా లభించును పరాంకోటికి లాగి ప్రదర్శించినాదని
చెప్పవచ్చును.

వాసవద త్ర మరణించినదనియే ఉదయనచక్కవర్తి భావము. సీత
మరణించి యందుననియే శ్రీరామచందుని యూహ. వాసవద త్ర ఉదయనుని
స్కృతి వఠమును విద్యాదిషోలేదు. సీత రాముని స్నేతిని పీడలేదు. వాసవద త్ర
పంచ ప్రాణముల చేతను ఉదయనుని ఆశ్చర్యయము నభిలషించి ప్రవర్తిం
చినది. సీత శ్రీరాముని స్నేహాంగిలము మీది నమ్మకము చేతనే బ్రతికినది.
ఆయన ప్రాణసంరక్షణ నిమిత్తము ప్రవర్తించినది. వాసవద త్ర అవ్యక్తముగా
నుండి ఉదయనుడు తన మీది ప్రమేమ నొలుక భోయటను మనసార కన్నది.
విన్నది. సరిగా సీతయు నిటై తాను శ్రీరామచందునకు కనరాకుండ తనను
గూర్చిన వాని విరహితములను చెవులార విన్నది. వాని మూర్ఖమునుగటను
ప్రత్యక్షముగా చూచి తయ విహ్వాలయై వాని బ్రతుకు నాశించి భగవతి తమన
చెప్పినట్లు ప్రవర్తించినది.

ఉషయినీ స్వరణచేత ఉదయనునకు వాసవద త్ర స్వరణకు వచ్చినది.
ఆది దండకయని తెలియటతో శ్రీరామున కలసాటి యభిల వృత్తాంతములను

తిరిగి యనుతపమునకు మళ్ళినవి. తాను నాటకమే ఆదుచున్నను తన విరహమున ఆర్యపుత్రు దట్లు తపించుటను తాను సహించుట అది తన కరోరమైన ప్రవర్తనగా వాసవదత్త భావించినది. నిష్టాగ్రంథముగా తనను పరిత్యాళించిన శ్రీరాముడు తనను తలచుకొని శోకగద్దదముగా వాపోవు చుండుటను చూచిన సీత ఆర్యపుత్రుని విషయమున తాను కనికరము లేకుండ ప్రవర్తించుచున్నట్లు భావించినది. తమ తమ ఆర్యపుత్రులమీది ప్రపేమాలి మానముల విషయమున సీతా వాసవదత్తులు ఒకరి కొకరు తీసిపోరు. వాసవదత్త స్వర్ఘ వల్ల ఉదయనుడు వులకించినాడు. సీతా స్వర్ఘము చేత రాముడు ప్రాణ సందేహ దారుణమైన దశవస్తునుండి తేరుకొని బయటపడినాడు. సీతా స్వర్ఘము శ్రీరామునకు జీవనోపాయము. సమ్మద గృహకములో ఏకశయ్యను వాసవదత్త యొక్క స్వర్ఘ సుఖము ననుతవించి పలవరించి మేలాగ్రంచిన ఉదయనునకు వాసవదత్త ప్రతికియున్న దనిపించుట మొదలైనది.

సీతా స్వర్ఘ సుఖాతిశయమును రకరకములుగా ఊహించిన శ్రీరాముడు చివరకు “నను ఖల్యిదాసీం దేవ్య వత్సల యాభ్యుప హన్మౌచస్మై” అని యామెను గూర్చిన ప్రత్యాశను భావించుట మొదలుపెట్టినాడు. “ఆద ఖలు దేపి వియోగ విధుర హృదయస్య తత్త భవతో వత్సరాజస్య పద్మవతీ పొత్తిగ్రహణ సమీరితస్య త్యంతసుఖావహే మంగళోత్సవే మరనాగ్ని దాహోచికతరం వర్ధకే” అని ఈ రీతిగా వాసవదత్త పంచమాంకమున గల విద్యాషకుని స్వగత వాక్యార్థమును వాస్తవముగా రంగస్థలముమీద ప్రత్యక్షకల్పమొనరించి చూపుటకు భవథూతి ఉత్తరరామచరితమున సంకల్పించినాడు. ఈ సంకలనమే చ్ఛితపట ప్రదర్శనమునకు ద్వితీయ తృతీయాంకమలకు మూలము. ఉదయనునకు ఉఱ్ఱయిని సంస్కరణముచే అలనాటి వాసవదత్త స్కృతికి తగిలినది. దండకారణ్యమును చూచినప్పటినుండి రామునకు సీత స్వరణమునకు వచ్చినది.

వాసవదత్త స్వర్ఘమును ఉదయను దనుభవించుటకు భానుడు చేసిన కల్పనమునకంటే సీతా స్వర్ఘమును శ్రీరాము దనుభవించుటకు భవథూతి కల్పించిన సన్నిహితము మహాప్రాథముగా నున్నది. హా వాసవదత్తే - ఆ అవంతి రాజశుర్మి - హా ప్రియే - హా ప్రియశిశ్యే - దేహిమే ప్రతివచనం - కింకు పితాసీ?—” అని ఇతాందిగా ఉదయనుడు విలపించుటయే భవథూతి ఉత్తర

రామవరితమీ తృతీయంకమున శ్రీరాముడు “హా దేవి దండకారణ్యాహన ప్రేయసలింపా హ విదేహారాజపుర్తి” అని ఈ మొదలుగాగల వాక్యములను పలికి విలపించినట్లు రచించుటకు మూలము కావచ్చను. సముద్రగృహోకమున నిద్రించిన ఉదయసుడు కలవరించుప్పుడు మాటకుమాటగా వాసవదత్త సమాధానము చెప్పినట్లుగానున్న పంచమాంకము రచనావిధానమును మరియు లెస్సగా భావించి శవభూతి చాయాంకమును నిర్వహించియుండును. మరియు సత్త్వమాంకము నందలి అంతర్మాటకమును కూడ తాదృక్ శిల్పముతోదనే నిర్వహించినాడు. ఉదయసుని మాటలు వాసవదత్తకు వినవచ్చును. రాముని మాటలు సీతకు వినవచ్చును. ఉదయసుడు సీద్రించుచున్నాడు గనుక వాసవదత్త మాటల నాతడు వినడు. సీతకు తానితరులకు కనరాకుండ తన మాట యితరులకు వినరాకుండ శాగీరథి వరమున్నది గనుక రామున కామె కనిపించదు. ఆమె మాటలు విని పీంచతు. ఘోషపతి దర్శనము వలన ఉదయసునకు వాసవదత్త మనసునకు తత్ప్రాణిది. మరియు నామెతోది తన వికాంతప్రణయానుతవమును స్నేరణమునకు వచ్చినది. పీఇ పీదపెద్దై తనను తాను వెల్లచీంచుకొనుచున్నాడు.

ఫేదస్త నాంతర సుఖాన్యుపగృహిశాస్ని
అహిశయ మాం చ విరహే పరిదేవితాని
వధాంతరేమ కథితాని చ సస్నేతాని - (స్వప్న. 6.2.)

మరియు ఉదయసుని ముఖముగానే భాసుడు చెప్పించుచున్నాడు.

చిరప్రస్తుతః కామోమే పీఇయా ప్రతిబోధితః
తం తు దేహిం నపళ్యామి యస్యా ఘోషపత్రీపియా - (స్వప్న. 6.3.)

ఉత్తర రామ చరితమున దండకారణ్య దర్శనముచేత శ్రీరామునియందు ప్రష్టుతమైయున్న సీతా విషయక కామోవ భోగము ప్రతిబోధితములైనట్లు తప్పుతాతి చేసిన కల్పనము విలపణముగా నుండవచ్చును దానినాయన నిర్వహించిన తీరు నాస్యతో దర్శనీయముగా నుండవచ్చును. కాని అందుకు మూల త్వాత మైన ప్రవేరణమును ఈ వాసవదత్త నుండియే శవభూతి పొందియుండును. వాసవదత్తా ఉదయసులు చివరకు కలసికొనినట్టే సీతారాములను చివరకు కలసి కొన్నారు. ‘కదం సా న మయా శక్త్యా స్నేర్త్రుం దేహంతరేష్యపి’ (6.11)

ఈ రితిగాగల వాసవద త్రాలోని వాక్యార్థమును సీతారాముల విషయమున ఉత్తర రామచరితమున భవథూతి పండించి పోసినాడు.

బాసుదు తన రచనా శిల్పమును తాను తిరిగి చూచుకొని దానిని ఒక ప్రాతముఖముగా నాటక కథ వస్తు విషయ సంబంధించునట్లున్న మాటవయసలో ఎక్కుడనో ప్రకటించును. చతుర్మాంకమున పద్మావతి ఇట్లన్నది: "రమణీయఃఖలు కథాయోగే సృషం సేన విసంవాదితః 'అని. ఇట్టే యలవాటు భవథూతికిని కలదు. "హృదయ మర్మచ్ఛిదఃఖలు ఆమీ కథోద్భాతాః"-ఇది తృతీయాంకమున రాముడు పరికినది. ఇంత కండెను మరియు సృష్టమైనది తృతీయాంకము ముగియు చున్నప్పుడు తమస పరికినది - "అపోఽి సంవిధానకం" అని అది సన్నిధి విరహ సంవిధానకము. తృతీయాంకమంతయు ఆట్లే నిర్వహింపబడినది. దానిని తిరిగి చూచుకొన్న భవథూతి తమస ముఖముగా ఆ ప్రశంసా వాక్యమును పరికి నాడు. మరియు నిట్టే పంచమాంకమున లవుని ముఖముగా "మిత్రిథూతో రసో వర్తతే" అనియు భవథూతి పరికినాడు.

ఇట్లింకను లోతుకు దిగి సూక్ష్మ సూక్ష్మముగా పరిశీలించుచు పోయినచో స్వప్న వాసవద త్ర నాటకములో ఉత్తర రామ చరితమునకు మరికొన్ని సాదృశ్యములు కనిపించవచ్చును. బొస మహాకవి మిక్కలి విలఙ్జమైనవాడు. ఆయన ఒక పలుకు పలుకును. తరువాత వచ్చిన మహాకవులలో కొందరాయా పలుకులను పట్టుకొని అంధండి ఒక మహాపలరూపమైన ఆర్ద్రమును సృష్టించురు. చతుర్మాంకమున విదూషకుడు చమతాగ్రము కొరకు 'అస్తి నగరం బ్రిహ్మ ద త్రం నామ. తృత కిల రాజు కాంపిలోయ్యానామ" అని ఈ రితిగా పలుకును. దీనిని పునాదిగాణిసి శూద్రకుడు శకారుని సృష్టించి యుండవచ్చునా?

2.4.2. కౌళిదాసు : భవథూతి

కౌళిదాసు భవథూతికి బాసునకంటే ఎక్కువ బాగుగా తెలియును. మాలటి మాధవము ద్వితీయాంకమున శకుంతలా దుష్యంతులయొక్కయు ఊర్వాశి పురూరవులయొక్కయు వాసవదత్తావత్సరాజులయొక్కయు వరిణయ గాథా స్నేరణమును చేయటకు తప్పక భవథూతి మనస్సున కౌళిదాస బాసులు

మెదలియే యుండవలయును. ఆ మూడు నాటకములలోను నాయికలు సాహసము చేసియే నాయకులను పొందినారు. అది అంత మంచి పద్ధతి కాదు. మరియు నది ఉపదేశయోగ్యమైన పద్ధతి కాదు. కామందకిచేత భవభూతి ఈ మాటనే చెప్పించి నాడు. శకుంతలా దుష్యంతులకు మహా బారతమువలన ఇంత ప్రసిద్ధి కలుగ లేదు. కాళిదాసు నాటకము ప్రాసిన తరువాతనే కలిగినది. అట్టే ఊర్ధ్వాశ్రమ పురూరవుల ప్రసిద్ధి కూడ విక్రమార్ఘాశియము తరువాతిదే. బుగ్గేదము మీద ఆధారపడినది మాత్రమేకాదు. అట్టే వాసవద తయును. భాసకాళిదాసులు తనకు ముందుహారై మహా ప్రసిద్ధికెక్కున నాటక క ర్తలగటచేత వారితోడనే భవభూతికి పోటి వారి నాటకేతివృత్తములందు సదుపదేశ లభజము లేదని ఒక విసురు విసరినాడు తానును అట్టుపడేశించుట అది తనవంటి వానికి తగదను తాతపర్య మును ప్రకటించినాడు. ఈ ప్రకటినటో భవభూతి తనను భాస కాళిదాసుల తలల మీదుగా తీసికొని పోయినాడు. - ఈ విధముగా భవభూతి భాసకాళిదాసుల ప్రభావణాలములో వడిపోయినాడు. కాళిదాసు నాటక రచనా శిల్పముల నెన్నిం లోనో తాను తెలిసి కొన్ని తెలియక కొన్నిగా గ్రహించి ఆయన ప్రయోగించెను.

ఈ ఉత్తర రామచర్మిత నాటకము బహుభంగుల అభిజ్ఞాన శాకుంతలమును కుడిమొగముగా పోలియున్నది. ముఖ్యముగా నాటకాంత నిర్వహణ శిల్పము కాళిదాసుని లక్ష్యము ననుసరించినది. మరియు కాళిదాసుని రసబాధివ్యక్తి రహస్యములను భవభూతి స్వాయంత్రము చేసికొని ప్రభవువలె ప్రయోగించినాడు. మాలతీ మాధవములోని నవమాంకమును విక్రమార్ఘాశియములోని నాల్గవ యంక మును పోల్చిచూచినచో ఆ విషయమవగతమగును. మాలతీవియోగ దుఃఖ తీవ్రుడు మాధవుడు. ఊర్ధ్వాశ్రమ విరహసంత ప్రశ్న పురూరవుడు - ఆ యిరువురు ప్రప్రశ్నతులను ఆ రెండంకములు ప్రదర్శించును. ఉత్తర రామచరితమున తృతీయాంక మా రెండంకముల నిర్వహణ శిల్ప విశేషముల ప్రత్యక్ష కలపముగా నున్నది. మరియు మాధవుడు విరహస్వాన్నదమున మేఘుని ద్వారా తన ప్రియ రాలికి మాలతికి సందేశమంపుట హృతిగా మేఘునందేశమున కనుకరజమేగాని మరొకటికాదు. ఇంత మాత్రమేకాదు - శబ్దములచేతను ఛందము చేతను కూడ భవభూతి కాళిదాసుననుకరించినాడు. భవభూతి స్వభావ లక్షణమును బట్టి కాళిదాసు ననుకరించిన అన్ని తావులందును ఆయన నథకరించి తాను పై చేయిగా వెలగవలయున్న సంకల్పముతో చేసినాడనియే చెప్పవలయును.

భవథూతి ఉత్తర రామచరితమున ఏ సీకారాముల పునర్స్వాగమును లక్ష్యముగా పెట్టుకొని ప్రవర్తించినాడో ఆ లక్ష్యము కాకిదాను. నిర్వహించిన శకుంతలా దుష్యంతుల పునర్స్వాగమమును లాంచుచున్నది.

భారతీయ వాట్యైయమున అనస్య సామాన్య ప్రతిభా ప్రకాశ మహా సీయులు కాకిదాన భవథూతులు. ఇరువురును చెరి మూడు నాటకములు ప్రాసారి. కాకిదానుని నాటక రచనా శిల్ప మర్యాదకు ఆవధిభూతము అభిష్టాన్శాకుం తలము కాగా ఉత్తర రామ చరితము భవథూతి యొకక్క దృక్క్యకావ్య నిర్మాణ వైధగ్యమునకు పతాకయగుచున్నది. వారి ఆత్మత్రమ రచనల అనోన్యాన్యఫేద సాదృక్యములను సంబాధించుటచే వారి అంతస్తుల నెఱగవచ్చును.

1. శాకుంతలమున ఇతివృత్తము మహా భారతము నుండి గ్రహింప బడగా, ఉత్తర రామచరితమున రామాయణం నుండి గ్రీకోనటించినది.

2. రెండింటియందును నాయకులు నాయకులచేత పరిత్యక్తలు. వారిరు వురును పరిత్యజింపబడిన తరువాత ఏమైనదియు నాయకులకు తెలియకుండ పోపుదురు.

3. నాయకులను త్యజించిన తరువాత రెండు నాటకములందును నాయకులు పిరవాముచు అగ్గలముగనే అనుభవింతరు. ఇరువురును కృతింతరు. వెలతెల పోపుదురు. అట్లు వివద్దులయిన నాయకులను - నాయకులు చూచి - ఓకరు - అతడు నా ప్రియుని వలెలేడే అని, మరొకరు, తెల్లవారినప్పటి చందుని వలే నా ప్రియుడెంత కాంతి విహినుడై తెల్లబడినాడు, ఆ తీవి ఆ మందాతనము వాటినిబట్టి నేను గుర్తించుచూన్నాను గాని లేనిచో ఈయనను గుర్తించుట కష్టము అని అనుకొందురు. (ఉ.రా.చ 3)

4 నాయకులయందును తాదృక కృష్ణత్వమున్నది. మారీచాక్రమములో కన్పించిన శకుంతలనుచూచి దుష్యంతుడు ఈమె పట్ట నేనెంత కృశరముగా ప్రవర్తించితిని అని అనుకొనును. ఉత్తర రామచరితమున గోదావరి మధుగు నుండి వెలికివచ్చిన సీతను తమస ఇట్లు వర్షించును.

5. రెండు నాటకములందును నాయికా నాయకులు బుప్పొళ్ళమముల యందే తిరిగి ఏకము చేయబడిరి. శకుంతలా దుష్యంతులు మరీచాళమమున. సీతారాములు వార్షిక్కాళమమున. ఈ కలయిక కూడ రెండింటి యందును తమ కుమారుల ద్వారా, హర్షాత్మగా తెలియబడని కుమారుల ద్వారా నాయికా నాయకులు కలినికొండురు. మరియు రెండు నాటకములందును నాయకుల యొక్కయు నాయికల యొక్కయు పోలికలు ఆ సంతానమునందు అభివర్ణించినారు. మరియు నా పుత్రగార్త దర్శనస్వర్ధనసౌఖ్య విశేషము వలని ఆనందమును ఇరువురు కవులును తమ రెండు నాటకములందును వర్ణించిరి.

6. రెండు నాటకములందును నాయకులు చేసిన పనులు సముచ్చితములు కావని మరి వేరు పూర్తములచేత కవులు చెప్పించినారు శాకుంతలమున శారంగ రఘుడు, ఉత్తర రామచరితమున వాసంతి నాయకులను ముఖముపీద పుట్టుకొని ఆడుగుదురు.

7. రాజదర్శ నిర్వహణమున ఇరువురు నాయకులను రాజులు. నాయకలలో శకుంతల దేవశాతి మేనక కూతురు. సీత భూదేవి కూతురు. ఈ రెండును లోకాశీత చిష్టయములే. అట్టి ఈ యిచువురును తమ భర్తలచేత పదలివేయబడిరి. ఇరువురును బుప్పొళ్ళమములందే యుండిరి. అందే పుత్రులను కనిరి. ఆ కుమారుల ద్వారముననే తిరిగి వారు తమ నాయకులను పొందిరి. ఇంతవరకు సాదృశ్యములు చూపబడినవి. - ఇక భేదములు:

1. శాకుంతలమున నాయకుడు, ఉత్తర రామచరితమున నాయకుడు చాలా విషయములలో ఉత్తర దష్టిణ ధృవమువలె నుండురు. అందుకు హేతువులలో ముఖ్యమైనది నాటకారంతమునకున్న వారి వయోబేదమే. శ్రీరాముడు ఏకపత్రివతమువాడై ఆమెతో కలిసి కొన్ని సంవత్సరములపాటు కష్టసుఖము ననుబోంచినవాడు. ఆమెను సాధించి తెచ్చుకొనుటకు రావణాసురునంతటి వానిని ఫోర యుద్ధమున నెడురొక్కని హతము చేసినవాడు. దుష్యంతుడు శకుంతలలో కష్టసుఖముల రూపమైన కాపురము చేయలేదు. అందువలన వాని గ్రహించి పొంగు; రాముని గ్రహించి ఆగాధము.

సీతను వదిలిన రామునకు నిరంతరము ఆమెయే స్నేరణ. ఆళ్ళమములో పిడిచిన తరువాత దుష్యంతుడు శకుంతలను గూర్చి ఆమె యంతట ఆమె వచ్చి పోవువరకు ఒకగ్రస్తావి కూడ అనుమానపడలేదు. పైపెచ్చ మరచిపోయినాడు.

దుష్యంతుడు శకుంతల లావణ్యమునకు బ్రహ్మసినవాడు. రాముడు సీతా హృదయ సహస్ర ప్రత వాసనా వాసితమైన జీవనమువాడు.

లోకారాధన క ర్తవ్యమున శ్రీరాముడు చేసిన మహా త్యాగమును దుష్యం తుడు చేయలేదు దుష్యంతుడు రాముడు ఎట్లో శకుంతల సీతయు నట్టే.

సీత వవిత స్వయభావము కలది లలిత సుకుమారమైన శిలము కలది. రాముడే ప్రాణముగా గలభి జీవితము రామవయముగా జీవించునడి. లోకారాధనమునకై సీతసైనను త్యజింతునని రాముతస్నేషుడు ఆ మాటకామె కల వరము చెందకుండుటయేకాక అంత మాట అనగలిగిన మహా చక్రవర్తి రఘు వంశియునకు తాను భార్యను ఆయినానని, ఒక మూరెదు పెరిగిన దానివలి మాటాడును. చాయాంకమున బొమ్మలను చూపించుచు లక్ష్మణుడు - సీతా వియోగమున శ్రీరాముడు విలపించుటను చూపగా ఆమె అయ్యా, నా కొరకు రఘుకుల తిలకుడిట్లవ్యవధుచున్నాడే ఆని బాధపడును. మరియు మూరువ అంకమున మూర్ఖుత్రాన శ్రీరాముని చూచి సీత దుఃఖించిన విధము ఆమె కాయున అందలి ప్రీతికి పరాక్రాంత. మొత్తము నాటకమున సీతరామమయజీవితగా నిరూపింపబడినది. రాణిగా-తల్లిగా-సీత సంగతి ఉత్తర రామ చరితమున లేదు. శకుంతల చిన్నదైనను . దానికి అసూయ కలదు. దుష్యంతుడు ఇతరులను వివాహమాడుటవలన సంతానముగన్నాచో తన సంతానమునకు రాజ్యము రాదని ఆ విషయ మామె ముందుగా తెల్పుకొన్నది సీత కట్టి అసూయద్వేషములు లేవు. భవథూతి పాత్రత్వితకా కుశలుడు కాదు అని కొందరందురు. రాముడు, జనకుడు, కౌసల్య, సీత తప్ప మిగిలినవారి విషయము చెప్పనే ఆక్కరలేదు.

కాకిదాను ప్రకృతి గత మధుర సౌందర్యమును సూక్ష్మ సూక్ష్మముగా ప్రపంచించినట్లు ప్రేమమును ప్రపంచింపలేదు. భవథూతి ఈ విషయమున

అతికాశిదాసుడు. సీతా రాముల పునర్స్వాగమమునపుడు భవభూతి ప్రకటింపగలిగిన వారి మనోబావముల లోతుపొతుల తీరేవేరు. శకుంతలా దుష్యంతుల పునర్స్వంగమమునప్పుడు కాశిదాసు ప్రకటింపగలిగిన బావముల పద్ధతి అతి సాధారణ మైనది భవభూతి ప్రపేమ సిద్ధాంతము మహాన్ని తమైనది మహా ఉదార మైనది.

శీతత్వములను భయానకములను అయిన వన్య జాతి సన్నివేశ దృశ్యములను, అతి మానుషములను దర్శించుటను, పొటమరించిన మనో బావములను గౌడిరీతిని చిత్రముగా రచించు నాన్యతోదర్శసీయమైన ప్రతిభ భవభూతి కవితాళ క్లోని యొక అంశము. ఇది కారణముగా భవభూతి కవితను మదుర మనోజ్ఞతయు, ధ్యాని లభ్యమును మృగ్యములైనవి ఆవి మైదరీరీతి రచనా దురందుర్దైన కాశిదాసునందు కలవు. కాశిదాసునందు వినయముగా మైకి కనిపించు గుఱము భవభూతియందులేదు. కాశిదాసు లోపల ఏది అగును భవభూతి వెలికి అదియేమై కనిపించును

3. విశాఖదత్తుని ముద్రారాష్టసవు

ప్రవేశిక

విశాఖదత్తుని గూర్చి ముద్రారాష్టస నాటకము నాంది ప్రస్తావనలోనున్న విషయములు మూడు. ఒకటి : ఆయన పితామహుని పేరు వచ్చేక్యరదత్తు. తండ్రిగారి పేరు భాస్కరదత్తు. రెండు . తాతగారు సామంత ప్రశ్నలు. తండ్రి మహారాజవదము నందినవాడు మూడు : విశాఖదత్తుడు కవి. ముద్రారాష్టస నామ నాటకమును రచించెను.

విశాఖదత్తుడు క్రిష్ణ పుట్టిన తరువాత నాల్గవ శతాబ్దము నాల్గవ పాదము నుండి తొమ్మిది పది శతాబ్దముల వరకు నడుమ గల కాలమునం దుండుటకు వీలుగా చారిత్రకుల పరిశోధనలు కొనసాగియున్నవి. ఈ మహాబారతమునం దాయం ఏ ప్రాంతము వాడన్నదియు సులభముగా తేలినది కాదు. కొందరు వంగదేశము వాడందరు. మరి కొందరు హిమాలయ పర్వత ప్రాంతమునందోక ప్రశ్నలని యందురు.

విశాఖదత్తుడు రచించిన కృతిగా ఈ మధ్యకాలమున దేపి చంద్రగుప్త యను నాటకమొకటి క్రొత్తగా బయటపడి వెలుగులోనికి వచ్చినది. మరియు నొక రామాయణ నాటకమును కూడ రచించినట్టు కొందరనుమానించుచున్నారు. ముద్రారాష్టసము నాటకము మీదనే విశాఖదత్తుని కీర్తిపతిష్ఠలు ఆదారపడి యున్నవి.

సాధారణముగా శృంగార విషయ సంబంధము లేకుండా ప్రపంచమున సాహిత్యమే లేదని చెప్పవచ్చును. త్రీపురుష రిషయాభిలాష స్వర్గము కూడ లేని కావ్యములను రచించిన మహాకవులు ప్రేశ్నమీద లెక్కచెట్టదగిన సంఖ్యలో కూడ నుండరు. భారతీయ నాటక సాహిత్యములో అందుకు తగిన ఏకైక మహాకవి విశాఖదత్తుడు కనిపించుచున్నాడు. ఆయన ముద్రారాష్టస నాటకము

నట్లు రచించినాడు. మహామేధావులును కర్మయోగులను ఆయి తమ యజమానుల ఉనికి కొరకు పంచప్రాణములతో పనిచేసిన ఒక ప్రధానముంచియు, నొక రాజ సితి శాత్రువేత్తయు పరస్పరము ఎరిగి ఎదురు తిరిగి పనిచేసిన విషయమును ఇతివృత్తము చేసి రచించినాడు. ఆ యిరువురును తమ యఖిలపీంచిన రాజకీయ ప్రయోజనములను సాధించుకొనుటకు చేసిన ఆలోచనలతో వేసిన ఎత్తులతో నిండి నిబిడికృతమైన నాటకముగా దానిని విశాఖదత్తుడు తీర్చిదిద్దినాడు. భారతీయ సాహిత్యములో ఇంత రాజకీయ నాటకము లేదు. ఈ విషయమును గమనింప నప్పుడు నాటకమున నైతికమైన విలువలను నిలబెట్టి చూపలేదని, గౌప్య కవిత్వమును ప్రాయులేదని విశాఖదత్తుని గూర్చి అనవలసివచ్చును. నైతిక ధర్మము సామాన్య ధర్మము రాజధర్మము విశేషధర్మము. విశాఖదత్తుడు విశేష ధర్మము మీద ఈ నాటకమును ప్రాసినాడు విశేషధర్మ మెప్పుడును సామాన్య ధర్మము నతిశయించుండును. ఈ ధర్మసూధ్యము తెలియవలయును. మద్రారాష్ట్రస నాటకము సామాన్యధర్మము పరిధిలోనిది కాదు. అట్లు తప్పించి ప్రాయుట చేతనే విశాఖదత్తుడు ఆ విషయమున ఏకైక మహాకవి యైనాడు. విశేషధర్మ విషయము కనుకనే అంత విస్మయముగాను, తీవ్రముగాను, నిబిదము గాను ఆద్యంతములుగా వ్యాపించియిండునట్లును అస్థాదయోగ్యముగా నగు నట్లును అత్యంతమైన జాగ్రత్తతో ప్రాయబడినది ఇంత శక్తిమంతమయిన ఈ తరచో నాటకము విదేశ శాషుల యిందెందును కూడ కనిపించుటలేదు.

I

పుక్కి-టీ పురాణ మనుటను త్రోసిపుచ్చగల నిజముగా చారిత్రక పురుషు లయిన చాణక్య చంద్రగుప్తులతో నదచిన వట్టి రాజకీయపు బెత్తుగడలతో నిండిన ఎక్కు-డి కక్కడ పరమాద్యుతములను సృష్టించుచు నిర్వహింపబడిన మద్రారాష్ట్రసము భారతీయ నాటక సాహిత్యమునందు తన వంటిది మరొకటి లేనిది. ఇందలి ప్రధాన ప్రాతములు మూడు. చంద్రగుప్తుడు సచివాయ త్త సిద్ధుడు గనుక ఆయనకు కర్మయు లేదు. కొశలమును కలదు. ఇక చాణక్య రాష్ట్రసు లిద్దరు. ఇరువురకును కర్మ కలదు. కొశలమును కలదు. కర్మకు ప్రదర్శనము లేదు. కొశలముకు పలరూపముగా కలదు. అందువలన ఈ నాటకమునందు కర్మను గాక కర్మపలమును నాటిక కర్త ప్రదర్శన యోగ్యముగా ఉసి చేసేను. ఇది రాజకీయ నాటక మగుటచేత దీనికి మాగ్గము తప్ప

మరొక్కెంద్రియ ప్రారంభము లన్నియును పలాను మేయములు మాత్రమే. చాణక్య రాష్ట్రసు లియవురు పలము నభిలపించి ప్రదర్శనయోగ్యములు కాని కర్మలకును కడంగినారు. ఆయి కర్మలు లోకము యొక్క నదవడి కనుకూలము లయిన సాదారజ ధర్మములు కావు. మరియు నొక విధముగా విపరీత ధర్మములు. అందువల్ల వాటిని ప్రదర్శింపనే రాదు. అవి పలాను మేయము లగుట ఎట్లును తప్పదు. ఎట్లును తప్పని వాటిని, ప్రదర్శనమున కుచితములు కానివాటిని కావలయునని ప్రదర్శింపవలసిన ఆక్కరలేదు. కనుకనే విశాఖదత్తు డి నాటకము నిట్టింత విలషణముగా రచించినారు.

కర్మ ప్రదర్శన విషయమున ఈదృషములయిన నాటకములలో మరొక ఇబ్బందియును కలదు. రాజకీయ మనగానే నాయకత్వము కదా! నాయకత్వమనగా పసులు చేయించుటయే కాని చేయుట కాదు. పని చేయించినవాడు ప్రార్థకుడు. చేసినవాడు ప్రవర్తించినవాడు. ప్రవర్తించుటలో కనిపించేదు కర్మలషణము ప్రార్థకత్వమునందు కనిపించదు. కర్మములను ప్రదర్శింపవలయుననగా ప్రవర్తించినవారిని ప్రవర్తించుస్తు ప్రదర్శింపవలయును. ప్రదర్శింపబింబిన వారికి ప్రాధాన్యము అనగా ప్రార్థకులయిన చాణక్య రాష్ట్రసులు వెనుక బండి జీవస్థి శక్తిదాను మొదలయినవారు ముందుకు వత్తురు. వారి కొరకు కాదు నాటకము వ్రాయబడినది, వారి కొరకు ఈ నాటకమును సేవింపవలయునని ఎవ్వురును అనుకొనురు. ప్రాసినవాడు, చూచినవాడు, చదివినవాడు అందరును చాణక్య రాష్ట్రసుల నుద్దేశించియే ఆయి పసులు చేసినారు. రాజకీయమంతయును తాను వెనుకనుండి సదిపించుటయే. అందువలన ఈ నాటకమున పరస్పరాభిముఖులై, స్వయప్యోగిస్తముల నాశించి బహువిధము లయిన రహస్యప్రయోగములకు ప్రార్థకులయిన చాణక్య రాష్ట్రసులు ప్రధాన వురుము లగుటచేత వారిని వెనుకకు నెట్టి ముందుకు వచ్చేడు ఆవకాశముగల వారి వారి పరిషసములయొక్క కర్మప్రవృత్తి లక్షణము ప్రదర్శింపబడలేదు. కర్మప్రవృత్తి ఫలము మాత్రమే వివారింపబడుటగా చాణక్య రాష్ట్రసామాత్యుల ప్రాధాన్యమునకు వెలితి రాకుండ జ్ఞాగత్త తీసికొసబడినది ప్రాతములు కర్మప్రవృత్తములుగా కనిపించవు ప్రాతముల యందు కర్మకోశలము మాత్రమే కనిపించును ఇతర వస్తుకము లయిన నాటకములందు ప్రాతములు కర్మప్రవృత్తములుగా కనిపించకపోవుట దోషము కావచ్చును. కాని ఈదృషమైన రాజకీయ నాటకమునం

దది దోషము కాకపోవుట మాత్రమే కాదు గుణము కూడ. కర్మగతులు ధర్మ మార్గములు తప్పిపోవుటకే ఎక్కువ ల్లన్నందున అట్టిహానిని ప్రదర్శింపక పోవుటయే సమచితము ఎంత కొగత పడినను తలవ చందుము చేతలు కొన్నిటైనను ఇఱగక మానవ ప్రధాన పురుషులకపచి యట్టివని తెలిసియు అనిపార్యము లట్టాయా పరిస్థితులు తోపింపజేయును. అందువలన వారు పంజనలన నా మార్గములందే ప్రపేరింపురు. వారు విశేష పురుషులు కనుక వారికా విశేషధర్మము తగును. జన సామాన్యమున కది తగదు. తగని విషయములను వారికి చూపి చెప్పరాదు. కనుకనే రాజధర్మము మీద నిర్మింప బడిన ఈ దృశ్య నాటకముల యందు నాయక పురుషుల కర్మగతి విశేషము అను ప్రదర్శింపక పోవుటయే గుణము.

దీనికి ఆపవాదముగా తృతీయాంకమున చాణక్య చందగుత్తుల మధ్య కృతక కలహము బాహోటముగా ప్రదర్శింపుటడినది. మరి నాటక కర్త ఇట్టెందుకు చేయవలసి వచ్చినది? విషక స్వను ప్రయోగించుటవలె కూటలేఖలను స్వాప్తించుట వలె కృతక కలహము రానంతట అది దోషము కాదు. ధర్మము కాదు. అధర్మము కాదు. అన్యోన్యము సమాకర్షితులయిన హృదయ సంవాది లషణ లష్టితులయిన ఇఱవురుగా రసిపించడి ఏకాక్రముల విషయముననే కృతక కల హము సాధ్యము. చాణక్య చందగుత్త లట్టిహారని ఆప్రదర్మనము ధ్వనింప జేయగలుగుచున్నది. మరియు నా ప్రవదర్మనముసందు పొణ్ణాన్ని వారు సాక్షత్తు చాణక్య చందగుత్తలే. వారు ప్రవదర్మించిన కర్మగతుల వలన వారే ఇంకను సముజ్యలముగా ప్రకాశించెదరు. ఈ నాటకమున మిగిలిన అన్ని విషయము లందును చాణక్య చందగుత్తుల ప్రయోజనసిద్ధి కితరులే ప్రవర్తించిరి. ఈ యొక్క చోటనే ఈ యిరుపురును కావలయునని ప్రవర్తించినది. ఇతరచోట్ల ఆయా విషయములను ప్రవదర్మించినాఁ ఈ ప్రధాన పాత్రములకు కలిగెదు నష్టమిక్కడ లేకపోవుటతో పాటు లాభము ఏక్కులిగా నున్నది. వారాడిన నాటకముంతయును వారి సొంత బాధ్యత మీద గనుక మిగిలిన అంకములలో జరిగిన, జరిగినట్లు చెప్పుటడిన అనేకాంకములకు వివరణలు చెప్పగోటియు చెప్పియు ఆ యిరుపురును తమ తమ వ్యక్తిత్వములను తాల ప్రమాణముగా నిలబెట్టుకొనిరి. అది వారికి లాభము కాదా?

ఈదృశ్యమైన ప్రదర్శనము రాష్ట్రసామాచ్యుని విషయమున ఇంతకంచెను మరికొంత ఎక్కువగా నున్నది. ముఖ్యముగా పేర్కొనవలనినది పంచమాంకమున మలయకేతువునకు చేషిక్కిన బుఱువులను కాదని తోసిపుచ్చలేక రాష్ట్రసుడు నిందను నెత్తికెత్తుకొనుట యైమైనను దాని ప్రబలమైన పరిణామములుగా తరువాతి యంకములలో కూడ రాష్ట్రసుని కార్యగతి విశేషములకు ప్రదర్శనమున్నది. ఏమన్నును ఇక్కడ అంతయి రాష్ట్రసు దనుకొన్నది కాకపోవుటయే ఉన్నది. లోబడి పోవలసిన వాని కార్యగతులన్నియు నందు కనుకూలములుగానే ప్రదర్శింపబడును. గనుక ఇందువలన చాణక్య చంద్రగుప్తులకు కలనివచ్చ నదియే యొక్కవ. నాటకముయొక్క ఉద్దేశ్యమే యది.

మొత్తముమీద విశాఖదత్తుడు కార్యగతిని గాక పలగతిని ప్రదర్శించుట దీనిని రచించెను. కార్యముగతి ప్రదర్శింపబడిన రెండుచోట్లను ఆయా పొత్తముల నెంతగా నెత్తువలయునో అంతగా నెత్తుచు, ఎంతగా దింపవలయునో అంతగా దింపయ పరమార్థము పట్టు సదలకుండను ప్రయోజనము కలనివచ్చునట్లను రచించెను. తృతీయాంకమున కృతక కలహము నెపమున చాణక్యచంద్రగుప్తులు దైర్య దుర్యోత్సాహములతో తొణికిసలాడునట్లుచేసి రచించుటలో విశాఖదత్తుడు తన బుద్ధికైళవము నంతను ప్రదర్శించిచాడు. అట్టే పంచమాంకమున తాను అనార్యుడు కాకపోయినను చుట్టుకొని వచ్చిన పరిస్థితులనుబ్బి నేననార్యుడనని రాష్ట్రసు దంగీకరింపక తప్పనట్లు కల్పించుటయు నది విశాఖదత్తుని చాకచక్కుమే. రాష్ట్రసుని క్రుంగుణాటంత యుచితముగా ప్రదర్శింపబడినది.

II

ఇట్టి నాటకములలో మరొక్క విషయమున్నది. ప్రధాన పురుషుల కార్యకారిత అదృశ్యముగా నుండి పలానుగతి ప్రదర్శింపబడుటచేత ఆద్యప్స్త విషయమును విధిగా ప్రసంగించుకొనుట జరుగును. కార్యము కలనివచ్చిన వాడు కార్యగతి ధర్మమార్గము తప్పినప్పుడును, కలసిరానివాడు పౌరుషమును నిందించుటనంగీకరింపనప్పుడును దైవముటనగా విధివిలాసముగా చెప్పదురు. ఇందు చిత్రమేమనగా, చాణక్యుడు శత్రువున్నాహమును చేదించుటకు తన కార్యకారులను బహు మాయాప్రకారముల ప్రవర్తించజేసినను, ఆయనును సీ విట్లుచేసితివి యన ప్రశ్నించినవాడు లేదు గనుక, కృతక కలహములో చంద్రగుప్తుని

ప్రశ్నలకు తన తెలివిహిద సమాధానములు చెప్పగలిగినాడు గనుక, ఆయనకు దైవమును పమాణము చేసి సమర్థించుకొసవలసిన యవసరము లేకపోయినది. చాణక్యుని యవసరము కూడ పోయి రాజుసుని పీరనే పడినది. రాజుసుడు మొదట హృణిక చేయునన్నుడే పలసిద్ది విషయమునకు విధి ఆధ్యాత్మికపోవుట నొక షరతుగా విధించుకొనినాడు. ద్వితీయాంకము స్వాగతము చివరకు జిరిగిన దదియే. కానీ దానిని రాజుసుడంతగా మససునకు పట్టించుకొనలేదు. పంచ మాంకమున తన ముద్గల రేఖను, సౌమ్యుల పెట్టెను మలయకేతువు చూపి నిలవేసి అడుగునండాక ఆచ్ఛే నెట్టుకొని పోయినాడు. ఇక అప్పటినుండి తన పోదుషము పనికిరాకపోవుట రాజుసునకు ప్రత్యక్ష కల్పము కాకొచ్చినది. “విధి విలసితము” ‘పురుషప్రయత్న విచ్చేదకారి కదా విషుల విధివిలసితము’ ‘దైవము సదుగవలయును’ ‘షందబ్ధాగ్యుదను’ ‘ఏంత సుస్థిర ప్రయత్నము లయినను శత్రువ్యమును గొన్న దైవముచేత విపలములు చేయబడున్నవి’ ‘సందకుల మురకు దైవమే శత్రువు’ ‘దైవోపాతుని బుద్ధి విపర్యాయముగానే వనిచేయును” “సమ విషమద్భా పరిజ్ఞామములు పురుషులకః తెలిసిరావు. అచి ఆలషిత నిషాత ములు” అని ఈ మొదలుగా రాజుసుడు తాననుకొన్నది విధి విహితము కాక పోవుటచేత చెడిపోయినదన్ను సమారూపమునకు క్రమముగా వచ్చినాడు. తనకు మించిన తన ఆసహాయతను కారణభూతమైన ఒక మహాశత్కిని సమ్మాశయింపక మానాధిమానముకలవాడు బ్రతుకలేదు రాజుసుడు బ్రతుకుట యవసరము గనుక విధి విలాస చక్రమునందు త్రిప్యుచు చివరకు ఆత్మవిశ్వాసము సడలి ఎందుకును కొరగానివాడుగా నైపోకుండ వాని విధి విలాస పరిజ్ఞానమే వానిని కాపాడినట్టు నాటక కర్త పొదువుకొని వచ్చినాడు. రానిచో రాజుసుడు మరణించి ఈ నాటకము పట్టి ట్రాషెడి ఆయ్యెదిది. భారతీయ రూపకమట్టు శక్తిసామర్థ్యము అను వృత్తా వ్యాయము చెయ్యట నంగికరింపదు కనుక విశాఖదత్తుడు రాజుసుని పాతాళమంటినవానిని స్వర్గమున కెత్తి నిలబెట్టినాడు.

రాజుసుడు తన క్రుంగుభాటుకు తాను కారణము కాదన్న విశ్వాసమును నిలబెట్టుకొన్నాడు. అనగా తన బుద్ధి పాటవము పనిచేయకపోవుట కాదనియు, తా నాశయించిన మలయకేతువు తనకు తగినవాడు కాకపోవుట మాత్రమే అనియును, దానికిసోదు దైవము తనకు ప్రతికూలముగా చాణక్యున కనుకూల ముగా ప్రవర్తించుట యనియును తాపృశ్చమైన ఆత్మవిశ్వాసమును ఈదృక్

విచారిదత్తుని ముద్రారాష్ట్రము

మైన విచారశిలమును లేకపోయినచో ఈత్తువంచనమునకు గురించే మలయ కేతువు తనపటి అంత కృతమ్మమగాను అాత అమర్యాదగాను ప్రవర్తించి తనను ప్రోసి పారవేసినప్పుడు రాష్ట్రసుని తల వేయివ్రక్కులు కాకుండుటకు కారణమే లేదు. తానొత ప్రయోజనము నాళించి, నిజాయితీ కలిగి, స్వార్థము లేక ప్రజ్ఞా లేదు. తానొత ప్రయోజనము నాళించి, నిజాయితీ కలిగి, స్వార్థము లేక ప్రజ్ఞా భక్తి పరాక్రమములలో స్వామికార్యాన్నిదికి సర్వసన్నాహములు చేసి పంట చేతి కందలోవుచున్నదనగా మూర్ఖుడును, పిరికివాడును, రాజధర్మ పెరుగనివాడును అయిన స్వామిచేత కణములో తన్నివేయబడి తన సన్నాహ మంతయు తన కన్నుల మందు వమ్ము కాగా అప్పుడు రాష్ట్రసునకు ఆది ప్రాజెడి కాక మరి యేమి? ఇట్లు ప్రాజెడిలు కావలనిన వస్తువులెన్నో భారతీయ రూపకములందు ప్రాజెడిలు కాకుండ మళ్ళింపబడినవి.

రాష్ట్రసుని విషయము మరొక్కు సంగతి. సందవంశము రాజుల మీద ఆయనకంత భక్తిక్రద్దులందుటకు తగిన హేతువులు నాటకమున కానవచ్చటి లేదు. ఆది వట్టి ప్రథ భక్తి మాత్రమే కావచ్చును అయినను సందులు చాణ క్యాని చేతిలో పడకుండ అడ్డుకొనుటలో సామంజస్య మున్నది. అందరు పోయిన తరువాత కూడ తానా ప్రయత్నమును కొనసాగించుట యేల? సర్వార్థస్థితి ఇంకను తపోవనము ఓంమన్నాదని రాష్ట్రసుని యూహ కావచ్చును సర్వార్థ సిద్ధిని తాను చంపినట్లు చాణక్యుడు రాష్ట్రసునకు తెలియసట్లు దేసినాడా? తెలినిన తరువాత కూడ ఆ కోపోదేకములు చల్లారు వరకు రాష్ట్రసుడు వెనుకాడుటకు లేదు కదా! ఆమైన క్రమకముగా విచారశిలము పెరుగుటయు, స్నేహస్మీ ల్యాము మనస్సు నార్థ్రము చేయుటయు మరియు నది యొక మహాధర్మముగా కనిపించుటయు రాష్ట్రసుని జీవితము ప్రాజెడి కాకుండుటకు దోహదము చేసినవి.

అనగా రాష్ట్రసుని వ్యక్తిగతమైన మహావతనమును విచారిదత్తుడు చాణ క్యాని కౌచిల్యము నుపయోగించి కొంత, సందవంశ నిర్మాలనమువల్ల కొంత, మలయ కేతుస్త యొక్క దూరాలోచనము లేనితనమువల్ల కొంత, విధివిలాస విజ్ఞానమువలని ప్రేరకత్వము వల్ల కొంత, స్నేహధర్మ కర్మసుష్టానమున సదలని పట్టివల్ల కొంతగా మొత్తముమీద సంతగా తొలగబెట్టినాడు. రాష్ట్రసుని జీవితము ప్రాజెడి కాకుండుటకే ఈ నాటకము ప్రాయబడినది.

ప్రాజెడి కాలేమ-నిజమే కానప్పుడు రాష్ట్రసుదు సాధించినదే మున్నది? ఏమియను లేదా? లేదని చెప్పటకు వీలులేదు. ఆయన తిరిగి చంద్రగుప్తునకు ప్రధానమంత్రి ద్వైనాడు కదా! స్వార్థమును చూచుకొని ద్వైనాడా? చాణక్యుడు తన అంతర్యము నంతవరకు చర్చదగుప్తునకు కూడ చెప్పిన జాడలేదు. 'రాష్ట్ర సుఖి ప్రాణములను కాపాడవలయునని ఆర్య లాదేశించియున్నా రనియు' 'రాష్ట్ర సుదు చాణక్యుడు తొలగిపోయిన తరువాత చందనదాసాది మిత్రులను రక్షించు కొనవలయుననియు సమాధానపడి చంద్రగుప్తునిటో సంధి చేసికొనుట అంత అనంతవము కాదనియు" భాగురాయిఱు అనుకొన్న దానిని బట్టియు మలయ కేతువులో చెప్పిన దానిని బట్టియు ఒకవేళ చాణక్యుడు భాగురాయిఱునకు తన అంతర్యము చెప్పియండకపోయినను సూచించి యుండవచ్చునేమో ఆనిపించు చున్నది. ఆట్టి సూచన లేకుండ ఆ మాత్రము మాట చెప్పిన దానిపీద భాగు రాయఱు కొంత ఆలిక చేసియుండవచ్చును. కనుక రాష్ట్రసుదు చంద్రగుప్తు నితో సంధిని భావింపనే లేదు.

నిఃముగా రాష్ట్రసుదు తన ప్రధానమంత్రి పదవిని నిలుపుకొనుటయే అభిలషించియున్నచో ఆ కథ ఇంకొక విధముగా నుండెడిది. స్వార్థమును చూచుకొనక తన కొరకుగా ప్రాణత్వాగము చేయటకు సిద్ధపడి ఉరికంబ మెక్కియున్న మిత్రునకు బుఱము తీర్పుకొనుటకు వాని ప్రాణమును కాపాడు టకు తా నేపని ఎట్టి పరిస్థితులలో చేయజాలనని నిశ్చయించుకొన్నాడో ఆ పని చాణక్య చంద్రగుప్తులకు లోబదిపోయి వారి మాటను పాటించి చేయటకు సిద్ధపడినాడు. అట్లు సిద్ధపడునప్పటిక కూడ తాను చంద్రగుప్తునకు ప్రధానమంత్రి కాబోవుచున్నది రాష్ట్రసు దూహింపతేని విషయము. అందువలన రాష్ట్రసుదు ప్రధానమంత్రి పదవిని స్తోకరించినది చందనదాసును రక్షించుటకు మాత్రమే. స్నేహము చేసినదాని యర్థమును స్వానుశివము పీద విచారించుకొన గలిగిన పరిణత వయస్కు-డైన రాష్ట్రసుదు స్వార్థమును చూచుకొన్నాడనుటకు నీలులేదు. చందనదాసు యొక్క మంచితనము యొక్క శౌస్ను త్వయును చూచియే రాష్ట్రసుదు దానికి దీటుగా తానును చేయవలయ ననుకొనినాడు.

రాష్ట్రసుదును చందన దాసుడును ఒకరి నోక రెంత గాఢముగా ప్రేమించుకొన్నారో వారు పరస్పరము చేసికొనుటకు సిద్ధపడిన త్యాగములే చెప్పచున్నవి. అట్లంత త్యాగములకు సంస్థితమైనదున వారెంతెంత ప్రయోజ సములను పొందినారో ఆ తరువాతి వారి జీవితములే చెప్పచున్నవి. స్నేహ

మనగా బందుర మానవధర్మ పథానురక్తి. దానిని శాశ్వతముగా చేయటకు ఒకానోక ప్రగాఢ శేషుషి చిత్రిత చిత్రవృత్తి కావలయను. మిత్రులనగా తాదృశములయిన చిత్రవృత్తులు కలవారు రాష్ట్రసుడును చందనదాసుడును అటువంచీవారు.

జీవితమున కేదో ఇంత సార్థకత యుండవలయును కదా? తాను నేవ చేయదలచుకొన్న నందులు తనకు లేకుండ పోయిన తరువాత, తాను నమ్మి నేవించిన నులయకేతువుకు తాను కాకుండపోయిన తరువాత రాష్ట్రసుని కిక ఏమి మిగిలినది? ఒక్క చందనదాసు మిగిలినాడు. వాని విషయమున కూడ తాను చేయగలిగినది చేయసిచో ఆనేమి చేసినట్టు? జీవితమునకు ప్రయోజనమున్నదన్న భారతీయ తాత్త్విక దృక్పుతము కలవాడు రాష్ట్రసుడు. సరే, గతమును విచారించి లాభము లేదు. వర్తమానమున మైత్రీ కనిపించుచున్నది. ఆది యొక మహాసీయ మైన మానవ ధర్మము. విశేష ధర్మము లెంత చేసినను కలసిరాలేదు. హామాన్య ధర్మమైనను కలిసివచ్చునట్టున్చింపవలయును కదా! అంచుకనియే రాష్ట్రసుడు చందనదాసు ప్రాణములను కాపాడుట కొరకుగా చంద్రగుప్తునకు ప్రధానమంత్రి పదవిని నిర్వహించుట కంగికరించినాడు. జీవితముమీద విరక్తి పుట్టి ప్రాణము తీసికొనక పోవుటకు రాష్ట్రసునియందు మేల్కు-నియన్న మానవతాధర్మము కారణము. మదయు రాష్ట్రసుడు పిరికిపాడు కాదు, ఆసమర్థుడు కాదు, ఆధర్మ పరుడు కాదు, ఆవేశపరుడు కాదు. అందువల్ల వాని జీవిత మెట్లును గ్రాషించాడు ప్రధానమంత్రి పదవి నంగికరింపకపోయినను రాష్ట్రసుడు మరణింపడు. తపోవనమునకు పోయి మోషము నన్మేఖించడివాడు. అతడెప్పుడును నివ్రిగ్మయుడు కాదు. అందువలన వానికి జీవిత మెప్పుడును గ్రాషించి కాదు. రాష్ట్రసు దేమి సాధించినాడన్న దిప్పడు విచారించుకొనవచ్చును.

III

రాష్ట్రసామాత్యుడు చార్ట్రక పురుషుడైన దానికంటే మిక్కిలిగా సంపదాయముచేత నిలబడినవాడు. మగధను పాలించిన నందవంశము రాజుల కాయన ప్రధానమంత్రి. ఒక విధముగా ఆ వంశమునకు రాజ్యమును నిలబెట్టినది కూడ ఆయనయే నందవంశము నిర్మాలనమైన తరువాత కూడ ఆయన తన ప్రభుథక్కిచేత శత్రువుల నెడుర్కు-నుటకుకూడ ప్రయత్నించెను.

రాజునుని పూర్తసు సంశాపించుటలో విశాఖదత్తుని ప్రేరేపించినవి రెండు విషయములు కలవు. ఒకటి..నందుల సందరును చంపించిన చాణక్యుడు రాజునుని చంపించినట్టులేదు. రెండు..నందులను కూలబ్రోసిన వారిమీద పగదీర్చుకొనగోరి ప్రయత్నించినట్లు కలదు. తాప్రయత్నమున రాజునుడు సాధింపగలిగిన దానిని చరిత చూపుటలేదు. ఇక్కడ విశాఖదత్త డాడోచించినాడు. రాజునుని చంపక పోవుటకు చాణక్యుని మనస్సులో నున్న కారణము దేశహితము నభిలషించునదిగా నుండపలయును. అప్పుడుగాని చాణక్యుడు గొప్పవాడు కాదు. చంపబడక పోవుటలో రాజునుకు యోగ్యతకూడ ఉండవలయును. అప్పుడుగాని రాజునుడు బ్రతికియున్న దానికి ప్రయోజనము కనిపీంచదు.

రాజునుడు బ్రాహ్మణుడు, నందవంశము ప్రథమవరట్ల నిరతిశయమైన త్రిగుబము కలవాడు. శ్రోత్రమీయడు. మంత్రిగా బృహస్పతిమైనవాడు. మరియు విశ్వాసపూర్తుడు. అందువల్లనే ఆయన ఇతరులనుకూడ సులభముగా నమ్మును. చాణక్యునకీ అన్ని విషయములును తెలియును రాజునుని యుద్ధేశించి చాణక్యుడు తనలో తా నిట్టినుకొనును: 'ప్రథమవరము ప్రశయము సంబించి నప్పుడు కూడ హర్యక్కోపకారస్వరం స్నేహముచేత నిస్సంగత క్రిందిని వానికొరకు కార్యకొరమును వహించు సీవంటిచౌరు పలువురుండుట అరుదు.' మరియు 'ప్రశ్నాపీక్రమమధ్కి లభణముచేత కష్టసుభములయందు ప్రథమను కూడి యందువాడే నేవకుడు. అందువల్లనే సీ విషయమున నేను నిద్రురపోవుటలేదు.' రాజునుని మంచిద్దలు చాణక్యునకు తెలియును. రాజునుని బలహినతలు కొన్ని కలవు నిజమున కవి బలహినతలు కావు. కానివి అగునట్లుగా చాణక్యుడు పతక ములు చేసినాడు మనిషిని మాటిమీదను చేతమీదను నమ్ముట దోషమా? వ్యవ హారము వచ్చినప్పుడు కాని ఆది దోషమగునో కాదో తెలియదు. మరియు నా వ్యవహారము తెలిసివచ్చిటయు రాకపోవుటయు మీద కూడ దోషము యొక్కదోష లభణమాదారపడి యున్నది. అందువల్ల గుణదోషములు నిత్యములని చెప్పటి కష్టము అట్టయిసచో రాజునుడు మాయావి కాదు. తాను చేసిన ప్రతి పనియు ప్రతికరణపడ్డిగా చేయువాడు. ప్రతికరణపడ్డము కాని పనిని ఆయన చేయడు. శత్రువ్య మిత్రత్వముల విషయమును ఆ విషయమున ఆయనకు భేదబుద్ధిలేదు. నిజముగానది ఎంత మహానుభావ లభణము! దానిని వానికి కలిసి

రాకుండ చేయటచేత అది వానియందలి దోషముగా చాణక్యుడు నిరూపణము చేసినాడు. రాష్ట్రసుడు తిన్న దెబ్బయే అది.

రాష్ట్రసుడు విజయమును పొందలేదు నిజమే కానీ పతనము కూడ పొందలేదు. ఈ నాటకము యొక్క వై శవమంతయును రాష్ట్రసుని పతనము పీదకాక చాణక్యుని గెలుపున కలిములము చేసి చూపబడినది. చాణక్యుని గెలుపునకు వాని బుద్ది నైశిల్యమే కారణమనిపించినట్లుగా రాష్ట్రసుని ఓటమికి వాని మందబుద్ది కారణముగా కనిపించదు. విశాఖదత్తుడు పనితసమంతయు నిక్కద చేసినాడు. చాణక్యుని ఆట సాగినది రాష్ట్రసుని ఆట సాగలేదు. సాగినప్పుడు తోకము అదంతయు తన తెలివిటెట లసుకొనును. సాగినప్పుడు విధి యనును. విశాఖదత్తుడు చాణక్యుని సాగుదలను ప్రదర్శించినాడు కానీ ప్రశంసింపలేదు. రాష్ట్రసుని సాగుదల, లేకపోవుటను ప్రదర్శించుటలోపాటు తోకము వెనుక తానున్నట్లుగా ఆస్యల ముఖమున విధివిలాసమును ప్రస్తుకి తెచ్చుటయును చేసినాడు. చిత్రమేమనగా, తాను కాకపోయినను తనను విశ్వాసహాతుకుడుగా మలయకేతుపు సమష్టమున పరస్ఫీతులు బుఱువుపరిచినపీదట రాష్ట్రసునకు విధి విలాసము యొక్క జ్ఞానము అనుభవముపీద కలిగినది తథ్యార్థ మాతనికి దైవముయొక్క ఆనుకూల్చయ్యు తనకు లేదని లేదు. అది ఉండవలయునన్న ఆలోచనము కూడ ఉన్నట్లు లేదు తన ముద్రతోడ లేఖయు సొమ్ముల పెట్టియు నుండుట హాబినప్పుడు రాష్ట్రసునకు “విధివిలినితము” కనిపించినది. తన నంద మహారాజులు నాళనమగుటన్నది తన యప్పచీవరకు మొత్తమమీద ‘పురుష ప్రయత్నమును పలింపసీయని ఒకానొక పాపపు దైవము యొక్క చెలగాటము’ కనిపించినది తనకు తోచినదానిని ఆయన మలయకేతువునకు చెప్పినాడు కూడ. అనమయమగుటచేత అది వాని తలకెక్కలేదు. ఆ ఎక్కుకపోవుటయు కూడ దైవమేననియు రాష్ట్రసున కనిపించినది పాటలీపుతము జీర్ణోద్యమమును ప్రవేశించుటకు ముందు రాష్ట్రసుడు దాని నట్టనుకొన్నాడు: “ఆ మలయకేతువెంత వివేకశాస్యము! ఆ మైచ్చుని పట్టుకొని ఎంత గట్టి ప్రయత్నము చేసితిని! అంతా వృద్ధాయైనది నాకు హారగా మా నందకులమునకు శత్రువు విధి కాని విప్పుడు కాదు.’ నాప్రయత్నములన్నింటిని దైవమే శత్రువై విపలముచేయుచున్నాడు.’ మరియు రాష్ట్రసు డనుకొనుచున్నాడు: ఆ మైచ్చుడే దేవోపహతుడు. వాని బుద్ది విపర్యాసమువలన వాడే చెడిపోయినాడు. వానిని ముందు పెట్టుకొని తానేదో త్రవ్యి

తలకెత్తుకొనవలయునని యనుకొనగా అది తనకు కాకుండ పోయినది. పోతే పోయినది. అది కాదు చింత. శత్రు వంచన పరాభూతుడ నైతినేయని.”

ఈదృశమైన అంతర్యిచారణ బుద్ధియైన రాష్ట్రసుడు కునుమ పురోపకంర కీర్కోద్యున భూమిలను ప్రవేశించినాడు. తన చేసిన శత్రు సంహార ప్రయత్నము అన్నియును విపలము లగుటకు తను ఆనాలోచిత ప్రవృత్తి కారణము కాదు. దైవముయొక్క ప్రాతికూల్యమే కారణము . అని తన మనస్సు తనను మరియు తరిమి వేధించకుండ ఒక సమాధానము చెప్పికొన్నాడు ఆ పిమ్మట తన క్రుంగుబాటు నంతరటిని శత్రు వంచన పరాభూత లభజముగా చూచుకొనుటకు మొదలు పెట్టినాడు. ఇదొక విచిత్రమైన యవస్త. తన సామృద్ధమును తన శత్రువు లెంత యిదిగా అనరానిమాటలని నిందించుచున్నారో కదాయని లోలోపల పేనుకొని పోతుచున్న యవస్త. పోతుచున్న కొద్ది దుఃఖము. దుఃఖాను తవము ఆగుచున్న కొద్ది మరియు పేనుకొనుచుపోతుట. పురుషునకాయవస్త కంటె దుఃఖతరమైనది మరొకటి లేదు. ఈ దుఃఖ మంతయు తాను విఫలు ఇన్నందుకు కాదు . తన వైపుల్యమును శత్రువులు ఇట్లు బావించెదరు కదా అని అనుకొనుచున్న ంధకు.

ఈదృశమైన మహా దుఃఖమును దిగ్మింగుకొనుచు రాష్ట్రసుడు ఉరికంబ మెక్కు-బోతుచున్న చందనదాసుడున్న వధ్య స్తానమును ప్రవేశించినాడు. ప్రథమ యొక్క వంశ నాళనమును ఆపలేక పోయినను, ప్రతికారము కూడ చేయణాలక పోయినను, మిత్రనాళనమయినను కాకుండ ఆపగలిగినచో ఆవవలయుననియే అక్కడకు ప్రవేశించినాడు. ఆవగలుగుట నిజముగా నతని చేతిలోనే యున్నది. అది విధి విలాసము. ఆతనికి తెలియదు. చందనదాసుకు బిడులుగా తానే ఉరికంబ మెక్కు-టకు సిద్ధపడియున్న రాష్ట్రసుడు చందనదాసు బ్రథకుట నిచ్చించినచో చాటక్కున్నినుండి శత్రుమును గ్రహింపవలసిన వాడైనాడు. గ్రహిం పనిచో చందనదాసుండరు. చందనదాసు కొరకు సర్వకౌర్య ప్రతిపత్తి పేతు వయన సుహృత్తేష్టాహము కొరకు చిట్టచివరకు రాష్ట్రసుడు చాటక్కుని నుండి శత్రుమును గ్రహించినాడు.

రాష్ట్రసుడు తన జీవితమునాద్యంతముగా సుహృత్తేష్టాహ ముఖముగానే జీవించినట్టున్నది. నంద మహారాణాల పీది స్నేహ శ్రీవత్సవల్లనే కదా ఇంత చేసినది? ఇప్పుడి శత్రుమును ధరించునదియు చందన దాసు పీది

నైను హత్తివత వల్లనే. మిత్ర శరీర రఘుము కొరకు ఈ శత్రు వ్యాపారము నంగికరింపనే వలయును” అని రాష్ట్రసుడోక నిశ్చయమునకు వచ్చినాడు. శత్రువులు తన సామర్థ్యమును ఎందించుందురన్న దుఃఖము వాని కొనిశ్చయముతో తొలగినది. చాణక్యుడు స్వయముగా తనకు శత్రుమును సమర్పించి చందగుప్తునకు ప్రధానమంత్రిగా పనిచేయునట్లు చేయుచూన్నాడవగా తన సామర్థ్యమును గురించి తన శత్రువులు తనకండిను ఎక్కువగా అనుకొను చున్నారనియే కదా ఆర్థము? అందువలన తాను శత్రు వంచన పరాభూతుడు కాలేదు. శత్రువులు తనను వంచించినను అది తన సామర్థ్యమును చూచి భయ పడుచునే వంచించిరి. తాను నమద్యుదసుటలో తన శత్రువులకు కూడ సందేహము లేదు. చందగుప్తునకు రాష్ట్రసుడు ప్రధానమంత్రి యగుసప్పబోకి దిగ్వింగు కొన్న దుఃఖమును రూపుమాపుకొని తన సామర్థ్యము విషయమున హర్య మెంతగా తలయెత్తుకొని యుండెనో అప్పుడును ఆట్లే యుండెను. ఎందుకును కొరగాకుండ పోవుచున్నట్లుగా పోయిన రాష్ట్రసుని నెమ్ముదిగా విధివిలాస విచారము మీదుగా శత్రు వంచన పరాభూత లఘు లక్షితమైన దుఃఖానుభవము మీదుగా తీసికొని వచ్చి “దృష్టారి దర్శచ్ఛిదమైన పౌరుషమాహశ్యము కలిగిన మహా మతిమంతుడు”గా శత్రువుల దృష్టిలో ఉన్న విషయమును చూపించి వానిని యితాహార్యము ప్రధానమంత్రి స్థితికి తెచ్చి విశాఖదత్తుడు నాటకమును పరిసమాప్తము చేసినాడు.

ఈ విధముగా రాష్ట్రసామాట్యుడు సర్వదుఃఖ కల్పముల నుండి జ్ఞానితుడై చివరకు తిరిగి ప్రధానమంత్రి ద్వేనాడు.

IV

ఈ తృతీయాంకమునకు బీజము ద్వితీయాంకాంతమున విరాధగుప్తుని మలయకేతోరప్కమణాత్ ప్రపృతి వాక్యము నందున్నది. అనగా అప్పబోకే చాణక్యుడు తానాదటోవు తరువాతి నాటకమునకు రంగమును సిద్ధము చేసి, దాని వలన ప్రయోజనస్థితి విషయమున కృతనిశ్చయుమై యున్నాడన్నమాట. ఆచిట్ల మీదనే తానాదటోవు నాటకమును లోకము వాస్తముగా గ్రహించులాగున దానికి వ్యాప్తి కలిగించినాడు. ఒక చందగుప్తునకు తప్ప అది నాటకము మాత్రమే అని మరి యెవ్వరికిని తెలియదు. అది యట్టిదని స్వప్షంవారికి తెలియనంత

రహస్యముగా చాణక్యుడు వ్యవహారము చేసినాడు. అందువల్ల విరాధగుప్తుడు కునుమవురమునం దెక్కుడకు పోయినను అది అట్టిదే యన్న ఒక్క మాటలే వినటిదెను. ఇక వాడు నమ్మకపోవుట యెట్లు? కనుకనే రాజుసామాత్యున్ కా విషయమును చెప్పినాడు సరిగి చాణక్యుడు పన్నిన వలలో రాజుసుడు పడి నాడు. చాణక్యుడు చూపించిన మార్గమే తన కనుకూలముగా నున్నదని రాజుసుడు అదంతయు చాణక్యుని తెలివిమాలినతనముగా భావించుట అనుగమించెను. అనుగమించె ననుటకు గుర్తు ఆ విషయమును వార్తలను త్వరగా అందించుటకు ప్రత్యేక దూతగా కరభక్కని కునుమవురమునకు పంపుటయే.

ఇక్కడ మరొక్కు విషయమును కూడ విచారింపవలయును. చంద్రగుప్తుని తైతాకులలో స్తవకలకు దనువాడు రాజున పశుము వాడని చాణక్యుడంతముండే కనిపెట్టినాడు. చంద్రగుప్తుని అవకాశమును బట్టి సాధించుటకు స్తవకలకుడు రాజుసుని చేత నియుక్తుడై యున్నాడు. ఇక సందర్భపదిబీనయి పదిస్తోటులలో వాడేమి చేయవలయునో రాజుసుడు విరాధగుప్తుని చేత కబురుచేసినాడు.

తృతీయాంకము మొదలగునప్పటికే కృతక కలహము యొక్క స్వరూపమును చంద్రగుప్తునకు చాణక్యుడు పదేశము చేసినాడు. తృతీయాంక మంతయును దాని ప్రదర్శము మాత్రమే. వట్టి ప్రదర్శన మెంత వాస్తవమైనదిగా కొనసాగిన దనగా - అందొక పాత్రయైన చంద్రగుప్తునకే అది నిజమనిపించి దిగులుపడునట్లు చేయగలిగినదిగా కొనసాగినది ఈ బూటకమైన నాటకమును చంద్రగుప్తుడే ప్రారంభింపవలసి వచ్చినది. అది చాణక్యుని ఆజ్ఞ.

ఈ కృతక కలహము బహుళార్థసాధకముగా నున్నది. చాణక్యుడు గిచిన గిరిని దాటకుండా చంద్రగుప్తు డెంత వినయవిదేయతలలో ప్రప్రతించుటున్నాడన్న దొకటి. ఇది కృతక కలహమని సహచర పాత్రములకు కూడ తెలియసీయకుండ చేయుట చేత చాణక్యుని తర్వాత మెంత లోకో త్రరమైనదియు నిరోపించుట రెండు. ప్రయోజనము నుద్దేశింపక కలలో కూడ తాను ప్రప్రతింపననియు, అందువలన తనకు ప్రయోజనసిద్ధి అనివార్య మనియు చాణక్యునకు గల ఆత్మవిశ్వాసమును ప్రకటించుట మాడు. కొముదీ మహాత్మవమును తాను

నిషేధించిన దానికి కారణములను చాటక్కుడు చెప్పటచేత మగధ సామ్రాజ్య మునకప్పుడు రాష్టుని పురస్కరించుకొని యున్న మలయకేతువు వలన సంభవింపనున్న ప్రమాదమును హౌచ్చరిక చేయట నాలుగు. కుసుమపురము నుండి పారిపోయినట్టుగాపోయి మలయ కేతువు నాక్రయించిన శాగురాయిజాదులు చాటక్కుడు పంపిన ప్రణిరిజనమని చందగుప్తునకు కూడ తెలియసియకపోవుట వలన స్వర్పించేదు చాటక్కుని సర్వతంత్ర స్వతంత్రమైన మహారాజు సీతి లక్షణము అయిదు. రాష్టునుడు, మలయ కేతువు మొదలైనవారు పారిపోవుటంగా ఉపేషించి ఊరకొనుటలో గల చాటక్కుని బృహస్పతిమతి ప్రకటింపబడుట ఆరు. రాష్టునుడు నళించునట్టు మనము ప్రవర్తించుట మంచిది కాదనియు వానిని లొంగదీసికొనుటయు ముఖ్యమనియు ఈ మొదలైన మాటల చేత పర్యవసాన మున రాష్టునుడు ప్రధానమంత్రి యగుటను చందగుప్త దంగికరించుటకు పీలయిన వథకమును చాటక్కుడు వేయుచున్నాడన్నదియు తెలియుట ఏదు. తమ యిరువుర మద్య ఫేదచీఱమును నాటి ఏదో సాధింపవలయున్న రాష్టుని.ఆలో చనమును మనగ చెట్టిక్కించి, వానికి తెలియకుండ. వాని కాక్రయమైన మలయ కేతువునకు వాని యందలి విశ్వాశమును కరిగించి భేదమును స్వప్తించి చాటక్కుడు వానిని తిరిగి కోలుకొనుటకు గూడ పీలుకానట్టు పదగొట్టుట పరమార్థము ఎనిమిది. అద్యంతములయందిది కృతక కలహమని చందగుప్తుడు చెప్పినను కలహము ఇరుగనప్పుడు ప్రమేషకులక్కి కృతక మన్న సూర్తి కలుగసియక ఆశ్చర్యకరముగా నిర్వహించుట తోమైప్పిది.

మరొకక్కా-విషయ మున్నది. నందులను చాటక్కుడు సంహరించుచున్న ప్పుడు కాని ఆ తరువాత తాను కుసుమపురము నుండి రహస్యముగా పారిపోక మునుపుగాని రాష్టునుచేపి ప్రతిక్రియ చేసినదియు ఈ నాటకమున మరెక్కుడను లేదు. చందగుప్తుడు రాష్టుని రాజసీతిని ప్రశంసించుటలో తమకు పట్టణ మంతయు వశమైనప్పటికిని తాము విజయోత్సవము చేసికొనుట కాయన అక్కుడ ఉన్నంతవరకు పదలేదని చెప్పచున్నాడు. మరియు తన పజుములో నమ్మకమైన వారిని చందగుప్తుని పశ్చమువారితో కలగాపులగము చేసి వదలుట చేత ఎవరు తమవారు ఎవరుకాదు ఆన్న విషయము చాటక్కునకాక సమస్య ఆయనది. ఈ విషయ మిక్కుడ తెలియుచున్నది రాష్టుని వంచించుటకు తన దురహంకార

మును ప్రసరించివలసిరాగా చాటక్కుడు దైవమును కూడ ల్రోసిరాజని మాట్లాడి నాడు. పద్మిని పట్టు సాధించుటకు పురుషకారమెంత చేయవలయునో అంతయను ఆవగింజింతా తక్కువ కాటుండ చేయువాడు చాటక్కుడు. అందువల్లనే ఆయసకు దైవము యొక్క సహాయము మీద అంత నమ్మకము.

V

ముద్దా రాష్ట్రసమున శాస్త్రోక్తమగా చెప్పినవో నాయకుడు చంద్ర గుప్తుడు. అతడు సచివాయ త్త సిద్ధుదగుట వలన తైకి చాటక్కుడు కనిపించును. ప్రవృత్తి అంతయు చాటక్కునిది. పలితమంతయు చంద్రగుప్తునిది. చాటక్కుని ప్రవృత్తికి మూలభూతమైన బావమేదో అదియే నాటకమున రసముగా పరిణమించి సహృదయుల కనుభూయమానమగును. ‘ఎవడురా వాడు - నేనుండగనే చంద్ర గుప్తుని బలాత్మారముగా స్వాక్షమింప దలమవాడు?’ ఇది చాటక్కుని ప్రథమ వాక్యము మనిషి కనిపించుండగనే వాక్యము వినిపించును. కనిపించినప్పుడును వినిపించును. ఆ వాక్యము వక్తయొక్క దైర్య శార్యములను ప్రకటించుచున్నది. అట్లు శాహాటముగా ప్రకటించుటకు తగిన ఈ క్రిం సామర్యములు కలవాడును కావలయిను తానున్నను దైవము తన తెదురు తిరుగరాడా? అప్పుడు తన స్థితి యేమగున్నన్న విచారమును వానికిలేదు దైవము తన కనుకూలముగా నున్నదన్న విశ్వాసమే వానికున్నది. అందువలన విచారరూపమైన విషాద చిత్తవృత్తి లేదు. ఈదృశ్యమైన అవిషాద చిత్తవృత్తితోడి దైర్య శార్యాది ఈ క్రింమన్నియైతై వాడు ఉత్సాహవంతుడనియును ఉత్తమ ప్రకృతి యనియును చెప్పుటడును. చాటక్కుడు త్తమ ప్రకృతి. ఉత్సాహవంతుడు. ఉత్సాహము పీర రసమునకు స్తాయి భావము. చాటక్కుని చుట్టుకొని ఈ నాటకమున వీరము అంగిరసముగా ఆస్వార్యమగుచుచున్నదని చెప్పవలయును.

రాకునుడు మలయకేతువును కూడి తమ మీదకు దండ్రత్తి రాబోవు చున్నాదన్న వార్త వినియు ఆ వానివచ్చుట సదంపశక్కుడను కానా యేమని నిరియ కారముగా నిశ్చితార్థముల నుండి విరమించుటలు లేక నిశ్చలహృదయముతో కార్యమ్ములుడైన చాటక్కుని దైర్యమది ఈపాటిదని చెప్పుటకు వీలులేనిది తన నిలష్టున చంద్రగుప్తునకు ఆపదలు రాకుండుటకుగాను ఈ త్రువులను కూకటి వేరుతో సహా కూలదోయగలిగిన మహాధీఖలశాలియైన చాటక్కుని మించిన

శార్యమంతుడన్న వాడెట్లుండును? చంద్రగుప్తుని నిలబెట్టి, ప్రశ్నత్వమును చేఱటి, తాను ప్రధానమంచియై తన కెదురు తిరిగిన వానిని లోటిరచుకొననేవలయునని ఉత్సహించి వలలు వస్తి కార్యమును చివరకు సాధించుకొనిగాని వదలని చాణక్య దుత్సాహ ప్రశ్న మంత్రశక్తి మహిమాన్వితుడు కదా! అతడనుకొన్నది కాకపోవుట లేదు. ఆయన అనుకొన్నచో అది అయితీరును. అందువలన ఆయన యందు విషాదము ప్రస్తక్తి లేదు. ఇట్లుత్సాహ స్తాయియైన వీర రసమునకు విహితములయిన విభావములే చాణక్యని యందున్నవి.

ప్రతిపక్షమునుండి చూచినను ఉత్సాహమే కనిపించుటన్నది. ద్వితీయాంకమున సామ్రాజ్యాలక్షీ నుద్దేశించి రాక్షసుడనుచున్నాడు : “దుర్యిసీతురాలా! నేను సమూలముగా నీ యాక్షయమును పెకలించి సికోరికలను కూలగొడ్డెదను” మరియు ‘తష్ణి బుద్ధికరమును ప్రయోగించి చంద్రగుప్తుని పులిపిల్లవలె సందుని చేత పెంచటికి వానివంశమును సర్వసాశనము చేసినవానిని దుంపనాశనముచేయక మానను” అని యిం మొదలుగా నిశ్చయించుకొన్న వాని యందున్న అనుభావములు దైర్యశోర్య శక్త్యత్సాహములే కదా! ఆ యత్సాహమే లేనిచో సందులు మరణించిన తరువాత ఆ ప్రశ్నవలమిది తక్తిలాత్పర్యములతో చాణక్యచంద్రగుప్తులతో అంత వైరమును రాక్షసుడు కొనిపెట్టుకొనునా? తన తలచిన కార్యమును గడ్డెక్కింపవలయన్న ఇచ్చ, ఎక్కించగలగుటకు వలసిన తక్తియుక్కలు, ఎక్కింపగలనన్న ఆత్మవిశ్వాసము - ఇవన్నియు రాక్షసుని యందును ఉన్నవి. అందువలన రాక్షసుని యందును ఉత్సాహమే స్తాయిభావముగా నున్నది. సరియైన ఆక్షయము లభింపకపోవుటచేత రాక్షసుడు దెబ్బతిన్నాడు కాని ఉండవలసిన ఉత్సాహము లేకపోవుటవల్ల చేతకదు. సందులు పోయిన తరువాత మలయ కేతువును వట్టుకొని ప్రయత్నించుట అంతయును వెంటుకను వట్టుకొని కొండను ప్రాకవలయనన్న ఉత్సాహము తప్ప మరేమియును కాదు రాక్షసునకు వైవము కలిసిరాలేదు సందులు పోయినప్పటినుండియు వానికా స్వార్థి కలిగినది మలయ కేతువ తనను ఏ దోషమును ఎరుగనివానిని దోషిగా నిరూపించి వెళ్గొడ్డినప్పటి నుండియు దైవము తనకు వ్యతిరేకముగా పనిచేయట నిశ్చయమైనది. తాదృక మైన విషాదచ్ఛాయ రాక్షసునియందు మొదటినుండియు కలదు. చిట్టచివరకు రాక్షసుడు చందనాసును రక్షించుటకగాను వధ్యస్తానమునకుపోయి ఆత్మసమర్పణమునకు నుత్సహించినాడు. అది స్నేహధర్మమును లోకాతీశాయిగా

నన్నష్టించి చూపించుటకు. అట్టాత్మసవర్గము వీలుకానప్పుడు ప్రదానమంత్రి పదవిని స్నేకరించుట ఆనివార్యము కాగా చివర కందుకే రాజుసామాత్యదంగి-కరించినాడు. అంగీకరించినాడనగా ఉత్సహించినాడనియే యర్థము.

ఈ విదుయిగా చాణక్యుని యందును రాజుసుని యందును ఉత్సాహమే స్తాయిభావముగా ఉన్నసు అందు కొంత బేదమున్నది. విషాధాన్యయ యేవి లేని ఉత్సాహము చాణక్యునిది. విషాదము నజచి కనిపించిన ఉత్సాహము రాజుసునిది. కనుకనే ఆతడు జయించుటయు ఇతడు లోళిటుటయు జరిగినది.

రాజు భర్తములోని శత్రువునిగా లభించులను చుట్టుకొని ఈ నాటకము ప్రాయించినది. శత్రువునిగా మునకు సాముదాన బేదదండోపాయము లున్నవి. దండమనగా యుద్ధము. మొదటి మూడుపాయములను ఫలింపనప్పుడు యుద్ధము. ఇది పర్యవేసానము గసుక ఈ మూడును అందులో అంతర్గాగములే. పీర రస బేదములలో యుద్ధపీర మొకటి. ఒకటి కాదు. అనలు పీరమనగా నదియే. ఈ ముద్రారాజున నాటకమున చాణక్యుడు రాజుసుని విషయమున బేదమును ప్రయోగించుటయే ప్రదానముగా నున్నది. సాముదానములు లేవు. యుద్ధము లేదు. బేదముతో పనిట్టునది కనుక. యుద్ధము లేదు నిజమే. మరి సాముదానములు కూడ లేవే? లేవు. నిజమే. నాటకమునందు అంతకుముందే అవి ప్రయోగింపబడి పనిచేయకపోయి యిందును అనగా రాజుసుడు చాణక్యునకు సాముదానములకు లొంగిరాలేదు. అప్పుడు చాణక్యుడు బేదమును ప్రయోగించినాడు. ఇదే విజయవంతమైనది. విశాఖదత్త దండువల్ల, ఈ ఒక్క ఉపాయముననే ఈ నాటకమునందు పర్యాప్తము చేసి రచించినాడు. రాజుసుడు కూడ చాణక్యు చందగుప్తుల మధ్య బేదము తెచ్చుటకు ప్రయత్నించినాడు. కాని అది పరింపరైదు. రాజుసుడు చందగుప్తుని రూపుమాపుట కనేకోపాయములను ప్రయోగించి నాడు. అందులో బేదము కూడ ఒకటి. చాణక్యుడు రాజుసుని లొంగించినికొనుటకే చూచినాడు. కాని వానిని రూపుమాపుటకు చూడలేదు. అందువల్ల చాణక్యుడు మొదటి నుండియు బేదోపాయమును విజయవంతగా ప్రయోగించి రాజుసుని తనమద్దకు రప్పించుకొనుటప్పిదఫే దృష్టిని కేంద్రికరించి పనిచేసినాడు. ఈదృశ మైన లభ్యాన్ని చాణక్యుని కున్నట్లు రాజుసునకు లేదు. చాణక్యుని ఏకాగ్రత రాజుసునకు లేదు. కనుక చాణక్యుడు గలిచినట్లును రాజుసుడు లొంగినట్లును

ఆయినది. భేదోపాయమునందు రెండు పష్టముల వారును పనిచేయుటచేత, నాటకమునందు యుద్ధము లేకపోయినను పీరమును అంగిరసముగా చెప్పవలయను. దీనికి కావలసిన స్తాయి భావము రెండు పష్టములందును పుష్టులముగా నున్నది.

చాణక్య రాష్ట్రసు లభ్యతాసహముతో స్వేచ్ఛార్యసాధన విషయమున ప్రవర్తించుటచేత ఈ నాటకమున అంగిరసము పీరము. మరియు ఈ నాటకమున పస్తువు శత్రువిగహోపాయమైన యుద్ధమునందంతర్మాగమైన భేదప్రయోగము. గనుక రసము పీరమే. భేదప్రయోగ విషయమున ఉత్సయపష్టముల ప్రవృత్తియు ఉత్సాహస్తాయిగా నున్నది.

ఈ నాటకమున స్తాయిభావము ఉత్సాహము రసము పీరము.

VI

మొదటి యంకమునకు ముద్రా లాభమని పేరు. చాణక్యుని సుదీర్ఘమైన స్వగతమిందు ప్రధానమైనది. ఒక విధముగా నాటకము ప్రాణమంతయునందున్నది. నాటకముయొక్క పూర్వావము లన్ని యును అందు నికిష్టములైయన్నవి. నందవంత నిర్మాలనము మొదలుగా రాష్ట్రసుడు హౌర్యచంద్రగుప్తునకు ప్రధానమంత్రి యగుట తుదిగా సర్వార్థములును చాణక్యుని స్వగతము స్ఫురించుచున్నది. ఈ నాటకము తాత్పర్యమంతయును చందగుప్తుని పీద పగబిట్టిన రాష్ట్రసుని లొంగదీనికొని మనస్సు మార్చి చందగుప్తునకు వానిని మంత్రి చేయవలయనియే చాణక్యునకు తాను మంత్రిపదవికి రావలయనిని లేదు. అందుకు తగినవాడు రాష్ట్రసు దనియే చాణక్యుని ఆంతర్యము. తాదృశమైన సెద్దిని సాధించుటకే చాణక్యు దీనాటకమునాదినాడు. ఆడించినాడు కూడ.

చాణక్యుని వద్దకు వచ్చినవాడు నిపుణకుడు. పేరుకు తగినవాడు. చారుడుగా వేషములు వేసికొని తిరిగి తమకు శత్రువగ్రమువారి పేర్లను తెలిసికొని మరియు నొకప్రయోజనమును సాధించుకొని వచ్చినాడు. షషంకుడు, జీవసిద్ధి, శకటదాసుడు, చందనదాసు . ఈ నలుగురలో జీవసిద్ధి యనువాడు జ్ఞానసన్యాసిగా మారువేషమున తిరుగుచున్న చాణక్యుని చారుడు: శకటదాసు

నిజముగా రాష్ట్రసమర్పైకి చాల స్విపొతుడైన ఉద్యోగి. చందనచాసు రత్నాల వ్యాపారి. ధనవంతుడు. రాష్ట్రసుని ప్రాణమిత్రుడు. పాటలీపురమునుండి తాను తప్పించుకొని పారిపోవుచు తన భార్యాపిల్లలను రాష్ట్రసుడు చందనచాసుని యింట నుంచి పోయినాడు. వారిదంతబెట్టి మైత్రి. ఈ నిపుణుడు అదృష్టము కలసి వచ్చుటచేత రాష్ట్రసుని భార్యా చేతిలైనుండి జారిపడిపోయిన రాష్ట్రసుని ముద్దాధి కార యోగ్యమైన ఉంగరమును సంపాదించుకొని వచ్చినాడు. ఇంతవరకు పెద్దగా చాణక్యుని నాటకము జరిగినది అంతలేదు. ఆ యింగరము దొరికినప్పు తీసుండి చాణక్యుడు నాటకమును నడిపించినాడు. అందుకనియే ఈ నాటకము పేరు ముద్ద రాష్ట్రసము. ఆ ముద్ద దొరకనియో ఈ నాటకము శేడు. అదృష్టము కలసివచ్చుట యనగా అర్థమది. చాణక్యుని గౌహ్యతన మంతయు నదృష్టమును చూడగలుగుటలో నున్నది.

శకటదాసుని యొద్ద అంతకు మును పే చాణక్యుడు తనవానిని సిద్ధార్థకుని వానితో స్నేహము చేయించి పెట్టినాడు. ఇప్పుడు చాణక్యుడు సిద్ధార్థకునిద్వారా శకటదాసుచేత అదేమో కూడ వానికి తెలియకుండ ఒక లేఖ వ్రాయించి తెప్పించి దానిమీద ఈ రాష్ట్రసామాత్యుని ఉంగరముతో ముద్ద వేయించినాడు. ఆ పిమ్మట జీవనిద్దిని విషకన్యుచేత పర్వతేశ్వరుని చంపించినా దను మిషమీద నగరము నుండి బహిష్కరించుటయు, శకటదాసుని మీదను అట్టిదే యగు నేరమును మోపి ఉరికంఱ మెక్కించుటయు, ఆక్కదనుండి సిద్ధార్థకునిచేత ఉరి తప్పింపటడి వారియవరును రాష్ట్రసామాత్యుల వద్దకు చేరుటయు సంభవింపచేసి చాణక్యుడు చందనచాసును కైలులో పెట్టించినాడు. శకటదాసాదులకంటె ముందుగానే శాగురాయణు భద్రతటి, పురుషదత్త, దింగురాత, బలగుత్, రాజనేన, విజయవర్గ లనువారందరును తననుండి తప్పించుకొని పారిపోయినట్లుగా ఈని పించనట్లు చేసి చాణక్యుడు తన పరిపారములోనివారికి కూడ తన చేసిన రహస్య కార్యముల విషయము తెలియకుండునట్లు చేసెను. ఈవిదముగా చాణక్యుడు తనవారిని తనపని చేయుటకుగాను రాష్ట్రసుని వద్దకు చేర్చగలిగెను వీరందరును చాణక్యునితో పడక పచ్చినవారే యని రాష్ట్రసునకు నమ్మకము కలుగుటకు శకటదాసుడుపయోగపడినాడు.

ఈ రెండవ యంకమునకు రాష్ట్రస విచారమని పేరు. ఇందు రాష్ట్రసామాట్యుని స్వగత మొకటి యున్నది. ప్రతమాంకములోని చాణక్యుని స్వగత మంత సుదీర్ఘమైనది కాకపోయినను రాష్ట్రసుని ఆంతర్యమును వ్యక్తము చేయచునాటకమునందాతని ప్రవర్తి లాషణమును నిరూపించుచున్నది.

నంద వంశము వెనుకటికి యదు వంశమువలె నామ రూపములు లేకుండా అయిపోయినది. ఆ వంశమును తానే నిలబెట్టినవాడై నందున తన కన్నుల ముందది యట్టగుటి రాష్ట్రసునకు దుఃఖ హేతువైనది. తాను నిలబెట్టిన సామ్రాజ్యము చంద్రగుప్తుని యనుభవమున కగుటకు వాని జీవు దంగికరింపలేదు అందువల్ల చంద్రగుప్తుని సర్వ విధములను రూపుమాపుటకు ఆత దెన్నియేని ప్రయత్నములు చేసేను. కుసుమపురము నుండి తాను మాత్రమే తప్పించుకొని, తన భార్యా పిల్లలను ఆక్రూదనే ఉంచి వచ్చుటి కూడ రాజకీయముగానే రాష్ట్రసుడు చేసేను. ఆక్రూది తన పక్ష మవలంబించిన వారికి తన రాకయం దావిధముగా విశ్వాసము సదలిపోకుండ కాపాడబిడుటి నభిలషించి రాష్ట్రసామాట్యు దాపని చేసేను. శకటి దానుని ఆక్రూదనే ఉంచి వచ్చుటలో కూడ రాష్ట్రసున కాంతర్యమున్నది. అవసరమైన ధనమును వెచ్చించియైనను శత్రు పక్షమును చేదించుట కొరకు వాడక్కూద నిలుపటదినాడు. వానికి సహాయపడువాడుగా జీవ సిద్ధి. శకటిదానుడు విషప్రయోక్తలను చేపట్టి నియోగించి చంద్రగుప్తుని ఆంత చూచుట కుంచబడినాడు.

పర్యోతేశ్వరుని కుమారుడు మలయకేతువు. ఆయన ప్రభువుగా తాను మర్మతీగా రాష్ట్రసుడు వ్యవహరించుచున్నాడు. మర్మతీకి మలయకేతువు తానొక కంరాఫ్టరణమును బహూకరించినాడు.

చిన్న యిసుడు పాములవాని వేషములో రాష్ట్రసామాట్యుని గూడచారిగా ప్రప్రతించుచున్న విరాధగుప్త దనువాడు, కుసుమపురమునుండి వచ్చినాడు.

నందులు సంహరింపబడిన పీదట రాష్ట్రసుడు తప్పించుకొని పారిపోయ వచ్చినాడు. చంద్రగుప్తుడు చక్రవర్తియై నంద సింహసనమును, నంద భవనము లు స్వాధీనము చేసికొను సందర్శయులో ఆతనిని వధించుటకు రాష్ట్రసుడు కొన్ని ఏర్పాట్లు చేసినాడు. నందసంహర సమయమున సర్వార్థసిద్ధి యేసు

హండ్ భయపడి మహారాజు పదమును వదలి రహస్య మార్గముల త్వాపోవనమునకు పోయినాడు. పాని నక్కడనే చాణక్యుడు చంపించినాడు. అట్లు సర్వర్థస్తిని వంపిన తరువాతన రాజును పారిపోయినాడు.

చందగుప్తుని చంపుటకు సిద్ధము చేయబడిన విషకన్యును చాణక్యుడు పర్యుతేశ్వరునకు ప్రయోగము చేసి వానిని చంపించినాడు. దానితో వాని కుమారుడు మలయకేతువు భయపడి వాడును పారిపోయి వచ్చినాడు. పర్యుతేశ్వరుని సోదరుడు వైరోచకుడు కలడు. వానిని పారిపోసియక చాణక్యుడు పర్యుతేశ్వరునకు తా మొప్పుకొన్న ఒప్పందములను తూచా తప్పక చెల్లించుటకు వాగ్గానము చేసి నిలబెట్టికొనెను.

చందగుప్తుని నంద భవన ప్రవేశ మహాత్మవమునకేర్చాట్లు జరిగినవి. దారువర్క యని ఒక శిల్పి కలడు. అతడు రాజుకుడు పెట్టినవాడు కాదు కాని నందవంశమునందు బ్రక్తి విశ్వాసములు కలవాడు. అతడు చందగుప్తుని మరణ సాధన మగనట్టుగా హర్య ద్వారాలంకరణ రూపమున ఒక యంత్ర శోరణము నమర్చేను. చాణక్యుడు పర్యుతేశ్వరుని సోదరునకు వైరోచనకును కూడ ఆర్ధరాజుమునకు పట్టాఖిషేకము చేసి చందగుప్తు దెక్కవలసిన ఏనుగు నెక్కించి పరివార మంతయును వాని ననుసంచించనట్టుగా చేసి నడిపించెను. దారువర్క అతడే చందగుప్తుడనుకొని యంత్రతోరణమును వానిమీద పద్ధదోసి వానిని చంపెను. నిజమున కట్టు చంపలేదు. రాజును మనిషి యొక్కడు చందగుప్తునకు మావడివాడుగా నుండి యంత్రతోరణము పదటోవుచున్న దనగానే వాడు చందగుప్తుని చంపుటకు చురక త్రికొరకు చూచెను. ఆ తొందరలో ఆ యేనుగు అటు ఇటుగా నదచినందున ఆ యంత్రతోరణము వాని మీదనే పడి వాడు చచ్చినాడు. అయ్యా చందగుప్తుడు తప్పించుకొన్నాడే యని దారువర్క వైరోచకుని మీద దూకి పొడిచి చంపినాడు. దారువర్కను కాల్పులము వారు కొట్టి చంపినారు.

రాజును తనవానిని మరొకనిని వైద్యనిగూడ చందగుప్తుని అంత మొందించుటకుగా నక్కడ పెట్టి వచ్చేను. వానిపేరు అశయదత్తుడు. దౌషధములో విషము కలిపి చందగుప్తుని చంప ప్రయత్నించెను. చాణక్యుడి డెవిగి దానిని వానిబేళనే త్రాగించి వానిని చంపివేసెను.

చందగుప్తుని శయనాదికారి ప్రమోదకుడనువాడు రాజునీ మానసి కలడు. వాడు తన జీతముకు మొంచిన వ్యయము చేసి జీవించుటను చూచి అనుమానించి చాణక్యుడు వానిని చిత్రవథ చేయించెను.

రాజునుడు చందగుప్తుని అంత మొందించుటకు మరొక పనికూడ చేసినాడు. చందగుప్తుని శయనాగారమునందు గోదలలో రహస్యముగా తన పరివారమునుంచి అర్థరాత్రమున చందగుప్తుడు నిద్రించుచుండగా సంహరించుటకు సిద్ధము చేసెను. అట్టు గోదలలో దాగినవారు బీతత్పుడు మొదలయిన వారు చాలమంది కలరు. చాణక్యుడు దాపడకబోటిని తానుగా వచ్చి ముందుగా పరిషీంచినాడు. బీమలు మెదుకు చిదుపలను. లాగికొని గోదల మూలలలో భౌరియలలోనికి పోవుటయు వచ్చుటయు చూచి లోపల మనుమ్ములు దాగియుండుట నూహించి ఆ యింటిని తగులపెట్టించెను బీతత్పుడు లావిధముగా మరణము పొలయిరి.

ఇదంతయు చెప్పిన మీదట విరాధగుప్తుడు జీవనిద్దిని కుసుమపురము నుండి వెళ్గొట్టించినాడనియు, శకటదాసుని ఉరికొబ మెక్కించినాడనియు, చందనదాసుని సకుటుంబముగా చెఱసాలలో పెట్టించినాడనియు చాణక్యుడు చేసిన పనులను రాజునుకు వివరించి చెప్పేను.

ఉరికంభము వద్దనుండి తప్పింపబడిన శకటదాసుడును తప్పించిన సిద్ధార్థకుడును రాజునుని వద్దకు వచ్చిరి. తనను రక్షించినది తన మైత్రుడని శకటదాసుడు రాజునునకు సిద్ధార్థకుని చూపించెను. తనవాడైన శకటదాసున కంత సహాయము చేసి ప్రాణములు కాపాడినాడను సంతోషముతో రాజునా మాత్రుకు అంతకు పూర్వము తనకు మరలయకేతువు బహుమానముగా పంపిన కంటాభరణమును సిద్ధార్థకునను బహుమతి గావించినాడు. సిద్ధార్థకుడు వచ్చుచు తనవెంట చాణక్యుల వారివద్దకు వచ్చిన రాజుసామాత్యుల అంగుళియకమును కూడ లెచ్చినాడు. అది తనకు చందనదాసుని ఇంటివద్ద దొరకినదని చెప్పినాడు. రాజునుడు తప్పించుకొని పారిపోయి వచ్చునపుడు వాని భార్య వాని యుంగరమును ఉత్కంఠవినోదార్థము తీసికొన్నది. అది ఈ విధముగా రాజునునివద్దకు వచ్చినది. సిద్ధార్థకుడు తనకు బిహుమార్మముగా వచ్చిన ఆ వస్తువు కా యొంగ

రముతో ముద్ర వేయించి రాష్టుని ఆదీనములోనే దాచిపెట్టినాడు. ఆ తుంగ రము రాష్టున కియబడినది. అయిన దానిని శకటదాసున కిచ్చి వెనుకబెయిది కారమునండే వ్యవహారింపు మనెను. సిద్ధార్థుని రాష్టొమాత్యుడు తన పరివార ములో చేర్చుకొనెను.

విరాధగుప్తుడు మరొక ప్రధాన విషయమును చాణక్య చంద్రగుప్తులను గురించి రాష్టునకు చెప్పినాడు. ఆదేమనగా, వారిద్దరకును ఈ మధ్య పడుట లేదని.

అంతవరకు తాను చేసిన ప్రయత్నము లన్నీయు విఫలములు కాగా రాష్టును ఆప్సురు తాను విన్న దానిని బట్టి బేదోపాయముచేత చాణక్యచంద్రగుప్తు లను వేర్పుఱచి సాధించుటను గూర్చి యోచింప నారంభించెను.

కుసుమపురమున వైతాళిక వేషమున రాష్టుని మనిషి చంద్రగుప్తుని వద్దకండు. చంద్రగుప్తుని పొరుషమును రెచ్చగొట్టి చాణక్యునితో వైరమును పెంపు చేయట వాని పని.

రాష్టుని వద్దకు ఆసాదారణము లయిన పొమ్ములు మూడు అమృతానికి వచ్చినవి. శకటదాసుచేత రాష్టుడు వానిని కొనుగోలు చేయించినాడు.

రాష్టొమాత్యుడు విరాధగుప్తుని తిరిగి కుసుమపురమునకు పంపించి, వైతాళికుని ప్రయత్నస్థితినెతిగి వచ్చుటకు కరశకుడనువాని నొకనినిగూడ పంపినాడు.

మూడవ యంకమునకు కృతక కలహమని పేరు చాణక్య చంద్రగుప్తుల మధ్య తీవ్రాల్చిప్పాయ బేదములు వచ్చి, ఒకరి నొకరు లెక్కచేయక తోసిపుచ్చ మాటలు మాటారుకొనుటయు, ఇదంతయ ముఖముగా కొముదీమహార్షివ మును చంద్రగుప్తుడు ప్రకటించుటయు, చాణక్యుడు నిషేధించుటయు, ప్రషలు చాణక్యుని మాటను పాచించుటయు ఈ మొదలయిన వ్యవహారము పీద గోరంతలు కొండంతలై చిట్టచివరకు చాణక్యుడు చంద్రగుప్తునిమిది కోపమున తాను శత్రుమును త్యజించి వైదొలగుటగా, చంద్రగుప్తుడు స్వతంత్రించి రాణ్యతంత

నిర్వహణమునకు పూనుకొనుటగా ఈ యంక మొక మహా విచ్ఛితమయిన మలు పును ప్రదర్శించి, రాష్ట్రసునకు దైవ మనుకూలము కాబోవుచున్నదనిపించి. ప్రేష కులకే కాక మిగిలిన సహచర పొత్తములకు కూడ దిగ్ర్మ కలిగించుచు ఆద్యం తమలు మహాశ్చర్యజనకముగా నిర్వహింపబడినది.

నాగ్రవ యంకమునకు రాష్ట్రసోద్ధోగమని పేరు. రాష్ట్రసుని చేత పాటలీ పుత్రమునకు వైతాళికుని ప్రయత్నస్తి వార్తలను తెలిసికొని వచ్చుటకు పంప బడిన కరశకుడు వచ్చి అయిన కక్కడి విశేషములను విన్నవించుండగా మలయకేతువును భాగురాయణుడు వచ్చి చాటుగా నుండి ఆ మాటలు విందరు. అంతకు మనుపే భాగురాయణుడు మలయకేతువునకు రాష్ట్రసునికి చాణక్యుని మీద పగనగూర్చి చెప్పేను. కాలమట్లు కలిసివచ్చినచో రాష్ట్రసుడు చంద్ర గుప్తుని చేరి సంధి చేసికొని సేవించుట సంభవమే నన్న విశ్వాసమును భాగురాయణుడు తన మాటల చేత మలయకేతువునందు కలిగించినాడు. చాణక్యుని మనుమ్ములు బ్రదతచాదులు భాగురాయణునితో సహా మలయకేతువును చేరి సేవించున్నది రాష్ట్రసునితో అతడు ఫేదించునట్లు చేయుటకే.

కరశకుడు కుసుమపుర వృత్తాంతము నిట్లు రాష్ట్రసునకు విన్నవించినాడు. కొముయి మహాత్మపుమును రాజు ప్రకటింపగా చాణక్యుడు నిషేధించినాడు. ఆ సందర్భములో వైతాళికుడు స్వకలశకుడు చంద్రగుప్తుని స్తుతించు చాణక్యుని విషయమున భేదబీజములను నాటినాడు. ఆ తరువాత చాణక్య చంద్రగుప్తుల మధ్య మనస్సర్థలు పెరిగి, చివరకు చాణక్యుని మంత్రిపదవి ఉండినది.

చాటుగా నుండి వినుచున్న మలయకేతువునకు భాగురాయణుడు తనతో నంతకముందు చెప్పినమాట నిజమే అనిపించింది. మరియు ననిపించుచున్నది.

మరియు “చంద్రగుప్త దిక నా చేతిలోనివాడు” ఇత్యాదిగా గల రాష్ట్రసుని మాటలను భాగురాయణుడు తన ఉద్దేశించిన తాత్పర్యమున కథిముఖముగా చేసి మలయకేతువునకు వ్యాఖ్యానించినాడు.

చంద్ర.సప్తునకు సంభవించిన సచివ్య వ్యసన మొక్కటియే తమ విజయమునకు మూలమనియు, నదియే చాలు ననియు రాష్ట్రసుని యూహ. దండయాత్ర వెదలుట కది సమయ మనియు వాని ఆలోచన. తగిన ముహూర్తము కూడ పెట్టించినాడు. జీవసిద్ధియే జ్యోతిషికుడు.

అయిదవ-ఆంకమునకు కూట లేఖము అని పేయ. రాష్ట్రసుని పరివారములో నొకడుగా వచ్చి చేరిన సిద్ధార్థకు ముద్రవేసిన లేఖను మరియు ముద్రవేసిన సామృత పెట్టెను తీసికొని పాటలీపుతమునకు ప్రయాణమైనాడు. ఈపణకుడు జీవనస్థితి ఎదురైనాడు. అత దొకసంగతి చెప్పినాడు. మలయ కేతువు కటకము నుండి వెలుపలికి పోవుటకుగాని కపకములోనికి వచ్చుటకుగాని భాగురాయణుని అనుమతి ముద్రాప్రత ముండి తీరవలయను. ఆది లేసిచో పోవుటకు వీలులేదు, వచ్చుటకు వీలులేదు-అని.

మలయ కేతువు చాటుగా నుండి భాగురాయణునిలో ఈపణకుడు చెప్పిన మాటను రాష్ట్రసుడు విషకస్యసుప్రయోగించి పర్యుతేశ్వర మహారాజును చంపించి నాదనటును విన్నాడు. మరియు చాటక్కు దాపని చేసినట్లు వ్యాపించిన వార్త అభిధ్వ మనియు వారి మాటలపలన మలయ కేతువు తెలిసికొనినాడు. ఆ విధముగా రాష్ట్రసునియందు విశ్వాసమచోయి మలయ కేతువునకు భేదట్టి నిశ్చయమైనది. దానినే భాగురాయణ డింకను సద్గుటాటు మాటలుగా చెప్పి స్థిరపరచినాడు.

ఆ సందర్భములో సిద్ధార్థకుని పట్టుకొని బటులు తీసికొనివచ్చి మలయ కేతు భాగురాయణల ముందు పెట్టినాడు. సిద్ధార్థకుడు తాను రాష్ట్రసామాత్యుల కొలువు మానినిననియే చెప్పుకొనెను. వాసివద్గగల రాష్ట్రసుని ముద్రగల జాబును తీసి చూచినారు. ఆది ఎవరికో వాడు చెప్పలేదు. తన్నగా సామృత పెట్టి బయటపడినది. దానిని కూడ తీసి చూచినారు. అందులో మలయ కేతువు రాష్ట్రసునకు బహుమానముగా నిచ్చిన అభరణమున్నది. మలయ కేతువున కా లేఖ చంద్రగుప్తుని కొరకు ప్రాసినదే యనిపించినది. సిద్ధార్థకుడును అదే చెప్పినాడు మరియు సిద్ధార్థకుడు చంద్రగుప్తునకు రాష్ట్రసామాత్యుని సందేశముగా చెప్పిన మాటల పలన తన పష్టమున యుద్ధము చేయటకు సిద్ధపడియున్న చిత్రవర్ణ సింహాశుద్ధు, పుష్కరాథు - ఈ ముగ్గురును తన రాజ్యమునే కటించటకు చూచు రాష్ట్రసునిలో లాలూచి పడి యున్నారనియు, మిగిలిన సిందు సేనుడు, మేఘాశుద్ధు - ఇద్దరు కూడ స్వార్థప్రయోజనాపేషయా వచ్చినవారేననియు మలయ కేతువు గ్రహించినాడు. ఈ విధముగా చాటక్కుడు మలయ కేతువును రాష్ట్రసునకు ఎదురు తిప్పినాడు.

అట్లాగ్రవోద్గురుగా ‘నున్న’ మలయ కేతువు పిలువనంపగా రాణమడు వెనుక శకటదాసుచేత కొనుగోలు చేయించిన మూడాబరణములలో నుండి ఒక దానిని ధరించిపోయెను. ఆ యాబరణములు పర్మైక్యరునివి. జాబు - ఆబరణ ముల పెట్టె - ముద్ర - శకటదాసుని చేతిపాలు - ఇవస్మియు తాను నేరము చేయక పోయినను చేసినట్టాప్పకొనక రాష్ట్రసామాత్యునకు తప్పనట్లు చేసినవి. అందువలన రాష్ట్రసు దన్నియు నొప్పుకొనినాడు.

మలయ కేతువు తన రాజ్యము నపహరింప గోరుచున్న ముగ్గరను సభీవ సమాధి చేయసు, మిగిలిన ఇద్దరను ఏనుగులచేత ప్రాకిక్కంచి చంపసు ఆళ్ళ యాచ్చెను రాష్ట్రసుని యదేచ్చముగా పొమ్మని విడిచిపుచ్చెను.

ఆరవ యంకమునకు కపట పాశ మని పేరు. మలయ కేతువు కటకము నుండి వచ్చిన సిద్ధార్థకుడు తన మిత్రుని సమిద్ధార్థకుని కలిసికొనెను. వానితో ఇట్లు చెప్పేను: మలయ కేతువు చేసిన పనికి యద్దములో సహాయము చేయ వచ్చిన మిగిలిన హ రందరును భయపడియు, రోసియు విడిచి వెళ్ళిపోయినారు. ఓంటరిగా చిక్కం మలయ కేతువును భాగురాయటడును, బ్రదత్తుడు మైద లైనవారు ఓంధించినారు. చాణక్య సేనలు పోయి మలయ కేతువుని, షైచ్చ బలాలను లోబరుచుకున్నవి.

ఆ గందరగోళములో రాష్ట్రసామాత్యుడు పాటలీపుర్తమును గూర్చి వచ్చి నట్లు ఉమంబరు దనే చారుడు చాణక్యునకు తెలిపినాడు. చందనదాసు కొరకు రాష్ట్రసుడు తిరిగి వచ్చినాడు.

చందనదాసుని ఉరి తీయటకు ఆళ్ళ పుట్టినది. సిద్ధార్థక, సమిద్ధార్థకులకే ఆ యాళ్ళ ఆమలు చేయవలసినదిగా చెప్పబడినది. వారే తలారి వేషములతో బయలుదేరినారు. (ఇది ఇంతవరకు ప్రవేశకము.)

కుసుమపుర పరిసర్ప్రాంత జీర్ణోద్యమమునందు రాష్ట్రసుడు చందన దాసుని వృత్తాంతము తెలిసికొనవలయు నని చాటుచాటుగా తిరుగుచున్నాడు. సమీపములో నొక దురి బోసికొని చావ సిద్ధపదుచుండుటను చూచి, ఇట్లెందుకు చేయుచుస్తూ వని రాష్ట్రసు దటికెసు వాని వలన చందనహాసునకు పచ్చిన ఇరకో

టమును వినినాడు. అది తన కుటుంబమును కాపాడుట వల్లనే వచ్చినది. తన కుటుంబమును చందగుష్టునకప్పగించుట కంగికరింపక మరఱ దందనము ననుకవించుటకు చందనదాసు స్నేహపడినాడని విని రాష్టుడు వానిని రక్షించుటకు తాను మంఱుక వచ్చి బయటపడుటను గూర్చి విచారించెను.

సప్తమాంకము నిర్వహణాంకము. చందనదాసును వద్యస్తానమునకు తీసి కొని వచ్చినారు. ఆయన భార్య, కుమారుడు కూడ వచ్చినారు. చందనదాసును మరఱము నుండి కాపాడి, తనకు వలిభిష ననుగ్రహింప వలనినదిగా వాని భార్య తేకలు పెట్టినది. అప్పుడు రాష్టుమాత్యుడు ప్రవేశించినాడు. చందన దాసుకు బదులుగా తనను ఉరి తీయు దసినాడు. మరియు చాణక్యునకు తాను వచ్చినట్టు కటురంపును ఎవని కొరకు చందనదాసును చంపింపనుంటే వాడే వచ్చినాడని చెప్పంపినాడు. చాణక్యుడు వచ్చినాడు. రాష్టుమాత్యునకు చాణక్యు దభివాదము చేసినాడు. ఆంతట చందగుష్టుడు ప్రవేశించినాడు. చాణక్యుని మాట మీద ఆతడు రాష్టునకు నమస్కరించినాడు. చందనదాసుని ప్రాణము నిలుపుటకు రాష్టుడు శక్తమును ధరించి, చందగుష్టునకు మంత్రిపదవిని నిర్వహింప వలయటయే పరతు. చందనదాసు కొరకు రాష్టుడు శక్తమును ధరించినాడు.

భాగురాయఱడు మొదలై నవారు మలయకేతువును బంధించి తీసికొని వచ్చినారు. ఆ విషయము చాణక్యుడు అమర్య రాష్టులకు విన్నపింపజేసినాడు. రాష్టుడు మలయకేతువును ప్రాణములతో కాపాడదలచినాడు.

రాష్టుని మాట మీద చందగుష్టుడు మలయకేతువు రాజ్యమును వానికి ఇచ్చినాడు చందనదాసును ఆన్ని పట్టణములకును పెద్దసెట్టిగా చేసినాడు. రాష్టుడు చందగుష్టుని చేత రాజ్యము చేయించెను.

VI

విశాఖదత్తుని ముద్రారాష్టు నాటకమును ప్రతినాయకములముగా ఆనగా మలయకేతు రాష్టుమాత్యుల దృష్టికోణము నుండి ప్రధానముగా చూచినచో, ప్రాణింగు ప్రాసీన స్థాయిపద్మ నాటకముతో సామ్యము కలదిగా కనిపించును.

1. నందరాజుల పీద రాష్టున తెంతగా భక్తి విశ్వాసములు కలవో స్టోర్చుకు చార్లెసు ప్రభువుపట్టను అంతగా కలవు.
2. రాష్టును నందుల కొరకు మలయకేతువు న్యాశయించి ఎంత హూని కొని ఎంత రాచికొని సర్వత్కునా సేవించినాడో స్టోర్చు చార్లెసు ప్రభువు నట్టే సేవించినాడు.
3. రాష్టుని మలయకేతువు నుండి తొలగతీయవలయునని చాణక్య దెంత ప్రయత్నము చేసినాడో స్టోర్చును చార్లెసు నుండి తొలగతీయవలయునని పిమ్ అంతగా ప్రయత్నము చేసినాడు.
4. రాష్టుని పీద చాణక్యని తెంత గౌరవమర్యాద లున్న వో స్టోర్చు పీద పిమ్కు కూడ అంతే యున్న వి.
5. రాష్టు డాక్టర్యాయించిన నందవంశమునకు చాణక్యుడు వ్యతిరేకము. స్టోర్చు ఆశ్రయించిన చార్లెసుకు పిమ్ వ్యతిరేకము.
6. చాణక్యుడు చందగుప్తుని పష్టము, పిమ్ ప్రఱల పష్టము.
7. స్టోర్చును పిమ్ సామముచేత సాధింపవలయునని చూచి విషలు దయ్యేను. రాష్టుని సాధించుటకు బేదోపాయమే ఉపాయముగా ప్రయోగించి చాణక్యుడు సపలుడయ్యేను.
8. రాష్టును నందరాజులపట్ట అంత భక్తివిశ్వాసములు కలిగియుండుటకు బ్రహ్మందములైన కారణములు కనిపించనట్టే స్టోర్చు చార్లెసుపట్ట అంతగా బిధ్యానురాగముతో ప్రవర్తించుటకును తగిన కారణము కనిపించదు.
9. రాష్టును నందరాజులు మహానుభావులన్న విశ్వాసముతో ప్రవర్తించెను స్టోర్చుకు చార్లెసుపట్ట అట్టి విశ్వాసము లేకుండ ప్రవర్తించెను. రాష్టును మలయకేతువుపట్ట కూడ హర్షివిశ్వాసముతోనే ప్రవర్తించెను.

10. రాష్టుడు తాను నమ్మినథాని విషయమున ఎంత సర్వాత్మనా ప్రవర్తించునో స్తోరపద్ధు కూడ అట్టేప్రవర్తించును. మలయకేతువు తనను తోసి పారవేసిన పిమ్మట కూడ “రాష్టుడు శత్రువుల చేజిక్కి చావనైనను జమ్మును గాని చంద్రగుప్తునితో సంధి చేసికొనడు” అన్న పట్టుదలతో నున్నాడు. స్తోరపద్ధు కూడ అంతా తనకు వ్యక్తిరేక మైనప్పుడు కూడ తాను చనిపోవుటకు సిద్ధముగా నున్నానన్న దైర్యముతో నున్నాడు. ఇరువురకును గల స్వశ్రీక్తిమీది మౌక్కవోని విశ్వాసము లభించినది.

11. రాష్టుని ప్రయత్నమంతయు వృధాయైనది. స్తోరపద్ధు ప్రయత్న మంతయు వృధాయైనది. రాష్టుడు చావచేదు. స్తోరపద్ధు చచిగ్నాదు. రాష్టుని యందు శ్రద్ధ కలదు. స్తోరపద్ధునందు మిధ్య కలదు. శ్రద్ధ చావడు. మిధ్య శ్రుతుకుడు.

4. షైక్స్‌న్యూయర్ హామ్లెట్

వ్రపేళిక

హామ్లెట్ నాటకం అంగ్ భాషా సాహిత్యంలో అవతరించి (1601) ఇప్పటికి మూడువందల తొంకై సంవత్సరాలు (1990). ఆ నాటకాన్ని గురించిన విచారణా విషయాన్నా మనకు తెలిసినంతరవరకూ రెండువందల డబ్బై సంవత్సరాల (1710) నుండి జరుగుతున్నది. ఏ సుముహూర్తాన (1736) భాషన్ హాన్మర్ (Thomas Hanmer) హామ్లెటు నాటకేతివృత్తాన్ని ముత్తంగా విషయకు పెట్టాడో కానీ, అప్పటినుండి అది మంచి దెడ్లల తుపాను దెబ్బలకు గురి అవుతూనే ఉన్నది.¹ అనుకూల ప్రతికూల విషయాన్నన లన్నింటినీ దిగ

-
1. It is a Vulgar and barbarous drama - VOLTAIR. The Catastrophe is not very happily Produced; - the exchange of weapons is rather an expedient of necessity, than a stroke of art . SAMUEL JOHNSON. Shakespeare wished to impress upon us the truth that action is the chief end of existence . that no faculties of intellect however brilliant, can be considered valuable, or indeed otherwise than as misfortunes, if they will draw us from of render us repugnant to action, and lead us to think and think of doing, until the time has elapsed when we can do anything effectually - COLERIDGE. It is always and every where attractive- G H. LEWES . But Shakespeare created it a mystery and there fore it is for ever suggestive, and never wholly explicable - EDWARD DOWDEN. Hamlet is a dramatic essay in mystery, that is to say it is so constructed that the more it is examined the more there is to discover - J. DOVER WILSON.

ప్రొంగుతూ తాను తానుగా నిలటది క్రొత్త విమర్శలకు తన అహర్యతాన్ని ప్రదర్శిస్తూనే వుంది.

హామై ఉదోక సాహిత్య ప్రక్రియగా ఒక నాటకంగా లేదు. దానిమీద వచ్చిన వ్యాఖ్యానాలూ, తర్వాతర్వాలు, విమర్శనలూ, వరశోధనలూ పీటన్ని ఉంటేనీ చూస్తే ఆదోక విజ్ఞాన విధ్యా విషయంగా ఉన్నది. హామైటాలటి ఒకటి చాలు ఒక జీవితంలో అధ్యయనానికి.

ప్రథమాంకం

I

మొదటి రంగం ఒక విధంగా మొత్తం నాటకేతివృత్తాన్ని సూచ్యంగా ప్రవేళపెట్టడానికి చూస్తున్నది. డెన్మార్కు రాజుగారు చచ్చి భూతంగా తిరుగుతున్నాడు నార్యోరాజు డెన్మార్కుమీదికి దండెత్తి రాజుస్తున్నాడన్న పుకారు పుట్టటింవల్ల డెన్మార్కులో ఒక విధంగా అత్యవసరపరిస్థితి ఏర్పడినట్లు పనులు జరుగుతున్నాయి. భూతాలంచే నమ్మకం ఉండిలేని పరిస్థితి అది. హారేషియో ముందు నమ్మడు. స్వయంగా చూచిన తరువాత నమ్ముతాడు. అతడు నమ్మినందవల్లనే హామైట్లు రంగంలోకి లాగలడ్డాడు.

చచ్చిపోయిన రాజు దయ్యమై తిరుగుతూ ఉండటం, మనమ్ములతో మాట్లాడటానికి మాడటం, నాటకంలో ఒక కిలకమైన పాత్రగా ప్రవేశించటం— ఇదంతా సామాజికులకు అమానుషాలయిన గాలికట్లల దర్శనంవల్ల కొంత తయమూ, కొంత బౌతుక్కుమూ కలగడానికి దోషాదం చేస్తున్నది. దయ్యాన్ని చూచిన తరువాత హారేషియో తమ రాజ్యానికేకో ప్రశయాన్ని ఊహించి యుద్ధ తయాన్ని గురించి మాట్లాడుతూ అపక్కనూల విషయం ఎత్తి జాలియన్ సిజరు మరకాన్ని స్కరిస్తాడు. అది చనిపోయిన రాజు విషయం దగ్గరసుండి జరగ లోయే నాటకాన్ని మొత్తాన్ని స్పృహించి, ఒక విషాద వాతావరణ మేఘాన్ని విస్తరింపజేసిందా అనిపిస్తున్నది.

తాము చూచింది హామైట్లకు చెప్పాలనుకొంటారు మాదెలన్, బెర్నుక్కో, హారేషియోలు మగ్గరూ. ఆ విధంగా నాటకంలో ప్రధానపాత అతి సాధారణ

రీతిలో యథాలాపంగా ప్రవేశ పెట్టటబడుతన్నది. అతనికి ఆ ముగ్గురూ మంచి సన్నిహిత మిత్రులుగా ఉన్నారని తప్ప అతన్ని గురించి మనకేమీ తెలియసీయ లేదు నాటక కర్త. సామాజికుల కతనిని గురించిన బౌత్పుక్కాన్ని అలా పెంచుతున్నాడు.

ఈ ప్రవర్తన రంగం అర్థరాత్రి గాఢాంధకారంలో మొదలై, తెల్లవారు జామున కోడి కూసిందాకా సాగి, తరువాత తెలతెల్లవారుతుండగా సమావ్రమవుతుంది.

II

ప్రవర్తన రంగం ముగిసిన మర్మాడు పగలు దర్శారు సీను రెండవరంగం. ప్రస్తుతం డెన్నార్చు రాజు, హామెట్టుకు పినతండ్రి, హామెట్టు తల్లికి ఇప్పుడు భర్త ఆయిన క్లాడియన్ సత చేస్తున్నాడు. తన అన్నగారు మర్చించిన తరువాత తాను వదినెగారిని వివాహం చేసుకొన్న తరువాత తనముతాను డెన్నార్చు రాజుగా ప్రకటించుకొన్న తరువాత క్లాడియన్ కొలువు చేయటం ఇదే మొదటి సారి. వదినెగారిని వివాహం చేసుకోవటంలో దేశభద్రత ఇమిడివున్నదన్న ఒక అఖిప్రాయం అంతకుముందే రాజబంధువులకూ, రాజ్ఞోద్యోగులకూ క్లాడియన్ కలిగించి వారి సలవో సంపదింపులను కాదనలేకసే తానామెను వివాహం చేసుకొంటున్నట్లు చేసుకొన్నాడు. ఆ విషయాన్ని పదిమంది ముందూ ఆందరూ ఏక గ్రివంగా అవునని అంగీకరించేటట్లు చేయటానికి ఈనాడు సతచేసి ప్రస్తావిస్తున్నాడు. పితృవరణ దుఃఖాన్ని నెమ్ముదిగా మరచిపొమ్మని హామెట్టును ఓదారుస్తున్నట్లు సలవో ఇయ్యటం కూడా ఈ సతలో ఒక విశేషం. తనతోపోటు తన రాజీ హామెట్టు తల్లి చేత కూడా ఆ సలవో ఇప్పిస్తాడు.

క్లాడియసుకు ముఖ్య సలహాదారుగా పొలోనియన్ కనిపిస్తాడు. అతని కొడుకు లేయర్స్ చివరకు హామెట్టును చంపి చచ్చిపోవలనినవాడు కూడా ఇక్కడ కనిపిస్తాడు. లేయర్స్ నే పారిస్కర్ పోతాడు. ఇతడు పారిస్కర్ లో ఉన్నాడని చూపించటం వల్ల పొలోనియన్ రేనాళ్లోను పంపి తన కుమారుని ప్రవర్తనను గురించి తెలుసుకోవటంలో అతని స్వభావం వ్యక్తమవుతుంది. ఇది రెండో అంకంలో ఇరుగుతుంది. ఇంతవరకు హామెట్టుకు తండ్రి చనిపోయాడన్న దుఃఖం

జకచి, తాను రాజు కావలసింది పోయి పినతండ్రి ఆయినాదన్న దుఃఖమొకచి, ఇందు తన తల్లి అతనిన్న వివాహం చేసుకొని తన కన్యాయం చేసిందన్న కచ్చతనం ఒకచి— ఈ భావాలున్నాయి.

క్లాడియస్ తెలివిగా రాజు కాకపోతినన్న హామ్మెట్ దుఃఖాన్ని తుచ్చివేసే ప్రయత్నం చేస్తున్నాడు. ఆదే నీవు విచెనబర్గుకు పోవద్ద మావద్ద కోర్డులో ఉండు - రాజుకీయ వ్యవహారాలు తెలుస్తవి - అన్నట్టు తన తరువాత ఆ రాజ్యం అతనికేనన్న స్పృహ కలిగిస్తూ మాట్లాడినాడు. రాణి కూడ ఆదే అన్నది. తల్లి మాటమీద హామ్మెట్ అక్కడే ఉండటానికి నిశ్చయించుకొన్నాడు. ఏంచెయ్యాలో అవుటి కతని కింకా తెలియదు. ఏదైనా ఒకచి చెయ్యవలసింది ఉన్నదన్న ఆలోచన కూడా అతని కప్పటికున్నట్లు లేదు.

ఈ రంగంలో క్లాడియస్ మామూలుగా మంచివారుగానే ఉన్నాడు. రాణి చాలా ఆమాయకంగా ఉన్నది. హామ్మెట్ కాస్త యువకుడు కాబట్టి అన్నట్టు కరుగా ఉన్నాడు.

క్లాడియస్ కొలువు చాలించిన తరువాత హామ్మెట్ ఒక్కడూ అక్కడ ఉంటాడు. అక్కడికే హోరేషియో, మెర్సెలస్, బెర్నార్డో అతనిన్న కలుసు కోటానికి వస్తారు. వారు వచ్చే లోపల హామ్మెట్ స్వగతమొకటున్నది. ఈ నాటకంలో హామ్మెట్ స్వగతాలు చాలా ముఖ్యమైనవి. అందులో ఇది మొదటిది.

తన తండ్రి అంచే హామ్మెట్కు ఆమితమైన గౌరవము. ఆలాగే పిన తండ్రి అంచే అంత అసహ్యం. తండ్రి వనిపోయిన తరువాత నెలలోపల తల్లి తన పిన తండ్రిని చేసుకోటం అతని కనలు ఇష్టం లేదు. ఆమే తొందరపడి అతనిన్న చేసుకుందన్న అనుమానం కూడా అతని కున్నది. ఇక్కడ విచారించ వలసింది— పిన తండ్రిమీద తనకున్న అనహ్యంపల్ల తన తల్లి అతనిన్న చేసుకో కూడానుకొంటున్నాడా? లేక అనలు తన తల్లి చెయగూడని పని చేసిందని అనుకొంటున్నాడా? నైతికంగా తల్లి పతనమైందని అతనికి బాధా? లేక తన కన్యాయం తలెపెట్టినందున ఆది అమె నైతిక పతనంగా అనుకొంటున్నాడా? న్యాయశాస్త్ర రీత్యాగాని, సాంఘిక సీతిశాస్త్ర రీత్యాగాని ఆమె ఆలా వివాహ చేసుకోటం చట్ట సమ్మతం కాకపోతే. ఆ విషయాన్ని రాజభంధువులు మొద

లయిన వాళ్ళంతా ఏలా అంగీకరిస్తారు? సాంఘిక న్యాయశాస్త్రాలు కూడా అదికారానికి ఎదురుచెప్పలేక మూగపోయినవని హామ్మెట్టు స్వగతాల్సో ఎక్కు-డైనా రతయిత అనిపించలేదేి? అందువల్ల ఆమె తర్త పోయిన తరువాత మళ్ళీ పెళ్ళి చేసుకోటం చట్టసమ్మతమే. ఆమె చేసుకొన్నందువల్ల రాజ్యం క్లాడియస్కు చెందింది. క్లాడియస్ ఆమెను చేసుకొన్నది రాజ్యాధికారానికి. అన్నగారిని చంపింది కూడా రాజ్యాధికారానికి. వదినె గారితో అతని కంతకు ముందే సంబంధమున్నది. లేకపోతే తర్త చనిపోయిన తరువాత దేశభద్రత కొరకయినా అతనితో విపాహన్ని ఎందుకంగికరిస్తుంది? తన కొడుకును పెట్టుకొని తాను పాలించేది. తన కొడుకు చిన్నవాడనుకొంచే తన తరఫున తన మరిది రాజ్య వ్యవహారాలు చూడటానికి అనుమతించేది. ఇదేదీకాకుండా క్లాడియస్కో విపాహన్నికి నమ్మతించిందంటే ఆమె కతనితో అంతకుముందు నుండే సంబంధం ఉన్నది. అయితే ఆమెకు తన తర్తమీద ప్రేమ లేకపోలేదు. ఆమె తర్త మీద ఆమెకున్న ప్రేమ సంగతి కూడా క్లాడియస్కు తెలుసు. అందువల్ల రాజ్యాధికారాన్ని గనుక క్లాడియస్ కోరకపోతే అన్నగారిని చంపాల్సిన అవసరం లేదు. ఆమెతో సంబంధం ఎటూ రహస్యంగా ఉండనే ఉన్నది గదా! అది కాదు. అతనికి రాజ్యకాంఝ కూడా ఉన్నది. ధాన్యి రాజీ సహాయకుడు. అందువల్ల ఆమెకు తెలియకుండా క్లాడియస్ అన్నను చంపినాడు సహజంగానే చచ్చి పోయినాడని ఆమె అనుకొన్నది. చచ్చిపోయిన తర్త దుఃఖంలో ఉండగా, క్లాడియస్ దేశ భద్రతకు ముప్పువస్తున్నదన్న భయానికి ప్రాధాన్యమిచ్చి, రాజు బింబపు లంండకీ ఆ అభిప్రాయాన్ని, కలిగించి, సమర్థుడైన రాజు వెంటనే అధికారాలను హాస్తగతం చేసుకోవాలని వదిమందిచేత ఆమెకు చెప్పించి, తనను చేసుకుంటే తన రాజీతనము తనకుండటంతో పాటు సమర్థుడయిన రాజు లభిస్తాడన్న ఊహా పుట్టించాడు. ఆ ఊహా మీద ఆమెను ఒత్తిడి చేశాడు. తన కంతకుముందే అతనితో సంబంధముండటంచేత కొడుకు సంగతి గురించి ఆలోచించుకొనే వ్యవధానం చిక్కుక ఒత్తిడికి లోపించి ఇష్టపడటానికి అది సమయం కాదని తెలిసికూడా ఇష్టపడింది. ఆలా సమయానికి తగినట్టు తాను ప్రవర్తించకపోవటం గురించి ఆమెకు గట్టిగా తెలుసు. ఆధామెకు శాధగాకూడా ఉన్నది.

ఆందువల్ల హామైట్టుకు తనతల్లి ఆ సమయంలో తన కన్యాయం చేసింది అనిపించింది. తన కన్యాయం ఎందుకు జరిగిందంటే ఆమె అతన్ని విపాహం చేసుకోవటంవల్ల. రేసుకోకపోతే జరిగేది కాదు. ఆది హామైట్టుకు తల్లిమీద కోవం. కూడియన్ మీద ఆసహ్యం.

ఈ పరిస్కారిలో హామైద్ తన తండ్రి భూతాన్ని కలుసుకోటానికి సిద్ధ పడతాడు. తండ్రి భూత మనగానే ఆతనికేసో ఆనుమానం తగులుతుంది.

III

లేయర్డ్ న్ పారిస్క బయలుదేరి పోతున్నాడు. తన చెల్లెలు ఒప్పిలియాకు అతడు పొచ్చరికగా చెప్పినదాన్ని లభ్యి హామైట్టు ఆమెను ప్రేమిస్తున్నాడని, ఆమె ఆతనిని ప్రేమిస్తున్నదని తెలుస్తున్నది హామైట్టు ప్రేమను నమ్మకరాజన్న పొచ్చరికను ఒప్పిలియా హస్యంగా తీసివేస్తుంది. ఆమెకతనిమీద నమ్మక మున్నది. లేయర్డ్ న్ అంత బుద్ధిమంతుడు కాదు. కాకపోవటం వల్ల నే ఆతని తండ్రి పొలోనియన్ ఆతని కి రంగంలో పారిస్క బయలుదేరేమందు చేసిన నీతిలోథ జగ్గత్రుస్తుదైంది. ఆతడలాంటి ఆలరి చిల్లర వ్యవహారాలవాడు గనుకనే తనకు చెప్పిన సలహాను చేసిన బోధను ఒప్పిలియా ఆతని మీదకు తిప్పి కొత్తగలిగింది. అప్పుడే పొలోనియన్ వస్తాడు. కొడుకును పంపించి కూతురు ప్రేమ సంగతిని నిలవదీస్తాడు.

ఇక్కడ పొలోనియసును ఔగ్రత్రగా అర్థం చేసుకోవాలి హామైట్టు విషయంలో తన కూతురు ప్రవర్తించటం నిజంగా పొలోనియన్కు ఇష్టం లేదా? నిజంగా ఇష్టమన్నది. ఆతడేదీ సరళ మార్గంలో సాధించడు. వ్యుతిరేకమార్గాన్ని అనుసరిస్తే అసలు సంగతి దాని ఫుందులను త్రవ్యకొని బయటిక వస్తుందని ఆతని నమ్మకం. హామైట్టును ప్రేమించ వద్దంటే ఒప్పిలియా ఆతన్ని ఇంకాన్న గడ్డగా ప్రేమిస్తుంది. తానిట్లా అన్నాడని ఆమె హామైట్టుకు చెబుతుంది. చెపితే ఆతను తానామెను గాఢంగా ప్రేమిస్తున్నట్లు ప్రకటిస్తాడు. ఆతడు అసలు దెన్నార్థకు రాణ, ఆ విధంగా తన కూతురు రాణకు రాణి అవుతుంది. కాపాలి. ఆది పొలోనియన్ ఆలోచన. పైకి వ్యుతిరేకమన్నట్లు మాట్లాడటం. వక్కోక్కి నైపుణ్యంచేత వనులు సాధించుకోటమన్నమాట. ఈ సందర్భంగా ఒప్పిలియాను గురించినిఇక అమాయిక స్వభావాన్ని కూడా రచయిత బయట పెట్టగలిగాడు. అదింకొక ప్రయోజనం. ఆమె ఛాలా మంచిది.

ఎంత మంచిదంటే - తండ్రి ప్రేమించమంటే ప్రసేమిస్తుంది, వద్దంటే మానేస్తుంది. ప్రేమకు ప్రేరణ తన అంతరాత్మ ప్రబోధం కానీ తన తండ్రి కాదని ఆ అమ్మాయికి గట్టిగా తెలియదు. ఆ తరువాత తన తండ్రి తనను హామైట్టును కలును కొనేటట్లు చేస్తుంటే తన ప్రేమ తన తండ్రి చెప్పినట్లు నడుస్తున్న దనుకొంటుంది ఆ ఒఫీలియా దొక విచిత్రమైన ప్రకృతి.

IV

మళ్ళీ అర్ధరాత్రి బీకటి సీను. తండ్రి భూతాన్ని చూస్తానన్న హామైట్టు రాజబవనం కాపలావాక్క వద్దకు వస్తాడు భూతం వచ్చే సమయం అయినదాకా రాజాంతఃపుర వినోదాల సంగతి సంఖాషణ సాగుతుంది. హామైట్టు అంతఃపురాల లోని త్రాగుడును చాల సిచంగా మాట్లాడుతాడు. ఆతనికి మంచి మర్యాదా కావాలన్న అభిప్రాయమున్నది. మనిషి ప్రవర్తన ఎంత ఉదాత్రంగా ఉండాలని ఆతని కున్నదో ఆ సంఖాషణలో తెలుస్తుంది.

తండ్రి భూతం కనిపిస్తుంది. హామైట్టు అదిరిపోతాడు. దయ్యాన్ని చూస్తే దేవుడు జ్ఞాపకానికి వచ్చాడు. శయకంపనాన్నింది తట్టుకొని తేరుకొని భూతాన్ని ఎదుర్కొన్నాడు. ఎందుకిలా కనిపించటమో చెప్పమని భూతం వెంటపడాడు. ఆ భూతం తనను దగ్గరకు రఘుని పిలుస్తున్నట్టనిపించిందతనికి. సందేహాన్ని ప్రోసీరాజని భూతం వెంట పోయినాడు. మిద్తులు వద్దన్నారు. వినకుండా పోయినాడు. హారేషియోకనిపించింది ఈ భూతం పీడినేమి చేస్తుందోనని, శయవిహ్వలుడై మనస్సు పొడు చేసుకొంటాడేమో అని కూడా అనుకొన్నాడు. హామైట్టు విధి బలవంతంగా నెట్టినట్లు భూతం వెంట వెళ్లాడు.

V

భూతంలో హామైద్ ఏకాంత సమాలోచన పీ సీను. భూతం తాను హామైద్ తండ్రి - భూతాన్నని, తనను తన తమ్ముడు చంపి తన భార్యను పెండి చేసుకొని రాజ్యాన్ని కాణేసినాదని, అతనిమీద పగ తీర్పుకొనటానికి తన కొడుకు సిద్ధం కావాలని ఆ భూతం హామైట్టుకు చెప్పింది. హామైట్టుకు క్రొత్త విషయం తెలిసింది. తన తండ్రిని తన పినతండ్రి చెవులో విషం పోసి చంపాడని తెలిసింది. ఇక్కడ భూతం మాట్లాడినదాన్నిబట్టి అది కూడా ఈ నాటకంలో

ఒక ప్రాత అని చెపుటం. అంత ఉద్యోగంతో ఆ భూతం మాట్లాడింది. తండ్రి ఉద్యోగం కొదుకులో ప్రవేశించింది. పగదీర్ఘకోవాలన్న నిశ్చయానికొచ్చాడు హామైద్. తన తండ్రి తనకు చెప్పిన రహస్యాన్ని రహస్యంగా ఉంచుకొని బుబునులు చూచుకొని క్రియకు దిగాలని ఆతని ఉద్దేశ్యం. మిల్లులకు చెపుడు. పైగా తనకు తండ్రి - భూతం కనిపించి మాట్లాడిందన్న విషయం కూడా పరమ గోవ్యంగా ఉంచాలని వాళ్ళను అందుకు ప్రమాణం చెయ్యమన్నాడు. ఇక్కడ కొదుకుగ్న - భూతం గూడా తోడ్రుచింది. వారు ఆలా ప్రమాణం చేశారు.ఆ పిమ్మట హామైట్టు హారేషియోను ఒక కోరిక కోరుతాడు. ఇకముందు తానెలా ప్రవర్తించినా ఆ ప్రవర్తనకు మూల మదని, ఇదనీ ఏమీ ఆనకూడదు - అని. ఈ కోరిక ఆతని తవిష్టు-తాగ్-ర్యాక్మానికి సూచన కావచ్చు. అంటే పిచ్చి తనాన్ని నెత్తిన వేనికోబోతున్నట్టప్పడు హామైద్ అనుకొని ఉండాలి. తన ప్రవర్తనను గురించి ఏమీ అనకుండా ఉండటానికి, అందువల్ల తాను డెన్నార్చుకు జరుగ్గోయే ఏదో గొప్ప ప్రమాదాన్ని తప్పింపటోతున్నానని చెప్పినాడు. అంటే హామైద్ ఏలా ప్రవర్తించినా హారేషియా అదంతా డెన్నార్చుకు రాబోయే కీదును తొలగ బెట్టటానికి గదా అని అనుకోవాలి. అనుకొని ఆ ప్రవర్తన ఆతని కార్యసాధనకు అవసరమని ధాన్ని గురించి మరో రకంగా భావించకుండానూ, పదిమందిలో అనకుండానూ ఉండాలని హామైట్టు ఆలా చేశాడు.

VI

లోకంలో మచుమ్ములు ఒకర్ని చూచి ఒకరు మనస్సుల్లో తిట్టకొన్నట్లుగా, మెచ్చుకొన్నట్లుగా నాటకాల్లో కూడా ప్రాతలు ఒకర్ని గురించి ఒకరుగా, తనను గురించి తానుగా మనస్సులో మాట్లాడుకొంటున్నట్లు, తనలోతాను పైకి ఆలోచించుకొంటున్నట్లూ ప్రవర్తిస్తాయి. ఈలా ప్రాతలు రంగస్థలం పీద తామొంటరిగా ఉండి పైకి పెద్దగా ఆలోచించుకొంటాన్ని పరిభాషలో స్వగతమంటారు. మరొక మాట కూడా ఉన్నది ఆత్మగతమని రెండూ ఒకటిగా కనిపిస్తాయేగాని ఒకటి కాదు. రంగస్థలంపీద మిగతా ప్రాత లొకరో, ఇద్దరో ఉండి మాట్లాడు తున్నప్పుడు మూడో ప్రాతకు వాళ్ళ కనుకూలంగా గానీ, ప్రతికూలంగా కానీ లోపల లోచిన లేక అనిపించిన ఊహివాక్యాలు ఆత్మగతాలు. ఇవి ఒకటి రెండు చిన్న చిన్న వాక్యాల కండే విస్తరించి ఉండటానికి పీలులేదు. ఎందుకంటే, ఇవి ఎక్కువైతే రంగ స్థలంపీది ఇతర ప్రాతల వాచకాల నివి ప్రింగి కూర్చుం

చాయి. అది నాటకానికి మంచిది కాదు. పొత్త ఒంటరిగా ఉన్నవ్వుడు తైకి ఆలోచించుకోటం మొదలుపెడుతుంది. మరొక్కురున్నప్పు డాపని చెయ్యాడు. అంటే స్వగతాలన్నీ పొత్తల ఒంటరితనంలోనే సాధ్యం. అందువల్ల స్వగతాలు ఎంత దీప్పిరంగానైనా ఉండవచ్చు. ఆత్మగతా లలా ఉండటానికి వీలైకపోవటానికి కారణం అప్పు డా పొత్తలు నలుగురితో కలిసి ఉండటమే. ప్రక్క-వాళ్ళ మాటల వల్ల హరాతుగా ప్రమేషింపబడి అనుకోకుండా బయటికి వచ్చినట్లు వచ్చేవి ఆత్మగతాలు. చుట్టూప్రక్కల ఎవరూ లేదు కదా అని బయటికి వచ్చే ఆలోచనలు స్వగతాలు.

స్వగతాలు వ్రాయటం వాస్తవానికి విరుద్ధమన్న ఒక వాదం చాలా కాలం క్రితమే ప్రమేషించి రచయితలు మొదలుపెట్టారు కానీ ఆదంత విజయవంతం కాలేదు. నాట్యధర్మియైన సాహిత్యవాస్తవికత నాటకాల్లో స్వగతాలను కోరింది. గ్రీకు నాటకాల్లోనూ, గీర్వాణ నాటకాల్లోనూ స్వగతా లన్నాయి. వాళ్ళ వి అక్కరలేదనుకోలేదు. అయితే రెండు చోట్ల ఓకేరకంగా అవి వ్రాయబడ్డాయని చెప్పలేదు గ్రీకు నాటకాల్లో లాగానే ఇంగ్లీషు నాటకాల్లోనూ స్వగతాల ప్రాముఖ్యం గురించి లోతుగా విచారించట మున్నది.

వక్క ఆలోచనలనూ, ఆవేదనలనూ బట్టి వ్యక్తిత్వాన్ని అవగాహన చేసు కొనేందుకూ, అందువల్ల ఆ వ్యక్తియొక్క కార్యాచరణ విధానాలూ, అవి తిరిగే మలుపులూ గమనించి వాటి మంచి చెడ్డలను సంశోధించేందుకూ, మొత్తం మీద నాటక పరమార్థమైన క్రియావ్యక్తిని ముందుకు నడిపించే వ్యక్త ఏదో దాంతో తాదాత్కుం చెందేందుకూ సామాజికులకు దోషాదంగా పనిచేసే స్వగతాలే స్వగతాలు. ఇంత కచ్చితంగా చెప్పదగిన స్వగతాలు పేక్ సియర్ రుకంటే ముందుగా మన దేశంలో విశాఖదత్తుని ముద్రారాష్ట్రసంలోనూ, కాండాసుని శాకుంతలంలోనూ, తవభూతి నాటకాల్లోనూ కొన్ని లేకపోలేదు. ఈన్నాయని ఎందుకనటం లేదంచే- రెండు కారణాలు : ఒకజాతి - ఆత్మగతం, స్వగతం అనే రెండు మాటలూ కలగా పులగంగా, పర్యాయ పదాలుగా వాడబడి ఉండటం; రెండు - ఒంటరిగా ఉండి స్వగతాలుగా పలికే పొత్తలు కథాగతికి అంటే క్రియావ్యక్తికి సహాయకాలూ అది కాకపోతే కేవల విషయ విశదీకరణ ప్రయోజకాలూ మాత్రమే కావటం. అంటే ప్రధానపొత్తలు స్వగతాలు ఫలకటం తక్కువన్నట్లు. దాన్నాలా ఉంచితే

పైక్కస్తియరు నాటకాల్తో స్వగతాల ప్రయోజన విచారణ అదొక పెద్ద విషయం. ముఖ్యంగా హామైట్టు నాటకంలో స్వగతాలకు జగత్తుసిద్ధి వచ్చింది. హామైట్టు మనఃప్రవంచాన్ని దర్శించటానికి నాటకంలోని అతని స్వగతాలు విమర్శకుల నింకా క్రొత్త కోణాలనుండి ప్రేరిపిత్తునే ఉన్నాయి తన మనస్సు లోకి ఎక్కురే కళ్ళతో చూచుకొంటూ తనకు తననే ప్రదర్శించుకొన్నాడు హామైట్టు.

ఈ నాటకంలో ముఖ్యంగా వైపు చెప్పినట్లు ఏకాంత సంబంధాలుగా ఉన్న హామైట్టు స్వగతాలు.

మొదటిది ప్రతమాంకం ద్వితీయ రంగంలో రాజైన క్లాడియన్ కౌలవు చాలించిన తరువాత హోరేషియో మొదలయిన వాట్ల వచ్చి భూతం విషయం చెప్పేలోగా ఉన్నది. తండ్రి మరణ దుఃఖంతోనూ, తల్లి పురుషువాహివిషాదంతోనూ, పినతండ్రి మీద ద్వేషంతోనూ ఉన్న హామైట్టు మనస్సెంత కల్గోలితంగా ఉన్నదో ఆ స్వగతం వల్ల మనకు తెలుస్తుంది. తండ్రి ప్రేతాత్మక భూతాన్ని తాను చూచి మాట్లాడిన తరువాత హామైట్టులో ఏమి మార్పు వచ్చిందో తెలియటానికి అంతకు ముందతడేలా ఉన్నడో తెలియాలి గనుక ఈ స్వగతానికి చాలా ప్రాముఖ్య మన్నది. ఈ స్వగత వచనాలవల్ల మనకు తెలిసే అంశాలు. , చచ్చిపోవలసిన పరిస్థితి వచ్చినా ఆత్మహత్య పాపం కాబట్టి చేసుకోకూడదని, చావక బ్రతికి ఈ దుర్మాగ్గ ప్రపంచాన్ని భరించటమేలాగా అనీ హామైట్టోక విచికిత్సలో పడ్డాడు. చచ్చిపోవలసిన పరిస్థితిని తెచ్చిపెట్టిన ఈ ప్రపంచము యొక్క దుర్మాగ్గమంతా తండ్రి చచ్చి నిండా రెండు నెలలయినా తిరుగుకుండా తన తల్లి మళ్ళీ పెండ్లి చేసుకోటంలో కనిపించింది హామైట్టుకు. తల్లి మళ్ళీ పెళ్ళిని భరించలేని హామైట్టుకు చచ్చిపోవడానికి పీలులేకుండా ఆత్మహత్య మహాపాప మొకటి ఎదురైంది. అందువల్ల చావలేదు, బ్రతుకలేదు. రెండించేకి అతనికున్న సైతిక విషానమే కారణం. చస్తే ఏమీ లేదు కాని, బ్రతికుండే ఏదో ఒకటి చెయ్యాలి తాను చావడు. అది తనకు తెలుసు. మరి బ్రతికున్నందుకేమిచెయ్యాలో తెలియదు. మరొక సంగతేమిటంటే. హామైట్టుకు తండ్రిపట్ట విపరీతమైన గౌరవాచిమానాలున్నాయి. పినతండ్రిపట్ట ద్వేషమున్నది. అతడంటే ఒక సీచటావ మన్నది, తల్లి పినతండ్రి చేసిన పనివల్ల హామైట్టుకు

మానవజాతిమీద ఉన్న మహాన్నతమైన ప్రత్యయబుద్ధి సదలిపోయింది. ఈలాంటి పెండ్రిండ్ర విషయంలో త్రీల కాముకతయే చౌరవ తీసుకొంటుందని హామెట్టుకనిపించింది. ఈ అనిపించటాన్ని తల్పుకొని తల్లిపట్ల ఆతని కనహ్యత ఏర్పడింది.

VII

అనుకూల ప్రతికూలములుగా ప్రవర్తించిన ఏడు పాతల క్రియాశిల్పాలు నమష్టిగా ఈ మహాభయానక విషాద నాటకాని కొక చక్కని రూపకల్పన చేశాయి. అందులో ఒక పాత నాటకం మొదలు కావటానికి ముందే చచ్చి పోయింది. మూడవ అంకం చివరకు ఒకటి, నాల్గవ అంకం చివరకు మరొకటిగా మధ్యలో రెండు పాతలు చచ్చిపోయాయి. నాటకాంతానికి - ఐదవ అంకం చివరలో - మిగిలిన నాలుగు పాతలూ చచ్చిపోయాయి. నాల్గవ అంకం చివరకు చచ్చిపోయిన ఒక్క పాత తప్ప మిగిలిన ఆరు పాతలూకూడా పరస్పరం చంపుకొన్నావే. ఈ చంపుకొనటాల్లో వైవిధ్యం లేదు. అందరూ ఒకరి కొకరు విషం పెట్టుకొని చచ్చినపాటే. నాటకానికంటే ముందు చచ్చినపాదు నాటకాన్ని నడిపించాడు. ప్రక్క-వాళ్ళి చంపి తాను బ్రతుకుదామని నాటక మాడటంలోనే మిగిలిన అందరూ చచ్చారు - ఒక్క ఆత్మహత్య చేసుకొన్న ఒప్పిలియా తప్ప. రాణి ఆత్మహత్య చేసుకోలేదు చేసుకొన్నది ఆది వేరే విషయం. చేసుకొన్న చేసుకోకపోయినా ఆమె చచ్చిపోయింది మాత్రం విష ప్రయోగం వల్ల. అందువల్ల మొదటి నుండి చివరిదాకా ఇదొక విషప్రయోగ పరంపరాప్రాప్త విషాద నాటకం.

ఈలా అన్నప్పుడు హామెట్టుకూడా ప్రక్క-వాళ్ళి చంపి తాను బ్రతకాలని నాటకమాడిన వాడేనా అన్న ప్రక్క పుడుతుంది. అతుననే సమాధానం చెప్పాలి. తన పినతండ్రియైన క్లాడియస్ విషయంలో హామెట్టుకు ఆ అభిప్రాయమున్నది. అయితే అనేక కారణాలవల్ల అతడా అభిప్రాయాన్ని కార్యరూపాన పెట్టటంలో కాలయాపనకు గురి అయినాడు. అందువల్ల అతడూ చావపలని వచ్చింది. క్లాడియసును చంపటానికి అనుకూలమైన ఒక చక్కని ఆవకాశ మతనికి వచ్చింది. కూడి ఖిధివథాత్తుగా అంతకంటే తన ప్రతీకారచర్య కనువైన సమయం

ముందు రానున్నవన్న ఆలోచన¹ వచ్చి దాన్ని జారవిడుచుకొన్నాడు హామెట్టు. ఆసలీ నాటటకంలోని ఆశ్చర్యకరమైన విషయ మేమిటంటే తన తండ్రిని హత్య చేసిన వాసిమీద పగ సాధించాలన్న ఊపులో ఉన్న హామెట్టు మరొకరి తండ్రిని హత్యచేసి, ఆ కుమారుచి అగ్రహానికి గురియైనట్టుతని చేతిలోపటి చబ్బిపోవటం.

క్లాడియన్ నాటకానికండి ముందే తన అన్నగారైన డెన్క్వర్గ్ - రాజును హామెట్టు తండ్రిని విషప్రయోగం చేత చంపాడు. చబ్బిన తండ్రి దయ్యమై హామెట్టుకు కనిపించి తనను చంపిన తన తమ్ముళ్ళి చంపుమని ప్రబోధించాడు. క్లాడియన్నను ఎల్లా చంపటమా అని ఆలోచిస్తున్న కాలంలో హామెట్టుకు పరిస్థితి అలా అనుకోకుండా హరాత్తుగా వచ్చి పడినందువల్ల పొలోనియసును హత్య చేశాడు. తన ప్రీయుడు తనకుకండా పిచ్చిపట్టిపోయి, తన తండ్రిని హత్య కూడా చేస్తే మతిస్థిమితం తప్పి సీక్లెస్ దూకి వచ్చిపోయింది ఓఫీలియ. తన చెల్లెలిని ప్రేమించి వంచించటమే కాకుండా తన తండ్రిని హత్య చేశాడని హామెట్టుమీద వగబట్టాడు లేయర్సన్. తనకు ప్రాణాంతకమైన హామెట్టు మీదికి లేయర్సను ఉనికొలిపి విషకత్త ప్రయోగంచేత చంపించాలనుకొన్నాడు క్లాడియన్. ఆ శత్రుం చేతనే హామెట్టు తాను చస్తూ లేయర్సనునూ క్లాడియసునూ పొడిచాడు. ఆ విధంగా ఆ ముగ్గురూ ఆ క త్రిపోట్టుచేతనే వచ్చిపోయారు. ఒక వేళ క త్రిపోటు తప్పినా చేసినా ఉంటుందని క్లాడియన్ హామెట్టుకోసం సిద్ధం చేసిన విషం కలిపిన మద్యాన్ని హామెట్టు విజయాన్ని కోరుతూ తాగి రాణి మరజించింది. ఆమె చబ్బిపోతూ తాను త్రాగినదాంటో విషం కలిపినట్టునటం వల్లనే హామెట్టు క్లాడియన్నను పొడవటం సంభవించింది. ఆ విధంగా నాలుగు హత్యలు ఛండంలో జరిగి రంగస్తలం భయానక బీథతాన్ని పుక్క-లిస్తున్న

1. .... And am I, then, revenged.

To take him in the purging of his sole,
when he is fit and seasoned for his passage?

No

Up, Sword; and know thou a more harrid hent;

దశలో నాటకం సమాప్తమవుతున్నది. తుపొను వెలిసినప్పటి నిక్కటి వాతా వరణంలో సహృదయ సమాజాన్ని నిలబెట్టి ఇక అంతా ఇంతేనన్నట్టు వదలి వేళాడు నాటక కర్త. చనిపోయిన ఏడు ప్రధాన పాతలు - పదకొండు పేర్లు చెప్పబడిన, కనీసం ఇరవై మూడు పేర్లు చెప్పబడని సహాయ పాతలు - ఈ విధంగా మొత్తం నలభైకి పైగాగల పాతలచర్యల ప్రతిచర్యల తీవ్రతరాఖినివేళ ప్రవృత్తిని నగ్నంగానూ, అనితర సాధ్యంగానూ, రక్తసి క్రంగానూ చేసి హామ్మెంట్ నాటకాన్ని షైక్సిస్టియరు గొప్ప బ్రాషెడి చేళాడు. ఆలోచనకు విషయమవుతూ ఇంకా కొనసాగి రాగలుగుతూ వుండటంవల్ల అమృతత్వాన్ని సంపాదించుకొన్న గొప్ప సాహిత్యం హామ్మెంట్ నాటకం.

VIII

షైక్సిస్టియరు విషాద నాటకాలన్నింటిలోనూ ఎలాగైతే ఉన్నత తరగతులకు చెందిన అంచే రాజులూ, యువరాజులూ, మర్యాదలూ, సేనాపతులూ మొదలుగాగల ఉత్తమ ప్రకృతులు నాయకులై వారిని చుట్టూ కొన్నువారి కథలుంటాయో, ఆలాగే ఈ హామ్మెంట్ నాటకంలోనూ. ఇది దెన్నార్థగై యువరాజు కథ. ఇది ఈ నాటకానికి మరొక పేరుకూడానూ. ఉత్తమ ప్రకృతుల కీవితాలకు పట్టినంత విషాదాంతత మర్యాదాధమ ప్రకృతులకు పట్టిదేమో ననిపిస్తుంది షైక్సిస్టియరు బ్రాషెడిలు చూస్తుందే. ఎందువల్ల నంటే అనుభవ తీవ్రత ప్రకృతినిబట్టి ఉంటుంది. ఉత్తమ ప్రకృతులు పెంచు కొన్నంతగా అనుభవాన్ని తదితరులు పెంచుకోలేదు. ఏ అనుభవాన్ని పెంచు కోటం కీవితానికి అవసరమో ఇతరులకు మార్గదర్శకమో చెప్పటమేక పద్ధతి. ఏ అనుభవాన్ని పెంచుకోటంచేత కీవితం దుర్వారమవుతున్నదో దాన్ని చూపించి దానినుండి తప్పకోవట మవసరమన్న హెచ్చరికతో వదలట మింకొక పద్ధతి. మొదటిది ప్రాచ్యమనీ, రెండోది పాశ్చాత్యమనీ చెప్పవచ్చు. అందువల్లనే కారత దేశంలో లేని బ్రాషెడి యూరపులో వచ్చింది. రెండుచోట్ల కూడా క్రియాచి ముఖమై ప్రవర్తించే మనుష్య శక్తులకు దైవిశక్తుల అంతదండలుండటం గమనింపవలసిన విషయం.

విషోద నాటకంలో కథానాయకు దంత మహానీయ పురుషుడే ఎందు కుండాలంచే, మనిషి ఎంత గొప్పవాడో ప్రపఠించడానికి. ఒక మనిషి గొప్ప దనం ఆతనివల్ల ప్రభావితమయ్యే దేశ కాల పరిస్థితులను బట్టి ఉంటుంది ఒక యివరాజు తీవితం విషాదంతమైనదంచే, ఆ రాజ్యము యొక్క వ్యవస్థకే ఆ దేశ వట్టిసట్లు. అంటే, ఒక మహా సామ్రాజ్యము యొక్క స్థితిగతులు దాని ఏలికయైన మానిసి మీద ఆధారపడి ఉన్నాయని ఆర్థం. డెన్యూర్గు యివరాజు హోమెట్టు చచ్చిపోయినాడు. డెన్యూర్గు నార్యో యివరాజు శార్ట్రిన్ ప్రాను అధికారం క్రిందికి పోయింది. హోమెట్టు చచ్చిపోతూ అలా కావాలని చెప్పి పోయినాడు.¹ మామూలు మనిషి తీవితం ఎంత విషోదసంతరితమైనా దాని ప్రభావ మింత విస్తృతంగా ఉండదు. అసలు ఉన్నత వర్గాల ఉత్తమ ప్రవృత్తులలో ఉన్న లోతుపాతులు సాధారణులయం దుండవు. ఇరొక అభిప్రాయము. వెనుకబి కాలాన దీనికి ఒల మెక్కువ. అప్పటి వర్గవ్యవస్థలో దీనికి అధికార ముద్ర ఉండేది. అందువల్ల రచయిత లీరితి ననుసరించి ఆలోచించరు. మిగిలిన అన్ని రంగాల్లోనూ ఇతరులకు ఈ ఉన్నతులూ ఉత్తములే ఆదర్శప్రాయులు, అందు వల్ల ఆ కాలపు సాహిత్యంలో వాళ్ళదే క్రియాలమైన పాత్ర. ప్రకృతిలో ఉత్తమత్వమూ, సమాచంలో ఉన్న శీరావటమొంత కష్టసార్యమో పోవటమంత సులభ సాధనమన్న ఒక విశ్వాసాత్మాన్ని ప్రపఠించటానికి ట్రాజెడీ అవతరించింది. ఉన్నతులమీదా, ఉత్తములమీదా ఆరిష్టద్వారంలో ఏ ఒక్కటి విజ్ఞాంభించినా వాళ్ళ పతనమొంత శోచనీయంగా ఉంటుందో ట్రాజెడీ ప్రపఠించుంది. మరొకబి కూడా ఉన్నది. మనిషికి ట్రాజెడీ సంతవించిందంటే కేవలం దైవం వికటించటం వల్లనే ఆది సంతవించినదనికాక, పురుషకారం దానికి తెలిసి కొంతగా తెలియక కొంతగా ఏలా ఏలా దోహరం చేసే లడుఱం కలిగి ఉన్నదో సమాజానికి ట్రాజెడీ ప్రపఠించుంది. అసలీ ప్రదర్శనకుల క్ష్యమేమిటంటే-ప్రకృతిని ప్రతిచించించటం-

-
1. I cannot like to hear the news from England,
But I do prophesy the election lights
on Fortinbras: he has my dying voice;
So tell him ... Act V. Scene II. 340-42.

గుణానికి దాని లక్షణాన్ని దోషానికి దాని నిజరూపాన్ని తెలియజెయ్యటం.¹ తెలుసుకొన్నందువల్ల ఏమిటి ప్రయోజనమంచే ఆ ప్రమాదంలో పదకుండా జూగ్ త్రపడవచ్చు.² మనుషుల ప్రవర్తన వల్లనే అంతా సంబిస్తున్నట్లు చూపించటాన్ని సాహిత్యం ముఖ్యంగా ఎందుకనుసరిస్తుందంచే ఈ మనుషుల యొక్క అశ్చర్యదయాన్ని ఆకాంఖిస్తున్నది కాబట్టి మనిషి క్రియావృత్తి శిలానికి బాహ్య ప్రపంచంలోనే భౌతికవస్తు స్థితిగతుల ఒక్క త్రిధి ఎంత ప్రేరణక్కిగా పని చేస్తుందో సాహిత్యం బాధ్యతగా నిరూపిస్తుంది. మనిషిలోని ధాతుపుష్టికి నాటకం నికషేపలం. టూజెడిలో ప్రాత క్రియావృత్తిని శ్రీమతరం చేసినకొద్ది అది ప్రాతసు తదనుగుణంగా ఉన్నీలనం చేస్తుంది. ప్రాతోన్నీలనం ఇచ్చుకొద్ది క్రియావృత్తి రూపం విస్తరిస్తుంటుంది. అంటే కేరక్కరూ యాషనూ రెండూ అనోన్యంగా ఆఖివృద్ధి అవుతూ ఉంటాయి.

షైక్స్ స్నీయరు టూజెడిలో క్రియాశిలమైన ప్రాతలు కిష్టపరిస్తితులలో చిక్కుకొని తెలిసి తెలియని చేతల ఫలితాల అనుభవాలను తట్టుకోలేక ఇంకా ఇంకా తెలిసి తెలియని చేతలకు పాల్గుడి తీవిలాలు కోలోవడం ప్రదానంగా కనిపిస్తుంది. ఆ పరిస్తితులంత కిష్టము తెందుకై నవంచే మనిషిలోకన్న దైవాన్ని ప్రమింగి కూర్చున్న రాష్ట్రస స్వభావం వల్ల అని చూపిస్తాడు షైక్స్ స్నీయరు. విధి అంటే ఏమిలేదు. మనం మార్పుకోలేని మన స్వభావమే మన విధి. మన స్వభావాన్ని మనం మార్పుకోగలిగామంచే మన విధిని మనం మార్పుకొన్నామన్న మాట. షైక్స్ స్నీయరు తన టూజెడి ప్రదర్శనలచేత మానవ సమాజాన్ని అలాంటి మార్పుకు అభిముఖంగా తిప్పుతాడు. అందుకే అతని టూజెడిలు విశ్వ సాహిత్యంలో ఇప్పటికే నవత్వాన్ని కోలుపోకుండా ఉన్నాయి. నవతా పరిమళం

1. .... to hold as it were, the mirror up to nature;
to show virtue her own feature, scorn her
own image Act III. Scene II 20, 21.
2. If thou art privy to thy country's fate,
which happily, fore knowing may avoid.

పోయినప్పుడు అవి తిరిగి షైక్ స్నియరు దగ్గరకే పోతాయి. 1 షైక్ స్నియరు ప్రటాజిదీ నాయకులంతా అలాండి విచిత్రమైన పరిస్థితులలో చిక్కుకొని బయట పదహానికి తన్నుకొని చస్తారు. ఆ పరిస్థితికి, ఆ నాయకుడికి, ఆ ప్రటాజిదికి సరిపోతుంది. మరొక నాయకునకా పరిస్థితికొని, ఆ పరిస్థితి మరొక నాయకునకు కానీ ప్రటాజిదిని తెచ్చి పెట్టలేదు. అంత విలఫణంగా ఉంటుంది షైక్ స్నియరు నాటక సృష్టి.

IX

హామ్మెట్ నాటక కథ షైక్ స్నియరు కండె నాలుగై దు వందల సంవత్సరాల ముందు నుండి చరిత్ర ప్రసిద్ధి కలిగి ఉన్నది. పన్నెండో శతాబ్దం చివరలో శాక్షో వ్రాసిన హాస్టోరియా డేనికా అనే పుస్తకంలో ఈ కథ ఉన్నది. అప్పటికే అది పురాణ కథగా ఉన్నది. సాక్షందినేవియను అటవిక జూతులలో ఒకరైన డేనులు విష్ణుంభించి చుట్టుప్రక్కలగల చిన్నచిన్న రాజ్యాలను కట్టించుకొంటూ సముద్రం కూడా దాటి ఇంగ్లాండును ప్రాపును కూడా తమ అధినంతోనికి పన్నెండో శతాబ్దానికి ముందే తెచ్చుకొన్నారు. అటవిక డేనిష్ రాజవంశంలోని కథ హామ్మెటును చుట్టుకొని ఆ కాలంలో ఏర్పడింది 2 దాన్ని శాక్షో అనే డేనిష్ చరిత్రాకురుదు ల్రాసి పెట్టిపోతే అది 1514 లో అప్పటిక వచ్చింది. దాన్ని 1570 - 76 ల్రాంటంలో ల్రానిన్ డే బెల్లేఫారెస్టు అన్న ప్రెంచి రచయిత లెన్ హిస్టరీస్ ట్రాజిక్యు అనే ఒక కథల పుస్తకంలో ప్రెంచి భాషలో చెప్పాడు. ఆ డేనిష్ భాషలోనూ, ఈ ప్రెంచి భాషలోనూ ఉన్న ఆమ్లెత్ కథావాజ్యాయమే షైక్ స్నియరు నాటకానికి మూలమైన ముదిపదార్థం. మరొకటి కూడా ఉన్నది.

1. And with them, words of so sweet breath composed
As made thinigs more rich : Their perfume lost
Take these again.

Act III. Scene I. 99. 101.

2. ఓస్లాండ్ జూనపద వాజ్యాయంలో ఆమ్లెత్ కథాసందర్భమున్నది.
అమ్లెతన పదమక్కడ పిచ్చివాడన్న దానికి పర్యాయంగా కూడా ఉన్నది.
ఖద్దాందు వాళ్ళలో కూడా ఈ కథకు వ్యాప్తి ఉన్నది.

షైక్స్ స్నిగ్యయరు కంటే ముందే అతనిలో ఒక విధంగా సమకాలికుడూ ప్రసిద్ధుడూ అయిన థామస్ కిడ్ అనే నాటక రచయిత హామ్మెట్టు కథను నాటకంగా వ్రాసి నట్లూకా బిలమైన వదంతి ఉన్నది.¹ ఈ వదంతి నిజమైతే ఈ కిడ్డు నాటకం కూడా షైక్స్ స్నిగ్యయరుకు తెలిసి ఉంటుంది. హామ్మెట్ కథలో నాటక ముస్తుదని గోఢే మహాకవిలాగా గుర్తించి ఊరుకోకుండా షైక్స్ స్నిగ్యయరు ఆ నాటకాన్ని దర్శించి బయటికి తీసి వ్రాసి చూపించాడు. ఈ నాలుగు పనులూ చేతుటానికి ఆయన 1601 నుండి 1604 వరకూ నాలుగేళ్ళపాటు కష్టపడి పనిచేసి ఉంటాడు. తాను సృష్టించిన ఇతర నాయకుల కంటే షైక్స్ స్నిగ్యయరుకు హామ్మెట్టంటే చాలా ఎక్కువ ఇష్టం. ఎందుకంటే నాటకాలు వ్రాసిన, నాటకాలు వేయించిన షైక్స్ స్నిగ్యయరు హామ్మెట్టులో ఉన్నాడు. ఆ విధంగా హామ్మెట్టు పాత్రలో తాను ఖిగితిన వాళ్ళ విషయంలో కంటే ఎక్కువగా పరకాయ ప్రవేశంచేసి చేశాడు. శాకోన్ చెప్పిన హామ్మెట్టు కథ:

డెన్నార్యుకు సామంతులుగా జట్లాందును ఇద్ద రన్నదమ్ములు పాలిస్తున్నారు. పెద్దవాడికి డెన్నార్యుర్గురాళ్ళ తన కూతుర్చిచ్చి పెండ్లిచేశాడు. ఆమె పేరు జెరూథా (Gerutha). ఆమె కొడుకు పేరు ఆమెత్. అన్నగారిని చంపి తమ్ముడు జెరూథాను పెండ్లి చేసుకొన్నాడు. ఆమెత్ పిచ్చివాడుగా తిరుగుతూ పినతండ్రి పీడ వగసాధించటానికి చూస్తున్నాడు. ఆ పినతండ్రి ఆమెత్తును అనేక రకాలుగా కనిపెట్టి పరిషిస్తూనే ఉన్నాడు. అందులో ఒకడి ఆమెత్తు అంతకు ముందునుండి ప్రేమిస్తున్న ఒక అందమైన అమ్మాయిని ఏకాంతంగా కలుసుకొనేటట్ల చేయటం² దాన్ని గమనించిన ఆమెత్తు అక్కడ

1. థామస్ కిడ్డు వ్రాసిన హామ్మెట్టు నాటకం లభించలేదు. ది స్టోనిష్ ట్రూజెడి అన్న కిడ్డు ప్రెసిద్ధ నాటకంలో హామెట్టు పాత్ర ప్రసిద్ధి ఉన్నది. 1594 జూను 9 వ తేదీన తన క్రైస్తిలో ఫిలిప్పు హెన్స్లోవ్ (Philip Henslowe) అనే షైక్స్ స్నిగ్యయరున్న లాట్యు చాంబరిన్ కంపెనీకి చెందిన నటుడు Received at Hamlet అని వ్రాసుకొన్నాడు. స్టోనిష్ ట్రూజెడికూడా ప్రతికార క్రియావృత్తి నాటకమే.
2. అమ్మాయిని చూపించి ఆమెత్తును మోహంలో పడవేసి దారి తప్పించాలని పిన తండ్రి ప్రయత్నించాడని మూర్తమే శాకోన్ వ్రాశాడు. ప్రెంతు రచయిత పారెస్టు ఆ అమ్మాయి ఆమెత్తును ముందునుండి ప్రేమిస్తున్న దని వ్రాశాడు.

కూడా పిచ్చివాడుగానే ప్రవర్తించాడు. ఆ తరువాత ఒక బుద్ధిమంతుడైన మంత్రి తాను రహస్యంగా ఉండి కనిపెట్టటానికి పీలుగా అమ్మెతు జెరూధాను ఉంటిగా కలుసుకొని మాట్లాడటానికి ఏర్పాటు చేశాడు. అమ్మెతు ఈ రహస్యాన్ని కూడా తెలుసుకొని పిచ్చివాడుగా కేకబుపెదుతూ తన సంగతి కనిపెట్టటానికి ధాక్కిగైని ఉన్న మంత్రిని పొడిచి చంపాడు. తల్లిని దుర్మాఘటాది బయట పడ్డాడు. ఆ తరువాత అమ్మెతు పినతండ్రి ఇద్దరు మనమ్మల నిచ్చి ఇంగ్లాండు రాజుకోక రహస్య సందేశ ప్రతంతో అమ్మెతును ఇంగ్లాండుకు పంపించాడు. ఆ రహస్యాన్ని కూడా కనిపెట్టి అమ్మెతు ఆ రహస్యపుత్రాన్ని మార్పి ఆ యిద్దరు మనమ్మలను చంపుమని ప్రాసిపెట్టి తాను తప్పించుకొని మారువేషంతో డెన్యార్యుగ్-కు వచ్చి నేవకుడుగా కోటలో ప్రవేశించి తన పినతండ్రి జరుపుతున్న తన మరణోత్సవంతో అందరికి బాగా త్రాగబోసి మత్తెక్కిగ్-ంచి అంతః పురానికి నిప్పుపెట్టి, పినతండ్రిని పొడిచి చంపి తాను డెన్యార్యుగ్ సింహసనం మీదరాళై కూచ్చున్నాడు — ఆ తరువాత కొంతకాలానికి ఏదో యుద్ధంతో అమ్మెతు చచ్చిపోయినాడు.

ఈ విధంగా ఇగత్పుర్ణస్తిర్మించున కటను పట్టుకొని షైక్సీయరు హామ్మెట్ నాటకాన్ని ల్రాఖాడు. అమ్మెతుకూ హామ్మెట్టుకూ జెరూధాకు జెఫ్టోర్స్‌డిక్కు పేర్లలో ఎంత సామ్యమున్నదో నాటకేతివృత్తానికి మూలకథకూ కూడా అంతే సామ్యమన్నది.

X

హోమెట్టుకు తండ్రి హత్య చేయబడటం, తనకు తన రాజ్యం లేకుండా పోవటం, తన తల్లి తన తండ్రిని చంపినవాడ్డే వివాహం చేసుకోటం. ఈ మూడూ మూడుప్రక్కల నుండి దయ్యాలై మీదవడి పీక్కాని తినటానికి సిద్ధపడితే, వగసాధించుకొని బయటపడటానికి తనకు దక్కిన ఆ ఒకే ఒక నాలువ ప్రక్కనుండి హామ్మెట్టు చేసిన క్రియావ్రతి వల్లనే ఈ నాటకం రూపు కట్టుకొన్నది. హోమెట్టు ప్రతీకారేచ్చా తీవ్రతకు ఆ మూడించేలో ఏది ఎంతవరకు కారణమో విధారించటాన్ని లభ్యించుని అవుగావాన ఉంటుంది. ఆ మూడించేలో రెండు . తండ్రి మరేణం, తల్లి వివాహం . హోమెట్టుకు ఆద్యతిక దుఱి విషయాలు. తన రాజ్యం తనకు దక్కుకపోవటం భౌతిక దుఱి విషయం. ఈ భౌతిక దుఱానికి

కారణమేది? తండ్రి మరణమా? తల్లి వివాహమా? అనలు సమస్య ఇక్కడున్నది. రాజ్యం కొరకు మాత్రమే అన్నను హత్యచేసే ఆ తమ్ముదు అన్న శార్యను తాను వివాహం చేసుకోనక్కరలేదు. ఆమెను వివాహం చేసుకొంటేనే గాని రాజ్యం తనకు రాదనుకొంటే, తండ్రి మరణిస్తే ఆ రాజ్యం తల్లిది కాని కొడుకుది కాదన్న న్యాయమొకటుండాలి. అప్పుడు భర్త మరణానంతరం ఆ రాజ్యానికి వారసురాలు తానై, తన కొడుకును కాదని, తన ప్రపియుని తన రాజ్యానికి రాజును చెయ్యటం కొరకు ఇమె అతనిని వివాహం చేసుకొని ఉండాలి. తన తండ్రిని హత్య చెయ్యటం తనతల్లి తనకు రాజ్యం లేకుండా చెయ్యటం.. ఈ రెండింటికి తన పినతండ్రియే కారణభూతుడుగా కనిపిస్తున్నందున హామెట్టు ప్రశ్ని కారానికి అతడు గురియైనాడు. మరొకటికూడా ఉన్నది. భర్త మరణానంతరం అతని ఆ స్త్రిపాసులన్నింటిమీదాహాకుగ్నాముక్కాలు కడిగిన త్రీ తన ఇష్టప్రకార మింకా కర్మి పెళ్ళాడి సంతాసానికి హక్కులేకుండా చేయవచ్చునా? అన్నది కూడా విచార్యమే. ఎందువల్లనంచే తండ్రి హత్యకూ, తల్లి వివాహానికి తనకు రాజ్యం రాక పోవటానికి అనివార్యమైన సంబంధమన్నది గనుకనే హామెట్టు తన జీవితాన్ని అందుకు దారపోసినాడు. ఒకవేళ తండ్రిని హత్యచేసి తన తల్లిని లేవదిసుకొని తన పినతండ్రి పోయి, తన రాజ్యానికి తన తండ్రి తరువాత తానధికారియై ఉంటే హామెట్టు కథ ఈలా ఉంటుందా? కాక ఇంకొకటి. తన పినతండ్రి తన తండ్రిని హత్యచేసి, తనతల్లితో అక్రమ సంబంధం.. పెట్టుకొని, తననే డెన్నార్ఘసింహసనం మీద కూర్చోబెట్టె ఉంటే హామెట్టు కథ ఈలా ఉంటుందా?

అనలు విషయమేమిటంటే . హామెట్టుకు రాజ్యాధికారాన్ని ప్రాప్తింప జేసింది తండ్రి మరణం. ప్రాప్తమను ల్రోసి రాణన్నది తల్లి వివాహం. హామెట్టుకు మిగిలింది రాజ్యానష్ట దుఃఖం. ఇది భౌతికం దీనికి కారణం తన తండ్రినీ, తన తల్లినీ నయవంచన చేసి చేసిన తన పినతండ్రి. అతడే తన కేకశత్రువు. తండ్రిని చంపి, తల్లిని వివాహం చేసుకుని రెండువిధాలా తనకు దుఃఖాన్ని ప్రాప్తింపచేసినాడు. ఆ రెండు దుఃఖపూహాలు గంగా యమునలు. రాజ్య నష్ట దుఃఖం సరస్యతి. ఆ విధంగా హామెట్టు జీవితం దుఃఖుతివేణి సంగమం. ఆద్యాత్మిక భావ సంమర్షణలో క్రియావృత్తి భౌతికంగా మందగతిగా తయారైంది. భౌతిక హేతువునకు అద్యాత్మికాచ్ఛాదన గనుక లేకుండా ఉండి ఉంచే ఆ

నాటకమంతకాలం పట్టేది కాదు. మరొకటి కూడా ఉన్నది. హామెట్టుకు సంతపించిన భౌతిక అధ్యాత్మిక దుఃఖాల్యానికి ప్రదాన కారణమైన ఆతని పినతండ్రి చేసిన రెండు పనులలో ఒకటి అందరికి తెలిసేటట్లు చేయబడినదంచే దాన్ని నయాన్నే భయాన్నే అందరూ నోచుమాసుకొని ఆమెదించారన్న మాట! ఎంత తంటాలుపడినా హామెట్టుకు తన తల్లి వివాహ విషయంలో క్లాడియన్సో చివాదం పెట్టుకొంచే జనమంతా ఎటూ తనకు వత్తాసుగా రారు. ఇష్టమై చేసు కొన్న తల్లి విషయంలో మార్పును ఆశించటం ఫెఱ్లి. అందువల్ల హామెట్టు ఎవరికి తెలియని తన తండ్రి మరణ రహస్యాన్ని బయట పెడికేసి ఆటు జగం కాసి, ఇటు తల్లికాసి తనకు మళ్ళీతురారు గనుక ఆవిష్యయంలో పనిచేయ వలసివచ్చింది. ఇదే వీకుగ్వా సమయం తీసుకొన్నది. నాటకంలో క్రియావృత్తి భౌతికంగా మందం కావడానికి ఇదే కారణం.

ఆసలు హామెట్టుకున్న రాజ్యపీఠము నధిశ్శించే ఆధికారం గురించి మరింత విచారించాలేమో ననిపిస్తున్నది. అప్పుడు రాజ్యం వారసత్వంగా తండ్రి నుండి కొడుకునకు లేదా తండ్రి నుండి తల్లి ద్వారా కొడుకునకు సంక్రమించే ఆవకాశ మున్నది అన్నది కాస్త అనుమానంగా ఉన్నది. ఎందువల్ల నంటే హామెట్టు చచ్చి పొయ్యే ముందు డెన్నార్యు-కు పొర్ట్ న్యూఫ్రాస్ రాజవురూడని-అతని ఎన్నికే జరుగు తుందని - అందుకు తన ఆంగీకారమున్నదని హూరేషియోలో చెప్పిన మాటల కర్తవ్యమేమిటి? తాను క్లాడియసును చంపినాడు కనుక అప్పుడు తానే డెన్నార్యు-కు రాజు. తాను చచిపోచోతున్నాడు కనుక తన తరువాత రాజును పలానా అని చెప్పే ఆధికారం తనకుండినందున పొర్ట్ న్యూఫ్రాస్ పేరు చెప్పటం బ్రాగానే ఉన్నది. మరి ముందు పొర్ట్ న్యూఫ్రాస్ ఎన్నిక గురించి క్లోత్తిషం చెప్పినట్లు అనటం దేనికి? ప్రాపెసి, ఎలషణు - ఈ రెండు మాటలూ ఎందుకన్నట్లు? రోమను రాజ్యంతోనే ఎన్నికలపోయి సెనేటు పేరునకున్నా సైన్యాధిపతులు తామే చుక్కవర్తులుగా చలాయించటం ఎప్పుడో క్రీత్తుకు హర్యం సీజర్లోనే మొదలయింది. మరి ఆ తరువాత ఎన్ని సంవత్సరాలకో జరిగిన డెన్నార్యు-యువరాజు కథలో ఎన్నికల ప్రస్తావన రావటమేమిటి? నార్సోరాజు పొర్ట్ న్యూఫ్రాస్ ను హామెట్టు ప్రస్తావించటమేమిటి? నిఱంగా చివరకు పొర్ట్ న్యూఫ్రాస్ డెన్నార్యు-రాజుగా తనను ఎన్నుకొన్నందుకు ఆ ఎన్నికను తాను శిరసావహి స్తువటం చిత్రంగా ఉన్నది. తననెవరెన్నుకొన్నారు? ప్రఙలకు రాజు నెన్ను

కానే మర్యాద నశ్శున్నదా? డెన్మార్క్ రాజ్యంలో కొంత శాగం తన తండ్రి మరజించి ధారాదత్తం చేసింది చేరి ఉన్నదనీ, అది నిజంగా ఆంతకు ముందు తమ నార్యై రాజ్యభాగమే గనుక, ఇప్పుడది డెన్మార్క్-లో ఉన్నందున మొత్తం డెన్మార్క్ రాజ్యానికి తనకు హక్కు-బ్రక్తాలు వచ్చినందుకు సంతోషించవచ్చు.¹ చచ్చిపోతున్న హామ్సెట్టు తనను గురించి చెప్పినందుకు తాను కృతళ్ళతతో ప్రవర్తించవచ్చు. మరి రాజుగా ఎన్నిక కావటం గురించి ఏమిటి?

ఎన్నికను గురించి ఇంతగా ఆలోచించటం దేనికంటే - ఇదేగనుక పద్ధతి అయితే క్లాడియన్ తన అన్నగారిని చంపటమే కాకుండా రాజ్యపీఠానికి తనను ఎన్నిక కూడా చేయించుకొని ఉండాలి. ఆ విధంగా హామ్సెట్టుకు ఆవకాశం లేకుండా చేసి ఉండాలి. ఎన్నికపద్ధతి కాలట్టి క్లాడియనును బహిరంగంగా తానెదు రూసటం న్యాయ విరుద్ధం గనుక అది పీలులేదు. తల్లి ఇష్టపడి పెంటిచేసు కొన్నది గనుక ఆ విషయంలోనూ తాను చేయగలిగిం దమ్మలేదు. ఈ విధంగా క్లాడియన్ హామ్సెట్టుకు ఇంత ఆపకారం చేయటమే కాకుండా ఆతనిని నిరాయ టుట్టి చేశాడు. నిర్మిజుణి చేసి బిజుర్లో పడేశాడు. తనను యివరాజుగా గౌరవిస్తున్న ప్రజలముందు తనను తండ్రి మరణదు:ఇంతో ఉన్నవానిని, తల్లిని వంచించి తననవమానపరచి, తనను తన పినతండ్రి ఎంతో లాఘవపర చాడు. హామ్సెట్టుకు తన శక్తిసామర్థ్యాలను ఆలా ఒకరు చులకనగా ల్రోసివేసి నిందపోలుచేయటం నిజంగా భరింపరాని దుఃఖమైంది.² తాను ఎదురు తిరగ టానికి పీలులేకుండా అన్నివిధాలా అష్టదిగ్వంధంచేసి చేసిన క్లాడియన్ కిరాత కత్యానికి హామ్సెట్టు చకితుడైపోయినాడు. ఆ షాకునుండి బయటపడటానికి చాలా కాలం పట్టింది.

1. For me, with sorrow I embrace my fortune; I have some rights of this kingdom, which now to chains my vantage doth invite me. V. 2.373.75.
2. అవాచ్య వాదాంశ్చ బహున్యదివ్యంతి తవాటహితాః నిందంతస్తవ సామర్థ్యం తతో దుఃఖతరం ను కిమ్॥

XI

షైక్స్‌స్నిగ్యయ భూతాన్ని సృష్టించి మూలకథలో ఇష్టితుకు ఆనుమానంగా తెలిసియున్న అతని తండ్రి మరణ రహస్యాన్ని నాటకంలో విస్పష్టం చేశాడు. ఆయితే ఆదోక్కు హోష్టెట్లుకు మాత్రమే విస్తస్తం చేయబడింది. ఏదో అకాశవాణి పలికిట్లు పదిమంది వినేట్లు పలికి ఉంచే అప్పుడు కత ఇంకాక రకంగా ఉండేది. తనకు మాత్రమే తెలిసిన రహస్యాన్ని పదిమంది కనీసం అనుమానంగానైనా నమ్మెటల్లు చేస్తేనేగానీ తాను తన పినకండిని ఏమీ చేయలేని స్తుతిలో ఉన్నట్లు హోష్టెట్లు గుర్తించాడు. భూతాన్ని సృష్టించుటవల్ల ఇరిగిన వేమం తే. ఇంకథముందు క్లాదియస్సు కొక్కునికి తెలిసిన హత్యా రహస్యం అప్పుడు హోష్టెట్లుకు తెలిసింది. మూడవ కండికి తెలియకుండా ఉన్న రహస్యం మూడవ మనిషికి తెలియకుండా ఉండేస్తుతికిపరిగ్రామించి. మూడవమనిషికి తెలియదు. గనుక హోష్టెట్లుకు చేకూరినసాక్షిటల మేమీలేదు. ఆయితే క్లాదియస్సు నెడుక్కానటానికి ప్రవేరణ నిచిగ్నందా రహస్య భూమించాడు. అది కర్తవ్యంగా తెలుసు కొని దాన్ని బాధ్యతగా నెరవేర్పుగానికి హోష్టెట్లు స్వాత్మక చేతన్యంలో మేల్కొన్నాడు. అంటే నాటకంలో హోష్టెట్లు స్వాత్మక చేతన్యంలో మేల్కొన్నాడు. అతని జీవితానికాక ద్యోయ చేర్చింది. అది పితుడు వాక్య పరిపాలనం. దాన్ని కర్తవ్యంగా స్వీకరించి తనను సర్వాత్మకునా దానీ నిర్వహణలో వినియోగించు కొన్నాడు. దీన్ని ప్రదానం చేయటం చేతనే రాజ్యసభ దుఃఖాన్ని పైకి రాశియకుండా, హోష్టెట్లు స్వార్థానికాక కర్తవ్యానిష్టిలో అహలియైనట్లు చేసి హోష్టెట్లును ఒక సైతిక మహారీదుగా! షైక్స్‌స్నిగ్యయ ప్రదర్శింపగలిగాడు. రాజ్యకాండలో

-
1. It is a duty to maintain one's life; and, in addition everyone has also a direct inclination to do so... on the other hand, if edversity and hopeless sorrow have completely taken away the relish for life; If the unfortunate one, strong in mind, indignant at his fate rather than desponding or dejected, wishes for death, and yet preserves his life without loving it - not from inclination or fear but from duty then hit maxim has a moral worth. . KANT, Fundamental principles of the Metaphysic of Morals, in T.K. Abbott (ed), quoted in Ethics For to Day (by) Harord H. Titus. P.P. 127.

ప్రవర్తించాడన్న పేరు రాకుండా హామెట్టును షైక్స్ స్నీయరు శాగ్రత్గా తీర్చి దిద్దినాడు. హామెట్టు క్రియావృత్తికి అంతర్గతమైన ఒక విలువను నాటక కర్త అందువల్ల చూపగలిగాడు. ముగ్గురు మనుష్యులను బహిరంగంగా నిలవునా ప్రాణాలు తీసినా హామెట్టు నైతిక మహావీరుడుగా నిలబడిగలిగినాడు.¹ ఒక గృహే రహస్యంగా చంపినాదనబద్ధ కాదియన్ సీతిమాలినవాదైనాడు. ఏమిటి రహస్య మంచే హామెట్టుది తన కర్తవ్యమని మనసా వాచా కర్మణా ప్రవర్తించాడు. కాదియన్ ప్రవర్తించటానికి మూలమైన అతని ఉద్దేశ్యంలో మంచితనం లేదు. అంతర్వ్యంలో స్వార్థమున్నది కానీ కర్తవ్యనిష్ట లేదు. కర్తవ్యనిష్టాగరిష్టమైన ప్రవృత్తితెల హామెట్టు అంతర్వ్యంలో ఉదాత్తత ప్రస్తుతమైంది నైతిక న్యాయ ప్రవృత్తి మానవుని అంతక్కువరస్యంలో లీనమై ఉంటుంది. హేతువును వదలిన నైతిక న్యాయం లేదు. ప్రకృతే అన్నిటికి హేతువు. ప్రకృతిని మించిన పలసాధన యోగ్యమైన పదార్థమేమున్నది గనుక? నైతిక స్వభావము, కర్తవ్యనిష్ట — ఈ రెండే మనిషిని విశ్వమానవుడుగా పరిజమింప జేసేవి. హామెట్టుతో షైక్స్ స్నీయరు ఆ రెండు లక్షణాలనూ పేనిపెట్టినాడు. ఆ పేనుడు వల్లనే హామెట్ విలఫణమైన ట్రాజెడీ నాయకుడైనాడు. తాదృశమైన ఆదర్శమే — హామెట్టు జీవితంలో చోదకక్తిగా పనిచేసింది. అతడేమి సాధించాడన్నది కాదు ముఖ్యం — అతని ప్రవృత్తిలోని క్రియావృత్తి రాపిడవల్ల అతనెంత ఉజ్జ్వలంగా ప్రకాశించాడన్నది ముఖ్యం ఆ లెక్కలో షైక్స్ స్నీయరు విషాదనాయకులందరి లోనూ హామెట్టు మిగిలి ప్రకాశిస్తున్నాడని చెప్పవచ్చు. తండ్రి పగ సాధించు మన్నాడు హామెట్టు పగ సాధిస్తానన్నాడు.² మాట అనటం ఆ ప్రకారం ప్రవ

-
1. హామెట్టు కత్తిపోటు చచిపోతూ లేయర్డన్ అంటున్నాడు:
Exchange forgiveness with me, noble Hamlet!
Mine and my father's death come not upon thee
Nor thine on me. . Act V. Scene II 314 - 316.
  - 2 Ghost : Revenge his foul and most unnatural murder.
Hamlet : Haste me to know it that I with wings as swift.
As meditation or the thoughts of love.
May sweep to my revenge.
- Act I Scene V 25, 29.31

ర్రించటం మనిషిలోని నిజాయితీలో కూడిన కర్తవ్యనిష్టకు నిదర్శనం. అదోక మంచి కసీన మానవ ధర్మం. అదే హమైట్టుకు ఆదర్శం. ఆ నైతికతకు కట్టు బదటం వల్లనే అతని వ్యక్తిగత జీవితంలో ఒక చార్పితక పరిణామం వచ్చింది. ఆ వయస్సులో ఉన్న హమైట్టు తాను ప్రేమించిన; తను ప్రేమించిన అంత యక్తవయస్సులో ఉన్న అంత గుణవత్తియైన ఒప్పిలియాను అంత సులతంగా ప్రోసివేయగలిగాడంటే అందుకు ఆదర్శంమీది పట్టే కారణంగానీ మరొకటికాదు. నెక్కును జయించగలిగిన ఆదర్శానికి నిలబడ్డాడు గనుకనే హమైట్టు కర్తవ్య నిర్వహణలో నిజాయితి కలిగిన నైతికవిరుదుగా చర్పతను సృష్టించుకొన్నాడు.

XII

మనిషిగా హమైట్టు సాధించింది ఏమీలేదు నిజమే కాసీ బ్రతికినంత కాలమూ తన పొత్రను తాను నిజాయితీలో నిర్వహించాడు.¹ హమైట్టులో ఈ నిర్వహణ లాభాన్ని దర్శించి ప్రదర్శించగలిగినందువల్లనే ఫైక్స్ నీయరు విశ్వసాహిత్య పీదులో నినిబదగల ఒక పొత్రను సృష్టించినప్పాడైనాడు. అయిదంకాల నాటకంలో హమైట్టు నిజాయితిని ప్రదర్శించటానికి రెండు మూడంకాలను దాదాపు పూర్తిగా పినియోగించాడంటే నాటక కర్త దృష్టి ఎటువైపున్నదో గమనించవచ్చు. మతోక సంగతికూడా ఏమిటంటే, హమైట్టు ఒట్టే గాలిమాటలను పట్టుకొని పొయ్యే వారుగా కాక, మానవ ప్రకృతికి ఒరిపిడి పెట్టి నిగ్రథెల్చుకొని క్రియావృత్తికి దిగేవాడుగా నిరూపించాడు.² నాటకకర్త హమైట్టు పొత్ర విషయంలో నాటక కర్త ఇంత జాగ్రత్తపదటం వల్లనే క్రియాప్రవృత్తి మందగతి అయింది. మానవ

- What matters at the end of an important tragedy is success or failure, but what a man is. Tragedy of the first order moves in to the realm of the human spirit and at the close we contemplate the nature of man.

—EDWARD HUBLER.

- .....I will have grounds

More relative than this : the play is the thing

Where in I will catch the conscience of the king.

Act III Scene I. 579.81.

ప్రకృతికి ఒరిపిడి పెట్టిదమంటే సార్వజనికమైన ఒక ప్రమాణంతో పరిషీలించటం. తాను ప్రదర్శించే నాటకం మాట్లాడు పుడు తన పినతండ్రి ముఖంలో రంగులు మారటాన్ని బట్టి తాను తరవాత చెయ్యాలోయే పని ఉండుదన్న నిశ్చయంతో హామ్సెట్టు పొత్తును¹ పోషించడంతో శైక్షిపియర్ విక్షణికమైన ఒక ప్రొకృతిక సత్యనిష్ఠను ప్రతిష్టిస్తున్నాడు.² అందుకనే హామ్సెట్టుకండె ఆతని పొత్త చాలా గొప్పదనటం. ఇక్కడ పొత్త అంటే భగ్నావరణమైన చైతన్య వ్యక్తి. పినతండ్రి ముఖంలో రంగులు మారటమంటే సాక్షి చైతన్యమైన అంతరాత్మ పలికితీరుటందన్న ఒక విక్షివిజ్ఞన సత్యాన్ని నమ్మి దిగటమే. చైతన్య వ్యక్తిగా పరిణమించిన పురుషుడు మ్యాతమే అలా దిగగలడు. హామ్సెట్టు పొత్తును శైక్షిపియర్ ఆ విధంగా తీర్చిదిద్దినాడు. హామ్సెట్టు పొత్త భావశబలం తాడు అది భావస్తీరమైనది భూతాన్ని చూపించి హామ్సెట్టును పర్మాకుల పరచినట్లుగానే నాటకాన్ని చూపించి క్లాడియస్ ను కూడా పర్మాకుల పరచినాడు శైక్షిపియర్. అది పర్యుత్సకతగా హామ్సెట్టును ఆవరించి కర్తవ్య నిష్పనిగా చేసింది. క్లాడియస్ ను కూడా ఒక విధంగా ఆదే పనిచేసింది. కానీ

1. Act III. Scene I. 570-75.

2. శకుంతలగటే హామ్సెట్టుకు పట్టింది. శకుంతలా దుష్యంతుల సంగతి శకుంతలా దుష్యంతులకే తెలుసు. సతలో దుష్యంతుడు తానెరుగ నన్నాడు. శకుంతల మాటకు భౌతికసాహ్యం లేదు. అప్పుడామే అంత రాత్మ సాహ్యం మీద నిలబడతావన్నది. ఆ మహాపద్మార్థము దృష్టినుండి మనిషి తప్పించుకొని రహస్యంగా ప్రవర్తించలేదని ఆ సాహ్యానికి ఒప్పుకోమన్నది. ‘ఏపరిత ప్రతితిష్ఠాప తేమెటికి సుర్యీనాత ఈ పుత్రగాత పరిష్వంగ సుఖంబు నేకానుము’ అంతరాత్మ సాహ్యం చెప్పితీరుటంది. తీవ్రుడు తట్టుకోలేదు. భారతంలో దుష్యంతుడు కూడా తెలివికలవాడే కనుక ఆ సాహ్యమున కంగికరింపలేదు. క్లాడియస్ కంత తెలివిలేదు గనుక నాటకాన్ని చూడటానికి ఒప్పుకొని వచ్చి బయటపడ్డాడు— అనలు సాక్షి అంటేనే ఆత్మ చైతన్యరూపమైన అంతరాత్మ. దానిసంగతి తెలియని లోకానికి భాష్య భౌతిక సాహ్యాలు కావాలి, తప్పదు. ఎందు కంటే, అంతరాత్మ ఇతరులను వంచన చేయగలదు. నన్నయ్య భారతం. శకుంతలో పొభ్యానం.

లోకానికి హామెట్టుది కర్తవ్యం గానూ, క్లాడియస్సుది దుర్గార్గంగానూ అని పిస్తుంది. పరిస్తితులను అలా సృష్టించాడు నాటక కర్త. జననాంతర సౌహృదాల నట్టంచిననో నాటక ప్రయోజనం గురించి కాథిదానేమనుకొన్నాడో సరిగ్గా షైక్ స్సియరు కూడా అదే అనుకొన్నాడు.¹ విశ్వజనీయమైన ఒక సత్కారిన్ని ఇద్దరు మహాకవులు వేరువేరుగా దరిగించి వ్రాశారు.

XIII

హామెట్టు ప్రాతసు ఉన్నీలనం చేసిన అంశాలు రెండు. ఒకటి భూతం, మరొకటి ఆతని మేల్కున్న అంతరాత్మక. ఆతని మనస్సు పీద రెండూ నీవా నేనా అన్నట్టు ఒక త్రిదిచేశాయి. చేసినకొద్దీ ఆతనికి వాటపీద తయథక్తు లెక్కపై నాయి. అవి ఎక్కువవుతున్నకొద్దీ ఒక త్రిది ఎక్కువ కాబీచ్చింది. భూతం ఆతని అంతరాత్మక నుండి పుట్టిందికాదు. చనిపోయిన తన తండ్రికి సంబంధించిన స్వాగతమరక స్వామ్యాజ్య శక్తుల దైవిప్రేరణ తన కలా ప్రాప్తించిందను కొన్నాడు. దాన్ని లభ్యి తన అంతరాత్మకోని నైతికసాక్షి చైతన్యం ముందు బుఱవ పరచుకొన్నాడు² అప్పుడు ప్రవర్తించాడు. నాటకానికి కావలసిన క్రియావ్యత్రి మూడవ అంకం చివర పోతోనియస్సను హామెట్టు రాణివాసంలో పొడిచి చంపటంతో మొదలయింది. వెంటనే ఆతను ఇంగ్లాండుకు పంపబడ్డాడు.

-
1. రమ్యాచీవిక్య మదురాంశ్చ నిశమ్యశభ్యాణ. పర్యుత్యోతవతి యత్సు భితోఽపి జన్ముః. తచ్చేత సాస్నారతి నూనమభోద హర్షం. భావస్త్రాణి - జననాంతర సౌహృదాని-అభిజ్ఞాన శాకు స్తలమ్ 5.2. I have heard, that guilty creatures sitting at a play, Have by the very cunning of the scene, Been struck so to the soul that presently. They have proclaimed their malefactions: Act II. Scene II. 564_68.
  2. Two things fill the mind with even new and increasing admiration and awe the oftener and the longer we reflect upon them: The starry heavens above and the moral law within' - KANT. Quoted in Ethics For Today. P: 25

ఆది తప్పించుకొని తిరిగివచ్చి ఆగిపోయిన క్రియా వృత్తికి అనుస్యాతి కల్పించ టానికి కొంతకాలం పద్ధింది. నాల్గవ అంకం ఆయపోయింది. ఆయదవ అంకంలో ఆనలు క్రియావృత్తి అంతా జరిగిన అలస్యాన్ని జరగలేదనిపించేటట్లు రెండవ రంగంలోనే తారస్టాయిలో ప్రమేలి నాటకాన్ని ముగించింది. హామెట్టు క్రియావృత్తి క్లాడియస్సు లిలితీసుకొన్నది. ఈ నాటకంలో ఆదే ఆతని కర్తవ్యం. కర్తవ్య నిర్వహణలో ఆతడోడిపోయింది లేదు తలకుమించిన వనిని నెత్తినపెట్టి పైక్కిస్సియరుకానీ, భూతంకానీ హామెట్టును గోఢే చెప్పినట్లు ఇరుకాటంలో పెట్టిందేమీలేదు. హామెట్టు అంతరాత్మను నమ్మకాని ప్రవర్తించాడు తాసీ భూతాన్ని నమ్మకాని కాదు. భూతం చెప్పినదాన్ని సాక్షి శైతన్యం ముందుకు లాగాడంటే హామెట్టు అంతా తెలినిచేస్తున్నాడని ఆర్థం. ఆతడు చాలా బుద్ధిమంతుడు. నైతిక న్యాయ ప్రశ్నాధంలో స్వాత్మ నైతన్యం మేల్కూర్నానే వరకు ఆతడున్నట్టుడుగా కనిపించటం అలపాటు చేసుకొన్నాడు. క్రియా వృత్తిలోని అలస్యాన్నికి ఆతని దిగులూ విచారం కారణం కాదు. బ్రాహ్మి చెప్పినట్లు ఆతడు పిచ్చివాడలా ఉండడు. ఆతని ప్రత్యక్ష శక్తువు క్లాడియస్సుకే ఆతడు పిచ్చివాడనిపించలేదు.¹ హామెట్టు స్వయంగా తన తల్లికి చెప్పాడు. తనను పిచ్చివాడుగా అనుకోవదని² హామెట్టు అంతరాత్మను నమ్మకాన్నాడంటే ఆర్థం మనిషిలో నైతికతకు లిద్దుడై ప్రవర్తించాడని. ఆ నైతికత స్వయం సత్తాకములయిన మూడు భావాలను పెంచుకొంటుంది, ఒకటి స్వేచ్ఛ: రెండు అమృతత్వం. మూడు ఈశ్వరుడు.. స్వేచ్ఛగా ప్రవర్తిస్తే అమృతత్వం రావటానికి ఈశ్వరానుగ్రహం కావాలి. అమృతత్వాన్ని పొందటానికి యోగ్యమైన స్వేచ్ఛను ఈశ్వరు దనుగప్పాంచాలి. ఈశ్వర భావాలనివేళం అమృతత్వానికి నడిపించే స్వేచ్ఛయందు నిష్పత్తి పెంచుతండి. స్వేచ్ఛ కర్తవ్య రూపంగా ఉంటుంది. అంటే భౌతికములయిన ఒత్తిడులను తట్టుకొని నైతికత తనది పైనేయిగా ప్రవర్తింపగలగటం పేరు స్వేచ్ఛ. క్లాడియస్సు విషయంలో తన అనుమానాన్ని

1. Act III. Scene I 161.165—though it lacked from a little, was not like madness, there is some thing in his soul

2. They fool me to the top of my vent. III. II. 362
It is not madness. Act. III. IV 140.146.

ముహను చేసుకొనటానికి అతన్ని ప్రోత్సహించిన నైతికత వల్లనే ఆతని స్వేచ్ఛావం ప్రతీతిక వచ్చింది. ఆతనికి ఈశ్వర భావాలినివేళం చాలా తీవ్రంగా ఉన్నది. ఆత్మవిస్మానం గలవాడు గనుకనే ఆత్మహత్య కూడదంటు న్నాడు. ఈశ్వరభావమన్నా, ఆత్మభావమన్నా ఒకటే ఆత్మహత్య అందే ఈశ్వరభావాన్ని వదలిపెట్టటం. ఇది హాష్ట్రోట్కు ఇష్టం లేదు.¹ అందువల్లనే కర్తవ్యనిష్ట ఆతనిలో పెరిగింది. ఆదే ఆతనికి అమృతత్వాన్ని సంపాదించి పెట్టింది. అందువల్లనే హాష్ట్రోట్ ప్రాత చాలా గొప్పదనటం. తగ్గావరణ వైతన్య వ్యక్తిని వ్యాఖ్యానించుకొన్న కౌర్తీ ప్రాత అందే ఏమిలో తెలుస్తుంది.²

1. Or that everlasting had not fixed

His can on against self . slaughter; O God!

Act I. Scene II 131, 32.

2. Character is not obedience to a set of rules or a code; it is a way of living well, upon principle. Character is the sum total of person's attitudes and responses both inherited and acquired. These distinguish a man from his fellows. Character is always in the process of being made and is never complete. As way of living and of organizing habits, dispositions, and values, character is the organization of the whole self. Nothing else in life is more important. The man of character needs stability and not fixity. He "is one who is sensitive to ideals and values, and takes time to reflect upon them as they emerge in the midst of his pre occupation with affairs, seeking always on the one hand better means for their progressive realization by the use of scientific techniques and on the other, the continuing interpretation of what he discovers and of what he produces, in some sort of philosophy of life." —Herold H. Titus, Ethics For Today. PP. 82.

మనుష్యులు వ్యక్తులుగా పరిణమించటాన్ని బట్టి వాళ్ళ వాళ్ళ పొత్త లంటాయి. పేక్కపియర్ హమెట్టును అలా పరిణమింపజేశాడు. ఈ నాటకంలో అన్ని ఉచ్చారాలు మించి పొత్త ప్రకాశించటాని కదే కారణం.

XIV

భూతం హమెట్టును పగసాధించే విషయంలో క్రియావృత్తికి సంసిద్ధంగా ప్రోత్సహిస్తానే¹ ఏమైనా మనస్సును ఇందుకోసరవని చెడగొట్టుకోవద్దని చెబుతుంది.² ఈ మాట ఎందుకంచే, మనస్సు స్థిమితం తప్పిన దశలో తలినేమైనా చెయ్యవచ్చును కాబట్టి. అందుకే వెంటనే ఆ మాట చెబుతుంది.³ హమెట్టు సరిగ్గా తండ్రి భూతం చెప్పినవస్తీ తన ఉదాత్తతు తంగం లేకుండా చెయ్యటానికి నిశ్చయించుకొన్నాడు. తన ఉదాత్తత అంటే ఏమిది? తనలో ఉన్న దేనిష్ రాజు లక్షణం.⁴ దాన్ని విలబెట్టటమే తన జీవితానికి లక్ష్యం.⁵

1. I find the apt; And duller shouldst those be than .....wouldst thou not stin in this.
2. But, howsoever thou parsness this act, taint not they mind.
3. Narlet they soul continue, Against thy mother anght; leave her to heaven. Act I, Scene V. 31.34; 94.86.
4. Thif is I, Hamlet the Dane. ఇది ఒఫీలియా సమాధి దగ్గర హమెట్టు లేయక్కసోకో అన్నది. ఇంతకువార్యం అంతర్ముటకపైన తరువాత రాఖిగారు రమ్మంటున్నారని చెప్పటానికి వచ్చిన రోషెస్క్రాష్ హమెట్టు Sir, I lack advance went అన్నప్పుడు, How can that be when you have the voice of the king himself for your succession in Denmark? అని అనగా, Hy, Sir, out ‘while the grass grow’s . the proverb is some. thing musty అని హమెట్టున్నప్పుడు తని మనస్సులో తన దేనిష్ రాజు లక్షణాన్ని స్కరిస్తున్నాడనే చెప్పాలి.
5. I am constant to my purposes.

తన రాజవంశ మర్యాదను భగ్నం చెయ్యటానికి తల దూర్మిన వాళ్ళెవరైనా నరే సర్వాశనం కావలనిందే. 1 ఈ ఉదాతత మీద విశ్వాసం పెట్టుకొని, తన తండ్రి అంగుహి ముద్రికను భద్రంగా కాపాడుకొంటూ తిరుగుతున్నాడు హామైట్టు. ఇందువల్లనే కదా ఇంగ్రాంటుకు పోయి చావవలనిసవాడు బ్రాతికి బయటపడి, తిరిగి వచ్చాడు! ఆ ఉదాతత వల్లనే తాను తొందరపడుతున్నట్లు బయటికి కనిపించకూడదనే కనిపించదు 2 అందుకే పిచ్చిగా ఔప్యం చేస్తున్నట్లు కనిపిస్తూ తన ఉద్దేశాని కనుగొంగా ఉద్యమాన్ని నడిపించాడు.

“పేక్స్ పియరు విషాద నాయకుడిలో - ఎంత ఉత్తముడైనా, కాస్టో కూస్తే ఒక మూల లోటు - శిలంలో చిన్న లోపం ఉండాలి. ఆ లోపంవల్లనే ఆతను పతనమాతాడు.”³ అయితే హామైట్టు శిలంలో ఉన్న ఆ చిన్న లోప మేమిది? నిఃంగా హామైట్టు పతనమైనాడని చెప్పవచ్చునా? చచ్చిపోవటమే పతనమా? కింగ్ లేర్ చచ్చిపోయినాడు ఒఫెల్లో చచ్చిపోయినాడు. అందరిది ఒకే రకమైన పతనమా? చచ్చిపోవటమసలు పతనానికి నిదర్శనం కాదు. అందరూ ఎప్పుడో ఒకప్పుడు. ఏలాగో ఒకలాగా చచ్చిపోకతప్పుడు. కానీ అందరూ పతనమైనట్లనం. ఫైక్ బెత్రులోని రాజ్యకాండ - ఆతిసంచయనేన్న ఆతని పతనానికి కారణమంచే అర్థముంది. లేర్కు పంట్లు వచ్చాయేకానీ జ్ఞానం రాలేదు. ఆ మాటను విద్యాషకుడు అననే అన్నాడు కూడా.⁴ భార్య శిలాన్ని అంత సులభంగా అనుమానించి పీకె పిసికి చంపి పిచ్చేకిగ్రా ఆత్మహత్య చేసు

1. ....Their defeat Does by their own insinuation grow
2. Por though I am not splenitive and rash yet have I something in me dangerous, which let they wiseness fear. Act. V. Scene I. 243, 44. II 187; 58, 59; I 248-50.
3. బుచ్చివాటు. పేక్స్ పియర్ సాహితీపరామర్శ, పుట 156. ఈ మాట ఒఫెల్లో నాటకం గురించిన సందర్భంలోదైనా హామైట్టుకు వ్యంచదని లేదు.
4. Thou shouldst not have been old till thou hodst been wise. KING LEAR Act I Scene V.

కొన్నాడంటే ఒకెల్లో పతనమైనాడని చెప్పవచ్చు. హామ్మెట్టు శిలం విషయంలో ఏమిటిలోపం చెప్పగలం? తండ్రి భూతం చెప్పినమాటమీద వెంటనే క్లాడియస్ ను చంపక పోవటాన్ని గురించేకదా అందరూ హామ్మెట్టును విమర్శిస్తున్నారు। వెంటనే చంపకపోవటం అతని శిలంలోని లోపమా? అసలు మనిషిని చంపటమన్న దొక గుణమా? కానప్పుడది లేకపోవటం దోషమేలా అవుతుంది? "దేనివల్ల ప్రధాన వ్యక్తి హతుడౌతాదో, దానికి ఆ వ్యక్తే బాధ్యదు"- వారు చేసిన పనులు- చెయ్యని పనులు కూడా - చెయ్యకపోవడం వారి శిలానికి ప్రతిబింబం. శిలాన్నండి జనించిన చర్య నాటకానికి వెన్నెముక....మనుషులు చేసేపనులు ఆ మనుషుల పతనానికి కారణమవాలి. ఆ పనులు వారి శిలంపైన ఆధారపడాలి. వారి వారి శిలమే వారి వారి కర్మ.1 మనుషులు చేసేపనులే వారి పతనానికి, ఉన్న తికి కూడా కారణాలు- అని అంటే బుచ్చిభాబు చెప్పినదంతా ఆంగీకారయోగ్యమే.

ఈ నాటకంలో హామ్మెట్టు ప్రధానవ్యక్తి. అతడు హతుడైనాడు.- అతడు చేసిన పనులు 1. తండ్రి మరణానికి, తల్లి పెండ్లిచేసుకోటానికి - సంతోషింపక పోవటం. 2. మిత్రుడు చెప్పిన మాటమీద రాత్రి తండ్రి భూతాన్ని చూచి, తానొక్కడే ఆ భూతంలో మాట్లాడటం 3. ఆ భూతం తనకు చెప్పిన రహస్యాన్ని తన మిత్రులకు కూడా వెల్ల దించకపోవటం. 4. అప్పటినుండి మరికాస్త దిగాలు పడి పిచ్చి చాడుగా తిరుగుతూ ఉండటం. 5. తండ్రి చెప్పిన మాటలను యితాతదంగా విక్యానింపక తాను తన తండ్రిని పరీక్ష చేయటానికి పెద్దయత్నం చెయ్యటం. 6. ఆ బుఱువు దొరికిన తదుపాత తల్లిని దుర్మాఘలాడటం, పీన తండ్రి అయి, ఉంటాడని తెరచాటున ఉన్న పోలోనియస్ ను చంపటం. 7. క్లాడియస్ ఇంగ్లాండుకు పంపించి ఆక్రూడ చంపించాలనుకొంటే, ఆ యత్నాన్ని తగ్గంచేసి డెన్యూర్సుకు తిరిగిరావటం. 8. ఒఫీలియా మరణానికి తనను కారణంగా భావిస్తున్న లేయర్సున్లో క త్రియద్ధానికి సిద్ధం. కావటం. 9. విషపుసారాతాగించిసందువల్లనే తాను చస్తున్నానని తల్లి అనగానే. ప్రోహన్ని తెలుపుకొని లేయర్సున్ మరణ వాటాలం ప్రమాణం మీద క్లాడియస్ ను ఆ విషపు క త్రిలోనే పొడిచి చంపటం, తాను చావటం, - ఈ పనులన్నీ సహజంగానే ఉన్నాయి. ఇందులో ఏది అతని శిలంలోని లోపానికి నిదర్శనంగా చెప్పవచ్చు? చెప్పాలంటే మూడు

1. బుచ్చిభాబు : షైక్సపియర్ సాపింటీ పరామర్శ, పుట 123.

నాలుగైదు పనుల గుంచి చెప్పవచ్చు. మిత్రులకు చెప్పివుంటే వారు హాష్టెట్టుకు అందగా నీలబడి సలహాలిచ్చి నాలుగో పనికి అవ్వాళం లేకుండా చేసివుండే వారనుకోవచ్చు. అప్పుడు అయిదవ పని జరిగి ఉండేదే కాదు. అందువల్ల ఒక గ్రముడవ పనే హాష్టెట్టు చేసివుండకుండా వుండవలనింది. అంటే తనకూ భూతానికి జరిగిన ఏకాంత రహస్య సంబాధం సారాంశం హారోషియోకు చెప్పవ పోవటమే కాక¹ తానసలు భూతాన్ని చూచిన విషయమే ఎన్నదూ బయట పెట్టివద్దని హారేషియోచేత మార్చెలన్నేత ప్రమాణం చేయించుకోటండో నాటకంలోని కిలకం ఇమిది వుందనిపిస్తుంది.

తన తండ్రి భూతం తనకు చెప్పినదాంట్లో ఏది మరొకఉండి తెలిస్తే తనకు నష్టం? తన పినతండ్రిని తనతల్లి పెండ్రిపేసుకొన్న విషయం భూతం చెప్ప నక్కరలేదు. తన తండ్రిని తన పినతండ్రి హత్యచేశాడన్న దొక్కుటే తాను భూతంవల్ల తెలుసుకొన్నది. మరి ఈ మాట పదిమందికి తెలిస్తే అందరూ తనకు వస్తానిగా క్షాదియస్తును నిందిస్తారు గడా? అది తనకు ఔమంకాదా? తానెటూ వానిని చంపవలనే వుండె. వాడు నలుగురుచేత నిండపడటం కూడా మంచిదేకదా? మరెందుకు హాష్టెట్టు ఆ విషయాన్ని రహస్యంగా వుంచాడు? 1. హారేషియో మార్చెలన్నులను కూడ గ్రట్టుకొని సింహసనం కొరకు హాష్టెట్టు ఈ భూతం కని పించి చెప్పిందని ఒక నాటకం కల్పించాడని క్షాదియసంటే జనానికి నమ్మటానికి

-
1. Ham. It is an honest ghost, bat let me tell you;
For your desire to know that is between us,
Over master it as you may, And now, good
friends,
And you are friends, scholars, and soldiers,
Give me one poor request.
Hor. What is it, my lord? we will.
Ham. Never make known what you have seen to .
night.
Hor, Mar. My lord, we will not.

వీలుండటం. ఆది అంటే జనం తనను గురించి అలా రాజ్యాధికారం కోసం కపట నాటకమాడుతున్నాడనుకోటం తన ఉదాత్తతకు బంగం, ఏ పరిస్థితులలోను ప్రషంగాలా అనుకోటానికి తానాసాగ్రర మియ్యకూడదు. రాజ్యాధికారాన్ని తాను త్యాగం చేసినట్టే ఉండాలి. దాన్నసలు తానాళించినట్టే ఉండకూడదు. ఆ సింహా సనం తనకే వచ్చేయోగముందే తనతండ్రి అలా హత్యచేయబడినా తనతల్లి పెంట్లిపేసుకొని వుండేదికాదు. ఆమె పెంట్లి చేసుకోవటం పల్లనే తనకా హక్కుపోయింది. ఆమె ప్రస్తుతపు భర్త గురించి తనకు తెలిసిన నిజం చెప్పినా తల్లితో సహా అందరూ సింహసనం కొరకు తానాడుతున్న అబద్ధమనే అనుకొంటారు. అలాంటి అవకాశం తానియ్యనేకూడదు. ఇయ్యకుండా తండ్రికి వాగ్దానం చేసిన ప్రకారం పినతండ్రి మీద పగ సాధించాలి. పితృవాక్యాన్ని గనుక వరిపాలిస్తే అంటే క్లాడియస్ ను చంపితే తనరాజ్య సింహసనమెటూ తనకు వస్తుంది. అందు వల్ల తాను దానికొరకు ముందుగా బయటపడనక్కరలేదు. అయితే క్లాడియస్ ను చంపటమెలాగా అన్నదే ప్రశ్న. మరొకటి కూడా చెప్పింది భూతం. తల్లిని ఏమీ చెయ్యవద్దని. ఆంటే ఆమెకు రాజ్యానికి, పెంట్లి చేసుకోటానికి చట్టరీత్యా హక్కున్న దన్నమాటి హామ్మెట్టు రాజు భూతం తనను తన తమ్ముదు క్లాడియస్ చంపటమే తప్పంటున్నది. అక్కడే పగ సాధించా లంటున్నది. తన రాణిమీద మండలూ మంత్రాలూ ప్రయోగించి ఆమెను వశం చేసుకొన్నాడంటున్నది. ఆమె శిలాన్ని గురించి ఆ భూతానికి అనుమానం లేదు.¹ అందుకనే ఆమెనేమీ చెయ్య వద్దంటుంది. నైతికంగా తాను పతనమైనట్లు తెలుసుకొంటే తానే ఆ బాద ననుత విస్తుండంటుంది తరువాత కొన్నాళ్ళకు రాణి వివేకం లోపల మేల్కున్నదేమో నని కూడా ఆమె మాటలను బట్టి² అనిపిస్తుంది. ఈ దృష్టితో కాస్త చివరదాకా

-
1. Ay that Incestuous, that adulterate beast, with wretched craft of his with traitorous gifts, ...won to his shameful lust, The will of my most seeming. Virtuous queen. Act I. Scence V. 41-45.

2. I doubt it is no other but the main; His father's death, and our overhasty marriage Act I. Scene II. 56-57.

పోతే లేయర్సన్ లో ద్వంద్వ యుద్ధానికి అంతా సిద్ధం చేసిన తరవాత హామెట్టు వద్దకు వచ్చిన లార్డు రాణి చెప్పుమన్నట్లుగా చెప్పిసమాటి। కూడా ఆమె మేలొక్కాన్న వివేకార్చికే నిదర్శనంగా బాధించవచ్చు ఏలాగంటే— తన తండ్రిని చంపాడనీ, తన డెల్టలి ఆర్థమాత్యకు కారకుడైనాడని లేయర్సన్ కు హామెట్టు మీద కసిగా ఉన్నది. దాన్ని క్లాడియన్ బాగా పెంచాడు. ఆ విధంగా పగ సాధించటానికి సిద్ధమైన లేయర్సన్ మనస్సు ఉగ్రంగా ఉంటుంది దాన్ని తగించ టానికి హామెట్టు మర్యాద మాటల సాత్రిక దోరణి సహాయపడవచ్చు అందుకే రాణి ఆ లార్డుచేత హామెట్టుకు ఆ సందేశం పంపించింది. దాన్ని హామెట్టు కూడా సరిగానే అర్థం చేసుకొని అలాగే ప్రవర్తించాడు.² దానికి తగినట్లుగానే లేయర్సన్ పగ సాధింపు విషయంలో సదలిపోయినాడు.³ అందుకనే అతన్ని గాయపరచిన వెంటనే తన కత్తి నతనికి వదలి వాని కత్తిని తాను తీసుకొన్నాడు లేయర్సన్. ఆ విధంగ హామెట్టు విజయానికి రాణి కారణభూతరూలయిందని చెప్పవచ్చు. మందులూ మాకులూ, మంత్రాలూ తంత్రాలూ ప్రయోగించి క్లాడియన్ గేర్ ట్రూడ్కు వ్యుతించిన పైకందయ్యం క్రమంగా ఇప్పటికిగానీ వదలలేదు దయ్యం వదలటంతో పాటు ఆమె ప్రాణాలు కూడా వదలింది

XV

గేర్ ట్రూడ్ పొత్త దయ్యం వ్యుతిన పొత్త. అదొక కోమా దళ. ఆమె నాదళలోకి తెచ్చిన తరువాతనే క్లాడియన్ రాజును హాత్యచేశాడు. ఆ మైకంలో త్రుట్ర మరణం గురించి ఆమెకు వట్టలేదు. కొడుకు భవిష్యత్తును గురించిన ఆలోచనే లేదు. ఒక్క క్లాడియన్ మీదనే ఆమె పంచప్రాణాలూ నిలబడ్డాయి. ఆ మందులూ ఆ మంత్రాలూ ఆమె మనస్సును ఆమె స్వాధీనంలో లేకుండా

-
1. The Queen desires you to some gentle entertainment to laertes before you fall to play.
  2. She well instructs me. . Give me your pardon sir; I have done you wrong; Est.
  3. I am satisfied in nature, whose motive in this case should stir me most, To my revenge.

చేశాయి తాను రెండో పెండ్లి చేసుకొన్నట్లు తెలుసునుగానీ, దేసుకోకూడదన్న తెలివి ఆమె స్వాధీనంలో లేదు. అంతర్వుటకం చూస్తున్నప్పుడు నాటకమెలా ఉన్నదని హామెట్టుచేత అడిగించి ఆమెచేత ఆ సమాధానం¹ చెప్పించటంలో షైక్స్‌స్పియరు మనకు తెలియజేయదలచకొన్న సంగతి అదే. మొత్తానికి ఆ అంతర్వుటకం ఆమెకు పుట్టిం మదపు దయ్యాన్ని కదిలించింది. తన రహస్య చర్యలను చూపించి తనను అవమాసచరుస్తున్నట్లు క్షాదియన్ భయపడటమేకాదు బయటపడ్డాడుమాడా.² ఆ దయ్యం కదిలిందికసుకనే గేర్ట్‌ట్రూడ్ ఆ నాటకమైన తరువాత పదుకోబోయ్యే ముందు తన గదికి వచ్చిపోమ్మని హామెట్టుకు రోజెన్ క్రాన్ ద్వారా కబురుపెట్టింది. ఒక దెబ్బులో దయ్యాన్ని కదిలించాడు హామెట్టు. ఇక అది వదలిపోయ్యట్లు మంత్రం వెయ్యాలి. అందుకే ఆ అర్దరాత్రి తలి నివాసానికి పోయినాడు. కదలిన దయ్యం తనమీదికి తిరుగబడటానికి పిలిచింది. తాను దానికి మంత్రంవేసి లొంగచియటానికి బయలుదేరాడు. మూడవ అంకం నాలుగవ రంగంలో హామెట్టు రాణిని నిలువునా నిలబెట్టి ముఖం మీదికన్న మాటలు సృష్టిలో ఏ కొడుకూ, ఏ తల్లితోనూ, ఏ పరిస్థితిలోనూ అనలేని మాటలు. అంత తీవ్రమైన వాగ్యాంశాలకు కుండపోతగా ఎందుకు వర్షించాడు హామెట్? దయ్యం పట్టినవశ్వకు భూతవైద్యం ఏలా చేయించాడు. అక్కడ కొడుకైన హామెట్ తలి అయిన గేర్ట్‌ట్రూడ్సు ఏమీ అనలేదు. గేర్ట్‌ట్రూడ్కు పట్టిన దయ్యాన్ని వరలగొట్టటానికి హామెట్లోని భూతవైద్యుడు పైకివచ్చి మర్చి చ్చాటన చేశాడు. ఒక దశలో దయ్యం వదలింది. అప్పుడన్నదీసి రాణి తాను

1. The lady protests too much, methinks.
2. Have you heard the argument? Is there no offence in it? Act III Scene II 217; 219.
3. O! Speak no more Thou turnest nine eyes in to my very soul; And there I see such black and grained spots, as will not leave their tinct . O! Speak to me no more these words like daggers enter in my ears; No more, sweet Hamlet!... No more! Act III. Scene II 89-103.

తప్పుచేసినట్టు. ఆ వెంటనే భూతం ప్రవేశించింది. భూతపై ద్వాడింకా పిశాచ గ్రస్తను రాజీన తన బార్యను బాధించకుండా ఉండాలని. క్షాడియన్సు చంప టానికి ముందుగా రాజీకి ఈ మదపిశాచాన్ని వదలించాలి. అందుకే ఇన్నాళ్లా కనిపించని భూతం సంగ్రా ఇప్పుడే కనిపించి అసలు లక్ష్యం ఆదికదా, ఇదిక చాలు అన్నట్లు హామ్పెట్టును పొచ్చరించింది. అప్పటినుండి రాజీ దయ్యం వదలి చాలావరకు మామూలుస్తితికి వచ్చింది వచ్చిందనటానికి నిదర్శనమే ఆమె కొడుక్కు మద్దత్తుగా నిలబడి ఏం చేసిందయ్యా అంటే పోలోనియన్ మరణస్త్నీ, భూతంతో హామ్పెట్టు మాట్లాడటాస్త్నీ ప్రైకి పొక్క నీయలేదు. ఆ చావును గురించి కాదియన్సుకే కొడుకుమీద విరుదుకొని పడకుండా కప్పిపుచ్చి చెప్పింది. ఒఫీలియ్ సమాధిదగ్గర రగడలో తన కొడుకు పిచ్చి వాడనీ వాని చర్యలకు పగపెట్టుకోరాదన్నట్లు మాట్లాడింది. ద్వ్యంద్వ యుద్ధానికి ముందు లేయరసును గురించి కొడుకును పొచ్చరించింది. అతడు తలిమాట ప్రకారం తాను పిచ్చివాళ్లనీ తన చర్యలను మనస్సులో పెట్టుకోవదనీ లేయర్డన్సు పిచ్చిగా కోరినట్లు కోరి వట్టు సడలించాడు. లేయర్డన్సుతో కీతి యద్దం చేస్తున్న పుండు క్షాడియన్ హామ్పెట్టుకు మధుపూతను ఇదుగో అని అందించేటప్పుడు రాజీ చూచింది.² అందుకే హామ్పెట్టు ఇప్పుడు కాదన్న ఆ

1. Be thou assured, it words be made of breath, And breath of life, I have no life to breath, what thou hast said to me. Act IV. Scene I. 197-199.
2. King : Stay, give me drink Hamlet this pearl is thine; Here is to they health. Give him the cup.

Ham : I will play this bout first; Set it by a while.
Come (They play) Another hit; What say you?

Laer : A touch, a touch, I confen

King : Our son shall win.

Queen: He is fat and scant of breath,
Here Hamlet, take my napkin rub they brows,
The Queen carouses to they fortune, Hamlet.

Ham : Good madam!

King : Gertrude, do not drink,

Queen: I will my lord; I pray you, Pardon me.

ప్రాతము ఎక్కువ ఆలస్యం చేయకుండా కాదియన్ విషం కలిపాడని, కాను అగితే హమెండ్ తెలియక కావాలని అందుకొని శ్రాగుతాదేమానన్న భయంతోనే ఆమె ముందుగా తాగింది. ఆమె చచ్చిపోతూ తనకు తెలిసిన విషయాన్ని ప్రైకిచెప్పి చచ్చిపోయింది. ఆ విధంగా కాదియన్ దుర్మార్గం బట్టబియలైంది వెంటనే లేయర్ధన్ కూడా మరణ వాబ్యూలాలిచ్చాడు. కాదియన్ దుర్మార్గాన్ని గురించి రెండు బుజువులు పదిమంది ముందు బయపడ్డ తరువాత హమెండ్ తన తండ్రి భూతానికి వాగ్దానం చేసినటు అంత వేగంగానూ మీదవడి కాదియన్సు పొడిచి విషం నోట్లోపోసి చంపేళాడు. ఇప్పుడు తనది తప్పని ఎవరూ అనటానికి పీలులేదు. క త్రైకి విషంహూని పొడిపించి, అది పనిచేయకపోతే విషం కలిపిన సారా శ్రాగించి ఏల్లాగొన్న తనను చంపటానికి కాదియన్ కుటుచేళాడన్నది తెలిసి పదిమంది తప్పంతా అతసిమీదనే పెదతారు.¹ లోకం దృష్టిలో తానింకొక మూరెదు పెరుగుతాడు. తండ్రికిచ్చిన వాగ్దానాన్ని చెలించుకొన్న వాడైనాడు. తన తల్లిని కూడా కాదియనే చంపినట్టయింది. తల్లిచావు తనకు దుఃఖహేతువు కావచ్చు. తండ్రిచావు కాలేదా? అనుభవిచటానికి ఆయ్ద్రాయం లేదుకానీ తన రాజ్యం తనకు రానే వచ్చింది. తనది కసుకనే తన రాజ్యానికి పొర్చిన్ శ్రాన్సు ఉత్తరాధికారిగా ఎన్నుకోమన్నాడు ఆ విధంగా జెర్ట్రూడ్ లో మార్పును తెచ్చి తన ప్రయోజనాన్ని సాధించుకొన్నాడు. అంతవరకూ జరిగిన ఆలస్యమే అలస్యం.

XVI

హమెండ్ సిద్ధాంతాలు, కాలగతులను సరిచేయటానికి మనుషులు కృషి చెయ్యాలనీ² కృషికి పలితాన్ని చేచు దైవక్రమం ఒకటున్నదనీఁ బుజువైనాయి చిట్టచివరకు.

1. ధర్మరాజును గురించి సంజయుడు ధృతరాష్ట్రునకు చెప్పిన మాటలు జ్ఞావకమెన్నున్నాయి. ‘పశికృత చిత్తదు ధర్మసూతి మెత్తని పులి. యెలవారలు నధర్మము నీవయి పెట్టునంతకు. న్యోనదును గానడుం విదపే నీకును నాకు మరల్పవచ్చునే—’ బారతం. ఉచ్చోగం. 2. 14.
2. The time is out of Joint, Ocursed spite,
That ever I was born to set it right!
Nay, come, let us go together .... Act I. Scene V
189-191.
3. There is a divinity that shapes our ends.

కృషికి పరితానికి స్వప్తమైన సంబంధం కనిపించినప్పుడు సామాజికులు సంశయగ్రస్తు లోతారు. ఉద్దేశ్యాన్ని - ఉద్యమాన్ని జ్ఞాగ్రత్తగా తెలుసుకొన్న కొద్ది యథార్థం తెలుస్తుంది. తన హామైట్లు నాటకం గురించి షేక్సియరు సామాజికులమైన మనలను సరిగ్గా ఆవిధంగానే పెచ్చరిస్తున్నాడు. హామైట్లు ఉప్పేళ్యమూ, ఉద్యమమూ రెండూ కూడా స్వార్థచింతన లేనిపీ, ధర్మమార్గము తప్పనిపీ, కర్తవ్యాన్ని నుండి చెదరనిపీ . అందువల్లనే హామైట్లు ఆత్మారూజతో విజయాన్ని సాధించాడు. అంత ఉదాత్మపురుషుడు అంత ఆత్మసంవేదనము నుంతవించి ఆ అనుభవంలోనే ఆహాతి ఆయిపోవటంవల్ల నాటకం ట్రిపేడి అయించికానీ, శిలంలో ఏదో లోపముండి హామైట్లు చచిపోవటంవల్ల మాత్రం కాదు. హామైట్లు మరణించటం అతను పతనం చెందడం కాదు. అందరూ చివరకు మరణింప వలసినవారే అయినా సాహిత్యంలో పతితులు తప్పకుండా మరణించాలని కానీ, ఉదాత్ములు ఎటువంది పరిస్థితులలోనూ మరణించరాదని కానీ నియమాలు లేక, ఒకవిధంగా ఉదాత్త ప్రకృతులు మరణిస్తేనే ఎక్కువ ట్రిపేడి అవుతుంది.

XIII

బాహ్యశ్వంతరాల నుండి విజ్ఞంచించి హామైట్లు యొక్క భాతిక ఆధ్యాత్మిక శక్తులను క్రుంగదీసి అనుమర్హతాభివ్యక్తికి అవకాశం కల్పించిన తాదృశ్మైన దుఃఖతర చకితస్తీలినే విమర్శకులు మెలాంకలీ అన్నారు. నిజంగా మెలాంకలీ అంటే ఆచే. ఆదోకమాససిక మైన అసారోగ్యం. అమితమైన అంతర్ముఖ్యం. తనను గురించి తన ఆలోచనల గురించి, తన అనుభవాల గురించి, తన ఉద్దేశ్యాల గురించి, తన కర్తవ్యాల గురించి తనలో తానే క్రిందమీదులవుతూ ఉండటం, క్రియాభివరణ శక్తిని కోల్పోయిన సంకల్పములలో సతమతమవుతూ ఉండే ఒకానోక మాససిక అశక్త దుర్జనత్వం. మందులేని మనోవ్యాధికి ఆవిధంగా

గురిచేయబడ్డాడు హామ్మెట్టు. చిత్రమేమిటంటే, తానాలాంటి మనోవ్యాధికి గురి చేయబడ్డటతడు తెలుసుకొని దానికి తానే చికిత్స చేసుకోవాలని తెలిసి చేసు కొనటంలో నిమగ్నదు కావటంవల్లనే క్రియాశీలతకు గతి మందగించినట్లుగా అనిపించటం.

ఆయతే ఇక్కడ ఒక్క హిషయం ఆలోచించాలి. కొంతమంది పిమర్గుకు లంటారు గదా - ఆ మెలాంకలీ అన్నదా ఎలిజబెట్టుకాలంలో యువకులలో జాధ్యంగా వ్యాపించింది, దాన్నాక పాషణుగా వాళ్ళవలంబించారూ, షైక్స స్నీయరుకంటే ముందే ఆయన సమకాలం నాటక రచయితలు థామస్ కిథ్లు, బెన్ జాన్సన్ మొదలయినవారు తమ నాటకాల్లో అలాంటి మెలాంకలిక్ ప్రాతలను కల్పించారు. అలాగే షైక్సస్నీయరు హామ్మెట్టును కల్పించాడూ అని.¹ అది నిజమే కావచ్చు. అయితే ఆ మెలాంకలీ ఆ కాలంలో అందరికి ఏలా ఏర్పడింది అని? రిసై జాన్సు యుగ్పభావమని గట్టిగా చెప్పగలమా అని? ఆ కాలంలో ఒక (విఝాన) తృష్ణ ఎక్కు-వైంది కనుక అది ఈ దేరకపోయినప్పుడల్లా ఆ మెలాంకలీ ఆవరించేది కావచ్చు. అంతకంటే ఆ తృష్ణక్కులు తృణప్రాయంగా తీసివేయ బదటంవల్ల జీవుడు తట్టుకోలేక గందరగోళ పదటం నుండి బయలుదేరిన మనోవ్యాధిలాంటివా మెలాంకలీ అంటేనే సముచితంగా ఉంటుందికండా?

ఆలాంటి విపాదదైన్యాన్ని, పొందిన వ్యక్తి, రెండు రకాలుగా పోగొట్టు కొనే ప్రయత్నం చెయ్యాలి. ఒకటి-ఎదురుతిలిగి తననాలా నయవంచనతో చిత్ర వధకు గురిచేసిన వాని నెమర్జు-ని నాశనం చేయటంవల్ల; రెండు - తననాలా వంచించి తనకంత విపాదదైన్యాన్ని సమకూరుస్తూ తనదాన్ని దేన్ని ఎదుటి వ్యక్తి కాజేశాడో దానియందు తృణికార బావసచేత వైరాగ్యాన్ని ప్రదర్శించటం వల్ల. ఈ రెండు విధాల ప్రతికిముకు కూడా ప్రాప్తించిన విపాదదైన్యాన్ని ఉండార్చేవాటు కాదు కావలసింది. విశ్లేషించటం ద్వారా దేఖికో ఒక దానికి ప్రేరే

1. బెన్ జాన్సను ల్రాసిన Every Man out of his Humour అన్న నాటకంలోని ఆస్పర్ (Asper) షైక్సస్నీయరు As you Like It లోని జాక్కెస్ (Jaques) ప్రాతలకు హామ్మెట్టులో మెలాంకలీలో కాస్త పోలికలున్నాయని డోవర్ విల్సన్ మొదలయిన విమర్గుకు లంటారు.

పించేవాళ్లు కావాలి. హోమైటుయొక్క పరిస్తీతి ఏలా వచ్చిందంటే ఆతన్ని ఓడార్చే వాళ్లు దేరు. ప్రపేరించేవాళ్లు లేదు ఏమిచేసినా హోమైటు తనను తానే చేసుకోవలసిన ఒక అసాధారణ విచిత్ర పరిస్తీతిలో చిక్కుకొన్నాడు. తన మనోవ్యాధికి తానే మందును నిర్మయించుకొని తానే దాన్ని సేవించి తన ఆకోగ్యాన్ని తానే పెంపొందించుకోవలసిన వాడైనాడు.

ఆ పని హోమైటు చాలా విషయవంతంగా చేసుకొన్నాడు. తనను దిగ్బార్చేపీ ఎగ్గుడైనేని అయిన విరుద్ధభావాల సంఘర్షణ లోపల జరుగుతూ ఉండే ఒక పద్ధతి ప్రకారం సర్వబాటు చేసుకోవలసిన అవసరాన్ని ఆతను గుర్తించాడు. దేన్నీ తానటగ్గొక్కొన్నా, దేన్నీ తైకి తీసినా తన ప్రయోజనం ఈదేరటానికి ఇఱ్పండే ఆపుతుంది. అందుకనీ రెండింటినీ సమస్తాయికిదించే ప్రయత్నం చేయటమే నాటకంలో రెండు మూడు అంకాల్లో హోమైటు చేసింది. ఆ సమస్తాయి లోనే మూడవ అంకం నాల్గవ రంగంలో హోమైటు తల్లిని ఎదురొక్కని మాట్లా దింది. సమస్తాయి చెదిరిపోశండా ఆధువు చెయ్యటానికి భూతం ప్రవేశపెట్టి బడింది. మనిషి తనసుతానే ఉద్దరించుకోవాలి తప్ప మరొకరు చేయగలిగిం దేమీలేదంటూ కాలస్వ్యాహంగా ఉన్న లాను మనిషిని ఆ దక్కకు పరిణమింప చేస్తుంటానన్న భగవద్యుచనం 1 ఆంతర్యాన్ని ఇక్కడ భావించాలనిపిస్తున్నది. భూతం ఒక ప్రాతిగా ప్రవేశపెట్టటంలో కవిదర్శనం ఆలాగే ఉండి ఉండాలి. భగవద్గీత విషయం షైక్షియరుకు తెలియనంత మార్గంచేత దర్శనం ఏలా ఆపుతుందన టానికి పీలులేదు. విక్షణత్వాలను మనిషికి బంధువైనా శత్రువైనా మనిషే నని అనుభవం సుండి మనిషులయిన వారు స్వయంగానే దరిస్తారు. అలా హోమైటు మానసికోద్యోగ్మం లల విషయంలో సమస్తాయిని సాధనచేసి అధువులో పెట్టుకొన్నాడు. ఆ స్తోతి హోమైటు కెప్పుడు వచ్చినదంటే నాటకం చూస్తున్న కాదియన్ లేచి దీపాలవాళ్లను కేకవేసి భాను బయలు దేరినప్పుడుకి వచ్చింది. గతులు తప్పిన కాల ప్రపాహన్ని ఆధువు చెయ్యటానికి తానవతరించానన్న ప్రశ్న

1. ఉద్దరేదాత్మ నాత్మానం నాత్మాన మవసాదయేత్, ఆత్మైవ హ్యత్మనో బంధురాత్మై రిపురాత్మనః 6 - 5 కాలోఉస్నేలోకషయ కృత్పుణ్ణో, లోకాన్ సమాహర్తు మిహ ప్రవృత్తః - భగవద్గీత 11.32.
2. Give me some light; away; III, 2 254.

మాంకం చిట్టచివర వాక్యాన్ని స్వరిస్తున్నట్లుగా అందరూ నిద్రపోతుండే మేల్కుని ఉండేవాట్ను కూడా కొందరుండాలి¹ అన్నాడు. వ్యవసాయాత్మికమైన బుద్ధి లభించమని.² ఇదే ఈ రంగం చివర ఆతని స్వగతంలో వాచ్యం చేయబడింది ఓ కామక్రోద్యవమైన తన మనోవేగాన్ని అలా తల్లి విషయంలో ఆచుపులో వుంచుకొచ్చానికి నిశ్చయించుకొన్నాడందే క్లాడియన్ విషయంలో ఆ వేగాన్ని ఏలా నడిపించాలో కూడా ఆప్యదే నిశ్చయించుకొన్నాడన్నమాట. ఆ నిశ్చయమే వెంటనే తరువాతి రంగంలో రాణి నివాస భవనంలో తెరవెనుక నుంచి వచ్చిన శథ్మాన్ని రాజు క్లాడియనుడై ఉంటుందని తెరలోకి పొదిచింది. ఆ పొదుపు తిన్నుడి పోలోనియన్ కావటం ఆతని దురదృష్టం. క్లాడియన్ విషయంలో ఆలాగా నిశ్చయం చేసుకొన్నాడన్నమాట హోమెట్టు. అందుకే రాణి ఎంతపని చేశావురా అందే ఏమీ. ఆతను రాజేసా అన్నాడు హోమెట్టు —

ఇంతకూ చెప్పవచ్చేదేమందే - ఆవిధంగా హోమెట్టు తన పినతండ్రి తనకు తెచ్చిపెట్టిన విషాదళోక సమ్మాధ చేతస్క్రత నుండి తనను తానుద్దరించుకొని, బహుశాఖా చంక్రమణ బుద్ధిలక్షణాలను ఏకనిశ్చయాని కొదిగించుకొని, ఆత్మ విశ్వాసంలో మాటలూ చేతలూ అనే జోడు గుట్టాలను ఇష్టమైనట్లు నడిపించు కొంటూ పగ సాధించటానికి క్రియాపృతికాథిముఖ్యాన్ని భజించి రంగంలోకి దిగాడు.

1 For some must watch, while some must sleep.

So runs to world away. III 2. 258, 59

పోల్చుచూడు : యానికా సర్వభూతానాం తస్యాం జాగ త్రిసంయమీ
యస్యాం జ్ఞాగతిభూతాని సానికాపక్ష్యతోముసః.

2 . 69 . భగవద్గీత

2. వ్యవసాయాత్మికాబుద్ధిరేకేమా కురునందన.

బహుశాఖాహ్యానంతాశ్చ బుద్ధయోఽవ్యవసాయామ్ 2. 41. భగవద్గీత.

3. Soft : now to my mother.

O heart! lose not they nature; let not ever

The soul of Nero enter this firm bosom; .....

I will spee daggers to her, but use none. III. 2, 369.73.

ఇదంతా చేసుకోవటానికి ఎంత తక్కువకాలం కావాలో అంత తక్కువ కాలం శీసుకొన్నాడు హామెట్ట.

చీకటిపడింది. అంటే కాదియన్ చేసిన అన్యాయం బయటపడింది. ఇక తాను మేలోగైవాలి. ఇంతవరకూ తాను సంయమియా? కావచ్చను. తల్లి దగ్గరకు పోతూ ప్రార్థన చేసుకొంటూ కనిపించిన క్లాదియసును సులభంగా చంపటానికి తనకు వీలుండి తానెందుకు అది సమయం కాదనుకొన్నాడు? రాజీతన తల్లి. చూస్తుండగా అతనిని పోడిచెయ్యాలని హామెట్టుకు కని అంత ఉండటంచేత అప్పటికి వదలివేళాడా? రాజీమందే ఎందుకు చంపుదామనుకోవాలి? తన కండమందు తన తర్వాత చంపుతుంటే చూచిన నేరానికి తన కండమందు తన ప్రియుణ్ణి చంపుతుంటే కూడా ఆమె చూడాలని హామెట్టనుకొన్నాడా? ఆదే ఆమెకొక శిఖగా అనుకొన్నాడా?

అన్యాయం దానంతట అది బయటవడదానికి కూడా మనమ్మలేదో కొంత చెయ్యాలి కాబట్టి హామెట్టు ఆ నాటకాన్ని ఆడించాడు క్లాదియసు ముందు. తానను కుర్చుట్టుగా¹ అతడు బయటవడ్డాడు. అతడాలా బయటవడేవరకూ వగసాధించే విషయంలో క్రియావృత్తికి దిగక నిషంగా నోరుమూసుకున్నట్టే కూర్చున్నాడు హామెట్టు.

నాటకంలోని క్రియావృత్తి గతి శిలానికి సంబంధించిన జాప్యానికి ఇదొక రకమైన హేతువిచారణ. జాప్యం జరుగుతున్న కాలంలో హామెట్టుకు స్వగతాలు ఎక్కువ. నిశ్చయబద్ధి ఏర్పడిన తరువాత ఇంగ్లాండుకు పంపబడుతూన్న హామెట్టు, లోవలో పోలండుమీదికి పోతున్న పొర్చిన్ బ్రాసు నార్సో సైన్యాలను చూచినప్పటి సీమలో ఉన్న ఒక్క స్వగతం తప్ప ఇక స్వగతాలు లేవు. అదెందుకు వచ్చిందంటే తన నిశ్చయ ప్రవృత్తికి మళ్ళీ ఆటంకంగా ఈ ప్రయాణం వచ్చింది కాబట్టి. అవ్యవసాయాత్మికమైన బుద్ధితో అనంతమైన ఆలోచనలు చేసిన కాలంలోనే ఆన్ని స్వగతాలు. మెలాంకలీకి స్వగతాలు ఒక, లక్షణం.

1. ....The play is the thing

wherein I will catch the conscience of the king

మెలాంకలీని అతడు స్వయంగా పోగొట్టుకొన్నాడు. స్వగతాలు వాటంతట అవి ఆగిపోయనవి.

XVIII

క్లాడియన్ తన అన్నగారిని ఏలా హర్ష్య చేశాడన్నది మొదటిసారి భూతం ద్వారా వింటున్నాం. అంతర్మాటకంలో చూచేదానికి ముందు మళ్ళీ ఆ నటుల నాండి ముందు మాటల్లో వింటున్నాం. క్లాడియన్ దుర్మాగ్దం మీద సామాజికుల దృష్టిని కేంద్రీకరించటానికి అలా ఒకటికి రెండు సార్లాపిష్యయం చెప్పించి ఉండాలి. దాన్నాలా ఉంచుదాం. అన్నగారిని క్లాడియన్ ఎందుకు హర్ష్య చేసి నట్టనగా రాజ్యం కొరకన్న తన అభిప్రాయాన్ని హామెట్టు అంతర్మాటకం చూస్తూ లూసియానన్ నిద్రాటున్నవాని చెవులో విషం పోసినద్దిభినయించగానే, ఒప్పిలి యాతో అన్నాడు.¹ రాజ్యం కొరకు తండ్రిని హర్ష్యచేసిన క్లాడియన్ ఆ తండ్రికి కొడుక్కెన హామెట్టు విషయంలో ఏమనుకొన్నాడన్నది ప్రశ్న. కానీ దాన్నాక ప్రశ్నగా పేక్కపియర్ మనకు తెలిసేటట్లు బయట పెట్టలేదు. హామెట్టు విషయంలో క్లాడియన్ చేసినవనులు నాలుగున్నాయి 1. హామెట్టును చిట్టీన్ బిగ్గుకు పోసియకుండా అతని చదువు మాన్మించటం 2. అతన్ని ఇంగ్లాండుకు వంపించటం. 3. లేయర్డసును హామెట్టుతో క్రత్తియర్దానికి నిద్దం చేయటం. 4. క్రత్తియర్దం చేసేటప్పుడు హామెట్టుకు దాహమియ్యటానికిని విషం కలిపిన మద్దాన్ని నిద్దం చేయటం. రెండూ మూడూ నాలుగు పనులు కచ్చితంగా క్లాడియన్ హామెట్టును అంతం చేయటానికి సంకల్పించి చేసిన పనులనటంలో సందేహమేమీలేదు. ఇంగ్లాండుకు వంపుదామని రాజీతో అన్నాడు కానీ, తానక్కుడ అతన్ని చంపిద్దా మనుకొన్న విషయాన్ని మాత్రం అమెకు తెలియకుండా రహస్యంగానే ఉంచాడు హామెట్టు ఇంగ్లాండు పోకుండా తిరిగి వచ్చేలోగా, హామెట్టు పోలోనియనును చంపాడనీ, అంతేకాక తనను (క్లాడియన్న) కూడా చంపటానికి ప్రయత్నించాడనీ లేయర్డసుకు వినబడేటట్లు నమక్కుం కలిగేటట్లు చేశాడు మరి అతనిని ఎందుకు వదలిపెట్టావని లేయర్డస్ అడిగితే రాజీకోసరమని ఒక కారణం, ప్రజల కోసరమని మరొక కారణం చెప్పాడు అంటే ఇంగ్లాండుకు వంపటానికి అవి

1 He poisons him in the garden for his estate.

రెండు కారణాలన్న మాట. లేకపోతే ఇంగ్లీండులో చేయించ దలచుకొన్న పని డెన్మార్క-లోనే చేయించే వాడన్న మాట. హామైట్టును ఏలాగో ఒకలాగా చంపించాలని క్లాడియన్సుకు మొదటినుండి ఉన్నది అందుకే విచెన్బిల్డుకు పంపించక తనవద్దనే ఉండుమన్నాడు. తన ఆంతర్జాన్ని బయటపెట్టుకుండా రాణిచేత కూడా హామైట్టుకు చెప్పించాడు విచెన్బిల్డుకు పోకుండా. హామైట్టు తన గుప్పిటిలో నుండి బయటపడితే తనకు ప్రమాదమని క్లాడియను గుర్తించే ప్రవర్తిస్తున్నాడు మొదటినుండి. అయితే ఆతని చంపటానికి ముఖ్యంగా డెన్మార్క-ప్రజలను చూచి క్లాడియన్ భయపడ్డాడు. రాణి సంగతి సరేసరి.

ఏమర్నుకులందరూ హామైట్టు వెంటనే క్లాడియనును చంపే ప్రయత్నం చెయ్యక మీనమేఘాలు లెక్క- పెదుతూ ఎందుకు జాప్యం చేశాడని ఆలో చనలో పడ్డారుకానీ, హామైట్టును వెంటనే చంపక క్లాడియన్ ఎందుకు ఆలస్యం చేశాడనీ ఆలోచించటాన్ని పెద్దపనిగా పెట్టుకోలేదు. ఒకరి విషయంలో ఒకరు జాప్యంచేస్తూ పోవటానికి ఇద్దరికి కారణం ఓకటే. అది ప్రశాభి ప్రాయం, హామైట్టుమీద ప్రజలకు సదభృప్రాయమున్నది గనుక ఆతన్ని ఏమివేసే ఏమవుతుందో అని క్లాడియనూ, తనమీద ప్రజలకున్న సద్గ్యావాన్ని పోగొట్టుకొనే ప్రయత్నం తాను చెయ్యకూడదని, క్లాడియస్ తనకు చెయ్యకూడని అన్యాయం చేస్తున్నాడని ప్రజలనుకోకుండా తాను ఆతనిమీద పడితే తనను బలహీనుడుగా ప్రజలనుకొంటారని, అందువల్ల పదిమంది ముందు ఆతని తప్పును బయట పెట్టిందాకా తానేమీ మాట్లాడకూడదని హామైట్టు అనుకోనటం వల్ల జాప్యం జరిగింది. పోలోనియన్సు హామైట్టు చంపిన తరువాత ఇక ప్రమాదం సన్నిహిత హౌతున్నదని క్లాడియన్ ఆతన్ని ఇంగ్లీండు పంపించటానికి ఒక వన్నాగం పన్ని రాణిని ఒప్పించాడు ఇప్పుడుకూడా తన కొడుకు భద్రతకొరకే క్లాడియసాపని చేస్తున్నాడని రాణి నమ్మింది. హామైట్టు తప్పించుకొని తిరిగి వచ్చాడు.

అంతకు ముందే తన వ్యాహంలో సిద్ధం చేసి పెట్టుకొన్న క్తియుద్ధాన్ని లేయర్ఫున్సుకు చెప్పి అందుకు హామైట్టును అంగీకరింపజేస్తాడు. క్తియుద్ధాన్నికి పిలిస్తే రానసటం రామర్యాదకూడు క్తికి విషం హుయటాన్ని లేయర్ఫున్సే ప్రతిపాదిస్తాడు ఒకవేళ ఆది పనిచేయకపోతే విషం కలిపిన సారాను సిద్ధంచేసి

వంచుతానని క్లాదియన్ చెప్పాడు. అంటే ఇదంతా హామెట్టును చంపటానికి క్లాదియన్ మెదటి నుండి చూస్తున్నాడన్నది సత్యం. అవకాశం ఎల్లా వస్తుందా అని చూడటంలో కాలం గడిచింది ఇక డెన్మార్కు-లో కాదని ఇంగ్లాండుకు పంపితే తప్పించుకొని తిరిగివస్తే కత్తి యుద్ధాన్ని యేర్చాటు చేశాడు. విషపు సారాను ఎందుకైనా మంచిదని చేసిన ఆతి జాగ్రత్త వని రాజీ ప్రాజాలను బలి గొన్నది హామెట్టు విషయంలో తాను నిజంగా ఏమీ చేయదలచుకొన్నది చెప్పి నందువల్ల తెలిసికొన్న లేయర్డ్స్, చెప్పునందువల్ల తెలుసుకోని రాజీశ్వరుకూడా క్లాదియన్ దుర్మార్గాన్ని ఖయట పెట్టి, హామెట్టుకు అనుకూల బుద్ధితో చచ్చిపోయారు. క్లాదియసు విషయంలో సానుభూతి చూపటానికి నాటకం మొత్తంలో ఒక్కచు కూడా లేదు.

XIX

రాజ్యకాండ మూలంగా తొమ్మిద కవాలు మూడు రంగస్తులానికి అవతలా, అరు రంగస్తులం మీదా లేచిన ఈ మహాకురణ భయానక నాటకంలో గతి శిల మంత్ర పాత్రలు పరస్పరం ఆనుమానించుకొంటూ ప్రవర్తించటం మీద ఆదార పది ఉన్నది. క్లాదియన్ హామెట్టును నమ్మదు. ఆమె కొడుకు పడమెప్పచేకైనా, అయ్యే అవకాశముంటుంది కదా అని. ఆ మాట లేయర్డ్స్ అన్నాడు కూడా.¹ రాజీ క్లాదియసును నమ్మదు భూరం కనిపించిన సంగతి ఆతన్నీ నమ్మితే ఆమె ఎందుకు చెప్పకుండా దాస్తుంది? పోలోనియన్ క్లాదియన్ నూ నమ్మదు, రాజీనీ నమ్మదు. అందుకే తెరవెనుక ఉండి తల్లి కొడుకుల మాటలు తాను వింటానం టాడు.² ఆసలు తల్లి కొడుకుల రక్తసంబంధం గురించి మాట్లాడి పోలోనియ సే క్లాదియన్కు రాణి విషయంలో అపనమ్మకం పుట్టించి ఉంటాడు అంతకు ముందే. దాన్నే సమయానికి గుర్తు చేశాడు.³ పోలోనియన్ తన కొడుకును నమ్మదు.

-
1. The Queen his mother
Lives almost by his looks; add for myself... ....
I could not by her. IV. 7. 11.16.
  2. Behind the auras I shall convey myself
To hear the Process; III 3. 28.29.
  3. It is meet that some more audience than a mother
Since nature makes them partial, should over hear
The speech, of vantage III. 3. 31.33.

ఆతను ప్రాన్సులో ఏల ప్రవ రిస్తున్నాడో దొంగచాటుగా తెలుసుకొని రావటానికి రేనాల్సోను పని గట్టుకొని ప్రాన్సుకు పంపించాడు. తన కూతురు ఒఫీలియా హామైట్టును ప్రేపించటం క్లాడియస్కు ఇష్టం కాదేమోనన్న అనుమానంలోనే ఆ విషయాన్ని గురించి ఆతనిలోమాట్లాడతాడు పోలోనియస్కు లేయర్ట్స్కునుపూర్తిగా నమ్మకనే క్లాడియస్ ఎందుకై నామంచిదని హామైట్టునుచంపటానికి విషపుసారాను సిద్ధం చేశాడు. హామైట్టు తనను ప్రేపిస్తున్న ఒఫీలియాను కూడా ఒక దళి² నమ్మడు. హామైట్టు తనకత్యంత మిల్తుడు హారేషియోనే పూర్తిగా నమ్మలేదు. భూతం తనకు చెప్పిన మరణ రహస్యం వెంటనే హారేషియోకు కూడా హామైట్టు చెప్పలేదు.

మా నాన్న దయ్యంగా కవచం థరించి యుద్ధానికి సిద్ధమైనట్లు తిరుగు తున్నాడా! చూడబోతే అంతా మంచిగా ఉన్నట్లేదు. నాకనుమానమే - ఏదో ఆన్యాయం జిగింది. తొందరగా చికిటసపడితే బాగుండును. అంతవరకు నోరుమూసుకొని కూర్చోవాలి - తప్పదు. ఎంత దాచి పెట్టినా ఎప్పుడో ఒకప్పుడు బయటపడుతుంది.¹

అసలు నాటకమింకా మొదలుకాలేదు. మొదలుకాని ఈ నాటకం గతి శీలం ఎలా ఉంటుందో హామైట్టు స్వగతం నుండి గ్రహించటానికి వీలుగా షైక్ స్నియరు రచన చేశాడు. దయ్యం భౌతిక ద్రవ్యంకాదు కాబట్టి ఆతని పణ్ణన ఈ నాటకంలో ఒకరు ఒకరితో యుద్ధం చేస్తారన్నదొక సూచన. చేయవలసిన వాడంటున్నాడు నాకనుమానమేనని. ఆది శీరితేగాని ఆతడు రంగంలోకి దిగడు. ఆన్యాయం బయటపడటానికి కాన్త కాలవ్యవధి పడుతుంది. మనకు తొందరగా బయటపడితే బాగుండునని ఉంటుంది. ~ ఆది సహజం కూడా. అయినా కాన్త నోరుమూసుకొని ఓపికపట్టాలి. ఆన్యాయం బయటపడుతుంది. అంటే దానంతట

-
1. My father's spirit in arms! all is not well;
I doubt some foul play: would the night were come;
Till then sit still, my soul: foul deeds will rise,
Though all the earth overwhelm them, to men's eyes

ఆదే పదుతుండా? మనమేమన్నా అందుక చెయ్యాలా? మనం చెయ్యకపోయినా అదే దానంతట అది బయటపదుతుంది. అలాగని మనమూరుకొండే ఆది బయట పదదు. మనమేదో చెయ్యాలి దానికి బయటపడే శక్తి రేకపోతే అనే ప్రశ్నలేదు కనీ, ఆ శక్తిక్రియాళిలం కావటానికి మనమేదో చెయ్యాలి — ఇదే హమ్మెట్ గుంజాటన.

ఏదో చెయ్యాలన్న అస్పష్ట తీవ్రతను ప్రదర్శించటం ద్వారా చెయ్యవల నింది ఆలస్యంగానైనా చేయబడినట్టే. ఆ గుంజాటన ఒక గౌప్య ప్రాజెక్టి నాటకంగా తయారైంది.

XX

భారతీయ రూపక మర్యాదలనుబట్టి కూడా హమ్మెట్టును విచారించవచ్చును. ఈ విచారణ ఎట్లా ఉండాలంటే మన నాటక మర్యాదను ప్రతిదానిని తీసికొని పోయి హమ్మెట్టుకు పదుతున్నదా లేదా అన్నట్లండకుండా, హమ్మెట్టును చూస్తూ ఆయన జీవిత వృత్తంలోని వివిధాంశాలను గుర్తించుకుంటూ, ఆయా అంశాంశాలలో ఏది ఏ భారతీయ నాటక మర్యాద కిందికి వస్తుందో చూద్దామన్నట్లుగా ఉండాలి.

హమ్మెట్టు డెన్మార్కు యువరాజు. తండ్రి వచ్చిపోయినాడు గనుక తలి నాలు పెట్టుకొని ఆమె తరఫున తాను రాజ్యం చెయ్యాలి. ఆవిధంగా తానే డెన్మార్కు రాజు కానీ కాదు. ఎందువల్లనంటే తన తండ్రి మామూలుగా చూపలేదు. పినతండ్రి విష్వవ్యోగం చేసి చంపాడు. ఆందులో తన తలికి భాగముందో లేదో గాని, ఆమె ఆ తరువాత అతన్ని పెంటి చేసుకొన్నది. ఇప్పుడు తలివల్ల తనకు తండ్రియైన పినతండ్రి రాజు. తాను యువరాజు. తండ్రి మరణం హమ్మెట్టుకు ఇష్టజననియోగం. అది అతనికి నిర్వైరకారణం. తన తండ్రిని తన తలి తండ్రి కలిని చంపారనటంవల్ల తనకు రక్త సంబంధము చేత సన్నిహితులయి-వారు ఆలాంటి దుశ్శర్యకు పాల్చడటం అతని కోపానికి కారణం. నిజానికి తాను రాజు కాబట్టి మిగిలిన వాళ్యందరితో పాటు పినతండ్రి మొదలయినవాళ్య కూడా పరిజనం క్రిందనే లెక్క-. అందువల్లనే వారిపట్ల హమ్మెట్ ప్రవర్తన తర్జన భర్జన తృణికారరూపంగా ఉన్నది. తన తండ్రిని

చంపిన పినతండ్రి విషయంలో ప్రతీకారం చేసి శీరాలని అంతగ్గతంగా ఉన్న శ్రీవాఖిలాష వీరానికవసరమైన ఆధ్యావసానం. ఈ పట్టుదలను చదగ్గాటే వాటిల్లో ఇంద్రియ లోల్యం ప్రదానమైంది హామైట్లు విషయంలో అది లేకపోవటం కూడా అతన్ని వీరుడై చేసింది ఒప్పిలియు' తెలిని ప్రవర్తించిండా తెలియక ప్రవర్తించించా అన్న దాన్నాలా ఉంచితే ఆమెను హామైట్లు మీదికి ఎదుటిపషం అందుకోసరమే ప్రయోగించిందని చెప్పాలి కానీ అతడు చాలా మతిమంతుడు. అంటే ఆ విషయంలో అతడు ఉద్యోగానికి లోను కాకుండా తట్టుకోగలిగాడు. అతని వితర్గుబుద్ధి కూడా అతని అనుద్యోగానికి నిదర్శనం. అతడు వేసిన ప్రతి ఆదుగు నేర్చుతోనే వేళాడు. ఆ విషయంలో అతని వైశారద్యం గణ నీయంగా ఉన్నది. హామైట్లును చూచి పినతండ్రి పషం ఎప్పుడూ సంతాపపడు తూనే ఉన్నది. అది ఆతి ప్రతాప లభించం. రాజు కావలసి యువరాజు ఉన్నాడు కనుక అతని మంచి మార్పులం అతని కున్నది. అతని ఆగ్రహ స్వాతంత్య మాతని కున్నది. ఆ రకమైన ప్రాథవానికి అస్వయుదైనందువల్లనే హామైట్లు ఈ నాటకాన్ని నడిపించగలిగాడు. ఇలా ఒక పట్టుదల, ఒక నిగపాం, ఒక విలషణ మైన వైశారద్యం, అందు కనుపుగా ప్రశాప లభించటం. ఈ అన్నింటిలో ప్రతాపుడుగా నిలబడ్డ వాళ్ళ వీర దనపచ్చ. వీర రస నాయకుడి కివన్నీ లభించాలు. వీర రస చేచాలలో హామైట్లు దర్జ వీరం కావచ్చును. దర్జ వీరంలోనూ యుద్ధవీరంలోనూ మొదటిది ఏక పషంగా ఉంటుంది రెండో పష మన్నదంటే ఘర్షణ తప్పదు. హామైట్లకు రెండో పషమన్నది. అందువల్ల యుద్ధవీర మనాలి. కానీ అది కాదు. పెద్ద యుద్ధం జరిగిందేమీ లేదు. యుద్ధానికి మూలం ప్రతీకారం. యుద్ధం యుద్ధంగా జరుగకపోయినా ప్రతీకారం మరికొన్ని రూపాలలో ప్రవర్తింపవచ్చు.

హామైట్లలో అదే జిగింది. అందువల్ల ప్రతీకార వీరం ప్రధానంగా ఈ నాటక మన్నదని చెప్పవచ్చు. అయితే ఈ వీరం వీరంగా కనిపించకపోవటానికి కుటుంబ కలహం కావటం కారణం అందులోనూ తల్లి పినతండ్రి శత్రుపషం కావటం, వీరుడు వితర్గమూ వైశారద్యమూ కల మతిమంతుడు కావటం ప్రధాన కారణం. ఈ మతిమంతుని తనంలోని ఆ రెండు లభించాలూకూడా అనుద్యోగ్ము స్వభావాలు (*unemotional feelings*) కలవి. హామైట్ జీవితనాటకంలో ఎక్కువ భాగం ఆవ్యో ఆక్రమించాయి. ఇవికాక మొదట పెప్పిన సిర్ఫోదం,

కోపంవల్ల వచ్చే ఉగ్రత, ఇంద్రియ నిగ్రహం అవన్నీ మనఃప్రశంచవుటావర్తాలు. ఇంద్రియ నిగ్రహం ఒక్కటి చాలు మనిషి భోతికంగా తాను క్రియాపరథంత్రము కాకపోవడానికి. ఈ విధమైన అనుద్ర్ఋగ్నస్వభావంతో కార్యసాధనను గురించిన అన్యోపణ, ఉపాయచింతన ప్రయోజనకారులుగా ఎటూ అంత త్వరగా పరిణమించవు అందువల్ల నాయకుని జీవితమంతా విషాదమే. ఇష్టజనవియోగంతో పాటు బంధుజనవంచనతోపాటు ఈ విషాదం చాలు నాయకునకు పిచ్చివట్టటానికి. హోమ్‌టైకు పిచ్చివట్టిందంటారు నిజమే. అదెప్పుడు నిజమైనదంటే అతని జీవితంలో విషాదం ఎక్కువ అవుతున్న కొద్ది. మొదట అతను దాన్ని మతి మంతుడు కాపటంచేత ఒక ప్రయోజనాన్ని ఉద్దేశించి నచ్చించాడు. ఉద్దేశ్యం ఈ దేరటం ఆలస్యమవుతున్న కొద్ది నటనను పొడిగించవలసి వచ్చింది. నటన పెరుగుతున్న కొద్ది అది అలవాటుగా మారి చివర కదే స్వభావమైంది. ఆ విధరంగా హోమ్‌టె పిచ్చివాడైనాడు ఆ ఉన్నాదమే అతని మరణానికి కారణ మైన వ్యాధి. కేవలం ఉన్నాదంతో మనిషి చావడు గనుక లేయర్ఫన్ చేతిలోని విషం శూనిసి క్రత్తిపోటువల్ల హోమ్‌టె మరణించాడంటాం. అలా ఖరుగక పోయినా తల్లి ఎటూ, పినతండ్రి తన కోసరమని విషం కలిపి ఉంచిన మర్యాద త్రాగి ఎటూ చచ్చిపోయించి గనుక, పినతండ్రిని తాను పొడిచి చంపివేసిన తరువాత, ఆ విషం క్రత్తి దెబ్బ తనకు తగలకున్న హోమ్‌టె అత్యహత్య చేసు కొని వుండేవాడు.

ఖండంకంటే, తనెవరికోసరం బ్రహ్మకాలో వాక్యవరూ లేదు. ఒఫీలియా మందే పోయింది. తల్లి పోయుటది పినతండ్రిని తాను పంచించాడు. ఇక తన తెవ్వురూలేదు. అలా అని ఆత్మహత్య చేసుకొని ఉండేవాడు. అలా జరిగిపుంటే ఆదంతా అతని ఉన్నాదంలోని భాగంగానే అనిపించి అతని జీవిత విషాదసాయికి తగిన సానుభూతి సామాజికులనుండి ప్రవహించదని నాటక కర్త అతని ఉన్నాదానికి మరణానికి మధ్య విషపు క్రత్తిపోటును ప్రవేళ పెట్టి దాన్ని కారణంగా చూపించాడు. అందువల్ల మరొక ప్రయోజనాన్ని కూడా సాధించాడు. ఆ క్రత్తినే హోమ్‌టె తన పినతండ్రిపట్ల ఉన్న ప్రతీకారవాంఘను ఈ దేర్చు కొన్నాడు. మరొకటి కూడా ఉన్నది. హోమ్‌టె పిచ్చి స్వభావంగానే పరిణమించిందని అందరూ అనుకోనేవరకు తెచ్చి, అలా కాదు అదంతా నటనే. ఎంత నటన అంటే. అదే స్వభావమని చూచిన వాక్యనుకోక తప్పనంత నటన అని ఒక అదృతాన్ని నాటకాంతంలో ఏసోప్పటినం చేశాడు నాటక కర్త.

ఈంచూ నాటకాన్ని విశ్లేషణం చేసి చూస్తే స్వాలంగా వీరరసానుప్రాణితము లయిన సంచారి భావ సంచార మెక్కువగా కనిపిస్తున్నది. అప్పుడు ఇదింకొక వీరరసబేదముని తెప్పాలి వీరరసము పొలిమేరలు దాడితే రౌద్ర¹ భయానక శిథతుములను స్పృశించే ప్రమాదం ఉన్నది. దాన్నికూడా ఈ నాటకంలో అక్కడక్కడ చూడవచ్చు. ఇక హామైద్ నిర్మేదము, చింత, దైన్యము, మరణము-ఇవన్నీ కదుఱాన్ని కదలించేవి. ట్రాజెడీయక్క పర్యవసాన ప్రయోజనంగా చెప్పిదుతున్న శోక భయష్టానానికి భారతీయ రూపకప్పద్దతి విచారణలో కనిపించిన లష్ణాలు ఏలా అనుకూలంగా దోహదం చేస్తున్నవన్నది కూడా అలో చించుకోవటం మంచిది.

మరాక్క విషయం కూడా ఉన్నది. భారతీయుల లెక్కప్రకారం నాయకును నాటకాంతానికి దుఃఖవ్యసనాలను అతిక్రమించి అభ్యరథూన్ని పొందాలి. ఎవడు పొందితే వాడే నాయకుడు ఆ లెక్కలో ఇక్కడ హామైద్ నాయకుడు కాదు. ఆతను కాకపోతే ఎవరూ కారిక. అతిక్రమించి ఆనే మాటను తొలగించుకొని దుఃఖవ్యసనాల అభ్యరథూనికి నాటకంలో ఎవరు అక్రయమవుతారో వారికి నాయకత్వం పదుతుందంచే హామైద్ నాయకుడవు శాధు. అయితే ఆతనేవిధమైన నాయకు దధుతాడు? ఫీరలలితుడు కావచ్చ ముందతడు రాజు కడా! అందుకని ఆతడుత్తమ ప్రకృతి కూడా. మంచి జ్ఞాని. నిగ్రహవంతుడు. కళావిదురుడు. జీవితానికొక లక్ష్యం కలవాడు. పరిస్థితులాలా వచ్చినవి గనుక ఆ లక్ష్యసాధనలో ఆతడాహుతి కావలసి వచ్చింది. ఆది వేరే విషయం. ఆతని నిగ్రహశక్తికి తారాక్కణంగా నాటకంలో ప్రప్రతింపజేయబడిన శ్రీంగార నాయిక ఒప్పిలియా కూడా తదనుగుణంగానే లజ్జా వినయాన్నిత్యు ఉత్తమ ప్రకృతికమైన విరహాత్మకంరితగా అయినా కాకపోయినా ఆఖిసారికాగుణం కలిగి ఉన్నది. కాని ఈలాంటి విచారణవల్ల పెద్దప్రయోజనం కనిపించదు. అయితే హామైద్ను అర్థం చేసుకోటానికి పాశ్చాత్యుల ట్రాజెడీ పద్దతికి, ముఖ్యంగా

-
1. అపరాధం చేసిన కూడియన్, రాణి ఈ నాటకంలో ఆలంబన ఉద్దీపన విభావాలు హామైద్లకు. ఆతని ప్రప్రతి అంతా తదనుభావము. అమర్షము వేగము, ఉగ్రత, చవలము - అవన్నీ సంచారి భావములు. అందువల్ల రౌద్రరసభావస్థర్థనే ఎక్కువగా చూడవచ్చనేమో!

ఎలిజబెత్తు కాలపు అంగ్గేయుల సాహిత్య సంస్కృత సంవర్ధాయ పద్ధతికి ఈ శార్తియ పద్ధతి విచారణ కాన్న దోహదం చెయ్యవచ్చు. భారతీయులకూ పాశ్చాత్యులకూ ఒక గొప్ప తేడా ఉన్నది. పీరికి లభణం ప్రధానం. వాళ్ళకు లభ్యం ప్రధానం. లభణ పదానమైన విమర్శ ప్రాతంత్రయమును సహించదు. లభ్య ప్రధానమైన విమర్శ విషర్ణుకుల అనుభవం మీదా మేదాక్తి మీదా పెరుగుతుంది గనుక దానికి వై లభ్యమూ, సవత్యమూ, వై శిష్ట్యమూ ఇవన్నీ ఉంటాయి. లభ ఉంతో సమన్వయించటం పెట్టుకొంటే కావ్యసాటక సాహిత్యానికి సంకుచితత్వం ఏర్పడుతుంది. లభ్యాన్ని పట్టుకొని ఆలోచిస్తుంటే ద్వానిప్రపంచ ద్వారాలు తెరుచుకొంటాయి.

5. చిలకమ్ ట్రివారి గయోపాభ్యానము

చిలకమ్ ట్రి వారి మూడవ నాటకము గయోపాభ్యానము. దీని రచనా కాలము 1889. వారి నాటకములలో కెల్ల అధిక ప్రచారము దీనికి గలదు.

‘ఈ కథ భారతమున లేదు. కలిగుతము, దీనిని ప్రశ్నేకముగా రచించిన వారు 1. నాదెండ్ర గోపమంత్రి (ద్విపద) 2. వెలిచేరు వెంకటరామ ప్రధాని (పద్య) 3. రామసామాత్యదు (పద్య) 4. కష్మారి రంగకవి (పద్య) 5. వెల్లంబి సుఖ్యయార్యదు (పద్య) 6. దేనువకొండ తిమ్మకవి (జంగం కథ). సాధువల్లి చంద్రశేఖరకాంత్రి యను నతడు కన్నడమున దీనిని ప్రాసినట్టు వినుకలి. ఓఱయామాత్యదు, పోచిరాజు పీరస గూడ రచించిరి.*

‘ఈ కథ కొంతవరకు మరు త్తరాట్చర్పితము నందలి యొక కథను బోలియున్న’ దని జయంతి రామయ్యగారు ఆ కథను ప్రాసియున్నారు. (చూ. ఆయనికాంధ వాజ్ఞాయ వికాస వై ఇరి. పుటు 78, 79.) చిత్ర భారతమున ఈ గయోపాభ్యాన కథకు చాయ గలదు. మన్మథ సంవత్సరాది సంచిక - ఆంధ్రప్రతికలో దివాకర్ ద్వారా వెంకటావధానిగారు ‘చిత్ర భారతమున నిటువంటి కథ యొకబే యున్నది. కాని దానికిని నాటక కథకును చాల భేదమున్నది. గయుడు కృష్ణని చేతిలోగాక గాలవుడను నొక బుఢి చేతిలో నుమిసియండి నట్టును, అతడు కృష్ణనితో చెప్పుకోనగా కృష్ణడు కుపితుడై గయుని సంహరింప ప్రతిన చేసినట్టును, గయ డర్జునుని శరణ జొచ్చుటచే గృష్ణార్జునులకు యుద్ధము ఇరిగినట్టును అందు వర్ణింపబడియున్నది’* అని ప్రాసినారు. కాని చిత్ర భారతముననున్న కథ యిదిగాదు. ఈ కథ అందు లేదు. అందున్న కథ ఇరిః తుల్యదనువాదు తపస్స చేయచండెను. ఇందుడు తపమును భంగము చేయటకు రంథను పంపెను దానిని తుల్యదు శపించెను ఆ శ్వమగునట్టుగా

---

* చూ. ఖర భారతి పుష్ట్యము పుట. 55.

* చూ. స్వీయ చరిత్ర పుట 72.

శహించెను. ఆ ఆశ్వము వేదుకొనెను. కుండిన నగరాధికుడైన చతుర్భునుదను రాజునకు వాహనమువై లోకములు చూపించి వచ్చిన తరువాత తోల్లింటి రూపము వచ్చుననియెను ముని. రంత అశ్వమాయెను కుండిన సగరము చేరెను. రాజు దానిని జూడెను, అధిరోహించుట కుట్టుకడాయెను అధిరోహించెను

ఆది గగన మార్గమున తెగసెను. లోకములు తిరిగి కుండిన నగరము నకు వచ్చుచుండిరి. యమునా నదీ పులిన స్తులమున భాసుని గూర్చి కృష్ణుడు అష్టామిచ్చుచుండెను. ఆ సమయముననే ఆకనమునవచ్చుచున్న ఆ ఆశ్వము యొక్క ముఖసేన కణము గాలికి జారి కృష్ణుని అంజలి యందున లిడెను. కృష్ణుడు కోపించి తైకిచూచి, ఆ ఆశ్వముమీద పోతువానిని ముప్పరి నాళ్ళతో చంపుడునని ప్రతిని చేసెను. చతుర్భునుడు నగరముచేరి సుఖముగ నుండెను. నారదుడు వచ్చి కృష్ణుని విషయము చెప్పెను. దిక్కుతోచక చతుర్భునుడు శాప మోష వేళ రంత తన కిచ్చిన నారాయణ మంత్రమును ఇంద్రుని గూర్చి పరించెను. అతడు వచ్చెను. చతుర్భునుడు విషయము చెప్పెను. ఇంద్రుడు వారించుట తనచేత గాదనెను. శంకరుని ప్రార్థించినాడు రాజు. అతడు గూడ ప్రత్యక్షమై ఇంద్రుని మాటయే చెప్పిపోయెను. అంత నాతడు బ్రహ్మ నారాధించెను. అతడు వచ్చి గూడ తన ఆశక్తుతనే వెలిబుచ్చెను. చతుర్భునుడు నిస్సహయ స్తోత్రిలో నుండెను. బిల్లుదొకడు వచ్చి ‘మన పొలముల కర్మనుడు మృగయ సమితితో నయ్యగు దెంచినపా’ దని విన్నవించెను. రాజు కొంత ఆలోచించి “శారిపేద నుడు వక శరణ వేడెద” నని బయలుదేరి కిరిటికాళ్ళ పటుకొనెను. అర్థాను దత్య మిచ్చెను. తరువాత అసలు విషయము తెలిసెను. అర్థానుడు విచారించెను. చతుర్భునుని రషీంచుకొనుటకు నిర్మయించు కొనెను. ధర్మరాజుడులు గూడ సరే యనిరి. హస్తినావురమున యుద్ధ సన్మాహములు జరుగుచుండెను. కృష్ణుడు చారుల వలన ఈ విషయ మెరిగి అక్రారుని బంపెను. అక్రారుడు తిరిగివచ్చి విషయము చెప్పెను. ధర్మరాజుడులు సహదేవుని కృష్ణుని యొద్దుకు రాయబార మంపిరి. శాంతికి మార్గము లేకపోయెను. యుద్ధము నిశ్చయమాయెను. కురు జైత్రమున ఇరు లలములును చేరెను. సంకుల సమర మాయెను. ధర్మరాజు తక్క మిదిలిన వారందరును మడిసిరి. తరువాత కృష్ణుడు ధర్మరాజు నను నయించి ఆందరను బ్రతికించెను. అర్థానుని గౌరవించి చతుర్భునుని మన్మించెను. ఇది చరికోండ ధర్మన్న ప్రాసిన కథ ఈ పురాణ గ్రగంతము పెనిమిధాశ్వాన్

ములు. గాలవుని వృత్తాంతమీ గ్రంథమునలేదు. అది యొందున్నదో ప్రాయవలని నదిగా దివాకర్ల వారిని కోరుచున్నాను. గయోపాభ్యాస కథకు ఇందు ఛాయ గలదని నేను ప్రాసీతిని. ఆళ్యమునకు బధులు గయుడన్న చోగయోపాభ్యాస మగును. పరిశోధన సం. 1. సంచిక 5 లో బి. రామరాజుగారు ‘చరిగొండ ధర్మన్న ప్రాసీన చిత్రభారతమున నికథాచ్చాయయున్నది. అది యూతగా నాదెండ్ర గోపమంత్రి తృ కృష్ణార్థున సంపాదను ద్విపద కావ్యమును ప్రాసెను’ అని ప్రాసీరి. ఛాయ యున్నమాట సత్యమేగాని, చిత్రభారతమును నూతగాగాని గోపమంత్రి ద్విపద ప్రాసీనాదనుట విచార్యము. గోపమంత్రి క్రి. శ. 1525 ప్రాంతమువాడు. ధర్మన్న పదునేడవ శతాబ్ది ప్రారంభమున నున్నవాడు. కనుక గోపమంత్రి ధర్మన్న గ్రంథము చూచి ప్రాయట పొసగదు

ధర్మన్న ప్రతమాచ్యాసమున కదా ప్రారంభమునకు ముందు బ్రహ్మంద పురాణమును పేర్కునియున్నాడు. బహుళః చతుర్థమని కథ అందున్నదేమై? ధానిని చూచి పేరు మార్చి గోపమంత్రి రచించినాడేమై? ఇదియొక యూహ మాత్రమే. స్వప్రమాణమైనపుడే దీనికి విలువ. ఇయంతి రామయ్య పంతులుగారు 20 పుటల విమర్శ ప్రాయట గయోపాభ్యాసమును గూర్చి చిత్రభారతము పేరెత్తలేదు. ఆప్యటికి చిత్రభారతము మొదటి మారుగా అచ్చుపడినది. 1898 సం. న పీరేశలింగముగారు వ్రకటించిరి. రామయ్యగారి గ్రంథ రచన 1934 సంవత్సరముస. కాని వారు గయోపాభ్యాసమునకు చిత్రభారతమునకు గల సంబంధము వసికట్టలేదు. మరుత్తరాట్టురిత విషయమే చెప్పినారు.

ఆన్ని కథ లారాముగాగొని లంక్ష్మినరసింహముగారినాటకమును రచించిరి. చాల విషయముల ద్విపద గ్రంథమును, రామనామాత్ముని పద్య గ్రంథమును* ఆదారముగా చేసికొని ఈ నాటక రచన సాగినది. ఈ నాటకము నాదారముగా చేసికొని 1908 సం. న వల్లతనేని రామకృష్ణ కవి యనునతడు సిధినాటకముగా గయోపాభ్యాసము రచించినాడు, అందు విశేషమేమియులేదు.

* మా. స్వీయ చరిత్ర పుట. 72

రామనామాత్యుని గయోపాభ్యాస కథ అంతయు గోపమంత్రి కృతివలెనే యున్నది. కొద్ది మార్పును గలదు. నాటక పరిశీలనమున వానిని పరామర్శించును.

ఈ నాటకమున కథ రెండు దినములలో జరిగినది. తృతీయాంకాంతము వరకు నొక దినమున: తరువాతి రెండంకములు నొక దినమున. ఇతివృత్తము షార్య గ్రంథముల నుండి స్వికరించబడినను కొన్ని మార్పులు గలవు. అని నాటక కర్త చేసినవి. అందువలన కైచిత్య నిర్వహణము జరిగినది. దాని వలన నాటకమునకు రామజీయకము వచ్చినది. షార్య కృతులలో ద్వారకానగర సమీపస్త కాసారమున కృష్ణుడు అర్ధమిచ్చుచున్నట్టున్నది. నాటకమున బృందావన తీరమున కాళిందిలో కృష్ణుడున్నట్టున్నది. చిత్రభారతమునను యమునా నది పులిన స్తలమున అర్ధమిచ్చుచున్నట్టున్నది. నాటకము నందలి ఈ మార్పునకొక బొచితిని రామయ్య పంటలుగా రూపొంచిరి. “ఉత్తర రామచరితము నందువలెఁ బూర్య పరిచిత ప్రదేశములంజాచునప్పుడు గలుగు భావములను వర్ణించుట కనువై యుండునని లాష్ట్రైనరసింహముగా రీమార్పును చేసియుందురు.” ఇది సమంజసముగనే యున్నది. నిష్టివన మొనరించిన వాని కొరకు గగనమంతయు వెదకి, వాని పొడగానలేలేక విస్క్రయమందియున్న సమయమున కృష్ణునకు జల దేవత గయుని వృత్తాంతము తెప్పినట్టు వెనుకటి రెండు గ్రంథములందున్నది. కృష్ణుడు వ్యాఘ్ర ప్రయత్నుడుగను, జల దేవత గాంభీర్యము లేనిదిగను, వైవాక్యము వలన ద్వోతికమగుచున్నది. ఈ సన్నివేళము ఇరువుర విషయమునను తక్కువదసముననే నిరూపించుచున్నది. కనుక నాటకమున మునుముందు నిష్టివన మొనరించిన ఖలుని సంహరింపక మానని శవతము చేసి కృష్ణుడు, అగ్రహాయ త్తచిత్తుడె ‘ఎవరాతడు?’ అని ప్రశ్నించినట్టు మార్పుబడినది.

అందు నిజమునకు కృష్ణుడు నిష్టివన మొనరించిన వాని కొరకు వెతకలేదు. వ్యాఘ్ర ప్రయత్నుడు కానులేదు. తన నదిగిన యసంతరమే సమాధానము చెప్పుట వలన జల దేవత గాంభీర్యము నిలుపబడినది. కనుక నాటకము నందలి యా మార్పు కిల్పానుగుణమై యుచితముగా నున్నది. ఏమియు నెరుగక మహా వేగమున పోవు గయునకు తాను స్వయముగ కల్పించుకొని ఆకాశవాటి శ్రీకృష్ణుని ప్రతిని చెప్పి, కమలాసనుని శరణ వేదుకొనుమని చెప్పినట్టు గోపన మంత్రియు, రామనయు ప్రాసారి. ఇది సమంజసముగ లేదు, గయుడు బ్రహ్మలోకము నుండి

తిరిగి వచ్చి మణిపురమున, సహార్యదై పుష్పదంతునితో సంఖాషించుట వైరాగ్య చిత్తుడై “మరణ మెపుడైన నున్నదె మనకు నెల్ల” అని యనగనే గగనవాటి “నిజము గంధర్వా” అని శ్రీకృష్ణుని ప్రతిన దెప్పినట్లు నాటకమున మార్గబడినది. ఇందును కొంత తోపము లేకపోలేదుగాని హర్య కృతులకండె మేలని మాత్రము చెప్పవచ్చును. హర్య కృతులు రెండింటిలోను శ్రీకృష్ణుడు అర్థమని యొద్దుకు గెరుడుని రాయటార మంపినట్లున్నది. నాటకమున పణిరాయటార మెదులకని కాబోలు తీసివేయ బడినది. ఈ తీసివేయటలో ప్రదర్శన యోగ్యత యను విషయము నాటక కర్త దృష్టిలో నున్నది వేగవంతుని రాయటారము తయాత వరుసగా అకూరుని సుభద్రను పంపినట్లు హర్య లియవురును వ్రాసేరి. ఇన్ని రాయటారములును సాధించిన ప్రయోజనమేదియును లేదు కనుక నాటకమున వేగవంతుని తొలగించి అకూరుని సుభద్రను నొకేమారు శ్రీకృష్ణుడు రాయటార మంపినట్లుగా మార్గబడినది. ఒక కార్యమును సాధించుటకు నొకరి తయాత నోకరు పోవుటలోకండి ఇరువురును నొకసారి పోవుటలో విశేషమున్నది. అది సులభ సాధ్యమగుట కవకాళముండుటయే ఆ వీశేషము. యుక్తి యుక్తమైన నాటక మందరి ఈ మార్య శక్తిమంతమే గాక రక్తమంతము గూడను. నాటక మునకార్యము నాచించ బడలేదు గనుక కాలము కొంత కలసి వచ్చినది.

హర్య కృతులందు నారదుడు హస్తినాపురికరిగి, కృష్ణార్థముల వైర విషయము దార్శరాష్ట్రీలకు తెలిపినట్లును. అందుమూలమున దుర్యోధనుడు, మురదు శ్రీకృష్ణుని సుహారించినటో, తయాత పాందవుల నతిసులభముగా హత మార్పు వచ్చుని తలచి, సన్నెన్నుడై, పాందవుల వక్కమున యుద్ధము చేయుటకు దైవితవనమునకు వచ్చినట్లు వ్రాయబడి యున్నది. ఇది కేవలము ఆవాంతర విషయమగుట నాటక కర్త ఈ విషయమును సూక్ష్మముగ సూచించి వదలెను. వై విషయమునకు ప్రాంతాన్య మిచ్చినచో దూషకేతివ్యత్రగమన మాగును. ఆగ రాదు, ఆపరాదు కనుకనే చిలకమత్తీ అట్లు చేసెను. నాదెండ్రవారి ద్విపదలో సేక్యూరుడు తనను గయడు శరణ చొచ్చినపుడు ‘చేకొని కృష్ణుడు చేసిన ప్రతిన, నాకుదేర్చగఁఱాన న్యాయంటుగాదు’ అని కృష్ణార్థముల యుద్ధసందర్భమున ప్రత్యుషమై ‘సీవన నేనన నేది భేదంబి, నాకును, సికును, నరుడొక్కరూపు’ అని శ్రీకృష్ణునితో చెప్పి ‘గంధర్వా, నిన్న నే గాచితి నమ్ము’ అని గయునితో చెప్పినట్లున్నది.

గయుచు పాదముల మీదబడి వేడుకొనిసపుడు చేయుటకు న్యాయముగాని. పని యుద్ధము వచ్చినపుడు చేయుటకు న్యాయముగా అది ఎట్లు మారగలదు? మారలేదు - ఈ లోపమున్నది ద్విపద గ్రంథమున. రామానామాత్యుడు దీనిని కొంత మార్చినాడు. “ఏమి సేయువాడ నితనినెన్నైధిగాతు” అని మనమున విత రిక్తంచుకొని శంకరుడు “ఆ యాదువంశ శేఖరుని యద్వితమైన్పరిజ్ఞ మాన్సగా న్యాయముగాదు నాకు” అని గయునితో చెప్పినాడు. ఇది గోపనమంత్రి వ్రాసిన విధమే పోరు ఘోరమైన సమయమున శివుడు వచ్చి “సీవు నేనను ఫేదంబు సెన్నులేదు, సమము మనకెంచి చూడగ సవ్యసాచి” అని శ్రీకృష్ణునితో చెప్పి అర్థమనుని జాచి “పారిజాతుడు మేమును శూరుడవని మెచ్చినాము సురపతి తనయా, కోరిన వరమధుగము” అనినాడు. అర్థమనుడు “గయునిగాచుట వర మింతె గరశకంత” యనినాడు. అంత సీళ్వయ్యరుండు పార్థునితో హరిని శరణము కోరుమనినాడు, అర్థమను దట్లు చేసినాడు. “సమ్ము గయ! నిన్ను గాచితి నయనే చూచి” అనినాడు శ్రీకృష్ణుడు. ఇది రామానామాత్యుని మార్పు. నాడెండ్ర వారి దానికంటే యిది మేలు. దీనికంటెను నాటకమున చేయబడిన మార్పు మేల్తరము. నర నారాయణుల యుద్ధము వలన జగత్పంచోభము వాటిల్లినది. దానిని ఈళ్వయ్యరుడు వారించవలయునుగాన ప్రత్యక్షమైనాడు.

యుద్ధమునకు సిద్ధపడిన వారియందును, హౌతుథాత్మకైన వానియందును తప్పులున్నావి, వానిని ఈళ్వయ్యరుడే సెప్పుగలడు. నిద్రష్టయుగా నిష్టివన మొన రించుట గయుని తప్ప. ఉద్దేశహర్షకముగాని స్వల్ప దోషమునకంత శీఖమైన ప్రతినఱానుట శ్రీకృష్ణుని తప్ప విషయ విచారము లేకుండ ఆశయ మొనగుట అర్థమనుని తప్ప. కనుక సంధి చేసికొనుట యుత్తమ పష్టము. ఇంతతో నాటకము ముగిసినను శ్రీకృష్ణుని ప్రతిని చెల్లలేదు. శ్రీకృష్ణునకు ప్రతిథాభంగము గలుగరాదు. ఆ ప్రతిని విషయమై శంకరుడు ఉక్కి చమతక్కుతి నుపయోగించినాడు. స్వయంభువుడైన శ్రీకృష్ణుడు నిజమునకు దేవకి వసుదేవుల తనయుడు గాడు “అర్థురాత్మక వధియంపక పోవుడునేని దేవకి వుణ్యమూర్తి వసుదేవునకున్ తనయండగానికన్” అని శ్రీకృష్ణుని ప్రతిన. గయుని వధియంచినను వధించక పోయినను గూడ దేవకి వసుదేవుల కతడు కుమారుడు గాడు. ఆట్టిచో వధించవలసిన యవసరమేమున్నది? ఇది శంకరుని వాదము. శ్రీకృష్ణుడంగికరించినాడు. ఇది నాటకోచితమై-అనొచిత్యము పొంతటోక మనో

హరముగ నున్నది. హూర్య కృతులయందలి అనోచిత్యములను సూక్ష్మదృష్టిని పరిశీలించి పాపారించి, నాటక రూపమున ప్రాతకడనే పోతపోసినాడు చిలకమర్తి.

గీర్వాడ రూపక మర్యాద ననుసరించి ఈ నాటకము నందలి నాయకుడు దీర్ఘారాత్మకు. ప్రభ్యాతుడు. ఈ నాటకమున శ్రీకృష్ణని దృథప్రతిత్యము నిరూపించబడినది అంగిరసము వీరమగుటచేత నా విషయ నిరూపణ మావళ్ళక మైనది. శ్రీకృష్ణని దృథప్రతి ప్రవచనమునకు కల్పించబడిన హేతువు స్వల్ప మైనది. అనగా దానికిది హేతువగుటకు శక్తము గాదు. ఈ లోపము మూల కథలోనే యున్నది. మార్పుటకు నాటక కర్త కవకాశము లేదు దీనిని వదలి నచో మిగిలిన నాటకేతివృత్తము నిఖిలబంధముగలదై యున్నది. ప్రథమాంక మున నాయకుని హూనికయు, ద్వితీయమున గయుని ఆరాటమును, తృతీయమున ప్రతినాయకుని ఆవీర్ణావమును, చతుర్థాంకమున నాయకుని హూనిక నుచసంహారించు ప్రయత్నమును, పంచమమున యుద్ధమును తత్కలితమును - ఒక క్రమము ననుసరించి నిరూపించబడినవి. సామాజికులకు జరుగబోవు విషయము తెలియినికండ అనుమాన చిత్రప్రవృత్తిని కలుగజేసి, హరాత్మరిణామ మును చూపించు నాటకము రక్తిగట్టునట్టు నిర్వ్యహించబడినది. ప్రథమాంక మున నాయకుని 'ఇంక నాఫలు గయు నుత్రమాంగమును ఖండన చేసేద చక్రదారలన్' అను వాక్యమును 'ఈ విధినద్దురాత్ము వధింపకపోవుయనేని దేవకీదేవికి పుణ్యమూర్తి వసుదేవునకున తనయుండ గానికన్' అను ప్రతినయు సామాజికులకు తత్రపాటు కలిగించును. యమునానదిని బృందావనమును దర్శించబడకు వచ్చుటలోని శ్రీకృష్ణని యుద్ధేశ మొకచీ. ఆటకు చేరిన తరువాత ఆర్థ్యము విడుచు సమయమున జరిగిన దింకాకచీ. దానికి ప్రతీకారము చేయబడకు కృష్ణదు చేసినది ఘోరమైన ప్రతిని. ఇది యెట్లు సెరవేరునో అను విషయమున ప్రాప్తకుల హృదయములు సందేహాలలో నూగును. గయుని గతికి అయ్యో పొపమని ఒక సిట్టార్గు విడచును. సృష్టించబలసిన వైచిత్రిని నాటక కర్త సృష్టించినాడు. ద్వితీయాంకమున గయుడు తన ప్రాణమును రక్షించుకొనుటకు ప్రయత్నము చేయును. ఆ ప్రయత్నమున నతడు దర్శించిన ప్రతివారును నతయము చెప్పగలవారని సామాజికులు తలపోయిచుండగా, నందుకు భిన్నముగ సన్నివేశము నిర్వ్యహించబడుటయు, ప్రాప్తకు లూహింపని ప్రతినాయకుడు నారథునిచేత సూచించబడుటయు, సామాజికులనచ్చుతా

య త్తచిత్తులను చేయచ్చుది. తృతీయంకమున నర్జునుడు “ఈ ప్రభాకర నిశాకరాదిగ్రహంబులు, భూమ్యకొశాది వంచభూతములు సాషులుగా నీ కథయ దానము చేసితి” ననియు, “ఎవరు వచ్చి నిన్ను విడుచున్న విడువ” నని గయునితో చెప్పుట. సామాజికులకు మండు జరుగోవు విషయము నూహించు శక్తిని మత్యపరచి స్థట్లులను గావించును. నాయక ప్రతినాయకు లిరువురును కావలనినపారు. జీవికా జీవుల వంటి పారు. పరస్వర విరుద్ధముగ, తచుంకరము లైన ప్రతినిలు చేసిరి. ఇరువురును ప్రతిఖ్లాపాలము చేయటయందు నిశ్చయము గలపారే. ఇక కథ నడుచు విధమేది? ఎవరు వీగుదురు? ఏమగును గయడు? ఫిని మూలమున రాగూడని వారికి వై రము వచ్చినది. అది ఎట్లు పరిణమించునో? సామాజికులలో నింత భావసంఘర్షణము కలుగజేసి తృతీయంకము స్థాయి నందుకొనినది. చతుర్థాంకమున ఆక్రూరాదుల రాయబార ప్రయత్నమును చూచి ఆర్థును కొకవేళ కృష్ణుని మాటల నాలకంచునేమోనని సామాజికు లూహించు చుండ, తద్విరుద్ధముగ పార్శ్వాడు నిరాకరించుట ఆద్యతావహ మగుచున్నది.

యుద్ధము తప్పనిసరిటైనది. దేవకిదేవి, సత్య, రుక్మిణి మొదలైన వారి యుద్ధపిరమణ ప్రయత్నములు వ్యుద్ధమగుటలో కృష్ణార్జునులకు పోరు నిశ్చయ మైనది. కానీ సామాజికులు దాని పర్యవసానము నూహించలేదు. వంచమాంకమున యుద్ధసమయమున శంకరుడు ప్రకృత్యమై వారిని వారించి శ్రీకృష్ణుని చేతనే గయని రష్ణింపజేయట, శ్రీకృష్ణుని ప్రతినను చమత్కారముగ సమగ్రించుట, ఆనంద ప్రతిపాదకమగు నుపసంహరమై సామాజిక మనోరంజక మైనది. నాటకమును క్రమాన్నిలనమును చేయటలో చిలకమురితివృత్తమును చక్కగా దిద్దుకొనినాడు.

ఇతివృత్తమును నెంత చక్కగ దిద్దుకొనినను తన పాత్రములచేత దానిని సిర్యహింప జేయలేనిచో కవి ఆశక్తత బయట పడును. చిలకమురితి విషయమునను చాలవరకు కృతకృత్యుడు కాలేదు. కానీ గుణములు లేక పోలేదు. ఈ విషయములను నాటకపాత్ర సృష్టిలో లీనమొనరించి విమర్శించెదను. నాటకములందు పాత్ర చిత్రణమునకే ఆవకాశమున్న దిగాని వర్ణనకు లేదు. ఈ చిత్రణము స్నాలముగా మూడు విధములు. (1) పాత్ర వాచికము, (2) పాత్ర చేత, (3) ఒక పాత్రను గూర్చి మరొక పాత్ర భావము. అసగా

పాత్రగతమైన వాచికము నందలి యుద్ధాత్రతవలనను, ఆయా సన్నివేశములలో స్వాధావానుగఱముగ ఆ పాత్ర చేయు చెప్పుల వలనను, ఆ పాత్రను గూర్చి మరొక పాత్ర చెప్పిన అభిప్రాయము వలనను, అపాత్ర చిత్రణము జరుగును. ఇది నాటకియ శిల్ఖమున అంతర్యాగము. ఈ నాటకమున ప్రధాన పాత్రలైన కృష్ణార్థసులు ప్రసిద్ధులు. అనగా వారి పాత్ర వర్ణనముగాని, చిత్రణముగాని వెనుకనే చేయటియన్నది. మహార్థులే ఆ పని చేసిరి ఆ దృష్టితో చూచినపుడు చిలకమర్త్రి ఆగజాలడు. కానీ వారు మనకు వ్యార్థపరిచితులైన కృష్ణార్థసులు కారని చూడవలయును. ఎట్లు చూచినను వారు కాకపోరు. కృష్ణార్థసులకు యుద్ధము ప్రారంభమగు వరకును ఆ రెండు పాత్రములను సహాయముగ నుద్దాత్రతను కోలుపోలేదని చెప్పవచ్చును. ప్రథమాంకమున తన బాల్యక్రిడలను కృష్ణుడే వర్ణించి చెప్పును. అందు కొన్ని ముఖ్యముగా వినవలసినవని చెప్పును. ఇది ఆంత సమంజసముగ లేదు. నిష్టివనము పదగానే యుగ్గుడై పలికిన భావము పీరోచితముగా నున్నది. ఇది ఎంత పీరోచితముగా నున్నదో 'ప్రతిని బాలింతు లోకమర్త్ర ప్రస్తుతింప' అనుట ఆంత పేలవముగా నున్నది. చతుర్మాంకమున దైవికవనమునకు పోయి తిరిగి వచ్చిన ఆకూరుని, ధర్మరాజుల జ్ఞమ సమాచారము లడుగసటలోని కృష్ణుని ఔత్సుక్యము వాని ఓందు ప్రమేమను వెల్లించేయచున్నది. ఆకూరుడు పార్వత్ని నిశ్చయము శెప్పిన వెనువెంటనే మామూలు మానవునివలె క్రుద్ధుడై తాను చేసిన మేలు చేతలను స్వరించుకొనుట, ఆ విషయమును విని శిన్నయైన సుఖద్రతో విరసోక్తులాడుట సామము చెప్పవచ్చిన రుక్మిణి, సత్యాగ్రహమలతో కటువుగా మాటాడుట శ్రీకృష్ణుని అఫప్రతితునిగా చేసినపి. కృష్ణుని యుద్ధాత్రత అంతయు భగ్నమైనది.

యుద్ధ సమయమున కృష్ణార్థుల వాగ్యాదము ఆ పాత్రముల పతనావస్థను సూచించుచున్నది. ఇతివృత్తమును సంత నిధిదముగా నేర్చాటు చేసి కొనివాడు నిర్వహణమున ఇట్లు పాడు చేయటి యేలన నాటక కర్తృకు పాత్రసృష్టి విషయమున దృష్టి లేదు. సుఖద్రతో ఆర్థునుని సంఖాషణ కూడ చాల తక్కువ స్థాయిలో నున్నది. దీరోదాత్రులైన కృష్ణార్థులు సామాన్య మానవుల వలె నున్నారు నాటకమున. ఇక గయుడు : ఆతధార్తుడు. ప్రాణము కాపాడుకొన వలయినన్న వాంశయే అతనిది. ఆతనా దీనాలాపములు కయి ప్రధానములు. మళీపురాధీశ్వరుడని చెప్పుట మూలమున తెలియుటయే

గాని, ఆ అదీక్యరత్యము వాని నరమునకు పట్టలేదు. చిత్ర శారతము నందలి చతుర్ధనుడు చాల నయము. అర్థనుని శరణ వేడినను చతురంగ బలములతో కూడి హాస్తినా పట్టణమునకు వచ్చినాడు. అర్థనుడు సహాయ మున్నును తాను గూడ తన బలముతో కృష్ణనితో పోరుటకు వచ్చినాడు. ఆటి ఒక సగరమునకు అధిక్యరత్యము గలవాని లక్షణము. అది గయునిలో లేదు. మిగిలినవారు సామాన్యముగనే యున్నారు. శ్రీకృష్ణని వేదుక చెలికాదు బహు అసందర్భమైన వ్యక్తి. ఇటువంటి విదూషకపొత్తును నాటకములందు ప్రవేశ పెట్టటి గీర్వాణమునను, అంగ్రమునను గూడ గలదు. ఈ రెండింటికిని కొద్ది పేదమున్నది. నాటకమున ప్రవేశించిన పొత్త ఒక పరమ ప్రయోజనమును సాధించవలయును. అది లేనిచో ఆ పొత్త ప్రవేశ మనవసరము. హస్యస్యాదన మనునది నాటక పరమ ప్రయోజనము గాదు. విదూషకుడు హస్యముతోచాటు నాటకేతి వృత్తమునకు సంబంధించిన మరొక ప్రయోజనమును సాధించవలెను. స్వప్నహసనవద త్త మందలి విదూషకు దట్టివాడు. మాళవికాగ్ని మిత్రము నందలి గౌతము దట్టివాడు. వసంతకుడు లేనిచో భాన నాటకమునకు పుష్టి యుండెడిగాదు. గౌతముడు లేనిచో కాఁడాసుని రూపకముండి యుండెడిగాదు. పొత్తము లనగా అట్లండవలయును. గయోపాఖ్యానము నందలి విదూషకుడు కేవల మప్రయోజకుడు. హస్యస్యాదకు దగుటయే వాని ప్రయోజనమందురా? అది యుదాత్తముగాదు. సహృదయ హృదయంగమము గాదు. రుక్మిణి, సత్య, దేవకిదేవి ఒకరి తరువాత నొకరు వచ్చి కృష్ణని అర్థనునితో సంధి గావించు కొమ్మని ప్రార్థించట కొంత పునర్తక్త దోషమునకు గురియగుచున్నదను దివాకర్తవారి యథిప్రాయము సవిమర్కము. వసుదేవుని ప్రస్త క్త లేదు. పునర్తక్త యటులుండ ప్రధాన కథాగతి కుంటుషడినది. సందర్భమున, సన్నిహితమంత యసందర్శముగా నున్నును ప్రవేశించిన పొత్తములు తమ యుదాత్తతను నిలుపుకొనిసివా యనిన అదియును లేదు ఈ త్రి జనమంతయు మగవారిని నమ్మరాదను విషయమున నేకకంఱలు. వీరికా సందర్శమున సమాధానమిచ్చిన కృష్ణ దత్తికరినుడు. ఒకరికారు తీసిపోలేదు. పంచమాంకమున యుద్ధ సంతరము శ్రీకృష్ణుడు చదువు “కుటిలాచారులు” అను పద్యముతో నాటక మంతయు చెడిపోయినది.

దార్శనాస్కృతిలను గెలుచుటకు తగిన పట్టి శత్రుములు పాండవులు సంప్రాదించిరో లేదో అని తెలుసుకొనగోరి యుద్ధము చేసినాడట కృష్ణుడు. ఇంత కంటే ఆసందర్భమైన వాక్యము రు నాటకమున మరియుకటి లేదు. నాటకప్రాణమునే హరించినది. పాతే సిక్కుగా నున్న వనుకొనుచుండ విషఖిందు వందులిడి నట్టునది. అమృతపు మెరుపుగల ఇతివృత్తమును పాత్రముల విషలిత్త హన్తు ములు పోతబోనినవి. పాత్రముల విషయమున నాటక కర్త కొంచెము జాగ్రత్త వహించి యుండిరచో రు గయోపాఖ్యాన ముత్తమ నాటక మయ్యేదిది. ప్రస్తుతమీ నాటకమున యుద్ధాత్తత లేక పోతుటయే పెద్ద లోపము. ఉషప్రతులు ఆంధ్ర దేశమున నమ్మిడు టోవుట నాటకముయొక్క గొప్పతనమునుబట్టిగాదు. ఆది నాటకము లేని కాలమగుటనుబట్టి. నేటికిని జనాదరణ పాత్రమయియే యున్నది గడా యనిన, ఆ నాటకమును ఆదరించుటకు, ఆనందించుటకు మాత్రమే తగిన సంస్కృతము జనతలో నున్నదన్నమాటి. ఇనసామాన్యము యొక్క ఆదరాభిమానములను బట్టి వాజ్యాయ గ్రగంథముల క్రైష్ణత్వమును నిర్ణయించరాదు. మన దేశమింకను ఆ స్తుతికి రాలేదు గనుక నిర్ణయించరాదు.

ఈక కైలి విషయము కొఢిగా ప్రాయిదును. బ్రహ్మవచ్ఛార్థము వంటి ఆ విషయమును చర్చించుట ఇట అప్రత్యుతము. చిలకమర్తై కైలిని గురించి కురుగంటి సీతారామయ్యగారు ‘నవ్యాంద సాహిత్య వీదులు’ పుట 42 లో ‘పీరికైలి చక్కని వైదర్పి రీతిగలది. అప్రయత్నం రసవంతముగా వుంటుంది. ఈయన సీసపర్యాలు శ్రీనాథుని పాటలే చాలావరకూ సమత కలిగి రసవంతంగా వుంటై పీరెళలింగం గారి కైలాటై పీరిది గూడా సౌలభ్యంకో గూడి వుంటుంది” అని ప్రాసినారు. ఈ యథిప్రాయము చాలావరకు సత్యదూరము కాదు. నాటకమున కైలిని గూర్చి చర్చించునపుడు వచనము, పద్యము అను రెండు విషయములను దృష్టిలో నుంచుకొనవలయ్యాను. ఇంత మైన మనః ప్రవృత్తిని, వివరణాత్మకమైన భావమును వ్యక్తికరించవలసి వచ్చినపుడు నాటకమున వచనమును వాడవలయ్యాను అందుకది కక్తము. ఆవేగముగల మనః ప్రవృత్తిని ఉదాత్తమైన భావమును వ్యక్తికరించవలసి వచ్చినపుడు పద్యమును ప్రాయవలయ్యాను. ఇట్లన్నందున ప్రతిచోట ఒకే పద్యమును ప్రాయరాదు. అనగా ఒకే భండమును. వృత్తాచిత్యమును పాటించుట ఒక శిల్పధర్మము. సంస్కృత వాజ్యాయకర్తలు దృక్ష్యకావ్యముల విషయమున నీ దృష్టి కలిగి

యుండిరి. శ్రవ్య కావ్యముల విషయమున చాలమంది శ్రద్ధ వహింపలేదు. రెండింటి లోను ఇది యవసరమే. దృశ్యకావ్యము అందు ముఖ్యము. రసానుగుణమైన రాగము వలనే వృత్తము గూడ నుండవలయును స్వీత్త తిలకమను ఇగంత మున ఛేమేంద్రుడి వృత్తాచిత్యమును దరించెను.

“కావ్య రసానుసారేణ వర్ణనానుగుణి సద
కుర్మీతస్వర్య వృత్తానాం వినియోగం విభాగవిట్
సువర్జార ప్రబందేషు యథా స్తాననిచేషినామ్
రత్నానా మివ వృత్తానాం భవత్యత్యధికా రుచిః”

అని ఆతని అభిప్రాయము. రసానుగుణముగను, వర్ణనానుగుణముగను వృత్తమును వ్రాయవలయును. ఉచిత ముట్టమున నుచిత వృత్తమును వాదపలయును. అప్పుడు దాని రుచి యుండును.

గయోపాభ్యాస నాటకమున, నాందీ భరత వాక్యములతో కలుపుకొని 208 పద్యములున్నవి. ఇన్ని పద్యములు పాదుటకు రాష్ట్ర శక్తిగల సటకులు గావలెనని కొండ రనపచ్చను. నేడది యమానుషమనిగూడ అనపచ్చను. అనగా నేచి మానవుడు కేవల మల్పక్కుడు, అసమర్థుడు అని మరికొండ రన పచ్చను. ఎవరేమన్నను ఈ నాటకమున 208 పద్యములున్నవి. ఇవన్నియు, నాటకమున కుచితముగా నున్నావా? లేవా? అనునదే మంకు సంబంధించిన ప్రశ్న. ఇందు కవిరాజ విరాసితము 3. లయ్గాహి 1. ఉత్సాహ 1. మాలిక 2 పద్య ములు, మహిసుద్గుర 1. మిగిలినవి సామాన్య వృత్తములు. ఈ వృత్తాచిత్యమును విమర్యించునపుడు “శ్రీకృష్ణని ప్రాతము ధరించుటకై యుద్ధేశింపబడిన వారు పద్యములు చదువగలవారగుటచే నేనా ప్రాతమునకు పద్యములు వ్రాసితిని”* అను చిలకమత్రి వారి అభిప్రాయ రహస్యమును గ్రహించ వలయును. నాటకా వసరమునుబడ్డికాక సటకులనుబడ్డి పద్య రచన చేసినాడట! ఇంసువలన నుచితముగాని పలుచోట్ల పద్యములు వ్రాయబడినట్లు సాష్టము. శిల్పదృష్టికి ఇదియొక లోపము. చిలకమత్రి యా లోపమును గమనించినాడు. కాని సటకులనుబడ్డి

ప్రాయవలసి వచ్చిన దినములల్సి. కనుకనే వారి నాటకములలో ఆస్తానప్రతితము త్రైన పద్యములు గలవు. ఈ నాటకమున సముచితస్తానమున ప్రాయబడిన ఉచిత వృత్తములను గమనించిన చాలును. మునుమందు విశేషవృత్తము లుచిత స్తానమున నున్నవేమో పరిశీలించ వలయును. మొదటి కవిరాజ విరాజితము ప్రస్తావన భోనిది. వసంతమును గూర్చి నటి పాడినది. గానాసుగుణమైన ఆరోహవరోహాణములా భందమున నున్నవి. ఒక వేగమును ఆ భందమువనున్నది. కనుక 'నవ నవ మంజు కిసాలయ పుంజము ...' అను పద్య ముచిత స్తలముననే యున్నది. నాటక మాదుటయందు సూత్రధారున కెంత యొత్తుక్కు మున్నదో నటికిని అంత యున్నది. తదొత్తుక్కునుగుణముగను ఆ పద్యమున్నది. మిగిలిన రెండును యుద్ధ ప్రారంభమున కృష్ణార్జునులు చదివినవి. పంచమాంకమునందలి యూపర్యుర్యయము పీరోచితముగా లేవు. అర్ధనుని బెదిరించుట కృష్ణని యుద్ధేశము. తన నిక్షయమును విడునాడనని చెప్పుట పార్థని యుద్ధేశము. యుద్ధసమయ మాసన్నమైనది గనుక ఇదువరకును ఆవేగమున్నది. దానిని మాత్రమే ఆ పద్యములు వ్యక్తికరించును. అంతవరకే అట వాని యొచిత్యము.

ఉత్సాహమాలిక ప్రపంచమును కౌశికుని సూర్యస్తవ మట్టమున ప్రాయించినది. ఆ విదూషకుడు నిరంతర ముత్సాహించే. అతని భావములను కొండెకోనంగి భావములే. అట్టి యుత్సాహము, అట్టి భూవములు గలవాని నోటినుండి ఆ మాలికను పలికించుట ఆత్మయంత ముచితముగా నున్నది. పాత్రకు తగిన భావము, భావమునకు తగిన భందము అట నిరూపించబడినది. మహాస్నగ్ర పథచమాంకమున నున్నది దుర్మోధనుడు ససైన్యాడై వచ్చుచున్నాడని తటు దెరింగిరించిన వెంటనే క్రుష్ణుడై పీముడు. శ్రీకృష్ణనితోకలసి తమ్ము వధింపవచ్చుచున్నాడని తలచి. ముందు దుర్మోధనాదులను చంప నుద్యుత్తుడగును. ఆ ఘట్టమున పీముళి నోటి ఆ మహాస్నగ్రహవృత్తమును పలికించినాడు చిలకమర్తిస్నగ్రర పీరమున కుచితమైనదే. భందమునకుతోడు ఖాషగూడ తగినట్టుండవలయును. ఇట పట్టిప్పమును, పరుషమును బణ శబ్దజాలము నుపయోగించవలయును. చిలకమర్తి ఆ పని చేయకేడు. సౌప్రతికపర్వమున జరిగిన ఆ ప్రశయసందర్భమున తిక్కన మహాస్నగ్రరలు ప్రాసినాడు. అవి పట్టిప్పములును, పరుషములును. ఈ నాటకమున లయగ్రాహి యెక్కుడున్నదండెని? ప్రథమాశ్వాసమున ప్రవేశించిన శ్రీకృష్ణుడు బృందావన రామణీయకమును వర్ణించ పద్యమది.

వసంతద్రువలెనున్నది సమయము. సమయాచితముగనే యున్నది. ఆదిపర్వమున చేసినువసంతవర్షమ సంపర్వమున నన్నయు లయగ్రాహివృత్తములనే వాడెను; ఇవిగాక (నాటకమున సన్నిహితానుగుణముగన్న పద్యములు కొన్ని కలవు) ఏని నన్నించెని విషాంచుట యునవసరము. ప్రతమాంకము 1. “జలనిదులింకు గాక”. 2. “తఁ విధిస్తదురాత్ము”. దీటీయాంకము 1. ‘ముందిరములు విశ్వాన మయములచటి”. 2ఁ “బలి యెగేమున్దించే”. 3. “చెలివై చుట్టుమలై”. 4. “నా మనోహరు గాచి నన్న రక్షింపరే”. తృతీయాంకమున 1. “నిటలాటుం డిషుడె తీ వచ్చినసు” 2. “నలినగర్యనికన్న నారాయణుడు తాను.” చతుర్థాంకమున 1. ‘ఉన్నాడా గయుడిష్టు.’ 2. కలసైనం రలపోయలేదు.” పంచఫూంకమున 1. “తాలుడో ల్రన్ రాజు రాజు.’ 2 “నేనే శ్రీహరిపంశ సంభవుడనేసి.” 3. “నేనే సర్వజగస్సియామక.” 4. “పాదియు పంటయు గలిగి.” ఇట్టవి మరికొన్ని యుండవచ్చును. ఎట్టెన్నను అస్తానపతితములైన పద్యములు చాలయున్నవి. వాసికలఁ నాటకమునకు గౌరవిషయమున లముత్యమే వచ్చినది. ఈ నాటకమునందలి పద్యములందు ప్రసన్నతయున్నది. గాంపిర్యములేదు బావుకతయు తక్కువ. ఉన్న పద్యములున్న ఆవి పూర్వు కృతులనుండి గ్రహింపబడినవే. క్షురుగ్రథివారు చెప్పినట్టు ఈ నాటకమునన్న పద్యశైలి పై దర్శిరీతిగలదియే. ఈ, నాటకమునందలి వచనక్రతియు ఆరీతికి సంభంధించినదే. దీర్ఘమైన వాక్య రచన, ప్రామాణిక గ్రాంథిక రచన నేడు కొండరకు క్లిప్పముగా నుండవచ్చును. ఐనను ఆ వచనము సార్వులికముగా నొక చమత్కారమును నిముడుకొనినది గాని, ఉదాత్తత పొంతపోలేదు. ఈ విషయమును నేను పొత్తబిత్తణము నిరూపించు సందర్భమున చెప్పినాను.

చిలకమ్ త్రివారి నాటకములలో నిది యుత్తమముగాదు. నాటకముల రచన ప్రారంభించబడిన క్రొత్తతో ప్రాయభింబిన బృహన్నాటకమిది. ఆంద్ర నాటక వాజ్ఞాయ నిర్మాతలలో చిలకమ్ త్రికి యుత్తమస్తానమున్నది. ఆ యుత్తమత్క్యము నాతదు పొంపటకు ఈ నాటకమొక పెద్ద మెట్టు. కనుక దీని నింతగా విమర్శింపవలసివచ్చినది. ‘నా నాటకములలో గయోపాభ్యానము లైష్పమని ప్రజాభిప్రాయపద్ధతుదురు. ప్రసన్నయాదవము లైష్పమని నా యభిప్రాయము’* ఆని చిలకమ్ త్రియే ప్రాసికానెను.

* మా స్వీయచరిత్ర, పట. 258.

6. ధర్మవరమువారి విషోద సారంగధర

ఆంధ నాటక పితామహులును, కీర్తిశేషులును ఉన శ్రీ ధర్మవరము రామకృష్ణమాచార్యులవారిచే సీ నాటకము ప్రాయఱడినది. ఇందైదంకము లున్నవి. ఈ క్రిందిది కథ:

రాజనరేణుడు మాచవరాజు. ఆతని భార్య రత్నాంగి. తమ్ములుడు సారంగధరుడు. తదుద్యమమరక్త కస్యల నన్యేషించుకొలుకు దేశ దేశములకు ప్రాప్యుణుల సంపిలాదు రాజనరేణుడు. వారు దెబ్బిన కస్యల చిత్రపటము లలో విదర్ఘరాజవుత్తి చంద్రకశ, భోషరాజ కుమారి చిత్రాంగియును సౌందర్య వశులను నిర్మయము జరిగినది. అందు చిత్రాంగి ద్వగ్ర తాంబూలము. సారంగ ధరుని జిత్రపటమున దర్శించిన నాటనుండియీ జిత్రాంగి వానిపై వలవుగాని యుండెను. కానీ రాజనరేణుడు డామె సౌందర్యమునకు ముగ్గుఁడై చిత్రాంగిని దాను వివహమాది, కుమారుడైన సారంగధరునకు జందకశను బరిణయము గావించెను. చిత్రాంగి మనసు మాత్రము సారంగధరుని నుండి నురలిందు.

కాలము గడచుచున్నది. రాజు మృగయావిసోదియై బయలు వెదలెను. సారంగధరునకు జాపురముల యాట యసిన బ్రాణము. ఆతఁ దొకనాదట్లు పాపురముల నెగురవేసి యాడుచుండగా నా పాపురము పోయి చిత్రాంగి నగరున ప్రారెను. ఆమె దానిని బంధించెను సారంగధరు డామె ప్రాసాదమున కరిగి పాపుర మిమ్మనెను ఆమె యదను జూచుకొని, సరససల్లాపములు మొదలించెను. ఆతఁడు చకితుడైనాడు సీతులు పెక్కు పేర్కునినాడు ఆమె కవి వినిపించ లేగు. మరులు రేకెత్తి సర్వమును ద్వయించి వానిని కొగలించుకొనుటకు యత్నము చేసినది. నిగహించుకొని సారంగధరుడు వెదలిపోయినాడు. అది యామె క్రూగహ హేతువైనది. మృగయ ముగించుకొని రాజరుదెంచినాడు. దుఃఖాతిరేకమునఁ జిత్రాంగి, సారంగధరుడు కాముక కేళి కుతూహలమునఁ దన మందిరమున కరుదెచినా దసియు, బలిమి యెన్నిస్థినా దసియు జెప్పి రాజనరేణుని మామ' అని సంభోధించినది. రాజు నమ్మినారు. సారంగధరుని

బంధించి, న్యాయము విచారించి, కాలు సేతులు ఖండించవలనినదిగా నాళ్ళ యిచ్చి నాడు. తలవరులు రాజుళ్ళ ననుసరించిరి.

రాజునరేంద్రుడును, చిత్రాంగియు ఈయనించిరి. నిద్రలో జిత్రాంగి కలవరించినది. రాజునకు సర్వ మెఱుకపడినది. ఆమెను నిద్ర నుండి మేలోక్కలిపి విషయము గద్దించి యడిగినాడు. ఆమె నోరె త్తలేదు. కుమారుని కొఱకు నడవికి పరుగె త్రినాడు రాజు. కదపడి చూపు చూచుకొనినాడు. సారంగదరుడు మరజించినాడు. పురోన్ముఖుడైనాడు రాజు. ఈడున గాని పరిణయమువలన యనర్థములను బేరోక్కని 'ఈడుగాని వివాహ మెందును దగదు" అని దుఃఖాత్మావులలో రాజు నిష్టక్కమించినాడు - ఇది నాటకేతి వృత్తము.

ఈ కథ యితఃహార్యమే పలువురుచే ప్రాయఱడియున్నది. 15 వ శతాబ్దమునకు బూర్యమందున్న గౌరవ ప్రతముడు. అతడు ప్రాసిన 'నవనాథ చరిత్ర'మును బ్రాహ్మణ మాచ్యాసాంతమును, ద్వితీయము మొదలును నీ కథ కలదు. 17 వ శతాబ్దపు బూర్యార్థమున నున్న చేమకూర వేంకట కవి ద్వితీయుడు. ఇతడు "సారంగదర చరిత్రము" ప్రభందముగా ప్రాసినాడు. తరువాత జాకాల శంతుదాసుండను వాడి కథనే ద్విపదగా ప్రాసినాడు. కూచిమంచి తిమ్మ కవియు నీ కథను ప్రాసినట్లు శ్రీ దిపాల పిచ్చయ్యాంత్రిగారు పేరోక్కని యున్నారు.

శ్రీ కోరాడ రామకృష్ణయ్యగారు తమ 'నవనాథ చరిత్ర పీరిక'లో సారంగదరుని చరిత్రమును బోలిక కథల కొన్నించిని బేరోక్కనిరి. అవి పరస్పరము సామ్యము గలవియే. మహారాష్ట్ర భాషలలోనున్న 'కృష్ణాగరుడి'ని చరిత్ర నామ పేదములో మన సారంగరుని కథను బోలియున్నది. శ్రీ వెదము వేంకటరాయ శాంతిగారు తమ సారంగదర చరిత్ర పీరికలో నుదాహరించిన తువేశ్వరుడను రాజునకు . కలిగిన సంతాసము - చంద్రావతి, శోభావతి అపువాని భార్యల చరిత్రము చాలవలకు సారంగదరుని కథయే. కన్నడ భాషలలోనున్న కుమారరాముని కథ సూద నించుమించుగ . సారంగుని కథవరెనే యున్నది. ఈ కథ ఉన్నిటియందును వోకరాజు ఇరువురు భార్యలు. పెద్ద భార్యకు గుహ

రుదు. రాజు చేసి సమయమున కారణాదతరములచే నాకుమారుడు రాజు చిన్న బార్య యంతపురమున కరుగుట, ఆమె వలచుట, ఇత్తేడు నిరాకరించి నిరసిం చుట, ఆమె తర్తతో గల్పించి చెప్పుట, రాజకుమారుని కాలునేతులు ఖండిం పించి చంపించుట, తప్పక యున్నది.

తెనుగున సీకత భార తాయిధీకరణమునకు గారణ భూతుడైన రాజు రాజనరేంద్రున కటుగట్టుబడినది. గౌరవ ప్రాసిన కతయందు స్తులము మాళవ దేశము దాజధాని మాంధాతపురము. చేమకూర వేంకట కవి సంశయాస్నద ముగ ప్రాసినాడు. రాజనరేంద్రుడు దని ముందు పేరొక్కనినాడు. తరువాత-

మహిని రాజనరేంద్రుడు మాళవపతి
రాజరాజనరేంద్రుడు రాజరాజు
ననుగు బేరెన్నికకు నెక్కు యతిశయల్లు
నింద విశవుందు రాజుమ హేంద్ర విశుడు.

ఆని ప్రాసినాడు. మాళవపతి యని పేరొక్కనుచ రాజుమ హేంద్ర విశుడని చెప్పుట, వానిచే రాజరాజ. నరేంద్రఉధనియు రాజరాజనియు బేరెన్నిక గన్న వానిగా నిరూపించుటకు బట్టి వేంకటకవికి యూ విషయమున సింహతమైన యథి ప్రాయములేదని చెప్పువచ్చును. కతను నాంద్రదేశమునకు సంబంధించినదిగా జీర్తించుటకుదగిన యత్నము కొంత వేంకట కవిలో నున్నది. పీనికి కొంచము తరువాత వాడైన కాకునూరి అప్పకవి తన లషుగ్రంతమునకు బీరిక ప్రాయుచు “గ్రంత ప్రభావ” ముగ్గదించు సమయమున ‘రాజరాజనరేంద్రు తనుఱు దార్య సథుఁడు సారంగదరుడు’ ఆని పేరొక్కనినాడు. ఈ రాజరాజనరేంద్రుడు తార తాంద్రీకరణమునకు నన్ను య్యును సభ్యుర్దించినవాడు గాక పురోకుడు గాఁడు. అప్పకవి మతము ననుసరించి వానికుమారుడి సారంగదరు దనవలయును, ఇంతకు బార్యమే బాలబాగవత కర్త దోసేరు కోసేరునాథకవి కృతిపతి వంశా తారవర్ణనాసందర్శమున ‘విమలాదిత్యుడు భానుమతియందు రాజరాజనరేంద్రుని గనె సచియు, ఆతడు రాజుఫ హేంద్రవర మను పేర నొక పట్టణము గడ్డించి యదియే రాజధానిగా వేంగి దేశమును భాలించెనసియు, వాని కుమారుడే సారంగదరు తనియు ఆతడు ‘అస్తకి బినతలియైన చిత్రాంగి, చేసిన యాపద,

జెచ్చెర గడచి, యనముఁడై చౌరంగి యను సిద్ధుడయ్యు' అని వ్రాసియున్నాడు. కూచిమంచి తిమ్మకవి యిం సారంగదరుని కథ గోదావరి యొద్దున రాజపుహేం గ్రదవరముననే జడిగినట్లు సృష్టముగా వ్రాసి యున్నదట. కనుక సీకథ కాంధ దేశమతో నవినాభావ సంబంధ మేర్పాటు చేయవలయునన్న ప్రయత్నం మందరిలోనను గలదు.

ఈ కథ యొక్క పుట్టు పూర్వోత్తరము లాలోచించెదము. ఈ కథ కల్పితమే గాని యధార్థమాడు. యధార్థమే యైనచోఁ బైన నిరూపింపబడిన సందిగ్ధత యుండదు. కల్పసకును నొక కారణ ముండవలయును. ద్రావిడులలో మేనమామ కూతు నుద్యమామగుట విధి. ఇది యనాది సిద్ధము. వరుడు జాలుఁడై యున్నప్పుడు యుక్త వయస్సు వచ్చిన యా వదుపును నా జాలుని తండ్రి వివాహమాడి యామెతో సంసారము చేసి సంతాసమును గనును. తన కుమారునకు యుక్తవయస్సు రాగఁనే యామెను నామె సంతాసమును గుమారున కప్పగించును. నాచెనుండి యామె యితని భార్య. ఆ సంతాసము వారి సంతాసము. ఇందుకుఁ బ్రోదృగ్లకముగా బ్రోను దొర తన నిఘంటువున 'కోడలు' అను శబ్దమునకు 'చిన్నబార్య' (కోడి=చిన్న; అలు=బార్య) యనియు, మామ యను శబ్దమునకు భర్త యనునది యర్థ మనియు వ్రాసెను. తమిళ, కన్నడ, భాషపలలో 'మగన్' అనగఁగఁ గోధుకని యర్థము. మనకు మగణసగఁ భర్తయని యర్థము. కొరంతకాలము కుమారుడుగఁ నుండి తరువాత యతడే భర్తయగు నాచారమున్న యా మన ద్రావిడులలో 'మగ' శబ్దమును భర్త యను నశ్శమును గొందలు కుమారుఁ దను నశ్శమునను వాచుచున్నాడు. ఈ సంప్రదాయ మాత్రరాహులైన యార్యులకు నచ్చి కాదు. వారి నాగరికతా సిద్ధాంతములకు నిది నిందయము, నూచ్చనము. "మాత్రుల కన్యోద్యమః నింద్యః" అని వారి ప్రచారము. ఇట్టి ద్రావిడుల యాచారమును నిరూపించుట కార్యులు కొన్ని గాఢల నల్లి యుండురు.

ఆట్టి కథలలో నీ సారంగదరుని కథ యొక్క యుండును. ఈ కదయం భార్య సంప్రదాయము చెప్పి ద్రావిడులను సంస్కరించు ప్రయత్న మున్నది. బహు భార్యలను గలిగి యుండుట దొసగు కాదు. తండ్రి భార్య లందలును గుమారునకు దల్లివంచేవారే. వారియందుఁ గామేచ్చ భోదమరాదు అసలు పర

శ్రీ జనమందే యట్టి దృష్టి కలుగరాడు. ఆ దృష్టి తప్పణము శిక్షింపటిలద వల యును. ఈ కత యందదే జరిగినది. సారంగధరుని పినతల్లియే యతనిని గామించినది. అతడు నిగ్రహించు కొనినాడు. ఆమె తన బ్రత్తతో గల్పించి చెప్పినది. అతడు సహాంచలేక కుమారుని కాలు సేతులు ఖండించించినాడు. ధార్మిక ప్రవృత్తిగల సారంగధరుడు శిక్షింపఁ బడినచో ధర్మమే శిక్షింపటిది నట్లు. ఆర్యమహమునకది విరుద్ధము. కనుక సారంగధరునకు దిరిగి కాలు సేతులు వచ్చినట్లు చిత్రించుట జరిగినది. ఈ కథా నీర్మాణము నందలి భావము వ్రదావిద సంస్కరణమున కుపస్కరకముగా గల్పింపఁ బడినది. ఈ కథను నుత్తరదేశ సంబంధిగానే వారు చిత్రించి యుండురు. ‘మహాత్ముల కతలను, మహా పురుషుల తీవీతములను దమ తమ యథిజనములకు ననువగుచో నన్నయము లకు నటుకు పెట్టుకొని యానందించుట మానవ స్వభావ’ (శ్రీ దీపాల పిచ్చయ్య శాస్త్రి) మగుట మన యాంధ కవులు దానిని రాజరాజ నరేంద్రున కంటగట్టి యుండురని తలఁచుట సమంజసము.

నవనాథ చరిత్రము నందలి కద. . రాజు రాజుమ హేంద్ర విశుదు. అతడనపత్యుడు, శివుని గూర్చి సేవించెను. స్వప్నమున శివుడు ప్రత్యుషమై పట్టపు దేవియైన రత్నాంగికి సుతు దుర్యివించు ననెను ఆమె గర్భాలన యైనది. కుమారుని గన్నది, అతని పేరు సారంగధరుడు. యోవస్క్రాప్తియైన దాతనికి. మూర్ఖర రాజుపుత్రియైన మంగళాంగితో బరిజయ మైనది. ఒకనాడు రాజు మ హేంద్రుడు వేటాడుట కదవికి బోయెను. సారంగధరుండు పావురముల యాట యాడుచుంచెను. అతఁ డెగురవేసిన పావురము రాజుమ హేంద్రుని భోగ సతి చిత్రాంగి యంతపురమున ప్రాలినది. దానిని దెచ్చుకొనుట కాతడుయైకు దాయెను. సుబుద్ది వారించెను. అతఁ దాతని మిత్రుడు. సారంగధరుడు వినకి వెళ్ళును. చిత్రాంగి లానిని శృంగార క్రీడకు దించుటను యత్నించెను. అతడు తిరస్కరించెను. ఆమె బెదరించినది. లాభములేదు.

తరువాత రాజుదెంచెను. చిత్రాంగి సారంగధరునిపై నేరారోపణ చేసి చూపినది. రాజుగ్రహించినాడు. సారంగధరుని బంధించి నఱుకుట కాళ్ళ రుచ్చినాడు. మర్మతి మతిమంతు దాలోచించవలసినదిగా గోరినాడు రాజును. కాని లాభము లేకపోయనది. సారంగధరుడు శిక్షింపఁ బడినాడు. శిష్టనులోంది

విలపించు సారంగదరునకు నాకాళవాణి వాని శూర్య కథను జెప్పినది. అంత మత్స్యందుడను సిద్ధుడై రాకుమారు నార్తనాదము విని వచ్చి తన మహిమ వలనే గాలునేతులిచ్చి సిద్ధులలో గలుపుకొనెను. చేమకూర వేంకటకవియు నీ కథనే గ్రహించెను. చిత్రాంగి రాజుగారి 'బోగ కులీల శిరోజూ తిలకము' అనియే వ్రానెను. సారంగదరుని భార్య పేరు మంజువాణి యని మార్చెను. కాని 'మూర్ఖ రాదిపు గారాబు గొమూర్తె' గానే యుండెను. భాటాల శంఠు దాసుడు మాత్రము కొద్ది మార్పు చేసినాడు. సారంగదరునకు వివాహము చేయుటకు గన్యుల నన్మేషించుచుండగ, చిత్రాంగి చిత్రపటము రాజు దేశ్తే బిడినది. రాజుమెయందు బద్దునురాగుడై ఖద్దమను బంపి వివాహకార్యము నెఱవేర్చి చిత్రాంగిని తన భార్యగా జేసికొనినాడు. చిత్రాంగి తాను చూచిన చిత్రము సందర్భిల వాఁ కీ రాజుమ హేంద్రుడు కా కునికి సందేహాంచి చెలిక త్రైలవలన సత్యమెత్తిగి సమయమునకై నిరీక్షించుచుండెను అని వ్రాసి, తరువాత వెనుకబే కథలవలనె కలిపెను. కూచిమంచి తిమ్మకొయ్యు జిత్రాంగి రాజు రెండవ భార్యగనే చిత్రించెనట.

ఇంక బ్రహ్మకృతము. శ్రీ రామకృష్ణమాచార్యులపారు నవనాథ చరిత్ర, సారంగదర చరిత్రము లందలి కథనే గ్రహించిరి. కొన్ని మార్పులన్నమించిత్రాంగిని రాజుగారి చిన్నభార్య యనిరి. ఆమె బోసరాజు పుత్రికయని పేర్కొనిరి. సారంగదరుని భార్య పేరు చంద్రకళ యనిరి ఆమె విదర్శరాజు పుత్రికయట. రాజుజ్ఞాపేతే గాలు నేతులు నఱకణిన సారంగదరుడు శూర్య గ్రంథములందువలె నిందు దిరిగి బ్రతుకలేదు. కనుకనే ఇది విషాద సారంగదర యైనది విషాద సారంగదర యనునది విషాదాంతమైన సారంగదరుని చరిత్ర యనుట. ఈ విషాదాంతమను శబ్దము 'ట్రాజెడీ' అను నాంగ్ శబ్దాంతముగా నుపయుక్తము. 'ట్రాజెడీ యనునది గ్రికులనుండి యాంగ్లేయుల కెక్కునది గ్రికు వాజ్యయమున ట్రాజెడీ చరిత్ర విచిత్ర గతులలో గమ నించినది. ఆంగ్లమను నది భిన్నగతులు బురోగమించినది. షైక్షియుల కాలమున దానికాక స్విరత్య మేర్పడినది. వాజ్యయము మానవ జీవిత ప్రతి వింపము. ప్రాందవ మానవ జీవితమునకును బాణాత్ముల జీవిత విధానమునకును జాల యంతర మున్నది. ఆదే వాజ్యయమును బ్రతించినది. ప్రాందవ వాజ్యయము ధర్మపతిష్ఠాపనమున కేర్పడినది. ధర్మమనకు విషాదాంతత్వము

పట్టదు. కనుకనే యార్యవాజ్గ్యయమున నదిలేదు. సాంఘికములైన నీతి నియమములే ధర్మమునందలి యంకములు. ధర్మస్థాపన కావ్యమనిన యొక విధి. అది కావ్య ప్రయోజనములందొకటి'. ఎల్లి క్లిప్పపరిస్థితులయందైనను ధర్మమునకే విజయమని మానవ విశ్వాసము. అది భంగింపబడగూడదు. ఇది భారతీయుల నరమున కంటుకొనిన భావము ధర్మ వ్యతిక్రమమును వారు సహించరు. అథర్వ విజయము వారికి నరకతుల్యము. కావ్యమునకు నాయకుడు కాదగినపోఁ దుదా త్రత గలిగి యందవలెను. అట్టి వాసిగార్త ట్రాజెడీ కారాదు. ఇది సిద్ధాంతము. పాశ్చాత్య పద్ధతి వేఱు. అనగా జీవన పద్ధతిగారు, దానిని దర్శించు పద్ధతి.

మానవుడు పరిపూర్జ్ఞ జ్ఞానము కలవాడు గావలెను. ఎంత పరిపూర్జ్ఞ డైనను నోక లోపమండక తప్పదు. దాని వలన వాని పరిపూర్జ్ఞత యంతయు నశించును. చివరకు వాడును నశించును. కనుక జనులు జ్ఞాగరూకులై దానిని గూడ సమరించు కొనవలెను. లేనిచో బతనము తప్పదు. ఈ నగ్నసత్క్య నిరూపణమునకే వారు ట్రాజెడీలను సృష్టించినది. సత్క్య మే వాజ్గ్యయమునందైనను నిరూపింపఁ బదవచ్చును. అంగ్ర వాజ్గ్యయ పరిచయ మేర్పుడు వఱకు నిట్టి పద్ధతి మనకు లేదు. నే దేర్చినది. దీనికి హేతుభూతులు శ్రీ రామకృష్ణమాచార్యుల వారే. ఏరితో పాటు శ్రీ శ్రీనివాసరావుగారు గూడ.

ట్రాజెడీ యనఁబడు నీ నాటకమునకు సిద్ధి పాశ్చాత్య విమర్శకుల దృష్టిని, కలుగునో కలుగుచో పరిశీలించవలయును, The Tragic hero is a person neither eminently virtuous or Just, nor yet involved in crime by deliberate vice or Villany but by some reason of human frailty. (ARISTOTLE) ఇది యొక నిర్వచనం అంగీకరించక తప్పదు. నాయకుడుదా త్రత కలిగియండి మానవ సహజమైన యొక దౌర్ఘటముచేత దోషనిర్వహణమునకు మొగ్గవలెను. దీనిని నిర్వహించుటలో నిరుత్తెనుగులున్నవి. నాటకములోని ప్రాతలలో నోకదానితో నాయకునకు విరోదము కల్పించుట మొదలేది. నాయకుని మనస్సు నందు విరుద్ధ భావద్వయ సన్నిహిత సంఘర్షణ ప్రతిపాదనము ద్విశీయము. ఇది యుత్తమము. పేర్కుయరు ట్రాజెడీలయం దిదియే యనుస్సుతము. నాయకుడి నాటకమున

సామాజికుల సానుభూతికి బ్రాత్మై నాటకసిద్ధికి గారకుడు కావలెను. అందుకు దగిన యుదాత్తత - చిత్త సంఖోథము ప్రదర్శింపబడవలెను. ప్రాజెడికి సంబంధించిన మూలసిద్ధాంతము. ప్రకృతము విమర్శనియైన 'విషాద సారంగదర' నాటకమున నాయకు డెవరు? - 'ఈ నాటకము నందలి ముఖ్య ప్రాతలు' అనుచోట 'రాజనరేంద్రుడు - కథానాయకుడు' అని వ్రాయి బడియున్నది. నాటకమున కుంచిన సామమును బట్టి సారంగదరుడు నాయకు దనవలెను. అతనిలో నాయకుని లాషణములు లేవు చైతన్యములేని రాతి భొమ్మె వలె నున్నాడతఁడు. అతనిలో నొక యుదాత్తత లేదు. చిత్త సంఖోథము లేదు. ప్రధానాంకములే తోపించినవి. ఆ పొశ్చరము లాట - చిత్రాంగి విషయ మున్ములకు జీవ్యకుండుట - సంతపించిన ధాని నసుభవించుటకు సిద్ధపటుట - సారంగదరుని నాయకునిగా జేయుట లేదు. కేవలము మనో నిగ్రహము గల వాడుగా గనిపించుచున్నాడు. మనోనిగ్రహము మానవ సహజమైన యొక బలహీనత గాదు. అంగ్గము నందలి ప్రాజెడిలలో నిస్ట్రో నాయకుడు కానరాడు

నాయకుని మరణమే ప్రాజెడి కాణాలదు గనుక నాటకమున సారంగదరుడు మరణించినను, ఈ నాటకమునకు ప్రాజెడితనము వట్టదు. కనుక సి నాటకము ప్రాజెడి కాదు. సామాజికుల సానుభూతికి సారంగదరుడు ప్రాతుడు కాడు. యథార్థమును వాకొన నేరక పోవుట సారంగదరుని పతనమునకు హేతువై నది. సామాజికులకు నాయకుని యందలి యా బలహీనత యుదాత్తముగా గనుపించుటలేదు. కనుక, నాయకుని యంద సామాజికులకు గరుడ భొడముటలేదు. అనుగా, నతనిలో ప్రాజెడికి దగిన నాయకుని తనము లేదు. నాయకునిలోనే యా తనము లేనవుడు నాటకమునం దుండకుండుటయును సహజము. ఈ నాటకము ప్రాజెడి కాదు. ఒకవేళ సారంగదరుడే నాయకు దనియు, మరణించినాడు గనుక ప్రాజెడి యనియు ననుకొనినచో, నీ నాటకము పంచమాంకము 53 అనుంధమున "మురారి దానవ విరామ కేళవ" అను గేయము పాఠి సారంగదరుడు మరణించుటతో సమాప్తము కావలయును. కాని నాటక మట్టుగాక కొంత ముందునకు సాగినది. అందు రాజనరేంద్రుని ప్రాతప్త హృదయంతర్గత భావ వ్యక్తికరణము ఇరిగినది.

కథానాయకుడు రాజనరేంద్రుడును పట మొకటున్నది. హర్షరంగము నందలి విఫావసుఁ దను ప్రాహృతులు “మఱల సీవు విదర్ఘకు, నే భోజ పురికిం బోయి చంద్రకళను సారంగధరునకుఁ, జీతాంగిని దనకు (రాజనరేంద్రునకు) నిశ్చయించి రావలయునట” అని హిరణ్యుఁ దను వానితో జెప్పుట వలన రాజనరేంద్రునిలో మోహశ్చంగార ప్రతోపస మను బలహినత స్తోపించఁ బడినది. ఇట నాటక మంతయు దీని నారారముగఁ జేసికొని క్రమవికాసము నందవలయును. ఈతని ప్రవయుస్కృతలోని త్రీ ప్రతోపసు చిత్రాంగిని బలి తీసికొనినది. వ్యక్తి నిష్పమైన ప్రవృత్తులలో దైహికమున కంటె మానసికము శక్తము చిత్రాంగి జారీరక ప్రవృత్తి రాజనరేంద్ర మనోసుకూలమైనకు మానసి కము మాత్రము సారంగధరునిలో ఐర్యవసించు ఉనివార్యమైనది. ధర్మాదర్శ విచటణ మందులేదు. సారంగధరుని ప్రవృత్తులు రెండును దర్శించి దశములు. కనుకనే సారంగధరుని లోబలముకొనవలయును చిత్రాంగి యత్నము వృథ ఇయినది. అనగా, ధర్మము మీద విస్మయించిన యదర్మ మొక్కవోయినది. వెంటనే ప్రతీకార దృష్టి కలిగినది ధర్మమునకు. అనగా, చిత్రాంగికి ద్రత్తశీ కార నిర్వహణ బాధ్యత తనను ప్రలమ్యపఱచిన రాజనరేంద్రునిపైననే పుట్టినది. ఈ పుట్టిటలో రాజనరేంద్రునిలోగల మోహశ్చంగార ప్రతోపచేతస్కృత కను కూలముగ సారంగధరునిలోని రావస్మైన కాముకచిత్తవృత్తి తన యంద స్థాయి నందుకానివదని నిరూపించి, తష్ణణము రాజనరేంద్రుని యున్నతుని గావించి, కార్యమున్నిఖమునకుఁ బ్రేరణ మొనర్చి, చిత్రాంగి చిత్రాంగిగా నిలిచి పోయినది త్రీ విషయలోల్యము గల రాజు వెంటనే దౌష్ట్యమునకుఁ బూసుకొన వలయును. ఆట దే ట్రాజెడీ రక్తిమంతము. కాని, రాజట్టు చేయక న్యాయస్తాన మున విచారణ చేయించి, నేరము బుఱువై నదని సారంగధరుని శిష్టించినాడు.

ఇందు రాజనరేంద్రుడు ట్రాజెడి నాయకుడుగా గాక న్యాయమును బాలించు చక్రవర్తిగా దర్శన మిచ్చుచున్నాడు. కనుక, నాటక మిచట ట్రాజెడితనము కోలోయినది ఆ న్యాయ విచారణమైనను జాల యసందర్భ ముగ నున్నది. చిత్రాంగి సిదురలో గలవరించిన దానిని బట్టి సత్యమును గ్రహించిన రాజు చిత్త సంభోషమునకుఁ దగిన పుష్టి యా న్యాయ విచారణ మున్నందున కలుగలేదు. అయినను సిదుగాని వివాహము దుఃఖ హేతువను నాయకుని వాక్యము లంబోక నైరాశ్యము గోచరించు చున్నది రాజ సరేంద్రుడు

తన పశ్చాత్తాపము నిష్ప్రయోజనమని తీవ్రితమును రోసి మృత్యువు నాహ్యనించు కొనినచో వానిలో ఉటాజెడికిస్ దగ్గిన నాయకుని తనము ప్రదర్శితమయ్యాడి. కాని అట్లుగాక “యాదు కాని వివాహమెందుకు? దగద”ని “దుఃఖముతో నిష్ప్రమంచు”గా నాటక స్నిగ్ధికి భంజకమైనదనియే చెప్పవలని వచ్చుచున్నది. ఎట్లయిన సీ నాటకమునకు నాయకుడు సారంగధరుడనుట కంటే రాజు నరేంద్రుడనుటయే యుచితమని దోయుచున్నది. అప్పుడే ఇది ఉటాజెడియని చెప్పటకు వీలుగలుగును.

ఇంక నిర్వహణ శిల్పము అన్ని యితివృత్తములును నాటకమునకు బినికిరావు. బినికివచ్చిన యితివృత్తమును నాటక మర్యాదల ననుసరించి నాటక సిద్ధికిస్ గారణథూతములగునట్లు వితచించుకొని రసపర్యవసితము పరమావధిగా నాద్యంతమును నడిపించుటయే నిర్వహణ శిల్పము. చీనికి భారతీయాలం కారికుల నిర్వహణ సంధితోస్తు లింగమైదు. ఇట్లని నిర్వహణ శిల్పమున జెప్పు బిడిన యంళములందు జేరకపోవు. పాశ్చాత్యులు పేర్కొనిన ద్యుక్షుతయము నందును వస్త్రేక్యము ముఖ్యము. దేశ కాలైక్యములు తరువాతవి. ఈ సారంగ ధర నాటకమున వస్త్రేక్యము పాటింపఁటదిన దనవచ్చును. ఆసగాఁ గఢకు సంబంధించని యితివృత్త ప్రస్తుతి యంతగా లేదనుట. ప్రతమాంకమున రాజు నరేంద్రుడు సారంగధరుని బిలిపించి “రాజుసీతియు-ప్రభుత్వంగియు నలవడువ వలెనని నిన్ను బిలిపించతి. ఎట్లును సీవింకస్ గొన్ని దినములలో సీ తద్ర పీతము నారోహింపసున్నాడవు గడా” అనుటవలననే నిరంతరము పావురము లాటలాడుకొను సారంగధరుడు తండ్రి వేటకుఁ బోయియుండగా దిరిగి వచ్చిన వెంటనే రాజ్యాభిషేకము చేయుననియు నంత సీయాటలకు వీలుండ దసియు, రాజు రాక హూర్యమే నా యాట లాడుట కుప్రకమించినాడు. వింద్య ఉవినుండి వచ్చిన ఎలుకసాని యాహోన మంగికరించి రాజు వేటకుఁ బోపుట వలననే సారంగధరున కా యవకాశము చికిత్సనది. రాజూరలేదు గనుకనే తన నగరున ప్రాలిన పావురమును బంధించి, దాని కొఱకు వచ్చిన సారంగ ధరునితో దన మనోబావముల వెల్లదించినది చిత్రాంగి. ద్వార్థియాంకమున ప్రతమరంగ మంతయుఁ జీత్రాంగి మనోబావములకును సారంగధరుని చిత్ర స్థయిర్యమునకును సంఘర్షణ. ఇంత సంఘర్షణము జరిగినను సారంగధరుడు బోఱదమి, చిత్రాంగిలోని పాశవిక ప్రకృతి విష్ణుంభించి రాక్షసముగా మారి,

ప్రతికార దృష్టిని ప్రేరించినది. కనుకనే ద్వితీయ రంగమున వేటనుండి వచ్చిన రాజనరేంద్రుని యొదుట దుఃఖాతిశయ మఖినయించి రాజునకు నమ్మిక కలిగించి చిత్రాంగి రాజుచేత-

“వాని దండింతు ఖండింతుఁ బఱతుఁ జెఱతుఁ
గదగి చంపుదు నొంపుదుఁ గలఁతు నలఁతు
దెరల నడుతును భోదుతు వధింతుఁ దుంతు”

అని యున్నత్తునికేసి పలికించి కార్యారంగమునకుఁ దింపినది. రాజుద్దిక్కు డైనాడు. తాని మతిమంతుని ప్రేరణమున సారంగధరుని ప్రత్యుత్తరమును బిట్టి, రాజు చిత్రాంగిని శంకించినపాడువలె నామెతో ఎట్లు జరిగినదియుఁ బ్రిముఁ పూర్వుకముఁ జెప్పువలయునని - సారంగధరుడు నిన్నె మఱల నడుగుచున్నా’ దనగఁ యామె ‘రాజేంద్రా! నన్నేల యదిగెడు? సారంగ ధరుడు నిరపరాది. నే సపరాధిని నన్నుఁ శిక్షింపుము” అని జాణతనము నెఱవుటతో రాజు చిత్రాంగిని బూర్తిగ విశ్వసించి సారంగధరుని బంధించుట కొళ్ళ యచ్చినాడు దీనితో తృతీయరంగము పూర్తి. సారంగధరుని నేరము విచారింపు బడినది. తృతీయాంకమున సీ న్నాయవిచారణ మద్దితరుణమున నుచితము గాదనియు నందువలననే రాజనరేంద్రుడు ట్రాజెడి నాయకుడుగా గాక చక్రవర్తివలనె దర్శనమిచ్చుచున్నాడనియు వెనుక చెప్పియుండిని.

ఈ న్నాయవిచారణ మంతయుఁ శాచ్చాత్య పద్ధతి ననుసరించినదై జిగిగాని లిగిగాని లేని డై నది. ఈ నాటకమున వస్త్వైక్య మనుథంజీంచిన దీ విదారణయే. నాటకక ర న్నాయవాది గనుక సీ యంశమును శాల పెంచినాడు. కాని ర కి మంతము గాలేదు. న్నాయవాదులైన ‘ఉద్దండ, సదయుల’ వారముఁ అశక్తములు. ఉప్పొసములు మాత్ర మతి దీర్ఘములు. అందు సగ ముపోస్తే లములు. “పాతురమునకుఁ బోయినపాడు కవచాదులఁ దీయగారణ మేమి అని ప్రశ్నించి నేరము స్తోపించిన యుద్ధండనకుగాని ప్రతిపత్తికిగాని యాకవ చాదులను న్నాయస్తానమునకు దెప్పించవలయు నను భావమే కలుగలేదు. ఆ పాతురము నాతడు తీసికొని పోయినాడా లేదా యను ప్రశ్నలే లేతు హరికి. చివరకు నేరము బుఱుమైన దసరి. తృతీయాంకము సమాప్తము. నాటకమున నేర్పడవలసిన కరుణ సంత్రాసములకి యంకము కేవలము భంజకముగా

సృష్టింహ బడినది. శిఖర్యుడైన సారంగధరుని తలవరులు కొని పోవుచుండగా రత్నాంగి ప్రవేశించి విలపించుటతో జతుర్మాంకము ప్రారంభము. ఈ విలావము వ్యస్యింతర్యాగమేగాని రక్తిట్టుటలేదు. దానికి గారణము రచనా “శిల్పము” సందర్భి వాచిక లోపము. తరువాత రత్నాంగి రాజనారేణునితో సారంగధరుని ఛమించ వలనినదిగా డెప్పుటి, రాజు చిత్ర సంషోభమును జీత్రాంగిని దూషించుట ట్రాషెడిక పుష్టి నిచ్చినవి.

పంచమాంకమును జీత్రాంగి కలవరింఠల మూలమున విషయము విశద మైనప్పుడు రాజు కలగుండువదుట - చిత్రాంగిని ననుమానించి దూషించి - కుమారుని రక్షించుకొను నుద్దేశమున నడవికి పరుగుదీయుట చేతులు కాలిన తరువాత యాకులు కొఱకు వెతకినట్టుయి, సామాజికుల సానుభూతికి రాజనారేణుడు ప్రాత్ముడైనాడు. కార్యము మేరమేయిన మీదట హూర్మావర ములను దలచుకొనిన రాజనకు జిత్ర సంషోభము మధికమైనది. దానితో నతడు నిరాశా నిస్సుహాలతో జీవితమును రోయవలని యుండెను. మరణించుటయే మేలనుస్థితికి రావలసియుండెను. కానీ యట్లుగాక 73 ద్విపద పంక్తులలో “ఈడుగాని విషాదమెందునుగా” దని నీతిని బొరులకు బోధించుట యచిత ముగా కేదు. నాటకమున మొదటనున్న బిగి తరువాత తరువాత లేదు.

నాటక మాందర్శ్యము రసపర్యవసితమగుటకు నిర్వహణ శిల్పమునందంతర్యాగమైన రచనాశిల్పము సహాయకారి యగును. ఇది దేశకాలముల ననుసరించి మాఱుచుండును. శ్రీరామకృష్ణమా చార్యులవారి కాలమునను నేటికిని చాలశేరమున్నది. వారిచే సే నాటకము 1887 వసంవత్సరమునకు ముందు ప్రాయి బడినది. అ సంవత్సరముననే ప్రవ్రతమమున బాణురిలో ప్రదర్శించబడినదట. నాటి సామాజికులకు - నాటి నాటక కర్తృతలకు ప్రాణందికా రచనా శిల్పముపాదేయము. నేటివారి కది కంటిగింపు. కనుక యి నాటకమందలి రచనా శిల్పమును నాటి దృష్టితో విమర్శించ వలయును. నాటి నాటకములలో వద్యములు తఱచుండెదివి. వానికి ఓడు పొటలు గూడ. నాటి వచనము నేడు గ్రాంథిక మనుసది. కేవల వ్యావహారిక వచనా రచనా సమ్ముఖీతముతైన నేడీ నాటకములు పరిచయము గలిగిన మనకా కాలపు నాటకములందలి గ్రాంథిక వచనము కొంత విధతగా గనిపించక మానదు. ఆ వింతదనము కేవలము

భాషాగతముగాక నటకుల వాచికమహిదను నారారపడి యుండును. కనుక యా నాటకమునందలి వచనమును గూర్చి యంతగా ప్రాయవలనినదిలేదు. కాని యొక విషయము ఈ నాటకమున వచనము శాస్త్రాలంకారములలో సంతృప్తాన లతో నిండి సుదీర్ఘముత్తర రససిద్ధి కంతగా సహాయకారులగుట లేదు.

ఆసలు నాటకములందు సంభాషణము మాటలీదమాట పెరిగినట్లుగా నుండవలయును. ఈ సంభాషణ తీసివేసినను నాటకము నదుచును కదా యని యనిపించరాదు. అందును ప్రాజెడిలయందునిబిదబంధ మత్యధికముగా నుండవలయును. అది యా నాటకమున లేదు. సారంగదరుని యందు వలవు నింపుకొనిన చిత్రాంగి తద్వాయికిరజమున కుద్దుమించుచు హృదయంతర్గతాం దోషము నిట్లు వ్యక్తము చేయును: “చెల్లివంపుదులంపుదమిచే నేశయమును జానియొట్టయిన సీ మనోఫూరాకారు లోణఱచుకొన నుద్దుమింతును. తమ కింతును. యోచింతును ఆయో! నేనెంత ప్రపేరించినను మాతృసమాన వనితా గమనమునకి సుందరుఛోది బదునా యని చింతింతును. సరకింతును, పల వింతును. మహాద్రోహమే, ఘోర పొపమే, యని విలపింతును. మటియు నుంకింతును, తలంతును, వెతగాంతును. ఏమినేయుదును” ఈ నాటకమున వచనమంతయు నిపద్ధతిలోననే యున్నది. తృతీయాంకమున న్యాయపిచారణ సందర్భమున న్యాయవాదుల వాదనలన్నియు కొన్ని పుటల కున్నవి. ప్రతి ప్రాతయు పుటల నింపునట్లు భాషించుట ఈ నాటకమున నథికము.

ఇంక పద్యముల విషయము. ప్రాజెడిలలో లయాన్నితమైన భందో గమనము భావరంజకత్వమును కత్వసరము. ఈ విషయము పాశ్చాత్య విషయక సమ్మతమే. ఈ నాటకమున మొత్తము 62 పద్యములు 73 ద్విపద పొదమిలున్నవి పద్యములలో 21 సీసములు. ఇవిగాక, రాగతాళ నిరూపణ ములో 56 పొలున్నవి. ఇందలి పద్యములందు సామాన్య దోష మొకటున్నది. వచనములో ఛెప్పిన భావమునే పద్యములో ఛెప్పుట. పావురమునకై వచ్చిన నారంగదరుని జిత్రాంగి పలహరము గై కొసుమనఁగా నతఁడు నిరాకరించినాడు అంతో జిత్రాంగి ‘ఖారక కాకేమున్నది? వచ్చి యొక్కింత పలహరము గై కొని మనసు ఒంజింపజేయుమన్న వలధని నిరాదరణ మొనర్చువానితో నేటిమాట’ యని, వెంటనే.

“ఎన్నడును రాక వచ్చి మ
హోన్నతి నాకోర్కెదీర నుపహారముగై
కొన్నన్న బాగను మనవిని
మన్నింపని వానితోడ మాటలికేలా?”

అనును! ఇట్టే సారంగధరుడు “అమ్మా! పొరబడితివి. ఈ సమయమున నా మాట లెందుకని యందీగాక మతియొక్కందీగాదు” అని, వెంటనే-

“అమ్మా యదిగా దీ సమ
యమ్మున నామాట లేటికంటిని గాదే,
సమ్మతి వడితినె యెఱుగవు
పొమ్మా నానుడుల నిందుఁ భోరవడితివిగా”

అని యనును. ఇవి ద్వితీయాంకమున. ఇట్టంతటను గలవు. పంచమాంకమున సారంగధరుని శిఖానంతరము రత్నాంగి విలాపము వచనమునను బద్యమునను నొకే విధముగా జరుగును. ఇట్టేవి రసభంజకములని వేఱుగాఁ జెప్పునక్కర యుండదు. కనుక రచనా శిల్ప విషయమున సీ నాటక కత్త కంత శక్తి యన్నట్టు గానరాదు.

ఈ పద్య రచనా విషయమున యా నాటకమున మరొక లోపమున్నది. అనుకరణప్రాయమైన పద్య రచన యది. వేట నుండి తిరిగి వచ్చిన రాజ నరేంద్రుడు చిత్రాంగి దుఃఖాలినయము విశ్వసించుచు.

“నిందు చందురుఁ భోలు సీ ముద్దుమోము
వనిత యే కరినుందు వాడగా జేనే”

అను సీస పద్యము కంకంటిపాని యుత్తర రామాయణము చతుర్థశ్యాసనము నందలి (227)

“వెల లేని కళలతో వెలయ సీ నెమ్మోము
వనిభ యే వికలుండు వాడుపత్తిచె”

ఆను పద్యమున కనుకరణమేకదా—? పావురమును వదలి యాకసమున బోవు పావురమును సారంగధరుడు వరించు.

'గగనేందిరారానుకయి నేయురవలచేఁ

బొలుపారుపావటబొట్టునంగ'

ఆను పద్యము చేమకూరవారి సారంగధరచర్చితము ప్రతమాళ్యాసము నందలి (127)-

'నవహశనంమట్టుస్కృగస్తపతయాఉ

గగనలక్షై మౌక్కికంబనంగ'

ఆను పద్యమున కనుకరణము. కారాగారాబధ్యాదైన సారంగధరుడు తన చేత లకుఁ బొచ్చు త్రప్తుర్దగుచు..

'పారావతములాట పనిబూని నాకునే

డెలమి నాడెడు బుద్ది యేల గలిగే'

ఆనుపద్యము చేమకూరవారి ద్వితీయాళ్యాసములోని (145)

"పట్టు పాఱుమటంచుఁ బారావతంబను

వెకిలినై నేనేల విదువఁ బోతి

ఆను పద్యమునకు సాలంకారానుకరణము. ఇట్టివింకను పెక్కులు గలవు. ఇదా హారణము లనినచో గ్రంతమంతయు నగును చేమకూర వాని భావములే యా నాటకమున గద్యపద్యములం డధికముగా నున్నవి. నాటకక ర్త గద్యపద్యములు రెండింటియందును క్షాలంకారములు. అంత్య ప్రాసములు విరివిగా నుపయోగించి నాడు. అవి నాటకసిద్ధికిఁ బుట్టి కలుగ చేయలేదు. ఇందలి పద్యములు కేవలము పద్యములుగా నుండిపోయినన్ని గాని కిప్పు మిముడ్కొనినవి గావు. అనేగా యా నాటకమున మేధాక్తిచేత సంయతమును సంబావితమునైన తంతీలయ సమన్విత భాషణో వ్యక్తికరించబడిన మనోహరమును నుత్కృష్టమునైన,

బావోద్వాత్రి కానరాదు. అనుకరణము నిఃమునకు దోషము గాళపోయినను రస నిష్టత్తికిఁ గారఱ భూతములు కాకపోవుటచేత లోపముగా భాసించుచున్నది

నిర్వహణ శిల్పమున మూడవ ముఖ్యవిషయము పొత్తస్థిలన శిల్పము. కావ్యజగత్తున నీ శిల్ప ప్రతిష్ఠ ద్వివిధము. పొత్తచిత్రణ మొకటి, పొత్తవర్ణనము రెండవది. దృశ్యకావ్యములందు జీతణమే యమపాదేయము. ఈ నాటకమును బ్రిలముఇ పొత్తలు ముఖ్యరు. రాజనరేంద్రుడు - చిత్రాంగి - సారంగదరుడు. రాజనరేంద్రుడు కథానాయకుడు. నిఃమున కితసిపొత్త ట్రాజెడి నాయకును దగినదే రైనను చిత్రణ మంత పరిపూర్ణముగ లేదు. అది రచనా శిల్పమువలను గలిగిన లోపము. ప్రప్రవర్తమున రాచ శివి కొంత ప్రదర్శింపు బడినది. అటు తరువాత ట్రాజెడి నాయకుడై, చక్కవర్తిగా గొంత కార్యము నిర్వహించుట రససోవరకముగా లేదు.

రాణోజితమైన యద్దాత్తత పీనికున్నదని సారంగదరుని వాక్యములను బట్టి యాహంచకొనపలయసు. అంతియగాని వాని చేతలలో గానరాదు. వాని వాచకమును తొడసూపదు. త్రీ ప్రతోశమే యాతని జీవితము. కుహూరుని యందలి వాత్సల్యమునకంటె నది యధికముగా మందు కన్పట్టును. తుదకు వాత్సల్య మధికమగును. కాని కార్యము మిరచిపోయినది. చిత్రాంగి చేతిలో గిలుచొమ్ము` రాణనరేంద్రుడు మండువెనుక లాలోచించు తత్త్వమున్నను కొమాందకారము కసుగప్పుట వలసు దుదవరకు నాతనికి కసువిష్య కలుగ లేదు. తదువాతే గలిగియుఁ బ్రియోజనము లేకపోయినది. చిత్రాంగి పట్టిసపట్టు నెగ్గించుకొను తత్త్వము గలది. నెగ్గకపోయినచో రాషస శృత్యమునకైనను దిగి యామె ప్రతీకార మొనర్క యుండలేదు. ఆమెలో నుదిక్కత యధికము. మోహమను నంతళ్ళతువునకు మనస్సు` సదుపదేశము చేయసు. కాని యామె యందలి యంతళ్ళతువే బలవంతము. కసుక నాళత్రువునకు లోటిడి యెట్టి పొందమనకైనను నీమె దిగును. ఆ కార్యము నెఱవేఱినిచో మోహంతళ్ళతువు ప్రతీకారాంత శ్శ్లతువుగా మాటి యామెను మరలఁ బురికొల్పును. తనిన్నర్వహణ మునకామె యళక్కులను కక్కులనుఁఁసి నిలువును. సారంగదరుని పైగల యగ్గహమున వానిని ఇఁఁచుటకు సహజముగ నళక్కుడైన రాజనరేందుని శక్కనిగాఁజేసి రంగమున దింపినది. విషయమునందలి యద్దుము రాజ

నరేంద్రుడు డెజిగినవెంటనే పతితయైనది. అచట నామె పీగినది. ఈమె ప్రాత ఈ నాటకమును బరిపుష్టముగనే పోషింపఱడినది. కానీ రచనాల్నిమందును దోహద మంతగా నీయలేదు. సారంగదరుడు ప్రతినాయకుడనవలయును. కానీ వానిలో నా లక్షణములు లేవు. రాజకమార్యాద గదా - తదనుగుణముగా నైనను బ్రాతచ్ఛితఱము ఇరుగలేదు. పట్టాబిషైకము చేయనుండిచిన తలండితో “నీవు మనినంతకాల మాడుకొను చుండు’ నని సమారాసము చెప్పుట రాజకులో చిత్రము గాదు. త్రైవిషయ లోక్యము లేకపోవుటయే పీని యుద్ధాత్తతకు హేతువు. ఇతర గుణ విశేషములా యుద్ధాత్తతను తజించుచున్నవి. చిత్రాంగి విషయ మన్యాలకు జెప్పకుండ దాచి, మరణమును గోరి తెచ్చుకొనినాడు. ఈతని తల్లి రత్నాంగి పరిదేవనమును బట్టి యాత్రణాక యమాయకునివలె - హసివాని వలె గనిపించుచున్నాడు గాని మరొకదీగాదు. ఇద్దివానికి త్రైవిషయ లోల్యము లేకపోవుట సహజమైన బలహినంతవలె నున్నదిగాని యుద్ధాత్తతగా లేదు. అమాయకతను మించిన గుణవిశేషమీ సారంగదరునిలో లేదు. సామాజికుల హృదయ గ్రంథిని గదలించే గల కావణాయ్యాపార మతనిలో లేదు. మిగిలిన ప్రాతలు కొన్నియున్నవి. ప్రముఖప్రాతలే యట్టండ పెరల విషయము తదనవేల?

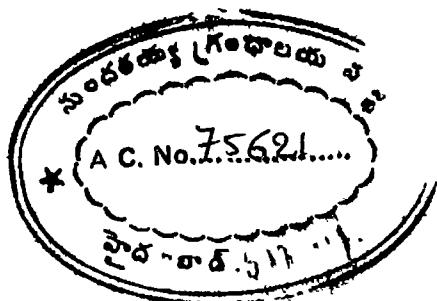
ఆ కాలమున సి నాటకమునకు బేరుప్రభ్యాటు లుండెడివి ఆంద్రమున నాటకరచన నాఁడే ప్రారంభము. ఆతఃహృద్యము నాటకములు లేకపోలేదు. సంస్కృతానువాదము లుండినవి. కానీ తెనుగున స్వయంత్రరచన లంతగా లేవు. క్రొత్తగా గల్పింపు బడిన యితివ్యత్రమతో స్వయంత్రముగా రచింపఱడిన తెనుగు నాటకము వావిలాల వాసుదేవాశ్రీగారి ‘నందక రాజ్య’ మనియు, అది 1880 లో ప్రకటించున దనియు జయంతి రామయ్య పంతులుగారు ప్రాసారి. దానినిట్టి, యవ్వుడు తెనుగున స్వయంత్రనాటక రచన ప్రారంభ మైనదని యూహించ వచ్చున్నా. ఆచార్యులవార్థాంధ్య నాటకము 1887 లో గనుక ప్రాతమికావస్తలోనే యున్నదనుట నిర్విషాదము. దీనిలోడు రామకృష్ణమాచార్యులవారు పురాణములనుండి కథను గ్రహించి పొక్కాత్మ్య పద్ధతిని ప్రాయిట కానాఁడే యుపక్రమించేరి. కనుకనే దీనిస్తీతి యట్టున్నది. ఆంద్రసాటక రచనా వికాసమును సూచించుట కి సారంగదర నాటక ముపక్కరించును.

అయినచో యా నాటకమున నీర్మిషాణ శీల్పము మొక్క-వోయినట్టు నిరూపించుట సత్యదూరము కాణాలదు. ఆన్నింటను బక్కడశ యొకనాఁడే రాదు.

కొంతకాలము పట్టును. నాచీ పరిస్థితులలో నాటక మంతకందే వ్రాయబడదు. నాచీవండితులను మెప్పించుటకు బ్రాబంధిక కైలి గ్రహించక తప్పినదిగాదు. పామరుల నుద్దేశించి పాటలు వ్రాయుట యనివార్యమైనది. తాను బాణాత్మక పద్ధతి ననుసరించవలయి ననుకొనుచుండుటచేత గ్రహించిన యతివృత్తమును ప్రాజెడిగా నిరూపించుటకు యత్నము చేసినాడు. ఆన్ని విషయములందును గొంతుకుగొంత కృతకృత్యుదైనాడు. ఆ కృషిని సహృదయముతో బిరామర్యించి తగవరితనము నెఱపవలసిన గురుతర జాధ్యత మనమీద నున్నది. ప్రభోద చంద్రోదయమునందలి.

“పొరిభోరి నొప్పసలాకల
నారసిన కుందనపు బూదియును బోలె సతన
సరసుల సంఘర్షణమున
వరకవి కావ్యంటు మిగుల వన్నె కునెక్కున్”

అను పద్యము నాకు ప్రభోదమై నన్నీ విమర్శనా వ్యాసంగమున కుప్రకమింపఁ జేసినది. నా మేధ కందినంత వఱకు కోచిన విషయము మీముందుంచితిసి. గుణాగుణములు వరిళింపఁఱడును గాకి

కేతవరపు రామకోటిగార్థి గారు 1931 డిసెంబరు 26వ తేదీన ఇప్పటి బింగోలు లీలాలోని రంగశాయపుర అగ్రహరంలో జన్మించారు. పిసుకొండలో పైసుగ్గులు వచ్చు, గుంటూరులో ఇంటర్మీడియ్ ఫూర్ట్ చేసుకొని అందు విశ్వవిద్యాలయం తెలుగు విభాగం వివ్యాహి అయి ఆనర్స్ డిగ్రీ సంపాదించారు.

నుడివాడ కాలేజీలో రెండు మాచేచ్చు అవ్యాపకుడుగా పనిచేసి 1957 నాటికి ఉపాధియు విశ్వవిద్యాలయంలో పరిశోభనకై పైవరాదాదు చేరు కొన్నారు. ఆచార్య బిరుదురాజు రామరాజు గారి వచ్చ “తిక్కన రావ్యాశిల్పము-త త్ర్వ్యదర్శనము” అనే అంగంపై పరిశోభన చేసి 1960 లో పిహెచ్.డి. పట్టా పొంచారు. 1960 అక్టోబరు 3న వరంగల్లు ఆర్ట్ & సైన్స్ కాలేజీలో తెకు రచనగా చేపి ఉపాధియు విశ్వవిద్యాలయ అధ్యాపకవర్గంలో ఒకరయినారు. 1968 సుండి పి.టి. సెంటరుగా ప్రారంభమై 1976 నాటికి కాకతీయ విశ్వ విద్యాలయమైన వరంగల్లు విధ్యాసంసలో తెలుగు విభాగం అభివృద్ధికి కృషి చేశాడు. విశ్వవాచ సత్యసారాయణ సాహిత్య పీటాన్ని ప్రారంభించి, తెలుగు విభాగం పఛన విశ్వవాచ వాస్తవయ సూచిసు ప్రమరించి పరిశోభనలో రచయితల వాస్తవయ తీవ్రిత సూచికల తయారికి ఒక ఉరవడిని ఏర్పరిచారు. విమర్శని అనే పరిశోభనా ప్రతికకు రూపకల్పన చేశారు. తెలుగు భాషా సాహిత్య అధ్యయన అధ్యాపన సదస్యును నిర్యాహించారు.

1981 లో రాష్ట్రపత్ను ఉత్తమ అధ్యాపక అప్పారును అందుకొన్నారు. 1983 లో ఆచార్య పదవిని పొంచారు. “సాంస్కృతిక పుస్తకాలిషాధికారి ద్వారా సాహిత్యం”, “పరిశోభనా విధాన పద్ధతులు” అనే అంశాల పీద జాతీయ స్థాయి సదస్యులు నిర్వహించారు. 1986-87 విధ్యాసంపత్సరానికి యూనివరిటీ గ్రాంట్స్ కమిషన్ వారి జాతీయ ఉపస్థానసక గారవ పదవిని పొంది, ఆంధ్ర దేశంలోనూ, బయట పున్న తెలుగు విభాగాలన్నింటికి వెళ్లి, సమాజ సాహిత్య సంబంధాల గురించి విస్తృతంగా ఉపస్థానాలిచ్చి వచ్చారు.

రామకోటి శాస్త్రిగారి ఇతర రచనలు :

1. పచ్చకావ్యాలు : ఆనందచేతన (1958) అనంగహేల, శత్రుంజయము (1963).
2. వ్యాస సంపుటాలు : సై.మికం (1961), సమీకణ (1963).
3. సాహిత్య విమర్శన గ్రంథాలు : తిక్కన రావ్యాశిల్పము (1973), మహా భారత తత్త్వదర్శనము (1976), తిక్కన హరిహరనాథ తత్త్వము (1976), జౌరస్సుగారి వైచిత్రి (1987), మహి కన్యాశుల్కం గురించి (1992).
4. అముద్రిత రచనలు : కొన్ని పద్య రచనలు, మరెన్నో పరిశోభన రచనలు.